

पुणे विद्यापीठात्तर्गति बी. ए. एम्. एस्. (आयुर्वेदाचार्य) व एम्. डी. आयुर्वेद
(आयुर्वेद वाचस्पती) च्या अंशासक्रमातील कायचिकित्सा
या विषयासाठी मान्यताप्राप्त संदर्भ मध्य

आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

लोखक

प्रा. वैद्य यशवंत गोविंद जोशी

जी. एफ्. ए. एम्. एच्. पी. ए.

— माझी प्राचार्य आणि प्राध्यापक, कायचिकित्सा विभाग
आयुर्वेद महाविद्यालय, हडपसर
टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय, पुणे

— मानद चिकित्सक

सने गुरुजी रुणालय, हडपसर
शे. ताराचंद रामनाथ रुणालय, पुणे
वैद्य पुरुषोत्तम शास्त्री नानल रुणालय, पुणे.

पुणे साहित्य वितरण

COLLECTION OF VARIOUS
→ HINDUISM SCRIPTURES
→ HINDU COMICS
→ AYURVEDA
→ MAGZINES

FIND ALL AT [HTTPS://DSC.GG/DHARMA](https://dsc.gg/dharma)

Made with
By
Avinash/Shashi

Icreator of
hinduism
server)

- **प्रकाशक**
सौ. संपदा रथाम कोपडेकर
पुणे साहित्य वितरण
२७३, शनिवार पेठ
पुणे ४११०३०
- **© वैद्य च. गो. जोशी**
'आशीर्वद'
५ वृषभनंद सोमायादी,
आनंदनगर, पुणे ४११०५१
- **प्रकाशन दिनांक**
प्रथम आवृत्ति : २ डिसेंबर १९७९
नवीन सुधारित आवृत्ति : २ एप्रिल २०१०
- **मुद्रणस्थळ**
मधुसूदन घल्सासी
एम. आर. अँड को.
१५५२, सदाशिव पेठ, पुणे ३०
- **मूल्य दोनशे पचास रुपये**

“आतुः कामयानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।
आतुवेदोपदेशेषु विशेषः परमादरः ॥”
— अ. ह. स. १/२

प्रस्तावना

आयुर्वेदामध्ये वनस्पती, चूर्ण, काबे, गुटिका इ. पोटात देण्याच्या औषधींबरोबरच अनेकविध कर्मचार सविस्तर उल्लेख केलेला आहे आणि अशा कर्मचिकित्सेत पंचकर्माचा विशेष उपयोग संगितला आहे. अनेकविध कर्में चिकित्सांमध्यात जरी विस्ताराने सागितली असली, तरी आज बहुसंख्य वैद्य यांतील फारच थोडी कर्में करताना आढळतात. आयुर्वेद महाविद्यालयांना संलग्न असलेल्या बहुसंख्य रुणालयांत ही कर्मचिकित्सा अत्यन्त प्रमाणात केली जाते. महाविद्यालयात शिकवायचे ज्ञान व प्रत्यक्ष व्यवहार यांची फारच मोठी फारकत झालेली आढळते. ग्रंथात लिहिल्याप्रमाणे दोषादिकांच्या बलाबलाचा, अवस्थांचा, स्थानांचा विचार करून भिन्न कल्यांचा उपयोग करून केलेली चिकित्सा अभावानेच महाविद्यात मिळेल, अशी चमत्कारिक परिस्थिती आहे. समाजात सामान्यात: कर्मचिकित्सेचिर्षी ओढा असतो. वैद्याने आपांस बरे करण्यासाठी काहीतरी कर्म करावे, अशी रुणाची इच्छा असते. केवळ गोळ्या, पुऱ्या, पाटाळ और ऐ देऊन त्याचे समाधानही नीट होत नाही व असेहेप्रमाणे चिकित्सेचा गुणही शटपट येण नाही. यामुळेच आयुर्वेदीय चिकित्सेबद्दल समाजात अनेक अपसमज रुढ आहेत. यासाठी आयुर्वेदीय रुणालयात रोग्यांना विशेष चांगली चिकित्सा मिळवायासाठी, रोग संपूर्ण व लक्वकर बरे करण्यासाठी आयुर्वेदातील सर्व कर्मचिकित्सा शाब्दीय पद्धतीने अभ्यासून मुरु होणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने काही संस्थांत आयुर्वेद्रेमी वैद्य काही प्रत्यत करीत असतात. उदा. साधी वरमने, जलौका, रक्तमेळण, प्रतिमर्श नस्ये, शिरोबस्ती, मोचरस पिच्छाबस्ती इ. काही कर्में थोड्याफर प्रमाणात केली जातात आणि त्यांचा उपयोगही फारच चांगला होतो. तथापि या कर्मचिकित्सेचे प्रमाण गरजेच्या मानाने एक शातंश इतकेच आहे, असे म्हणावे लागेल. चालाकीक आयुर्वेदातील उत्तम कर्मचिकित्सा नीट अभ्यासून नियमितपणे मुरु केली, तर अनेक कष्टसाध्य व याय रुण चांगले व लवकर बरे होऊ शकतील व आजची आयुर्वेदाची व आयुर्वेद महाविद्यालयाची प्रतिमा संपूर्णपणे बदलून त्याला पूर्वीच मानावे स्थान, आजच्या पाश्चात्य वैद्यकाच्या बरोबरीचेच नव्हे, तर त्याहून श्रेष्ठ स्थान मिळू शकेल इतके मुक्त झान या शाखात आहे.

या दृष्टीने विचार करणारी व त्याप्रमाणे चिकित्सा करणारी जी अभ्यापक मंडळी आज उपलब्ध आहेत त्यांमध्ये वैद्य या. जोशी हे तरुण, वैद्यकाची परंपरा असलेले व आयुर्वेदाची कर्मचिकित्सा रुढ क्वांची म्हणून सर्वांगी प्रयत्न करणारे अभ्यासू वैद्य आहेत. त्यांनी आयुर्वेदाच्या विद्यार्थ्यांना व पदवीचार वैद्यांना पंचकर्मांदी आयुर्वेदातील चिकित्सा नीट समजावी म्हणून ग्रंथातील संदर्भात्मक असुभवाचे विवेचन करून हे पुस्तक लिहिले आहे. आयुर्वेदाच्या अभिला भातीय अभ्यासक्रमात अंतिम परीक्षेत १०० मार्कांची स्वतंत्र प्रश्नपत्रिका यासाठी ठेवलेली आहे. तथापि मराठी भाषेत अशा तहाचे संपूर्ण विवेचन करणारे, असे पुस्तक अजून उपलब्ध नाही. अनेक वैद्य आयुर्वेद महाविद्यालये चालू असूनही कर्मचिकित्सेसंबंधी स्वतंत्र पुस्तकाचा अभाव हे कर्मचिकित्सा मागे पडण्याचे एक प्रमुख

कारण आहे. अनेक आयुर्वेदीय पदवीचर आयुर्वेदाची कर्मचिकित्सा नीट माहीत नसल्याने आजही आयुर्वेदीय कर्मचिकित्सेचा फायदा स्वतःला व रुणांना करून देण्यास सर्व ताहीत. त्यामुळे आयुर्वेदाचा प्रसार नीट होत नाहीत, उलट इंजेक्शनादी अंलोपशीतील कर्मचिकित्सा रुढ असल्याने तिचाच उपयोग करून पाश्चात्य वैद्यकाचा प्रसार करण्यात हे वैद्य मदत करतात. ही स्थिती बदलून आयुर्वेदाचे खन्ना अर्थात शिक्षण महाविद्यालयात सुरु वैद्य व पदवीधरणाही आयुर्वेदीय उपक्रम स्वतः करून त्याचा फायदा जनतेस देता याचा यासाठी हे पुस्तक बहुमोलाची कामगिरी करू शकेल, असा मला विश्वास वाटतो. आयुर्वेदाचे सिद्धांत नीट समजाण्यासाठी आयुर्वेदातील कर्मचिकित्सा संपूर्णपणे कार्यवाही येणे आवश्यक आहे. वापरकम में ज्या रुणालयात शाळीय पद्धतीने होतात, त्या तिकाणी कफदोष, त्याची स्थाने, त्याचे गुण, त्याची कर्म, दुष्टी लक्षणे यांचे उत्तम प्रत्यक्षिक ज्ञान 'दोषाधातुमूल' विभागास उत्तम प्रकारे करता येते व हे विषय सर्वानांच समजाणे सोपे जाते. त्याचप्रमाणे रक्तमोक्षण, विरेचन आदी कर्मांती रक्तात्थातुचे, पितादोषाचे समजाणे सोपे जाते. त्याचप्रमाणे रक्तमोक्षणी ज्ञान विद्यार्थ्यांना मिळू शकेल व आज या विषयाबद्दल उत्तम प्रत्यक्षिक व व्यवहरेप्रयोगी ज्ञान विद्यार्थ्यांना मनातही जी सांशक्तता आहे, ती नाहीरी केवळ विद्यार्थ्याच्याच नव्हे तर अध्यापकांन्या मनातही जी सांशक्तता आहे, ती होईल. होईल व आयुर्वेदासंबंधीचे अनुकूल वातावरण निर्माण होण्यास फार मोठी मदत होईल. या पुस्तकाच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांके वैद्यकी साहाय्यांतील उपयोग म्हणून अभ्यास न करता जन्मप्र चिकित्सेस उपयोगी पडणारे ज्ञान म्हणून याचा अभ्यास करतील, तर त्यात आयुर्वेदाचे व सर्व समजावे आरोग्यदृष्ट्या कल्याण योग्य होणार आहे. महाराष्ट्रात आजीही ही शंखेकत कर्में संपूर्णपणे केलेले वैद्य मिळणे कठीण असले, तरी पुस्तकातेरखकाने तसा प्रयत्न केल्यास पुढच्या पाच वर्षांत 'इष्टकर्मा वैद्य' याचर होऊन आयुर्वेदाच्या विद्यार्थ्यांना पाया मजबूत होण्यास फार मदत होईल.

आयुर्वेदाच्या विद्यार्थ्यांनी आयुर्वेदाच्या कल्याणाचे वैद्यकी साहाय्यांचे अज्ञान, आजक्षस ह. मुळे त्याची जी होणी शालेली आहे, ती वैद्यीच कर्मचिकित्सेच्या सक्रिय उपक्रमात लागेच दुस्त न ज्ञान्यास या जीवनसंवर्धनाच्या काळ्यात आयुर्वेद मार्गे पडण्याची भीती आहे. यासाठी सर्व वैद्यांनी या ग्रंथाचा उपयोग प्रत्यक्ष कर्मचिकित्सा करण्यात नेटाने करून आयुर्वेदाच्या पुनरुज्जीवनाचे जनहिताचे कर्म करण्यात होतात लावाचा व आपले शास्त्राचे खेरे सार्थक होईल.

या पुस्तकात पंचकर्मांदी चिकित्सेबरोबरच योगचिकित्साही दिली आहे. वैद्य या जोशी यांच्या या उपक्रमाते आयुर्वेदाच्या प्रतीमध्ये एक पाकल पुढे पडणार आहे म्हणून त्यांचे कौतुक करावे तिकै थोड्याच आहे. त्यांच्या या उपक्रमाचे सर्व आयुर्वेदेक्षेत्रात, आयुर्वेदातील या कर्मचार प्रसार लवकर होऊन सार्थकी होवो हीच इच्छा.

- वैद्य मो. य. लेले

२-१२-७९

प्रथम आवृत्तीच्या निमित्ताने...

'उद्घमेन हि सिद्ध्यन्ति कायर्णि न मनोरथेः।'

न हि सुप्रस्त्य रिंहस्य ग्रक्षिण्यनि गुरुं शृगः॥१॥

अशी सुभाषितकारंगी वर्णन केलेली काहीरो अवस्था पुस्तक लिहिण्यापूर्वी मी अनुभवली. रुणांवर पंचकर्म चिकित्सा करताना व विशेषतः पंचकर्माचे अध्यापन करीत असताना या विषयावरील साहित्य केवळ संस्कृतमधूनच आहे हे तीक्रतेन जाणवत असे. विषयाखाची त्वायोने होणारी कुचंबणा ज्ञानात येई. ज्या शास्त्राचे अध्यापन व अध्यापन गेली अनेक वर्ष मराठीतून केले जात आहे त्या आयुर्वेद शास्त्राचा ऊहापेह कंपणारी मराठी माध्यमातील पाठ्यपुस्तके मात्र उपलब्ध नाहीत ही गोष्ट खटकत होती.

माझ्या सहस्र्याची मित्रांच्या सततत्या आप्रहने आणि प्रोत्साहनानेच आयुर्वेद चिकित्साप्रणालीतील श्रेष्ठ, परिपूर्ण अशा कायचिकित्सा या विषयावरील पुस्तक लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालो. या सर्वचे सहकार्य आणि अनेकविध सूचना यामुळेच निमित्ती मुक्त झाली.

आयुर्वेदातील एक आशुनिक धन्यवंती, पंचकर्म चिकित्सेचा व्यवहारिक पद्धतीने प्रत्यक्ष वापर करणाऱ्या काही नोजक्या वैद्यामधील एक विचारवंत चिकित्सक सूचना यांची आयुर्वेद प्राप्तकर्माला प्रस्तवना लिहून दिली. नोंदेड्या शासकीय आयुर्वेद प्राप्तकर्मालाच्या प्राचावयेपदी काम करीत असताना, नानाविध व्यापारातून वेळ काढून, पुस्तकाची मूळ श्रत वाचून, त्यावर चर्चा करून अनेक बहुमोल सूचना त्यांनी केल्या. पुस्तक परिपूर्ण होण्यास त्या फार उपयुक्त ठरल्या. त्यांचे आभार मानावेत तेवढे थोड्येच आहेत!

असा हा जगत्राथाचा रथ अनेकांच्या प्रत्यक्ष सहकार्याने तजीस जात आहे. सर्व श्रेष्ठ गुरुजनांस व जगत्रियांस देऊन, कायचिकित्सेतील अन्य शाखांवरही लिहिण्यास शक्ती व बुद्धी निळो हीच प्रार्थना.

वैद्य च. गो. जोशी

नवीन सुधारीत आवृत्तीच्या निमित्ताने...

माझ्या कायर्णांकत्सा या विषयावरील अन्य पुस्तकांप्रमाणेच 'आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान' या पुस्तकाच्याही अनेक आवृत्त्या काढाव्या लागल्या. आयुर्वेदाते विद्यार्थी, अध्यापक चर्चा व चिकित्सक अशा सर्वच क्षेत्रातून पुस्तकाचे चांगले स्वागत झाले व त्यामुळेच ही आणखी एक आवृत्ती प्रसिद्ध करण्याचा योग येत आहे.

आयुर्वेदीय चिकित्सा घण्याकडे आज जनसामग्यांचा कलही बराच वाढला आहे. पंचकर्म चिकित्सा करण्याचा वैधमंडळीची संख्या व गंचकर्म रुणालये यांव्याही संख्येत वाढ झालेली आहे. साहिजिकच पंचकर्म चिकित्सा शास्त्राचे पद्धतीने करण्यासाठी या

पुस्तकाची अधिकच गरज भासत आहे.

या सर्व बाबोंचा विचार करूनच नवोन आवृत्तीत आवश्यक ती सुधारणा केली आहे. व्यवहारात उपयुक्त असणाऱ्या अनेक प्रयोगांचा समावेश या आवृत्तीत केला आहे.

आजवर विद्यार्थी, अध्यापक व चिकित्सक या सर्वर्नीच या पुस्तकाचा वापर करताना ज्या त्रुटी समृद्ध केल्या या सुधारणा सुचविल्या त्यांचाही विचार करूनच नवीन आवृत्ती प्रकाशित हेत आहे. यामुळे चिकित्सकांना ही आवृत्ती अधिक उपयुक्त ठरेल याची खात्री वाटते.

वैद्य च. गो. जोशी

परिचय

वैद्य. य. गो. जोशी यांचा जन्म निपाणी येथे झाला. शालेय शिक्षण निपाणी येथे, पुढे वैद्यकीय शिक्षण पुण्यातील टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात झाले. G.F.A.M पदव्युत्तर शिक्षण H.P.A जामनगर येथे झाले.

य. गो. जोशी यांचे वडील 'गो. ग. जोशी पंचनदीकर' नाऱ्यकित वैद्य होते. अयुष्मधर आयुर्वेदाचाच ध्यास घेण्यातील वडिलांकडून और्ध्व निर्माणाचा वारसा मिळाला व आयुर्वेदाची आवड निर्माण झाली. पुढे वैद्यराज 'भामा' तथा 'भा. वि. गोखले' हे गुरु मृणून लाभले. त्यांच्याच मार्गादर्शनाखाली जामनगर येथे H.P.A हा पदव्युत्तर अस्यासक्रम पूर्ण केला. वैद्यराज यामा गोखले यांचे गोगाचे अचूक निदान, रुड और्ध्वांच्या वापराची नवीन पद्धती, आयुर्वेदाच्या सिद्धांतांचा नवीन दृष्टिकोनानुन विचार, या बरोबरच आयुर्वेदशास्त्राचा प्रत्यक्षात यशस्वीपणे उपयोग करण्याच्या दृष्टिकोनानुन केलेला अस्यास, सूक्ष्रूप ग्रंथेवत जानाचा प्रत्यक्ष उपयोग करण्याची हातोटी या सर्व गोष्टीचे संस्कार लेखकावर घडले.

पुढे पुणे हीच कर्मशूली ठरली. आयुर्वेदाचे मूलभूत सिद्धान्त समविष्ट असलेला शासिरकिंवा हा विषय अथवा रुण परीक्षा, कायनिकित्सा सारख्या रुणांशी व चिकित्सेशी संबंधित विषय सारख्याच निपुणतेने सुलभसाई पद्धतीने शिकवण्याची लेखकाची हातोटी आहे. केवळ विद्यार्थ्यांनाच नाही तर सर्वसामान्य व्यवर्तीना देखील आयुर्वेदाची माहिती देणे, आयुर्वेदाबद्दल गैरसमज दूर करून आयुर्वेदाबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये, सर्वसामान्य माणसांमध्ये तसेच इतर वैद्यकीय शाखेतील तज्ज्ञांमध्ये आदर भावना निर्माण करणे यासाठी लेखकाने सतत प्रयत्न केले. त्यासाठी अनेक व्याख्याने, चिकित्से, शिविरांचे आयोजन यामध्ये पुढाकार घेऊन सहजाणी झाले.

१९६१ पासून शिक्षक व चिकित्सक या दोहऱ्यांनी नात्याने टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात कामाला सुरक्षात केली. इतर बरीच जबाबदारीची कामेही पुढे कृशलातेने सांभाळली. आयुर्वेदिक प्रैवटीस हॉस्पिटलमध्ये तसेच खाजगीरीत्याही चालूच आहे.

आजपर्यंत लेखकाने सांभाळलेली विविध जबाबदारीची पदे, विविध कार्यक्रमांतील सहभाग पुढीलप्रमाणे-

प्राचार्य -

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय, पुणे.
आयुर्वेद महाविद्यालय, हडपस.

प्राच्यापक व विभागप्रमुख -

कायनिकित्सा विभाग, शारीरकिया विभाग, संस्कृत संहिता सिद्धांत विभाग-
टिळक आयुर्वेद विद्यालय, पुणे.
कायनिकित्सा विभाग - आयुर्वेद महाविद्यालय, हडपसर.

मानद चिकित्सक -

शे. ताराचंद गमनाथ रुणालय, पुणे.

सामेन्गुरुजी रुणालय, हडपस.

वैद्य पुरुषोत्तम शार्वी नानल रुणालय, पुणे.

पुणे विद्यापीठ आरोग्य केंद्र, पुणे.

ब्लाइंड रिलीफ ऑसोसिएशन, नेव रुणालय, वसई, जिल्हा- ठाणे.

अध्यक्ष - आयुर्वेद शास्त्र परिषद, महाराष्ट्र राज्य शास्त्र.

उपाध्यक्ष - असोसिएशन आँफ इंटिरेट ड मेडिकल स्पेशलिस्ट.

सदस्य - बोर्ड ऑफ स्टडीज आयुर्वेद विद्याशाळा, पुणे विद्यापीठ.

सदस्य - विद्वत् सभा टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

सचिव - आदातामंडळ, गांधीय शिक्षण मंडळ, पुणे.

पुणे विद्यापीठांतर्गत (M.D.) या पदव्युत्तर अस्यासक्रमाचे मार्गदरशक.

पुणे विद्यापीठ व टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ येथे आयुर्वेद विद्याशाखांतर्गत (Ph. D) साठी मान्यताप्राप्त मार्गदरशक.

हदेग, नेव्रोग, श्वी, संधीतवात, अपस्मा, पांडु आदी अनेक रोगां रोगांतर्गत संशोधनात्मक कार्य.

संधीचिकारंवर जर्मन संशोधन युनिट बरोबर काम.

पदवी व पदव्युत्तर परीक्षेसाठी भारतातील अनेक विद्यापीठांत परीक्षक म्हणून काम.

विद्यार्थी, अध्यापक व चिकित्सक यांना उपयुक्त असा १५ हून अधिक शंखाचे लेखन.

विविध मासिके, पाश्चिके, वृत्तपत्रे यांतून साडेतीनशेहून अधिक आयुर्वेदीय विषयांवर लिखण.

आयुर्वेदातील लेखन व संशोधनानिमित युद्धान्यांनी थांते पारितोषिक विजेते.

राशीय शिक्षण मंडळातै कार्यभूम पुरक्का.

अनेक यादवजी निकमजी आचार्य प्रथ पारितोषिक विजेते.

वैद्य यादवजी आचार्य प्रथ पारितोषिक विजेते.

महाराष्ट्रातील अनेक गावांमध्ये आयुर्वेदीय चिकित्सा शिविरांचे आयोजन.

डॉवर व वैद्यासाठी व्यवहार आयुर्वेद (आयुर्वेद इन जनरल ड्रॉविट्स) या विषयावर अनेक टिळकाणी व्याख्याने.

आयुर्वेदातील तोंडओळख, आयुर्वेद- समज व गैरसमज, भारतीय सणवार- ब्रतवेकल्पे- आयुर्वेद इ. विषयी प्रबोधनपर अशी सर्वसामान्यांसाठी व्याख्याने.

दूदरशन व आकाशवाणीवर आयुर्वेद विषयक अनेक कार्यक्रमांत सहभाग.

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ : विषयानुप्रवेश

प्रकरण २ : चिकित्सात्मक निरूपण

आयुर्वेदवे प्रयोजन ६, चिकित्सेची व्याख्या ६, चिकित्सापाद ८, विषय ८, औषध १०, परिचारक ११, गोगी ११, चिकित्साप्रकार ११, द्विविधोपक्रम १२, औषध १०, वृत्तिप्रक्रम १३, बंहण कोणास घावे १४, बंहण कसे करावे १४, लेघन कोणास बड़विधोपक्रम १३, बंहण कोणास घावे १४, बंहण कसे करावे १४, लेघन कोणास घावे १५, शोधन १६, शमन १६, दीपन १७, पाचन १७, शोधनचिकित्सेचे घावे १८, दैवत्यप्रश्नादी विविध औषध १८, दैवत्यप्रश्नादी विविध औषध १८, हेतुप्रत्यनिकादी विविध चिकित्सा १९, १८, दैवत्यप्रश्नादी विविध चिकित्सा १९, हेतुप्रत्यनिकादी विविध चिकित्सा १९, दूष्यदेशादिकोञ्चा अवस्थांचा विचार २३, दोषाच्चा अवस्थांचा विचार २४, चयादी अवस्था २४, सामनिरामावस्था २५, विविध दोषगति २६, साम्राज्यातिक अवस्था चिकित्सा सूत्र २७, आगातुकव्याधी चिकित्सा सूत्र २९.

३१ ते ३४

प्रकरण ३ : स्नेहविज्ञान

स्नेहगुण ३२, स्नेहयोग्य ३३, उत्तमस्नेह ३३, धृत ३३, तैल ३४, वसा ३५, मज्जा ३६, घृताचे श्रेष्ठत्व ३६, संयोगभेदाने प्रकार ३७, बाह्य-अध्यतरस्नेह ३७, अङ्गग्रन ३७, विचारणा ३७, शोधन-शमन-बृहंगस्नेह ३९, गार्भेदन स्नेहप्रकार ४०, स्नेहा ४१, अस्नेहा ४१, स्नेहपान विधी ४३, पूर्वकर्म ४३, आयुरप्रीक्षा ४३, स्नेहपूर्व भोजनादी व्यवस्था ४३, औषध तथा उपकरण सिद्धा ४४, प्रधानकर्म ४४, स्नेहमात्रा ४६, स्नेहकल्प विनिश्चय ४७, स्नेहशाशनविधी ४९, जीर्णस्नेह तथा जीर्ण स्नेह लक्षणे ५०, सम्यक् लक्षणे ५१, अतिस्नाय लक्षणे ५१, अतिस्नाय लक्षणे ५२, स्नेहपानानंतर स्नेहदन वमनादीचा त्यांची चिकित्सा ५२, पश्चातकर्म ५३, सद्यःस्नेह ५४, स्नेहपानानंतर स्नेहदन वमनादीचा विचार ५६, स्नेहाचे कार्य ५७.

३५ ते ३८

प्रकरण ४ : स्नेहविज्ञान

स्नेहगुण ६६, स्नेहोपग गण ६७, स्नेहप्रकार ६७, सुश्रुतोक्त तथा वाभटोक्त स्नेहप्रकार ६७, तापस्त्रद ६७, उष्मस्त्रद ६९, बाष्पस्त्रद यंत्र ७१, नाडीस्त्रद ७३,

३९ ते ५

प्रकरण ५ : व्यापन

व्याख्या १०१, वमनस्प्राणि १०२, वामकाण १०३, मदनफलाचे श्रेष्ठत्व १०५, मदनफल संग्रह विधी १०५, वाय्य १०६, अवाय्य १०७, वमनविधी ११०, पूर्वकर्म १११, आयुर प्रीक्षा १११, उपकरण तथा औषधी सिद्धा १११, आयुर सिद्धा ११३, वमनपूर्व आहार ११४, प्रधानकर्म ११५, अंतिकी परीक्षा ११८, वैगिकी परीक्षा ११८, मानिकी परीक्षा ११४, लौगिकी परीक्षा ११३, सम्यक् वोग लक्षणे ११९, अयोग लक्षणे १२०, अतियोग लक्षणे १२१, पश्चात कर्म १२१, घृतापान १२१, संसर्जन क्रम १२२, पथ्यापाद १२६, वमन व्यापाद १२७, आमाशय घृतापान विधी १३१.

३९ ते ५

उपनाह स्वेद ७४, संकर पिण्डस्वेद ७५, सालत्ण स्वेद ७६, द्रवस्वेद ७७, पिण्डिचिल ७९, अवाह ८०, चरलोक्त स्वेद ८१, संकरस्वेद ८१, प्रस्तरस्वेद ८३, जेताकस्वेद ८३, अस्प्रसनस्वेद ८६, कृष्णस्वेद ८७, कुटीस्वेद ८७, भूस्वेद ८८, ऊंमिस्वेद ८८, कृपस्वेद ८९, होलाकस्वेद ८९, अनाजस्वेद ९०, स्नायरस्स स्वेद ९२, एकाग सर्वांग स्वेद ९२, स्वेदनाह ९३, अस्वेदनाह ९४, स्वेदविधी ९५, सम्यक् स्विन लक्षणे ९५, अतिस्विन लक्षणे ९६, अयोग लक्षणे ९६, स्वेदनकर्म-फल ९७.

१०१ ते १३३

व्याख्या १०१, वमनस्प्राणि १०२, वामकाण १०३, मदनफलाचे श्रेष्ठत्व १०५, मदनफल संग्रह विधी १०५, वाय्य १०६, अवाय्य १०७, वमनविधी ११०, पूर्वकर्म १११, आयुर प्रीक्षा १११, उपकरण तथा औषधी सिद्धा १११, आयुर सिद्धा ११३, वमनपूर्व आहार ११४, प्रधानकर्म ११५, अंतिकी परीक्षा ११८, वैगिकी परीक्षा ११८, मानिकी परीक्षा ११४, लौगिकी परीक्षा ११३, सम्यक् वोग लक्षणे ११९, अयोग लक्षणे १२०, अतियोग लक्षणे १२१, पश्चात कर्म १२१, घृतापान १२१, संसर्जन क्रम १२२, पथ्यापाद १२७, आमाशय घृतापान विधी १३१.

१३४ ते १५५

व्याख्या १३४, विरेचन गुण १३४, विरेचन संग्राहि १३६, विरेचन प्रकार १३६, अनुलोगन १३७, संसन १३७, भेदन १३७, विरेचन १३७, मृदु-मध्य-तीक्ष्ण विरेचन १३७, स्नेह विरेचन १३८, स्नेह विरेचन १३८, वाय्यप्रत्यक्त विरेचन इव्ये १३९, अविरेच्य १४०, चरकोक्त विरेचन इव्ये १३९, सुश्रुतोक्त विरेचन इव्ये १३९, अविरेच्य १४०, विरेच्य १४२, विरेचन विधी १४३, पूर्वकर्म १४३, आयुर प्रीक्षा १४४, आयुर सिद्धा १४४, प्रधान कर्म १४६, अंतिकी परीक्षा १४७, मानिकी परीक्षा १४७, वैगिकी परीक्षा १४८, लौगिकी परीक्षा १४८, सम्यक् वोग लक्षणे १४८, अयोग लक्षणे १४९, अतियोग लक्षणे १५०, पश्चात कर्म १५०, विरेचन व्यापाद १५१, वोरेचनोत्तर कर्म विचार १५४.

१५६ ते १९९

व्याख्या १५६, वास्तिचिकित्सेचे महत्त्व १५७, बोस्टप्रकार १५८, अधिष्ठानभेदाने प्रकार १५८, द्रवभेदाने प्रकार १५८, निरुद्धवस्ति १५९, अनुवासन बास्ति १५९, कर्मभेदाने प्रकार १६०, अनास्थाय्य १६१, आस्थाय्य १६३, नानुवासन १६४, अनुवासन १६६, बास्तियंत्र १६६, बास्तिपृष्ठक १६६, बास्तिपृष्ठकाचे दोष १६७, बास्तिनेत्र १६८, बास्तिनेत्रदोष १६९, बास्तियंत्र तयार करणे १७१, आस्थाय्यन बास्तिकर्म १७२, पूर्वकर्म १७२, औषधसिद्धा १७२, वायुनुसार बास्तिमात्रा १७३,

यंत्रसिद्धता १७४, आतुरसिद्धता १७४, प्रधानकर्म १७५, आस्थापन सम्बन्धी योग लक्षणे १७८, आस्थापन अयोग लक्षणे १७८, आस्थापन अतियोग लक्षणे १७९, प्रधानकर्म १७९, पद्ध्याप्तय १८०, अनुवासन वस्तिविधि १८०, पूर्वकर्म १८०, यंत्रसिद्धता १८०, आतुरसिद्धता १८०, अनुवासन अयोग लक्षणे १८२, अनुवासन अतियोग लक्षणे १८३, प्रधानकर्म १८३, निरुद्धवस्ति व्यापद १८३, स्टेनोस्टि व्यापद १८३, शोथनवस्ति १९०, तेजवनवस्ति १९१, बृहण वास्ति १९१, वाजीकर वास्ति १९१, ग्राहीबास्ति १९१, उत्तरलेशन वास्ति १९१, दोषहरवस्ति १९१, शमन वास्ति १९१, पिण्डबास्ति १९१, माघृतेलिक वास्ति १९२, यापनवस्ति १९२, युक्तरथयापन १९२, सिद्धबास्ति १९२, कर्मबास्ति-कालबास्ति-योगबास्ति १९३, मावाबास्ति १९३, प्रस्तुतयोगिकी वास्ति १९४, पदहीन वास्ति १९४, तीक्ष्ण वास्ति १९४, युद्धबास्ति १९५, रक्तबास्ति १९५, उत्तरबास्ति १९६, उत्तरबास्ति यंत्र १९६, उत्तरबास्ति पूटक १९६, वस्तिव्याप्तय प्रभाण १९७, उत्तरबास्ति विधि १९८, पूर्वकर्म १९८, आतुरसिद्धता १९८, प्रधानकर्म १९८, पश्चात कर्म १९९.

प्रकरण ८ : नस्य
व्याख्या २००, पर्याय २०१, नस्यप्रकार २०१, निरेचन नस्य २०१, विरेचन नस्य २०१, निरेचन नस्य कोणास देऊ नये २०२, बैहण नस्य २०३, शमन नस्य २०३, नावन नस्य २०४, अवपडिक नस्य २०४, प्रधमन नस्य २०५, नावन कोणास द्यावे २०६, नावन कोणास देऊ नये २०७, नस्य योग काल २०७, नस्य इत्याची मात्रा २०७, नस्यकर्म २०८, पूर्वकर्म २०८, प्रधानकर्म २०९, पश्चात कर्म २१०, सम्बन्धी योग लक्षणे २११, अयोग लक्षणे २११, अतियोग लक्षणे २१२, उत्सव्यापद २१२, प्रतिमर्श नस्य २१३, चरकोक्त नस्य प्रकार २१६, सुकृतोक्त नस्य प्रकार २१७, नासाधारन २१८.

प्रकरण ९ : रक्तमोक्षण
प्राकृत रक्त २२०, रक्तदुष्टी कारणे २२१, रक्तमोक्षण तथा २२२, वातदूष, रक्त लक्षणे २२२, गिराउ रक्त लक्षणे २२२, कफदुष रक्त लक्षणे २२२, रक्तमोक्षणही २२३, रक्तप्रदोषजन्य व्याधी २२३, रक्तमोक्षणस अयोग्य २२५, रक्तमोक्षणस योग्य काल २२५, रक्तमोक्षण प्रकार २२६, दोषांच्या अवस्थेनुसार रक्तमोक्षण २२६, रक्तताळ्या अवस्थेनुसार रक्तमोक्षण २२७, रुग्णाच्या अवस्थेनुसार जलालोका संग्रहण तथा पालन २३६, जलालोकावरणविधि २३६, सविष जलालोका २३६, जलालोका संग्रहण तथा पालन २३६, जलालोकावरणविधि २३६, जलालोका २३६, जलालोका पूर्वतयारी २३६, रुग्णाची पूर्वतयारी २३६, प्रधानकर्म २३६, प्रधानकर्म २३६, रुग्णपरिचय २३६, जलालोका उपचार, २३६, सविष जलालोकादेश लक्षणे उपचार २३६,

प्रच्छानकर्म २३७, शृंगकर्म २३७, अलाबुकर्म २३७, सिराव्याध २४०, सिराव्याधविधि २४१, प्रधानकर्म २४२, सम्यक्योग लक्षणे २४४, अतियोग लक्षणे २४४, पश्चातकर्म २४४, पश्चातकर्म २४४.

प्रकरण १० : अच्युताकारी उपक्रम
अच्युता २४१, अच्युंगाचे गुण २५०, अच्युंग कोणास देऊ नये २५१, पादाभ्यर्थ २५२, कणपूरुण २५२, लेप २५२, लेपप्रकार २५३, लेपविधि करताना घ्यावयाची दक्षता २५३, उद्दवर्तन-उत्तरादन २५४, मर्दन-उमर्दन २५५, मूर्धेल-शिरःतर्पण २५६, शिरोभ्यंग २५६, शिरोऽधारा २५७, शिरोधारा यंत्र २५८, तक्रधारा २५९, पित्तुधारा २५९, शिरोबास्ति कोणास द्यावा २६०, शिरोबास्ति विधि २६०, पूर्वकर्म २६१, रुग्णविचार २६१, प्रधानकर्म २६१, पश्चातकर्म २६२, मस्तिष्क-मस्तिष्क्या २६२, नेत्रबास्ति-नेत्रपतण २६३, नेत्रबास्ति कोणास द्यावा २६३, नेत्रबास्ति विधि २६४, प्रधानकर्म २६४, प्रधानकर्म २६५, सम्यक्योग अयोग तथा अतियोग लक्षणे २६५, पश्चातकर्म २६५, धूमपान २६६, प्रकार २६७, चरकोक्त प्रकार २६७, सुश्रुतोक्त प्रकार, २६७, वाग्मटोक्त प्रकार २६७, शार्ङ्गधरोक्त प्रकार २६७, भावप्रकाशोक्त प्रकार २६७, ग्राहोगिक धूम २६८, ग्लौहिक धूम २६८, विरेचनधूमपान २६९, काससधूम २६९, वामनीयधूम २६९, धूमसेव २६९, धूमयोग २७०, धूमपानविधि २७१, सम्यक्योग लक्षणे २७२, अयोगलक्षणे २७३, अतियोग लक्षणे २७३, धूमपानव्यापद २७३, धूमकाल २७३, चरकोक्त धूमकाल २७४, सुकृतोक्त, धूमकाल २७४, वाग्मटोक्त धूमकाल २७४, धूमपानव्योग २७४, गंडूष-कवलधारण २७५, कर्मभेदाने प्रकार २७५, गंडूषसाध्यव्याधी २७६, गंडूषविधि २७६, सम्यक्योग लक्षणे २७७, हीनयोग लक्षणे २७७, अतियोग लक्षणे २७७, गंडूष-गुण कर्म २७७, काही उपयुक्त गंडूष प्रकार २७७, अग्नि कर्म-दहन कर्म २७८, दहनकर्म कर्धी करावे २७८, श्वारकर्म २७९, व्याख्या २८०, प्रतिसारणीय क्षार तयार करण्याची रीत २८०, प्रतिसारणविधि २८१. उदारामध्ये जलविक्रावण २८२, जलविक्रावण विधि २८३, पूर्वकर्म २८३, साधनसामग्री २८३, आतुरसिद्धता २८३, प्रधानकर्म २८४, पश्चातकर्म २८५. योगाशाखात वर्णितेशोधन प्रयोग २८५, धोति २८६, वस्ति २८६, नेति २८६, ग्राटक २८७, ग्राटक २८७, कपालधाति २८८.

* * *

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. अष्टांग संग्रह-इंटुटीकासहित.
२. अष्टांग हृदय-हेमाद्रि-तथा अरुणदत्त टीकासहित.
३. आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान-वै. ह. श्री. कस्तुरे.
४. कारखण्य संहिता.
५. चरक संहिता-चक्रपाणि तथा गांधार टीकासहित.
६. भावत्रकार्या.
७. षेलसंहिता.
८. योगरत्नाकर.
९. वैद्य मनोरोमा-वै. यादवजी विक्रमजी आचार्य.
१०. शाइर्घ्यर संहिता-आड्मल्ल टीकासहित.
११. सुश्रुत संहिता-डल्हण टीकासहित.
१२. हठयोग प्रदीपिका.

या पुस्तकात् वापरलेल्या संक्षेप शब्दांचे स्पष्टीकरण

अ.ह.	-	अष्टांग हृदय.
अ.सं.	-	अष्टांग संग्रह.
उ.खं.	-	उत्तर खंड.
क.	-	कल्पस्थान.
का.	-	कारखण्य संहिता.
च.	-	चरकसंहिता.
चि.	-	चिकित्सा स्थान.
नि.	-	निदान स्थान.
पू. खं.	-	पूर्व खंड.
प्र. खं.	-	प्रथम खंड.
भा. प्र.	-	भावप्रकाश.
म. खं.	-	मध्यमखंड.
यो. र.	-	योगरत्नाकर.
वा.	-	वाग्मट.
शा. सं.	-	शाइर्घ्यर संहिता.
सि.	-	सिद्धी स्थान.
सु.	-	सुश्रुत संहिता.
मू.	-	सूत्रस्थान.

वैद्य यशवंत गोविंद जोशी लिखित पुस्तके -

कायचिकित्सा

आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

आयुर्वेदीय शारीरकिया विज्ञान

शारीरकिया प्रात्यक्षिक

रोगावस्था

गुटी वटी

चूर्णे

आसव-अस्ट-कहे

भस्म-पिण्डी-रसायनकल्प
शृत-तैल-अबलेह-मलाम

ऋदुचर्चर्या

साधे उपाय सोमे उपाय

रोगाविज्ञान-विकृति विज्ञान

कायचिकित्सा - हिंदी- आवृत्ती

चरक संहिता - यशवंत टीकेस्वर्ह (भाग १)

चरक संहिता - यशवंत टीकेस्वर्ह (भाग २)

उद्दर भरण नोहे

यशवंतचिकित्सा

निवडक रुण चिकित्सा

सधःफलदारी व आत्मचिकित्सा

Origami कागदाची करामत (भाग १ व २)

Origami किमस्य कागदाची (भाग १ व २)

रसशाळा औषधी दीर्घिका आवृत्ती संपती.

प्रकरण पहिले

विषयानुप्रवेश

आयुर्वेदीय चिकित्सा पद्धतीमध्ये पंचकर्मस रूपातःचे “क वेगले असे स्थान निश्चितच आहे. एवढेच नव्हे तर, ही आयुर्वेदाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण चिकित्सा पद्धती आहे, असे म्हटले जाती. याच पंचकर्माचा विचार या त्रिशात करण्याचे उपविले आहे. पंचकर्म ही खरोखरीच एक वैशिष्ट्यपूर्ण व रुणास रोगांन सूर्णांने मुक्त करणारी चिकित्सा असूनही व्यवहारात भाव त्याचा वापर अत्यल्प प्रमाणात होत असतो, असे आढळते. हे असे होण्यामारो अनेक कारणे आहेत. या प्रकारचे उपक्रम शेडेसे जास्तदायक जरूर आहेत, पण एवढेच कारण या चिकित्सापद्धतीचा वापर न होण्यामारो नाही. पंचकर्मे करू शकणारा, दृष्टकर्मा वैद्यकी आज उपलब्ध नाही. व त्यामुळेच विद्यार्थी व चिकित्सक यांचेपुढे प्रात्यक्षिकाद्वारा या उपक्रमांमुळे मिळण्यारा फवदा दाखविणे कठीण होत आहे, हे याचे प्रमुख कारण आहे.

गेली अनेक वर्षे कायाचिकित्सा विषयाचे अध्यापन करीत असताना पंचकर्मी ही शिक्कीवीत असल्याने तसेच रुणालायांत पंचकर्म विभागातील सर्वच उपक्रमांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याने या विषयाबाबत असणारे सर्व समज-औरसमज, व्यवहारांमध्ये या प्रकारचे उपक्रम करीत असताना येणाऱ्या अनेकविध व्यावहारिक अडचाणी, त्वाचप्रमाणे या उपक्रमाचा शास्त्रीय दृष्टिकोनानुन ऊहापेह करताना आढळून येणाऱ्या तुटी किंवा शंका या सर्वांशी फर निकटचा संबंध आल्याने, त्या स्वतः अनुभवलेल्या असल्याने, विद्यार्थ्याना व याप्रकारे पंचकर्मांचार करू इच्छाण्याचा चिकित्सकांना याबाबत मार्गदर्शनपर काही करावे, असे अनेक वर्षे मनात होते त्याचेच हे दृश्यफल आहे.

पंचकर्मचिकित्सा ही केवळ कायाचिकित्सेमध्ये समाविष्ट होणारा एक चिकित्सापद्धती आहे, असे सर्वसामान्यपणे समजले जाते; पण हे योग्य नव्हे. कायचिकित्सा, बालरोगचिकित्सा, ग्रहचिकित्सा, शालाक्य चिकित्सा, विषचिकित्सा, रसायनचिकित्सा आणि वारीकरणचिकित्सा ही आयुर्वेदीय चिकित्सेची आठ महत्वाची अंगे असून त्यामुळेच आयुर्वेदास असंग-आयुर्वेद ही संज्ञा त्राप झालेली आहे. पंचकर्म हे केवळ कायाचिकित्सेशीच संबंधित आहे, असे नमून आयुर्वेदाच्या अन्य चिकित्सा शास्त्रांमध्येही तिरकीचे आवश्यक अशी चिकित्सा आहे, हे प्रथमतः लक्षात धेतले पाहिजे.

पंचकर्म ही गोगनिवारक चिकित्सा तर आहेच; पण त्याचबरोबर स्वस्थ मजुम्हाचे स्वास्थ्याचे रक्षण करण्यासाठीही उपयुक्त अशी ही चिकित्सा आहे. चामुळेच आयुर्वेदीय प्रयोगातून वर्णिलेल्या स्वस्थवृत्तामध्ये दिनचर्या व रुचयांची शांगताना पंचकर्मातील अनेकावध उपक्रमाचे वर्णन केलेले आढळते. नस्य, गौडूष, अंजन वर्गांचे वर्णन दिनचर्येमध्ये तर वर्मन, विरेचनादी उपक्रमाचे वर्णन रुचयांचेमध्ये केले जाते व या उपक्रमांमुळे स्वास्थ्य टिकण्यास कसे साहाय्य होते यावधीचे विवेचनही या प्रकरणात केलेले आढळते. रसायन वा वाजीकरणासाठखे प्रयोग करण्यापूर्वी तर अत्यावश्यक म्हणूनच पंचकर्म सांगितलेली आहेत.

पंचकर्म चिकित्सा ही एक महत्वाची, आयुर्वेदाच्या सर्व उपांगांना उपयुक्त अशी चिकित्सा आहे असे म्हणताना, या पंचकर्मचिकित्सेचा सामान्य परिचय जरा अधिक विस्ताराने करणे उक्त उरेल.

पंचकर्म चिकित्सा हा शब्दप्रयोग फार जुन्या काळापासून चालत आलेला आहे. अगदी प्राचीन आयुर्वेदीय प्रयं जो चारक त्यामध्येही पंचकर्म हा शब्द वापरलेला दिसतो. चारकांनी वर्मन, नस्य, निरुद्धास्त व अनुवासनबाबत या ५ प्रकाराच्या चिकित्सोपक्रमाचा समावेश पंचकर्मामध्ये केलेला आहे. या टिकाणी हीच ५ कर्मे का सांगितली ओहेत? ती कर्मे ५ च का? चार किंवा अधिक का सांगितलेली नाहीत वर्गे अनेकविध प्रसन याचाबद्दत नेहीच उपस्थित केले जातात.

आयुर्वेदीय चिकित्सेचे सामान्यतः २ प्रकारे वर्गांकरण केले जाते. शोधन आणि शमन हे ते दोन प्रकार होत. यांपैकी शोधन चिकित्सेने शरीरात वाढलेले दोष हे जवळच्या मागाने शरीराबाहेर काढून टाकले जातात, तर शमन चिकित्सेमध्ये दोषांना शरीराबाहेर काढून न टाकता शरीरातल्या शरीरातच सामान्यवस्था प्राप्त करून दिली जाते. शोधनाने दोष शरीराबाहेर जात असल्याने व्याधीचा पुनरुद्भव टाळता येते असेही याचाबद्दत म्हटले जाते.

पंचकर्म ही शोधन चिकित्सा आहे असे म्हटले जाते. काही वेळा तर पंचकर्म हा शोधन चिकित्सेचा पर्यायी शब्द म्हणूनही याचा चापर केला जातो. पण पंचकर्म ही केवळ शोधनचिकित्सा नव्हे ते लक्षात घेतले याहिजे. कारण चारकांनी सांगितलेल्या चिकित्सेचा पर्यायी शोधन शमन, नस्य, वृहंण असे तीन प्रकार मिळतात. दुसरे असे की दिसते. नस्यामध्येही शोधन, शमन, वृहंण असे तीन प्रकार मिळतात. सर्वच शोधनोपक्रमाचा समावेश पंचकर्मामध्ये केला जात नाही. शुक्रविरचनीय, मलविरचनीय, पूत्रवरेचनीय, स्तन्यविरचनीय असा अनेक प्रकाराच्या औषधी द्रव्यांचे वर्णन मिळते, पण मलविरचनाखेरीज अन्याचा समावेश पंचकर्मात केलेला दिसत नाही. कारण शोधन, आशेत इत्यादी अनेक उपक्रमांदार शोधन घडते, पण त्यांचाही येथे समावेश केला गेलेला दिसत नाही.

म्हणूनच पंचकर्म म्हणजे केवळ शोधन चिकित्सा वा प्रत्येक शोधन चिकित्सा

म्हणजे पंचकर्मातील एक अंग असे समजणे गैर उरेल. पंचकर्मात वर्णिलेल्या उपक्रमांपैकी बहुसंख्य उपक्रम हे शोधनासाठी उपयुक्त ठरतात व त्यामध्ये प्रभुत्व अशा सर्व शोधनोपक्रमांचा समावेश केला आहे, असे सर्वसामान्यपणे म्हणता येईल. खवप्रकाश, शाङ्गर्धर सहिता, योगरत्नाकर आदीमध्ये चरकांनी सांगितलेले उपक्रमच पंचकर्मात समाविष्ट केलेले दिसतात.

सुश्रुतानी मात्र पंचकर्मात रक्तमोक्षणाचा समावेश केलेला दिसतो अर्थात सुश्रुतानी उपक्रमांचे विस्ताराने वर्णन मिळते, हेही पूर्वपार पंचकर्माचा आयुर्वेदाच्या सर्वच शाखांतील विस्ताराचे योतक आहे. सुश्रुत हा शल्यतंत्रज्ञ असल्यानेच त्याचा रक्ताशी फार जवळचा संबंध आल्याने त्यांनी रक्तमोक्षणाचा विस्ताराने ऊहापाह केलेला आहे.

जवळच्या मागाने दोष शरीराबाहेर काढणे म्हणजे शोधन या न्यायाने दूषित रक्त असलाना ते जवळच्या मागाने दोषांना त्यावरील सिराद्वारा काढून टाकणे हाही उपकर्म शोधनोपक्रमातच समाविष्ट होते. वाग्मटानीही सुश्रुताप्रमाणच पंचकर्मामध्ये रक्तमोक्षणाचा समावेश केलेला आढळतो. सुश्रुत व वाग्मटाच्या मते म्हणूनच पंचकर्मामध्ये वर्मन, विरेचन, निरुह बर्सित, नस्य व रक्तमोक्षण या ५ उपक्रमांचा समावेश होत असतो. व्यवहारामध्ये सध्याही याच ५ उपक्रमांना पंचकर्म असे संबोधले जाते.

चारकांनी रक्तमोक्षणाचा समावेश पंचकर्मात का केला नाही यावधीही टीकाकरांनी काही विवेचन केलेले आहे. वास्तविकपणे पाहता चारकांनीही काही व्याधीच्या चिकित्सेमध्ये रक्तमोक्षण हा उपक्रम सुचाविलेला आहेच. पंचकर्मातील अन्य उपक्रमांदारे दोष हे शरीराबाहेर काढून टाकले जातात, रक्तमोक्षणात मात्र असे घडत नाही. या उपक्रमात दूषित रक्त म्हणजेच साक्षात दूष्य शरीराबाहेर काढून टाकले जाते, हा यामध्ये एक फार मोठा ऐद आहे, असे एक मत मांडले जाते, परंतु रक्त आणि पित्त यांच्यामधील आश्रयाश्योभावाचा विचार करता या उपक्रमांदारेही पित्तिहरिणा होत असतेच हे लक्षात येईल. याचासाठी वर्मनादी शोधनोपक्रमाप्रमाणोच हाही एक शोधनोपक्रम आहे असे मत अन्य टीकाकार व्यक्त करतात.

याचाबद्दत अधिक वाढात न उत्तरात संक्षेपाने असे म्हणता येईल की, पंचकर्म चिकित्सा ही केवळ शोधन चिकित्सा नसली तरी ज्यामध्ये प्रामुख्याने शोधन केले जाते अशी चिकित्सा आहे. यामध्ये जे उपक्रम समाविष्ट होतात त्यांना एकांत्रितपणे 'पंचकर्म' हे नाव योगाळूद संशा म्हणून आलेले आहे.

या पुस्तकामध्ये 'पंचकर्मचिकित्सा' असा जारी विषय असला तरी याचासाठी व्यवहारात आतश्यक अशा इतर शोधनोपक्रम तथा शमनोपक्रमांचाही झळावाह करण्याचे उरविलेले आहे.

असताना कोणती खबरदारी घ्यावी त्या सर्वच विषयांचा ऊहापोह या प्रकरणांतून केलेला आहे.

म्हेहस्वेदारी पूर्वकमाचा ऊहापोह केल्यानंतर कमन, विरेचन, बरिस्त, नस्य आणि रक्तसोक्षण या प्रधान उपक्रमांचे सविस्तर वर्णन करणारी प्रकरणे योजलेली आहेत. अर्थात याही प्रकरणांतून या सर्व उपक्रमांचे विवेचन करताना केवळ शोधनाशी संबंधित विषयाचा विचार मांडला आहे असे नसून या सर्वांचा संपूर्ण विचार केला गेला आहे. हे सर्व उपक्रम संगताना ग्रांथिक विवेचन जसे केले आहे त्याचप्रमाणे व्यवहारमध्ये हे हे सर्व उपक्रम कोणत्या पद्धतीने व कसे केले जातात त्याचा ऊहापोह केलेला आहे. हे उपक्रम करीत असताना प्रत्यक्षात जी नवतीन उपकरणे वापरली जातात, त्याचा तसेच काही नव्या उपकल्पनांचाही परिचय करून दिलेला आहे. बमनप्रकरणी, आमशयधावनविधी वा नस्यप्रकरणी नासाथावननिधी या, फैशनून न वर्णिलेल्या, पण प्रत्यक्षात लाभदायक ठरणाऱ्या उपक्रमांचे वर्णन याच दृष्टिकोनातून करून दिलेले आहे.

कमन, विरेचनादी ग्रंथातून वर्णिलेल्या पंचकमांबरेवरच अन्य अनेक उपक्रम चिकित्सा करीत असताना करावे लागतातच. त्यापैकी कार्यचिकित्सकाला आवश्यक अशा गड्ढ, धूमपान, लेप, श्वार, अग्निकर्म इत्यादी उपक्रमांचे विवेचन शेवटच्या प्रकरणात केलेले आहे. या उपक्रमांबरेवरच योगशास्त्रातील आयुर्वेदारी सुसंगत असे जे शोधन विधी त्याचाही परिचय या प्रकरणात करून दिलेला आहे.

द्या पुस्तकात जो विषय मांडलेला आहे तो सर्व समजण्यास सुकर द्वावा या उद्देशने त्या सर्वांचा अल्पासा परिचय द्वावा एकदीच अपेक्षा ठेवून केलेल्या वा विवेचनानंतर आता मुख्य विषयाला सुरवात करता येईल.

पंचकर्म हा विषय अन्य चिकित्सोपक्रमांतून वेगळा काढता येणे अशक्य आहे हे यावरून लक्षात येईल. रुणास औषधोपचार चालू, असतानाच कमन, विरेचन, बरिस्त, नस्य, रक्तसोक्षणादी उपक्रमही करावे लागतातच व. म्हणूनच पंचकर्म वैद्याने केवळ वर्णन करावेत, बाकी उपक्रम अन्य वैद्यानी करावेत असे जे काही मत काही आयुर्वेद तज्जांकडून (?) मांडले जाते ते कसे हस्त लक्षात येईल. प्रत्येक वैद्याने रुणास लाभदायक अशा पंचकमांपचारांचा आवश्यकतेनुसार वापर केला पाहिजे व पंचकर्मे करून शकाणा जो तज्ज, अनुभवी, दृष्टकर्मा वैद्य असेल त्याने आवश्यकतेनुसार अन्य सर्व उपक्रमांचा अवलंब अवलंब केला पाहिजे.

पंचकर्मचिकित्सा असो वा शमनादी इतर उपक्रम असेत, आयुर्वेदीय चिकित्साप्रणाली ही काही विशिष्ट सिद्धांत मानून केली जाणारी चिकित्साप्रणाली आहे. पंचमहाभूत सिद्धांत, दोषधातुमूल सिद्धांत, विदेश सिद्धांत हे यातील महत्वाचे सिद्धांत होत. या सर्वांचे विवेचन करण्याचे हे स्थान नव्हे, पण या सिद्धांतांवर आधारित अशीच ही चिकित्सा पद्धती आहे हे निश्चित. आयुर्वेदाचे तत्वज्ञान समजण्यास हे सर्व सिद्धांत समजावून घेणे आवश्यकच आहे व हे कार्य विद्यार्थ्यांनुदे अगदी प्रथम वर्षापासूनच चालू. असते. हे प्रायशक मूलभूत सिद्धांत जणून घेतल्यानंतर चिकित्सा करणी करावी याचिष्यीचेही जे काही नियम आहेत, जे सिद्धांत आहेत तेही समजावून घेणे आवश्यक असेच आहे. या मूलतत्वांच्या आधारे आयुर्वेदीय चिकित्सा केली जाते. त्या मूलतत्वांचे (Basic Principles of Ayurvedic treatment) विवेचन करणे क्रमप्राप्त असत्यानेच त्याचा ऊहापोह अगदी सुरुवातीच्या प्रकरणांमध्ये केलेला आहे.

पंचकर्मपचाराचिषीचा विचार करताना स्नेह आणि स्वेद या दोन उपक्रमांचा विचारही आवश्यकच टरतो. स्नेह आणि स्वेद हे दोन उपक्रम पंचकर्मात समाविष्ट नसले तरी या दोन उपक्रमांचे सहाय्य घेतल्याखेरीज पंचकर्मांतील कोणताही उपक्रम करता येणे अशक्य आहे. स्नेहन कर्मात सर्व प्रकाराचे ताप, उष्म, द्रव, उपनाहादी स्वेद बाह्यस्वेद प्रयोग व स्वेदन कर्मात सर्व प्रकाराचे ताप, उष्म, द्रव, उपनाहादी स्वेद प्रकारांचा समावेश होतो. शोधनोपक्रम ही श्रेष्ठ चिकित्साप्रणाली असली तरी सर्वच रुग्णांगांमध्ये त्याचा अवलंब करता येत नाही. विशेषत: दोष जेव्हा शाखागत किंवा मध्यम वर्गात असलील, तेव्हा शोधनोपक्रम करणे अशक्य असते. दोषांना प्रथमत: कोष्ठात आपानु माव जबळच्या मानानि शोधन करता येते. दोषांना शाखेतून कोष्ठाकडे आण्याचे, पंचकर्मांपूर्वी अत्यावश्यक समजले जातात. याच पंचकर्मांमध्ये आवश्यक अशा स्नेह, स्वेद या पूर्वकमाचा ऊहापोह करण्यासाठी या पुस्तकामध्ये याचिषीची दोन प्रकरणे घेतलेली आहेत. केवळ शोधनाची पूर्वकमे एवढाच अशीने नव्हे तर एकदीची स्नेह-स्वेद हे उपक्रम कोणास करावेत, कोणास करू नवेत, ते कसे करावेत आणि करीत

आयुर्वेदीय चिकित्सा-तत्त्व निरूपण

आयुर्व्याचा, जीवनाचा वेद तो आयुर्वेद होय. आयुर्वेद हे एक प्राचीन भारतीय शास्त्र. या शास्त्राचा वापर आजही पूर्वीतक्याच नव्हे तर अधिक चालाचा तर्हेसे व्यवहारात केला जात आहे. अन्य चिकित्सापद्धती व आयुर्वेद चिकित्सापद्धती यांमध्ये काही मूलभूत फरक आहे. आयुर्वेदीय चिकित्सा ज्या मूलभूत सिद्धांतावर आधारित आहे, त्याचा विचार सुरुचतीस कराणे क्रमग्राम आहे.

आयुर्वेदाचे प्रयोग

‘स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं आतुरस्य व्याधिपरिमोक्षः।’

आयुर्वेदीय चिकित्सेने केवळ उत्पन्न झालेले रोग दूर करावेत एवढीच अपेक्षा नाही. स्वस्य म्हणजेच निरोगी माणसाच्या आरोग्याचे जरन करण्यासाठी आयुर्वेदामध्ये तब्बाच विस्ताराने विचार केलेला आहे. स्वस्थवृत्त व त्यातील दिनचर्या, गोत्रचर्या, ऋतुचर्या व सद्वर्तन यांचा ऊहापोह करून निरोगी माणसाचे स्वास्थ्य (आरोग्य) रक्षण करण्याचे गांव चर्चिलेले आहेत.

प्रयोजनातील दुसरा जो भाग ‘आतुरस्य व्याधिपरिमोक्षः’ म्हणजेच निर्माण झालेला रोग दूर करणे हाही तितकाच महत्वाचा असा विषय आहे. व्याधी उत्पन्न झालाच तर त्यापासून दृष्टीने खबरदारी घेतली पाहिजे हे खरे, पण जर व्याधी उत्पन्न झालाच तर त्यापासून रोगाचाची मुक्तता करून त्यास पुढी आरोग्यसंपन्न करणे हेही वैद्याचे प्रमुख कर्तव्य आहे. चिकित्सा ही ‘म्हणूनच दोन प्रकारांची सांगितली जाते.

एक स्वस्थ मनुष्यामध्ये केली जाणारी ऊर्जेस्कर चिकित्सा, तर दुसरी रोगावस्थेमध्ये रोगपरिहारासाठी केली जाणारी चिकित्सा.

चिकित्सा दृष्टजे काय?

रोग बर्ग करण्यासाठी केले जाणारे उपक्रम दृष्टजे चिकित्सा होय. रोगाची व्याख्या सांगताना चरकाचाचार्यानी-

‘विकारो धातुवैषयं, साम्यं प्रकृतिरुच्यते।’ – च. सू. १/४ असे मृटले आहे. धातुसाम्य म्हणजे प्रकृति किंवा निरोगी अवस्था आणि धातुवैषय म्हणजेच रोग असे या तिकाणी स्पष्ट केलेले आहे.

धातुवैषयामुळे निर्माण होणारा हा रोग ज्या ज्या उपक्रमामुळे बरा होतो ती सर्वे चिकित्सा होय असे संकेपने म्हणता येईल व म्हणूनच चिकित्सेची व्याज्ञा सांगताना- ‘या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगदतो’

असे सूत्र सांगितले जाते. धातुवैषयामुळे उत्पन्न होणारा रोग बरा करण्यासाठी शरीरामध्ये धातुसाम्य निर्माण घावे लागते त यासाठीच-

‘यांभिः क्रियाभिः जायते शरीरे धातवः समाः।’

सा चिकित्सा चिकित्सां कर्म तद मिष्ठजां स्मृतम्॥’ – च. सू. १६/३४

असे चरकाचाचार्यानी चिकित्सेची व्याज्ञा करताना सांगितले. आहे. ज्या ज्ञा क्रियेमुळे, उपक्रमामुळे शरीरात निर्माण झालेले धातुवैषय दूर होऊन धातुसाम्य उत्पन्न होईल त्या सर्व उपचारांना चिकित्सा असे मृटले जाते व हेच वैद्याचे प्रधान कर्तव्य आहे. याच अर्थाने जे दुसरे सूत्र उपलब्ध आहे, त्यामध्ये-

‘या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगदतो।’ दोषधातुमलानां या साम्यकृतसेव रोगहटा।’

असे मृटलेले आढळत्या

‘कथं शरीरे धातुनां वैषम्यं न भवेदिति।

समानां चातुर्वयानां समानां लोपसेवनात।

त्यागाद्विषमहेतुनां समानां लोपसेवनात।

उत्पन्न झालेले धातुवैषय दूर करणे एवढेच चिकित्सेचे कार्य नव्हे, तर पुनः पुनः धातुवैषय न होण्यासाठी, धातुसाम्य टिकविण्यासाठीही काही क्रिया करावी लागते ही

धातुसाम्यता प्राप्त होण्याचा अगदी मूलमंत चरकाचाचार्यानी सांगितलेला आहे. विषम हेतूचा त्याग करणे व समान गुणांचा वापर करणे यांमुळे वैषम्य दूर होऊन धातुसाम्य उत्पन्न होते असे चरकाचार्य म्हणतात.

(धातुवैषय दूर करणे एवढेच चिकित्साचे काम नाही तर निर्माण झालेले धातुसाम्य टिकून राहून पुढी धातुवैषय निर्माण होणार नाही हेही वैद्याने पाहिले पाहिजे.) एक रोग बरा करताना उभाराच एखादा रोग निर्माण झाला आणी स्थितीही उत्पन्न होता कामा नये. जर असे यडले तर ती खरी शुद्ध चिकित्साच नव्हे आणि हीच गोष्ट चरक व वाघटानी अगदी स्पष्टपणे मांडलेली आहे. ते म्हणतात-

‘प्रयोग शमयेद त्यांसं योऽन्यमन्युदीरयेत।’

– च. नि. ८/२५, वा. सू. १६/६

ज्या उपक्रमाने एक व्याधी बरा होत असताना न एका दोषाने शर्मन करीत असतानाच दुसरा वेगळ्याच रोग वा दोषप्रकोप निर्माण होत असेल त्या उपक्रमास अशुद्ध चिकित्सा म्हणावे. शुद्ध चिकित्सेमध्ये एका रोगाची वा दोषाची चिकित्सा करीत

म्हणूनच वैद्याचे प्रशस्त गुणाचे विवेचन करताना ‘तीर्थतंशास्त्रार्थो’ बरोबरच वैद्य ‘इष्टकर्म’ हवा असे म्हटलेले आह.

वैद्याबद्दल लगणास विश्वास वाटला पाहिजे. हा विश्वास उत्पन्न झाला की, ऐयाचा अर्था आतार पळून जातो. रुणाचा विश्वास मिळविण्यासाठी तसेच औषधांची किया निविष व्याची यासाठीही शुचिता स्थगेच स्वच्छता, पावित्र हाही गुण वैद्याच्या ठिकाणी असणे आवश्यक आहे.

काही गंधकारांनी वैद्यावच सहा गुण असणे आवश्यक आहे असे म्हटलेले आहे.

‘विद्या वितकां विज्ञानं स्मृतिपरता किया।

यस्येते षड्गुणात्मत्वं न साध्यमात्परता।’ –च. सू. ९/२९

(विद्या-वैद्यकशास्त्रानं) वितर्कः-‘शाखमूलं ऊहापेहः।

विज्ञानं शास्त्रांतरज्ञानं। क्रिया-पुनःयुनाश्चिकित्साकरणम्।’

–च. सू. ९/२९ टीका

वैद्य, दत्य, परिचारक वरोगी यांची थातुसाम्याकरिता प्रवृत्ती म्हणजेच चिकित्सा असे म्हटल्यानंतर ही प्रवृत्ती कधी होते हे पाहणे युक्त ठरेल. हे चिकित्सापाद जर आवश्यक त्या त्या गुणांनी युक्त असतील तर चिकित्सा सुलभ असते हेच येथे सुचवावयाचे आहे. व्याधी सुसाध्य होण्यासाठी या चिकित्सापादांच्या ठिकाणी प्रस्तस गुणांचे अधिभान आवश्यक असेच आहे व म्हणूनच चिकित्सेचा विचार करताना या चिकित्सापादांच्या ठिकाणी आवश्यक असणाऱ्या या प्रशस्त गुणांचा ऊहापेह केला पाहिजे.

१. भिषण्

‘दक्षस्तीशीशतंशास्त्रार्थो इष्टकर्म शुचिशिष्टकृष्ण।’ –अ. ह. सू. ९/२७

वैद्य हा दक्ष असावा, तत्पर असावा. ‘तीर्थतंशास्त्रार्थो’ म्हणजे सर्व शास्त्राचे अर्थायन करून त्यांत प्राचीण्य मिळविलेला असा असावा. जितके अर्थायन अधिक तितकेच अर्थात्वं ज्ञानही आधिक संपदन केलेले, पण नुसत्या गंथांच्या अस्यासाने, मग तो अभ्यास वैद्यकाचाच नव्हे तर कोणत्याही शास्त्राचा असो, परिण्ण ज्ञान प्राप्त होते असे नव्हे. याच्या जोडीला प्रत्यक्षाचीही तशीच जोडू हवी हे लक्षात घेतले पाहिजे.

‘अभ्यासात्वाच्यते दृष्टीः कर्मसिद्धिकाशिनी।’

रत्नाली सदस्याकांन न शाखादेव जायतो।’

शास्त्राला प्रत्यक्षांची जोडू हवीच हे एका उत्तम उदाहरणाने स्पष्ट कण्याचा प्रयत्न शास्त्रकारांनी केलेला आहे. रत्नपात्रांची होण्यासाठी केवळ रत्ने कशी असतात, कशी दिसतात यांचा गंधोक्त अभ्यास उपयोगी पडत नाही; तर त्यासाठी प्रत्यक्ष रत्नेच हाताळ्याची लागतात. तद्वत्तच वैद्यक शास्त्रातही आहे. केवळ गांधिक अभ्यासाने वैद्यकाचे परिणू ज्ञान कधीच मिळवार, नाही. त्यासाठी रुणपरीक्षा ही हवीच हवीच आणि

‘व्याधे: तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः।’

एतद् वैद्यस्य कर्तव्यं, न वैद्यः प्रशुग्रायुषः।’

चिकित्सा करीत असताना रोग्याला पूर्णांशाने वरा करणे शक्य नसेल तर व्याधी जाणून घेऊन त्यास होणाऱ्या वेदना कर्मी करून तात्पुरते का होईना, पण रोग्यास लक्षणमुक्त करून सुख मिळवू देणे हे वैद्याचे कर्तव्य ठरते. पैसाअडका, धनदैलत एखादवेळ रुणाकडून मिळणार नाही, पण इतर लाभ मात्र निश्चितच मिळतात.

‘कर्मचिदर्थः कर्वित्वंत्री कर्वित्वम्: कर्विद्विषः।’

कर्माश्वासः कर्वचिक्षेति चिकित्सा नास्ति निष्कला।’

चिकित्सेमुळे वैद्यास काही बेळ अर्थात्मा होईल. काहीही मंडी घडेल, काही प्रसंगी धर्म घडेल तर काही वेळा यशप्राप्ती होईल. या सर्वाबोरेव नवनवीन रुण पाहिल्याने अभ्यासही घडेल. असे असल्यानेच चिकित्सा ही कधीही निष्कल असत नाही असे म्हटले जाते. वैद्य, दत्य, परिचारक व रोगी या चार चिकित्सापादांपैकी वैद्याचे महत्त्व हे

अनन्यसाधारण असे आहे. इतर चिकित्सापादान्या ठिकाणी प्रशस्त गुण अमूळही जर वैद्य चांगला नसेल तर काशाचाही उपयोग होत नाही. वैद्य हा औषधाचा विज्ञाता, परिचारकांचा शासिता आणि रोग्याचा योजना असतो व महूनच तो प्रधान आहे.

‘विज्ञाता शासिता योजना प्रधानं भिषग्र तु।’ – च. सू. १/१०

स्वयंपाक चांगला होण्यासाठी केवळ चांगली साधनसामग्री, खाडीकुडी किंवा पेटलोा अग्न असून चालत नाही, तर स्वैपकी चांगला हवा किंवा मडके तयार करण्यासाठी केवळ माती, दंडा, चक्र असून भागार नाही तर ते मडके घडविणारा कुभार चांगला हवा, तसेच येथेही आहे. इतर तीन चिकित्सापादान्या वैद्य चांगला असेल तर व्याधी त्वारे बरा तर तसेच येथेही आहे. याडलट वैद्य जर अज्ञ असेल तर व्याधी अधिक असते. असा ज्ञ वैद्याकडून उपचार करून घेण्यापेक्षा आत्महत्या करणे अधिक प्रवडेल असे उदार चरकाचाचायांनी काढलेले आहेत. ते महृतात-

‘वरयात्माहुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता।’ – ३. सू. १/१५

‘जगत्येवमनौषधम्। न किंचिद्वित्ते द्रव्यं वस्त्राजानार्थं योगायोः।’

असे म्हटले जाते. जगातील अशी कोणतीही वस्त्र नाही की जिचा आ॒षधासाठी उपयोग करता येणार नाही. प्रत्येक गोष्ट ही कोतेरी कशासाठी तरी वापरता येते हे निश्चित. अर्थात ज्ञ वैद्याचा उपचार केला जाईले, तो वदार्थं ज्ञाने वापरला त्याच्यावरच सर्व काही अवलबून आहे. दोष प्रशस्त करणारी महाजेच औषधी द्रव्ये, थारुदूषण करणारी विषद्वये आणि स्वस्थवृत्तिकर महणजेच आहार द्रव्ये असा ३ गटामध्ये द्रव्यांचे विषजन करता येते. हे जरी सामान्यतः खे असले तरी विषमुद्धा औषधात वापरता येते, याडलट औषधी अयोग्य स्थानी वापरले गेले तर विषवृत होण्याची शक्यता असते. अर्थातच योजना करी करावी हे पाहणे वैद्याचे काम आहे व म्हणूनही वैद्य हा इतर सवाईका श्रेष्ठ आहे. चरकाचार्य म्हणूनच म्हणातात-

‘तदैव युक्तं शेषज्ञं यदातानयाद् कल्पते।’ – च. सू. १/१३२

सर्व प्रशस्त गुणांनी युक्त असा वैद्यास प्रणामिसर ही संज्ञा आपोआपच शास्त्र होते.

२. औषध

‘युक्तं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम्।’ – अ. ह. सू. १/२८

‘प्रशस्त देशो संजाते, प्रशस्तेऽहनि गोदृशतम्।

अत्यग्रं बहुगुणं गंधवर्णं स्यान्तितम्।

देवेनं अलानिकरं अधिकं न विकारि यत्।

समीक्ष काले दत्तं च भोगजं स्थाद् गुणावहम्।’

ज्ञाचे अनेक कल्प तयार करता येतात, जे अनेक गुणांनी युक्त असते, जे संपन्न म्हणजेच कृमि, कोटक, जल यांमुळे खराब झालेले नसते व जे त्या त्या व्याधीवर योग्य प्रकारे कार्य करणारे असते ते औषध श्रेष्ठ होय.

३. परिचारक

‘अनुरक्तः शुचिर्दक्षी गुद्धिमान् परिचारकः।’ – अ. ह. सू. १/२८

‘स्निग्धयोऽजुगुमुखलवाद् युक्तो व्यायित रक्षणो।

वैद्यवत्स्यकृद् अशातो युज्ज्ञते परिचारकः।’

परिचारक हा अनुरक्त असावा म्हणजेच रुणाशी प्रेमाने वागणारा हवा. त्याच्या तिकाणी शुचिता असावी. तो दक्ष तसेच बुद्धिमान असावा.

४. रोगी

‘आङ्गो रोगी भिषग्वस्यो ज्ञापकः सत्यवान् आपि।’ – अ. ह. सू. १/२८

‘आङ्गुष्ठान् सत्यवान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवान् अपि।’

‘विकितस्यो शिष्यजां रोगी वैद्यवत्यक्यवृद्धितिकः।।’

रुण हा आङ्ग घागजेच श्रीमंत असावा. जर तो धनवान असेल तरच त्यास सांगितलेले सर्व चिकित्सेप्रक्रम तो योग्य तर्हने पूर्ण करू शकतो. वैद्य जे सांगोल त्यावर विश्वास ठेवणारा तसेच जापक म्हणजेच सर्व गोष्टी जाणून व्यावस्थितपणे सांगणारा असा रुण हवा. तो प्रवरसत व सहनशोल असल्यास उपचार करणे मुलभ जाते. भावप्रकाशकरांनी चिकित्सापादाचे वणिन करताना ४ एवजी एकूण ७ चिकित्सापद सांगितलेले आहेत. चरकादी म्हणून वर्णितलेली योग्यता ४ पादांच्या जोडीला येते दीर्घामुळे द्रव्य हे अधिक पाद सांगितलेले आहेत.

‘रोगो दूतो भिषग्वदीर्घम्युद्रव्यं सुसंकेकः।

सदारैष्यं चिकित्साया इत्यांगानि बुद्ध्या जग्युः।।’ – भा. प्र.

वास्तविक पाहता यांपेकी दीर्घामुळे द्रव्य हे रोग्याचेच प्रशस्त असे गुण आहेत. म्हणजेच फक्त दूतविचार येचे अधिक सांगितलेला दिसतो.

दूताच्या प्रशस्त गुणांचे वर्णन करताना दूत हा चांगल्या कुळातील, अव्यंग, स्वच्छ कपडे परिधान केलेला, सुप्रभुषे परिधान केलेला व योग्याची माहिती योग्य त्या वेळी वैद्याकडे पोचविणारा असावा असे म्हटलेले आहे.

चिकित्सा प्रकार

चिकित्सा म्हणजे काय हे पाहून चिकित्सा ज्यावर अवलबून असते त्या चिकित्सापादांचा जहापोह केल्यानंतर आता चिकित्सा प्रकाराचा विचार करावचाचा आहे.

(क) चरकाचायांनी चिकित्सापादाचे दोन प्रकाराची चिकित्सा सांगितलेली आहे.

‘स्वस्थस्योर्जनकरं किंचित् किंचिद्वर्तित्य रोगनुरु।’ – च. चि. १/४

‘जर्जः— प्रशस्तं भावं आदधारात इती।’

— च. चि. १/४ चक्रपाणि टीका.

(ज्याच्या सेवनामुळे स्वस्थ पुरुषाच्या शरीरामध्ये प्रशस्त भाव अधिक वाढीस लागतात ती चिकित्सा म्हणाले स्वस्थस्योर्जनकर चिकित्सा होय.)

अर्जस्कर औंधार्चेही पुन्हा दोन भेद केले जातात.

‘स्वंस्थयोजक्तर यत् तद् बृष्टं तदसायनम्!

प्रायः, प्रायेण रेगाणां द्वितीये प्रश्नाम् मतम्।’ -च. चि. १/५

रसायन आणि बृष्ट असे हे दोन प्रकार ऊर्जस्कर द्रव्यांचे आहेत. वाजीकर हा बृष्टचिकित्सेला पर्यायी शब्द आहे.

दुसरा चिकित्सा प्रकार ‘किंचित् आर्तस्य गेण्युत्’ हा आहे. म्हणजेच उत्पन्न झालेल्या रोगाच्या प्रश्नमासाठी ले उपक्रम केले जातात त्या सर्वांचा समावेश या प्रकारात होतो. ऊर्जस्कर द्रव्ये ही सामान्यतः रोगप्रश्नमासाठी उपयुक्त नसलात. अर्थात यालाही काही अपवाद आहेतच. उदा. पिपलाली हे द्रव्य रसायनासाठी, त्याचप्रमाणे रोगज घण्नूनही वापरते जाते. याचासाठी वरीत सूजामध्ये प्रायः हा शब्दप्रयोग केलेला आहे. (ख) वार्षटाचार्यानीं चिकित्सेचे दोन प्रकार केलेले दिसलात. यालाच ‘द्विविधोपक्रम’ असे नाव दिले जाते.

‘उपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विधेयोपक्रमे मतः।

एकः संतर्पणस्त्र द्वितीयापत्पर्णः।

बृंहणो लंघनश्चेति तत्पर्याच्च उदाहृतौ॥’ -अ. ह. मृ. १४/१२

संतर्पण आणि अपतर्पण हे चिकित्सेचे दोन प्रकार असून बृंहण आणि लंघन हे अनुक्रमे संतर्पण आणि अपतर्पणाचे पर्यायी शब्द आहेत असे येथे वाभटानी सांगितलेले आहे. चारकाचार्यानीं मान बृंहण आणि संतर्पण यांत वेगाळेपणा वर्णिलेला असून लंघनबृंहणीयाद्याय व संतर्पण अपतर्पणीयाद्याय निरानिगळे सांगितलेले आहेत.

बृंहण कणांचा द्रव्यांमुळे बहुत्व येते. म्हणजेच आकारमानात वृद्धी होते, शरीरभावांची पृष्ठी होते. संतर्पण द्रव्यांमुळे अशी पृष्ठी अपेक्षित नसून केवळ तुर्णी म्हणजेच संतोष प्राप्त होणे हे कार्य घडत असते. उदा. लाजा (साळीच्या लाड्या) हे उत्कृष्ट संतर्पण कणारे द्रव्य आहे. याच्या सेवनाने पोट भरते. तुर्णी निळते म्हणजेच संतोष प्राप्त होतो व मनःप्रीणनही होते, परंतु लाळांमुळे पृष्ठी मात्र फारशी होत नाही.

संतर्पण आणि बृंहण यांमध्ये यापकारे थोडासा भेद असला तरी सर्वसामान्यपणे पाहता काही अपवाद सोडले तर बृंहण द्रव्ये ही बुंहणबरोबर संतर्पणाचेही कार्य करतात व त्याचप्रमाणे संतर्पण द्रव्ये ही बृंहण म्हणून कायकरी होतात व याचसाठी वाग्भटानी ‘पर्यायौ तै उदाहृतौ’ असे म्हटलेले आहे.

‘बृंहणं यद् बृहत्वाय लंघनं लाघवाय यत्।

देहस्य भवतः प्रायो भौमापामितरश्च ते।’

बृंहण किंवा संतर्पण करणारी द्रव्ये ही सामान्यतः पृथ्वी व जल या महाभूतांचे आधिक्य असलेली आढळतात. याउलट अपतर्पण किंवा लंघन करणारी द्रव्ये ही इतर तीन म्हणजेच अपिन, वायु आणि आकाश या महाभूतांचे आधिक्य असलेली असलात.

अर्थात याही ठिकाणी प्रयशः या शब्दाला महत्व आहेच. कारण यामध्येही अनेक

अपवाद आढळतात. उदा. यव, मसूर वरै धात्रप्रकार पार्थिव असूनही प्रत्यक्षता: अपतर्पण करित असलात, तर याउलट शुर्टी, पिपली द्रव्ये आनेय असूनही वृश्च म्हणजेच संतर्पण करणारी असलात.

(ग) द्विविधोपक्रम

‘लंघनं बृंहणं काले लक्षणं स्नेहनं तथा! स्वेदनं स्तंभनं चैव जानीते यः स वै शिष्कृ॥’ -च. सू. २/४

लंघन, बृंहण, रुक्षण, स्नेहन, स्वेदन आणि स्तंभन या दू उपक्रमाना द्विविधोपक्रम म्हटले जाते. या दू उपक्रमांपैकी स्नेहन व स्तंभनाचा समावेश बंहणामध्ये करता येते. याचप्रमाणे रुक्षण व स्वेदनाचा समावेश लंघनामध्ये केला जातो. सौम्य आणि आनेय असे महाभूतांचे गुणधर्मानुरूप जे दोन भेद असलात त्यावरुनच बृंहण व लंघन हे दोन प्रकार मानावेत असे मत मांडले जाते.

बृंहण- बृंहण [पृथ्वी व आप महाभूतांचे आधिक्य असणारी द्रव्ये (सौम्य)]

स्नेहन [स्तंभन] लंघन- लंघन [अग्नि, वायु व आकाश महाभूतांचे आधिक्य असणारी द्रव्ये (आनेय)]

रुक्षण [स्वेदन] लंघन- लंघन [पिच्छल, मद, स्थ्र, शलक्षण गुणानी युक्त असलात.]

२. लंघन

‘यत् किंचिल्लाघवकरं देहे तल्लंघनं मूर्तम्।’ -च. सू. २/१९

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरामध्ये लघुता त्राप होते असा उपक्रम म्हणजे लंघन करणारी द्रव्ये ही सामान्यतः लघु, तीक्ष्ण, विशद, रुक्ष, सूक्ष्म, खर, सर, कठीण या गुणांनी युक्त असलात.

३. स्नेहन

‘स्नेहनं स्नेहविष्वदमादिवक्त्वंदकारकम्।’ -च. सू. २/११

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील स्निग्धता, विषदता, मार्दवता तसेच क्लेद अधिक आयुर्वेदीय चिकित्सा-तत्त्व निरूपण / १३

वाढते असा उपक्रम म्हणजे स्नेहन होय. स्नेहन करणारी द्रव्ये ही सामान्यतः सूझा, सर, निष्ठा, पिछल, गुरु, शीत, मंद, मृद या गुणांनी युक्त असतात.

४. रक्षण

'रैक्ष्यं खरलं वैशषं यत्कुर्यात्तद्व रक्षणम्।' - च. सू. २२/१०

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील हॉज्जुन स्नेहन होते असा उपक्रम म्हणजे रक्षण होय. रक्षण करणारी द्रव्ये सामान्यतः रुक्ष, लघु, खर, तीक्ष्णा, उष्ण, स्थिर, पिछल, कठीण गुणांनी युक्त असतात.

५. स्नेहन

'स्नेहं संभवाति यत्तिमतं चलं शुब्रं।' - च. सू. २२/१२

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील हॉज्जुन स्नेहन होते तो उपक्रम स्नेहन होय. स्नेहन करणारी द्रव्ये सामान्यतः शीत, मंद, मृद, रक्षण, रुक्ष, द्रव, स्थिर, लघु या गुणांनी युक्त असतात.

६. स्वेदन

'संधगौवशीत्यं स्वेदनं स्वेदकारकम्।' - च. सू. २२/११

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील गौरव व शैत्य कमी होते, लाघव प्राप्त होते तो उपक्रम स्वेदप्रवृत्ती वाढते असा उपक्रम म्हणजे स्वेदन होय. स्वेदन करणारी द्रव्ये सामान्यतः उष्ण, तीक्ष्णा, सर, निष्ठा किंवा रुक्ष, सूझा, द्रव किंवा उष्ण, गुरु या गुणांनी युक्त असतात. या प्रद्विधियोगांचा समावेश अखेर लंघन व बृहंणा या दोन उपक्रमांत करता येतो हे प्रथमतः च पाहिलेले आहे. यांपैकी लंघन व बृहंणाची अधिक माहिती घेणे युक्त ठेले. बृहंण कोणास घावे?

'बृहंणेद व्याधिभैषज्यमध्याशोककारिणतन्।'

शाराय्योर: क्षतशीणनक्षडुर्बलवातलान्।।

ज्या ज्या वेळी शरीरात कार्य आलेले असते, त्या त्या वेळी बृहंण चिकित्सा आवश्यक आहे. व्याधितावस्थमध्ये येणारे दोन्हीत्या, अतिमध्यापन, शोसेचा, शोक यांनी पीडित व्यक्तीमध्ये त्याच्यामागें क्षतशीण, रुक्ष, दुर्बल, वातप्रकृती व्यक्तीमध्येही बृहंण करावे. गंधिंगी व सूतिकावस्थेमध्ये बृहंण हे विशेषत्वाने आवश्यक आहे. बालांमध्ये धृत वर्धमान असतात रुक्षान, तर वार्षक्यमध्ये धृतशीणाच्या वातप्रकृतीप टाळण्यासुटी बृहंण करावे लागते. ग्रीष्म क्रत्युपमध्ये आदान काळ असल्याने सर्वच श्राणिमात्राचे बल कमी झालेले असते व म्हणून या काळात सर्वांनाच बृहंण करणे क्रमपात्र ठरते.

बृहंण करावे घावे? 'मांतशीरसितासार्मिषुरस्त्रियवर्तितिः।'

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील रुक्षता, खरता, विशदता वाढते असा उपक्रम म्हणजे रक्षण होय. रक्षण करणारी द्रव्ये सामान्यतः रुक्ष, लघु, खर, तीक्ष्णा, उष्ण, स्थिर, पिछल, कठीण गुणांनी युक्त असतात.

स्वप्नशब्दासुखाऽस्यांस्नानिवृत्ति हर्षयोः॥' - अ. ह. सू. १४/१९
'निरुत्तिं वित्तस्य अनाकुलत्वं' - असलणदत्त.

'अधितया हृषीणे शुक्रं संतर्पणेन च।'

नित्यं स्वप्नप्रसाद्वच्च कृशो वराह इव पुष्ट्यति।' - अ. ह. सू. १४/३४

बृहंणासाठी मधुर, निष्ठा, गुरु, शीत आदी द्रव्यांचा उपयोग करावा लागते. विशेषतः मासाशन, दुर्घटपून श्वर्व्या, मृद आदी द्रव्यांचा अधिक उपयोग होतो. विहारमध्ये सुखनिन्दा अस्यां घासां आदी उपक्रम महत्वाचे आहेत. मानसिक स्वास्य जर असेल तरच बृहंण होऊ शकते व म्हणूनच चितामुक्त अशा मनुष्याने जर बृहंण करणारा आहारवाहार घेतला तर तो 'वाराहप्रमाणे' पुष्ट होतो.

लंघन कोणास घावे?

'मेहामदेषात्तिस्त्रियवर्त्यवारोलत्थकुचित्तिः।'

'विसर्विव्रद्धिप्राणीहिंशिरःकंठाक्षिरोगेणाः।'

'स्थूलांश्च लंघयेत्तिव्यतिरेत्परानपि।' - अ. ह. सू. १४/१०, ११

'तत्र संशोधने: स्थौल्यवलापितकाविकान्।'

आमदोषेवज्ञवर्च्छादिरात्मिकारह्वामदेः।

विविधांगोरत्वात्तिरह्वामदेः।

मध्यस्थोत्यादिकान् प्रायः पूर्वं यावनदीप्यनैः।।

एवं विविधांगोरत्वात्तिरह्वामदेः।

यत्प्राणानित्यहेदंपैत्यत्यन्यवलद्विन्दन्।।

याचिष्यी संप्रम उत्पन होईल त्या वेळी मात्र-

‘न बृहये लंशनीयान् बृहगास्तु भृदलवयेत्।’ –अ. ह. मू. १४/१५

हे सूत लक्षात ठेवावे लागेल. लंधन योय मावेत झाट्यास ईद्रिये विमल होतात.

प्रमाणात प्राप्त होते, व्याधी कमी होतो, तंद्रा नष्ट होइल उत्सा शाप्त होतो.

(घ) द्विविधेप्रकामतील लंधन व बृहण या चिकित्सा प्रकारांचा या प्रकारे विचार करीत असताना या लंधन-बृहणाच्या भेदाचा (प्रकारांचा) ही विचार आवश्यक ठरतो. लंधन हे शोधन व शमन या देन प्रकारचे असते. बृहणाचे मात्र असे भेद होत नाही, बृहण हे नेहमी शमन करणारेच असते.

१. शोधन

‘यदीरयेद्वाहिदंशनं विद्या तत्राऽयि लंधनम्।’ –अ. ह. मू. १४/४

‘यदीरयेद्वाहिदंशनं विद्या तत्राऽयि लंधनम्।’

निलहो वमनं काचाशिरोरेकोऽस्तविद्युतिः ॥’ –अ. ह. मू. १४/५

ज्या उपक्रमांमुळे दोषांना शरीराच्या गाहेर काढून टाकले जाते त्या सर्व उपक्रमाना शोधन म्हटले जाते. हे उपक्रम ५ असल्याने, त्याना पंचकर्म चिकित्सा असाही शब्दप्रयोग केला जातो.

बस्ति, वमन, विरेचन, नस्य आणि रक्तमेश हे पाच शोधनोपचार आहेत. चरकाचार्यानी यांपैकी रक्तमाश हे प्रकार सांगिलेला नाही. त्यांनी बस्तीचे दोन प्रकार करून चरकांनी ५ कर्मे वर्गिलेली आहेत. यातील अनुवासन बस्ति. या दोन्ही प्रकारांचा समावेश नसून शमन करणार्य उपक्रम आहे. म्हणजेच चरकांनी चारच शोधनोपक्रम सांगिलेले आहेत, पाच नव्हे.

या शोधनोपक्रमांपैकी बस्ति हा वातप्रधान किंवा वातनुवंशी रोगांसाठी वापरला जातो. वमन व विरेचन हे अनुक्रमे काप आणि घित यांसाठी उत्स शोधनोपक्रम आहेत. ज्या वेळेस ऊर्ध्वजुता रोग असेल तेव्हा शिरोविरेचन किंवा नस्याचा प्रयोग केला कोणत्या अवस्थेत व कसे करावेत याचिष्यीचा विचार याच प्रकरणात पुढे केलेला आहे.

२. शमन

‘न शोधयति यद्दोषात् समानोदीरचत्यापि।
समी करोति विषमान् शमनं तज्ज्व सप्तथा।’

पाचनं दीपनं क्षुद्रद्वयायामात्पमालाः ॥’ –अ. ह. मू. १४/६७

ज्या उपक्रमाने प्रकृष्टपृत झालेल्या दोषाना शरीराचाहेर न काढता शरीरामध्ये विचारावस्था शाप्त होते, त्या सर्व उपक्रमांना शमनोपक्रम असे फूले जाते. शमन

प्रकारचे असते. पाचन, दीपन, शुतनिरोध, तुडिनिरोध, व्यायाम, आतप-सेवा, मारुतसेवा हे ते ७ शमनोपचार होत.

दीपन

‘पचेन्नामं वाहिकृत् यदीपनं तद् यथा मिसि:।’

ज्या उपक्रमांमुळे अग्नि प्रदीपत होतो ते दृश्य दीपन-हेय. दीपन द्रव्यांमुळे पाचन म्हणजेच आमाचे पचन होईलच असे नाही. उद्या घृत हे उत्स अग्निवर्षक आहे, पण त्यामुळे आमाचे पाचन मात्र होत नाही.

पाचन

‘पचत्यामं न वर्हिं च कुर्यादितद्वि पाचनम्।

नामकेशवत्।’

ज्या उपक्रमामुळे आमाचे पाचन होते, पण अग्निवृद्धी होतेच असे नाही, तो उपक्रम म्हणजे पाचन-हेय. उद्या नगुंकेज्याने अग्निवृद्धी होत नाही. पण आमाचे पाचन मात्र घडते.

दीपन व पाचन असे दोन वेगवेगळे उपक्रम सांगितले जात असले तरी सामान्यतः दीपन कणाऱ्या द्रव्यांमुळे पाचन होत असते व पाचन कणाऱ्या द्रव्यांमुळे दोपन. यास काही अपवाद आढळतात व म्हणूनच चरकाचार्यानी या दोन प्रकारांचे वर्णन न करता केवळ पाचन हा एकच उपक्रम सांगितलेला आहे.

क्षुत् व तुङ्गम्हणजेच क्षुधा व तुळा यांची धारणा कणे होय. क्षुतनिर्ग्रह म्हणजे अनशनरूपीच लंधन होय. याप्रकारच्या लंधनाने चाडतेले दोष कमी होतात. अग्नीचे संधुक्षण होते, शरीराला लाघव आप्त होते, क्षुधावृद्धी होते. ज्वरादी व्याधीमध्ये या उपक्रमाचा उपयोग केला जातो.

तुडिनिर्ग्रह हा उपक्रमही अनेक व्याख्यांमध्ये महत्वाचा आहे. उदरी व शोथी रुग्णांमध्ये या उपक्रमाचा विशेषत्वाने उपयोग होतो.

व्यायामसेवेचा उपयोग अनेकविध प्रकारे होतो. आहाराप्रमाणेच विहार कसा असावा याचा विचार प्रत्यक्ष व्याधीत अत्यावश्यक असाच आहे. प्रेमह, मेदोरोग आदी व्याधीत तर याचा विशेष विचार केला गेला आहे.

आतपसेवा हा वातव्याधी वा कुक्कासारख्या रोगांमधील एक महत्वाचा उपक्रम आहे. मारुतसेवा विशेषतः तमकशासासारख्या प्राणवह स्रोतसांच्या व्याधीत या उपक्रमाचा अवलंब करावा लागतो.

शमन व शोधन या लंधनाच्या प्रकारांचा क्रताना चरकानी एकदर दहा उपक्रम सांगितले आहेत.

‘चतुष्कारा संशुद्धिः पियासामरुतातपो।’ –च. मू. २२/१८

लंघन है ४ प्रकारत्या शोधनमुद्देश व ६ प्रकारत्या शमनमुद्देश होते, असे येथे चर्णिले आहे. रक्तमोक्षण सोडून इतर पचकमोपचार व दीपन सोडून इतर ६ शमनोपचारांचा या ठिकाणी समावेश केलेला आहे.

शोधन चिकित्सेचे महत्त्व

शोधन व शमन या चिकित्साप्रकारांपैकी शोधन चिकित्सा ही श्रेष्ठ आहे हेच चरकादी प्रयोगातून स्पष्ट केलेले आहे.

‘दोषः कदाचित्कुप्यति जिता लंघनयाचनैः।
ये तु संशोधनैर्मिद्धा न तेषां पुनरुद्भवत् ॥’

—च. सू. १६/२७— अ. ह. सू. ४/२७

(शमनमुद्देश दोषांना साम्यावस्था प्राप्त होते हे खेडे, पण योडेसे जरी कारण मिळाले तरी दोष है पुन्हा प्रकृष्टित होण्याची रक्क्यता असते. याडलट जेव्हा शोधनोपचार केले जातात तेव्हा दोष शरीरबाहेर काढून टाकले जात असल्याने पुनःपुन्हा दोषप्रकौप होऊ शकत नाही व म्हणूनच शोधनोपचार हे शमनोपचारोपेशा श्रेष्ठ आहेत.)

चिकित्साप्रकारांमध्ये लंघन-वृहण हा भेद महत्वाचा असल्यानेच त्याचे विवेचन प्रथम केले. यापुढे इतर चिकित्साप्रकारांचा विचार करू.

(च) निविध औषधं

‘निविधं औषधं- देवव्यपाश्रयं, शुक्रित्यपाश्रयं, सत्वावज्यश्च।’

—च. सू. ११/५४

‘प्रसाम्यतोष्यैः पूर्वो देवव्युक्तिव्यपाश्रयैः।’

—च. सू. ११/५७

मानसो ज्ञानविज्ञान वैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥’

देवव्यपाश्रय चिकित्सा-म्हणजे जी चिकित्सा करून देवदेवतांना संस्तु केले जाते असी चिकित्सा. आदिबलप्रवृत्त व्याधीमध्ये या प्रकाराची देवव्यपाश्रय चिकित्सा करावी लागते. मन्त्र, मणि, मंगल, बली, उपहार, होम, नियम, प्रायश्चित्त, उपवास, स्वस्ति, अयन, प्रणिपात आदीच्या साहाय्याने ही चिकित्सा केली जाते.

युक्तिव्यप्रश्रय चिकित्सा-म्हणजे व्यवहारात नेहमी केली जाणारी चिकित्सा. आहार-विहार नियंत्रण म्हणजेच पथ्यापाथ्य व औषधी द्रव्यांची योजना यांचा साहाय्याने ही चिकित्सा करता येते.

सूत्रावज्य चिकित्सा-म्हणजे मनावर केली जाणारी चिकित्सा. प्रश्नापाथ हा अनेक गोंधांचे उत्पत्तीस कारणीभूत असतो. हा प्रश्नापाथ टाळणे म्हणजे सत्वावज्ञाय चिकित्सा होय. अहितकर मनोरथाच्या बाबत मनोनिघ्र करूनच है साध्य होते.

(छ) निविधं औषधं

‘शरीरदेवप्रकारोमे ब्रह्म-शरीरमेवाश्रित्य ग्रन्थः निविधं औषधं इच्छन्ति-अतः पारिमाजनं, बहिःपरिमाजनं, शब्दप्रणिथानं चेति।’

—च. सू. ११/५५

एका वेगव्याच दृष्टिकोनातून केलेले हे चिकित्सा प्रकार आहेत. अंतःपरिमाजन म्हणजे शरीरात प्रवेश करून कार्य करणारी औषधे, बहिःपरिमाजन म्हणजे शरीरात साक्षात प्रवेशन करता परिणाम घडवून आणणारे उपक्रम, उदा. अभ्यंग, स्वेद, प्रदेह, परिशेक, उमदन इ. शब्दप्रणिथान म्हणजे ज्यामध्ये शाश्वाचा उपयोग करावा लागते असे उपक्रम. उदा. छ्डेन, भद्रन, व्यथन, दारण, लेखन, उत्पाटन, प्रच्छन, सीवन, एण, शार, जलाका इ.

(ज) द्रव्यरूप चिकित्सा-अद्रव्यरूप चिकित्सा

(द्रव्यरूप चिकित्सा म्हणजे अभ्यंतर वा बाह्यप्रयोगासाठी वारारती जाणारी औषधे, आहार यांचा उपयोग करून केली जाणारी चिकित्सा अद्रव्यरूप चिकित्सेमध्ये विहार, उपवास, मनाला संतोष प्राप्त करून देणारे आवासानादू उपक्रम या सर्वांचा समावेश होतो.

(झ) हेतुप्रत्यनिक-व्याधिप्रत्यनिक-उभयप्रत्यनिक

असेही चिकित्सेचे भेद केले जातात (हेतुप्रत्यनिक चिकित्सा-म्हणजे ज्या कारणामुद्देव्याधी उत्पन्न झाला असेल, त्या कारणाचे विरोधी उपक्रम अद्रव्यरूपांच्यांही) वातामुद्देव्याधी असेल, तर वातान द्रव्ये नापरणे इत्यादी. अर्थात केवळ एवढाच नव्यादित विचार करून येथे भावात नाही, तर वातप्रकोप कोणत्या गुणांनी झाला असेल त्याचा म्हणजेच अंशांसा कांपनेचा विचार करून ही चिकित्सा उरवावी लागते. असेच पित व कफजन्य रोगाभावत म्हणते लोगाले दोषप्रमाणेच काही नेव्हा इतरही काही विशिष्ट हेतु सांगितले जातात, त्यांचाही विचार याचप्रमाणे केला जातो. उदा. मृद्दक्षणजपांडमध्ये मृद्दक्षण हा विशिष्ट हेतु लक्षात घेऊन चिकित्सा करावी लागते. क्षतज व क्षयज कासामध्येही क्षत वा क्षय है कासाला कारणभूत असणारे जे हेतु त्यांचे विरोधी चिकित्सा करावी लागते. दोषप्रत्यनिक चिकित्सेमुद्देश व्याधी पूर्ण बरा होते असे जरी नसले तरी व्याधीची प्राप्ती निश्चतन रोखता येते.

(व्याधिप्रत्यनिक-चिकित्सेमध्ये-त्या-त्या व्याधीला कारणीभूत असणाऱ्या दोषप्रेक्षा त्यामुद्देश घडणारी जी संप्राप्ती या संप्राप्तीचा भांग करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केलेले निर्माण झालेले संप्राप्ती या दोहोचाही विचार उपक्रम करताना केला जातो व हीच खरी संपूर्ण व प्रेक्षा चिकित्सा होय.

(ट) मुख्यांनी चिकित्साप्रकारांचे एकत्रितपणे फारच चांगले मङ्कलन केलेले आवळते. त्यांनी प्रथमत: चिकित्सेचे संशोधन, संशमन, आहार आणि आचार या चार प्रकारांमध्ये विभाजन करून पुन्हा या चार प्रकारांचे भेद सांगितलेले आहेत.

यांपैकी संशोधन है दोन प्रकारांचे असते. बहिराश्रय व अभ्यंतराश्रय. बहिराश्रय संशोधनमध्ये शब्द, शार, अधिकर्म, प्रतेपादीना समावेश केला जातो. अभ्यंतर संशोधनमध्ये वर्मन, विरेचन, आस्थापन, रक्तमोक्षण व शिरोविरेचन यांचा समावेश होतो.

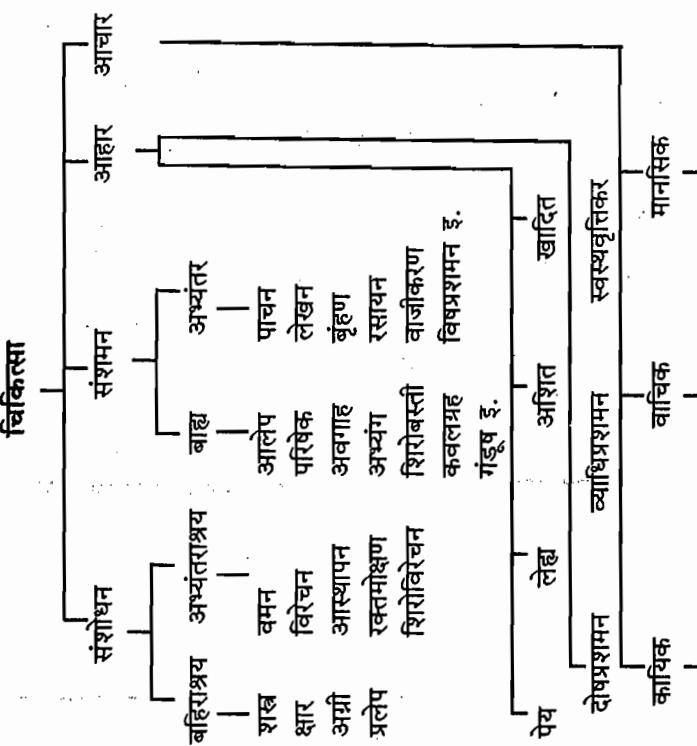
चिकित्सा तत्त्व निरूपणम्

संशमन हेसुद्धा दोन प्रकारचे असते. बाह्य आणि अभ्यंतर. आलेप, परिषेक, अवगाह, अस्थंग, शिरोबवस्ती, कवलग्रह, गड्हादी उपक्रमांचा समावेश बाह्य शमनामध्ये होतो. अभ्यंतर शमनामध्ये पाचन, लेखन, वृंहण, रसायन, वाजीकरण, विषप्रशमन आदी उपक्रम समाविष्ट होतात.

आहार हा पेय, लेहा, अशित, खादित या चार प्रकारांचा असतो. निराळ्या दृष्टीने पाहता या आहाराचेच दोषप्रशमन, व्याधिप्रशमन व स्वस्थवृत्तिकर असे तीन भेद सांगता येतात.

आचार हा पुढ्हा कायिक, वाचिक व मानसिक या तीन प्रकारांचा असतो. उत्क्षेपण, अपक्षेपादी किया शारीरिक असतात. पाठसाध्यादी किया या वाचिक असतात, तर ध्येय, चिंतन, मनन, संकल्प इत्यादी मानसिक किया होत.

मुश्तुने केलेले चिकित्साप्रकार एकत्रितपणे पुढीलप्रमाणे मांडता येतील :

आयुर्वेदीय चिकित्सेची इतर चिकित्सापद्धतीपेशा काही आगळी वैशिष्ट्ये आहेत. आयुर्वेदीय चिकित्सा करीत असताना म्हणूनच ही चिकित्सा कोणत्या तत्त्वांच्या आधारे केली जाते याचा विचार हा निश्चित आवश्यक असा आहे.

आयुर्वेदीय चिकित्सेचे मूलतत्त्व सांगताना चक्राचार्यानी-

'सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकरणम् ।'

ह्यस्तेतुविशेषशब्द प्रवृत्तिरूपशब्दम् तु ॥ - च. सू. १/४३
हे सूत सांगितलेले आहे. समानाने समानाची वृद्धी होते व विशेषाने ज्ञास होतो हे या ठिकाणी मूलभूत सिद्धांत या स्वरूपात स्पष्ट केलेले आहे, अर्थात सामान्य आणि विशेष यांची प्रवृत्ति-शरीराशी संबंध येणे आवश्यकच आहे. मांसाने मांसवृद्धी होते असे जेव्हा म्हटले जाते त्या वेळी मांसाशनाने शारीरातील मासथळू वाढतो असे म्हणावयाचे असते व म्हणूनच 'प्रवृत्तिरूपशब्दम् तु' असे म्हटलेले आहे.

वाखांतानीही याच अर्थाचे

'वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतेविषयः ।' - अ. ह. सू. १/१३

असे सूत दिलेले आहे.
सामान्य व विशेष हे तीन प्रकारचे असते. द्रव्यसामान्य, गुणसामान्य व कर्मसामान्य हे सामान्याचे तीन भेद आहेत. त्याचप्रमाणे द्रव्यविशेष, गुणविशेष व कर्मविशेष असे विशेषाचे भेद द्वेषता.

याच अर्थाची अनेकविध सूते अन्तवर्ही वेगवेगळ्या संदर्भात मिळतात. उदा.

'समानगुणाभ्यासो हि धातुनां वृद्धिकरणम् ।'

प्रकोपनविषयाचे हि धातुनां प्रशमकरणम् ॥ - च. सू. १२/५

'देशानामामयानां च विपरीत गुणं गुणः ।'

सत्त्वमिच्छाति सत्त्वज्ञाव्येष्टिं चात्ममेव च ॥ - च. सू. ६/४९

'त्वागाद्विषमहेतुनां सगानां वोपसेवनात् ।'

'विषमा नानुबंधाति जायन्ते आत्मवः सम्या: ॥'

(जी व्यक्ती धातुसाम्य उत्पन्न करू इच्छते ती व्यक्ती व्याधी ज्ञा गुणांनी उत्पन्न शाळा असेल त्याच्या विपरीत गुणांचे सेवन करते असे येथे म्हटलेले आहे) त्यालेले वैषम्य दूर करून साम्य उत्पन्न करताना अनेक गोष्ठीचा विचार करावा लागतो. शरीरात उत्पन्न हे साम्य उत्पन्न करताना क्रमाक्रमाने हे सर्व केले पाहिजे. दोषांचा नाश जर एकदम केला किंवा धातुवृद्धी जर एकदम केली तर ती तात्पुत्री गाहते. बदल कायम स्वरूपाचा होण्यासाठी सर्व क्रिया हळ्डून, क्रमाक्रमाने करणे आवश्यक ठरते. या दृष्टीने चक्राचार्यानी सागितलेले सूत महत्वाचे आहे.

'कर्मणापवित्रिता दोषाः क्रमेणोपवित्रित गुणः ।'

संतो यांति अपुनभविमप्रक्रम्या भवति च ॥ - च. सू. ७/३८

प्रकृति वातामुळे शरीरसंरग्न रुक्ष गुण वाढला तर स्नेहन, स्नेहपान करणे आवश्यक असते हे खरे, पण शरीरात हा स्नेहात टिकायासाठी स्नेहाची मात्रा क्रमाक्रमानंच वाढवाची लागते. उदरामध्ये जलसंचिती शालेली असताना त्यावर जलनिर्हण करणे हा एक चिकित्सोपक्रम करावा लागतो. या बेळीही जर एकदम मर्व जलावे निर्हण केले तर, पुनरुच लोचव जलसंचिती होते. तेच जर क्रमाक्रमाने थोडे-थोडे जल निर्हण केले, तर जलसंचयाची प्रक्रिया निश्चितच मंदावते. दोषाच्या वा मलांच्या अपर्हणाबद्दलच हा नियम आहे असे नसून, धातुवृद्धीसाठीही हाच क्रम आवश्यक ठरतो. तदा दुर्बल मनुष्यांमध्ये मोंसाहाराच्या माहात्याने त्याचे बल वाढवावयाते असल्यास, त्या मासाशानाची मात्राही क्रमाक्रमाने वाढविली पाहिजे, तरच मोंसवृद्धी उत्तम प्रकार होजल टिकाऊ स्वरूपाचे बल प्राप्त होते.

एकदम हे प्रयोग केले तर फायदा होणे तर दूरच गरील, पण नवीनच असात्यज असा उसराच एखादा व्याधी निर्माण होईल.

'असात्यजः हि गोः स्युः सहसा त्यगशीलनात् ।'

चिकित्सेचा विचार करताना आणखीही काही विचार आवश्यक ठरतो. चरकाचाचार्यांनी व्याधी कसा बरा होतो हे सांगताना न्हटले आहे की हेतुवैष्णवामुळे शरीरधातुंच्या ठिकाणी विषमता प्राप्त होते व रोग उत्पन्न होतो. याजलट हेतुसाम्य निर्माण झाले की, व्याधी आपोआपच बरा होतो.

'जायते हेतुवैष्णव्याक्रिष्णा देहेथावा:

'हेतुसाम्यातसमात्पेषा त्वभावो गरमः सदा ॥' - च. सू. १६/२७

'स्वभावो परमः सदा' हे यातील महत्त्वाचे वाक्य. म्हणजेच ज्या कारणामुळे व्याधी उत्पन्न झाला, तो कारणे दूर केली की चिकित्सा पूर्ण झाली. अन्य कोणताही उपक्रम करण्याची जरूरी नाही असा याचा अर्थ होतो. 'संस्पेतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम् ।'

परंतु केवळ निदानपरिवर्जन करणे पूर्ण चिकित्सा करणे होय असे मानणे चुकीचेच आहे, कारण जर असे मानते तर लगेच कोणीही शंका विचारीत की मात्र वैधाची जरुरीच काय? फक्त निदान (हेतु) ओळखणे एवढेच वंगाचे कर्तव्य आहे काय? चरकामध्येही अशीच शंका उपस्थित केलेली आहे.

'स्वभावेपरमे कर्म चिकित्सायाभृतस्य किम् ।'

'मेषजैविष्णवान् शारून कान् समीकुलते भिरुद् ॥' - च. सू. १६/२९

ही शंका उपस्थित करून त्या शंकेचे उत्तर स्वतः चरकाचाचार्यांचे दिलेले आहे. ते ह्यांतात की, निदानपरिवर्जन हे निश्चितच चिकित्सेचे प्रमुख अंग आहे. निदानपरिवर्जन होणे हेतु आवश्यकच आहे, पण ही संपूर्ण चिकित्सा मात्र होऊ शकत नाही. कारण-

'न नाशकारणाभावाद् भवाना नाशकारणं ।'

'जायते नित्यगम्येव कालस्याव्यव्यकारणम् ।' - च. सू. १६/३२
कारणाचा नाश झाला असता त्यामुळे उत्पन्न झालेले भाव नष्ट होतोलच असे नाही. समवायी व असमवायी कारणे नष्ट झाली तर कार्याचा नाश होईल, पण निर्मित कारण नाहीसे झाले तर त्याने पूर्वीच निर्मितेले कार्य हे नष्ट होण्याचे काहीच कारण नाही. हेतुच्या सेवनामुळे व्याधी उत्पन्न होतो त्या वेळेस अनेक घटना घडलेल्या असतात, रोगांची संप्राणी ही अनेक घटनांनी पूर्ण झालेली असते. हेतुच्या नाश झाल्याने संपूर्ण संप्राणी नष्ट होत नाही तर व्याधीची प्राती थांबते. रोगाच्या निर्मितीसाठी दोष व दूष्य यांची दुष्टी होणे हे समवायी कारण होय. दोषदूष्यसंमूळ्याना हे असमवायी झाल्याने दोषपूर्ण संप्राणी नष्ट होत नाही. या दोहोचा नाश झाल्यानिश्चित रोगाचा नाश होणे शाक्यच नाही. कारण आहे. या दोहोचा नाश झाल्याशिवाय रोगाचा नाश होणे शाक्यच नाही.

हेतु समजल्याने तो दूष करण्याच्या दृष्टीने रुग्णास प्रथमप्रथ्य सांगता येते. व्याधी पूर्ण बरा करण्याच्या दृष्टीने म्हणजेच संप्राणीचा पूर्ण भांग झाला म्हणून प्रथाप्रथ्याच्या जोडीला इतर अनेक उपाय योजावे लागतात व म्हणूनच निष्णात वैधाची जरूरी निश्चितच असते. विकित्सा करीत असताना अनेक उपक्रम योजावे लागतात हे ख्रो, पण कोणता उपक्रम काढी करावयाचा, चिकित्सा करणे प्रकारे करावयाची हे अनेक बाबीचा एकत्रितपणे विचार करून ठरविता येते. वाग्मटाचाचार्यांनी याचे एकत्रितपणे विचार करून ठरविता येते. वाग्मटाचाचार्यांनी याचे एकत्रितपणे सत्त्वं सात्यं तथ्यः हारमवस्थाश्च पृथक्षिकिया: ॥

'सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्षेषां दोषोवयानिरूपणे ।'

यो वर्ती चिकित्सायां न स स्वरूपलते जागृष्टेत ॥ - अ. ह. सू. १२/६६, ६७

दूष, देश, बल, काल, अग्री, प्रकृती, वय, सत्त्व, सात्य, आहार यांच्या अवस्थांचा सूक्ष्म, सूक्ष्मतर असा विचार करून जो वैद्य चिकित्सा करतो त्याची चिकित्सा कर्षीही निष्कल ठरत नाही, तो नेहमीच यशस्वी होतो, असे या ठिकाणी म्हटलेले आहे. यांच्या अवस्थांचा विचार म्हणून आवश्यक ठरतो.

'दूष्य - दूष्य म्हणजे दोषामुळे जे दूषित होते ते सर्व शावपदार्थ. शात् उपथात् मत् आदी सर्वांच्या समावेशा या दूषामध्ये होतो. यांची शय, वृद्धी व यांच्यावस्था विचार चिकित्साकाला करावाच लागतो. ज्या भावपदार्थाची दुष्टी असेल, त्यानुरूप चिकित्सेते फरक पडत जातो. तदा. रस हे दूष्य असताना लंघन, तर रक्त दूष्य असताना रक्तमोक्षण हा प्रमुख उपक्रम ठरतो.

देश - आनुप, जांगल व साधारण असे देशांचे तीन भेद. ज्या देशात व्याधी उत्पन्न झालेला असेल तदनुरूप चिकित्सा बदलत जाते. औषधी द्रव्यांची मात्राही देशानुरूप बदलते. तदा. समीरप्रग्ना हे औषध पुण्यात ज्या मात्रेत कार्यकारी होते त्यापेक्षा तुपटीने औषध प्रमाणात त्याची मात्रा वाढवाची लागते मुंबईसारख्या आनुप, दमट हवामानाच्या प्रदेशात.

बल - प्रवर, अवर व मध्यम बल असे बलाचे जे तीन प्रकार आहेत त्यांचा

विचार उपक्रम कोणता करावा हे ठरविणाऱ्यातील आवश्यक ठतो. उदा. दुर्बल व्यक्तीमध्ये शोधनेपचार करता येत नाहीत. केवळ शमनोपचारच करावे लागतात. याउलट प्रवर्त बल असताना रोग वरा छावा यासाठी अनेक तीक्ष्णोपचार करता येतात.

कालत – 'कालाचा विचार म्हणजेच नहांचा विचार. वेगवेगळ्या नहांमध्ये असणाऱ्या दोषांच्या वेगवेगळ्या अवसंधांचा अभ्यास केल्याशिवाय चिकित्सा करणेच शक्य होणार नाही.

अग्नी – शारीरिक बलाइतकेच अग्निहीं महत्त्वाचे आहे. मंद, तीखा, सम आणि विषम या अग्नीच्या चार अवस्थांचा विचार करूनच चिकित्सा सुचावावी लागते. (कायचिकित्सा = कायो नाम अमीनी, तस्य चिकित्सा कायचिकित्सा)

प्रकृती – बलाप्रमाणेच प्रकृती विचाराचीही चिकित्सेवर परिणाम होतो. शारीर अधिक तीव्र अवधीन वापरता येणे शब्द योग्य होते.

वात – बाल, तरुण, वृद्ध या अवस्था. तरुणांमध्ये बाल किंवा वृद्ध योग्येषा सरव – व्याधीची गंभीरता जाणून घेण्यासाठी जसे प्रवर, अवर व मध्यस्तव यांचे जान अवश्यक ठरते तसेच ते चिकित्सेलही उपयुक्त ठरते. अल्पस्तव रुणांपेक्षा प्रवरस्तव रुणांमध्ये चिकित्सा करणे सुलभ होते.

सात्र्य – सात्यासात्य जाणणे महत्वाचे आहे. काही दब्ये, काही रुणांत असाऱ्य असतात. उदा. भल्लातक, मध्यपी रुणांमध्ये मद्यसात्य असल्याने आसवारिशाचा फरसा उपयोग होत नाही.

आहार – चिकित्सा करण्याऱ्याचा अभ्यवहरण तथा जरणशक्तीचा विचार अवश्यक ठरतो.

याप्रमाणे या दुष्यादी सर्वच अवस्थांचा विचार करून चिकित्सा करावी हे खरे, परंतु या सर्वप्रक्षा महत्वाचा विचार जो करावा लागतो तो दोषांसंबंधीचा.

दोषविचार

दोषांचा विचार करताना सुश्रुतोक्त सह अवस्था प्रथमत: लक्षात घेतल्या पाहिजेत. संचायादी या सहा अवस्थांना क्रियाकाल अशीच संज्ञा दिली जाते. क्रियाकाल म्हणजेच चिकित्सकाल. यापेक्षी दोषांच्या चयावस्थेतच त्यांची चिकित्सा करणे सोपे जाते.

'चय एव येत् दोषं कुर्यात् लवितोरथन् ।'

सर्व कोरेत बलायासं शोषदोषेनिरोधतः ॥'

अप्ये म्हणायाचे कारण, जसजशी दोषाची युड्डी अवस्था प्राप्त होईल, तसेच व्याधी अधिक गंभीर होतो व त्यामुळेच तो अधिकाधिक कष्टसाथ होत जातो. यासारखेच आणवीही एक सूत्र आहे.

'आगृहित्यम् भूत्वा रोगः पञ्चादिव्यक्षति ।'

स जातमूलोमूलाति बलमायुक्त दुमिति ' – च. मू. ११/५८

संकेपाने सांगावपाचे म्हणजे व्याधी ज्ञा वेळेस अल्प असतो, प्रथमावस्थेत असतो,

त्या वेळेस त्याची चिकित्सा केल्यास तो सुखास्थ बनतो.

दोषांच्या अवस्थेनुसार चिकित्सा कशी बदलते याचा विचार करताना आणवीही एक अवस्था लक्षात घेतली पाहिजे आणि ती म्हणजे दोषांची सामावस्था व निरामावस्था ही होय. या दोन्ही अवस्थांत केली जाणारी चिकित्सा ही खिंव असते.

शोधन व शमन हे जे चिकित्सेचे दोन प्रकार, त्यांपैकी शोधन हे खेळ होय हे खरे, परंतु आमावस्थेमध्ये या प्रकारचे शोधनोपक्रम निषिद्ध असतात याची जाणीच ठेवावयीस हवी.

'सर्वदिग्गजविष्टुतान् सामान् दोषान्निहिति ।'

लीनान् धातुष्वन्तिक्तिलान् फलादमादसान्निव ।

आश्रयस्य हि नशाय ते स्फुटिनिहितवतः ॥' – अ. ह. मू. १३/२८

आमावस्थेमध्ये आमाच्या पिढ्याल, स्तनान गुणामुळे दोष हे शरीरधातूरी लीन झालेले असतात, अनुत्किळ असतात. अशा वेळी जर शोधनोपचार केले गेले तर दोष हे शरीराच्या बाहेर काढून याचे शब्द योग्य होत नाही. इतेक्च नहेत, तर यामुळे शरीरधातूरीचा म्हणजेच पर्यायाने शरीराचा नाश होण्याची संभावना असते. कफ्याल फळावून रस काढावयाचा प्रयत्न केल्यास रस तर निधत नाहीच; पण फळांचाही विनाश होतो, तद्वतच या ठिकणी घडते. अशा वेळी (आमावस्थेमध्ये) प्रथमत: पाचन, दीपन औषधे देऊन, स्लेहवेट करून, दोषांची आमावस्था दूर करून दोषांची धारुन्याचा ठिकणी असणारी लीनावस्था दूर करावी लागते व अशा रीतीने दोष उत्क्षित शाळ्यानंतरच शोधन चिकित्सा करता येते.

'पचनेदर्पयनः स्नहैसान् स्वेदैष्वर्ष फर्कुतान् ।'

शोषयेत शोषनः काले स्थासनं यथाबलम् ।' – अ. ह. मू. १३/२९

दोष हे सर्व शोषणात पसरलेले नसून, जर ते केवळ कोळमध्ये असतील तर आमावस्थेमध्ये देखील शोषन करता येते. दोष कोळातच असल्याने ते धातूरी लीन झालेले नसल्यानेच असे शोषन करता येते व त्यामुळे लगेच लाभही होताना आढळतो. उपयोग केला जातो.

दोष अनुत्किळ असतील तेव्हा शोषन देऊ नये हे जितके खरे, तितकेच उत्किळ दोष असताना शोषनोपक्रम न करता स्वंभन करणेही अहितकर असते.

दोषोत्क्षेत्र असताना जर स्तंभन केले तर त्यामुळे अनेक प्रकारचे उपद्रव उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.

'उत्क्षलीष्यान्दृष्ट्वा न चामाव्यहतः स्वयम् ।'

धारयेदैवदेवदेवान् विद्युतस्ते हि रोगादः ॥' – अ. ह. मू. १३/२८

दोषगती – दोषांन्या या सम-निराम अवस्थेप्रमाणच दोषांन्या गतीचाही विचार

हा चिकित्सकाला आवश्यक ठरतो. दोषगती सांगताना-

‘स्थानं च वृद्धिच्च दोषाणां शिविधा गतिः ।

ऋद्धेर्व चाष्टव्यातिवर्क्त्वं विजेया विविधा परा ।

आशा तीन प्रकारच्या गतीचे विवरण मिळते.

दोषांन्या क्षय, स्थान आणि वृद्धी यावरून चिकित्सा ठरवावी लागतो. चाविषयी मुश्रुताचार्य म्हणतात, ‘क्षीणा: वर्धपितव्या: समा: पालपितव्या: वृद्धा: ह्यसपितव्या:’ म्हणजेच क्षीण झालेले दोष वाढवावेत, वाढलेले दोष कमी करावेत व हे सर्व करीत असताना समाख्यतील दोष तसेच गहतील हे पहावे.

ऊर्ध्वे, अथ, तीर्यक या दोषातीचाही विचार आवश्यक असत आहे. दोषोत्कर्तेश असताना त्या दोषांना जवळल्या मागाने बाहेर काढावे असे म्हटले जाते. अर्थात इत्यामात्रा लक्षणे असतील तर उर्ध्वगती जाणून कर्मन देणे आवश्यक ठरते.

रक्तापितामध्येही गतीचाच विचार प्रामुख्याने करावा ठागतो. रक्तासारखा महत्वाचा धातू शरीरगबाहेर जात असणारा हा एक रोग आहे. या रोगात जीवस्त्रलप असे बाहेर पडणारे रक्त शांबविषयासाठी प्रतिमाने शोषणेनोक्तम करतवा लागतो. “प्रतिमां च हरणं रक्तपिते विधीयतो” (च.नि.२/७) असे म्हणूनच सांगितलेले आहे.

दोषातीपैकी तिसरी गती म्हणजे दोष शाखागत, कोळगत वा मर्माख्यसंषिगत असणे ही होय. याचे निराळ्या शब्दांत वर्णन करताना दोष हे बाह्य, अभ्यंतर वा मध्यम मार्गातील आहेत असे केले जाते. या प्रकारची गती समजल्याने साध्यासाध्यत्व समजते. अभ्यंतर वा बाह्यमार्गातील व्याधी हे मुख्यासाध्य असतात, तर मध्यम मार्गातील व्याधी हे कष्टासाध्य असतात; पण केवळ साध्यासाध्यत्व जाणून घेण्यासाठीच नव्हे, तर चिकित्सेसाठीही या गती जाणून घ्याल्या लागतात. दोष जेव्हा कोळगत असतात म्हणजेच अभ्यंतर मार्गाख्ये असतात तेव्हा त्यांना शोषणक्रियेद्वारे शरीरगबाहेर काढून ताकता येणे शक्य असते. याउलट दोष जेव्हा मध्यम मार्गात वा बाह्य मार्गात असतात, तर त्यासाठी प्रथमतः दोषांना शाखेतून कोळगमध्ये आणावे लागते. दोष हे शाखेतून कोळगमध्ये आणण्यासाठी जे उपाय सांगितलेले आहेत त्यामध्ये ओमेमुख्यविशेषण, दोषव्याधी, दोषपाक, अभिष्वदी पदाश्चिंत्ये सेवन व वायुला अनुलोमगती ग्राहत करून देणे हे उपाय सांगितलेले आहेत.

‘दोषाः गतिं तथा तेष्यः ब्रोतोमुख्यविशेषण् ।

वृद्ध्याद्विष्वदन्त याकारं कोळं वायुस्त नियहात ॥’ – अ. ह. सू. १७/११०, १११
दोषांन्या निराळगळ्या अवस्थांनुरूप चिकित्सेमध्ये जो बदल करावा लागतो त्याचा जहापोह केल्यानंतर आणखाही काही वेगवळ्या दृष्टिकोनातून दोषांन्या अवस्थांचा विचार

करणे क्रमप्राप्त ठरते.

दोषांची अंशांश कर्त्त्वाना पाहून, दोष कोणत्या गुणांनी वाढलेला आहे हे ठावून मात्र त्या गुणांन्या चिरोधी चिकित्सा करावी हे सामान्य चिकित्सा तत्त्व झाले; पांतु काही वेळा विशेषतः सांत्रिपातिक अवस्थेमध्ये मात्र चिकित्सा करताना यापेशा वेगळा विचार आवश्यक ठरते.

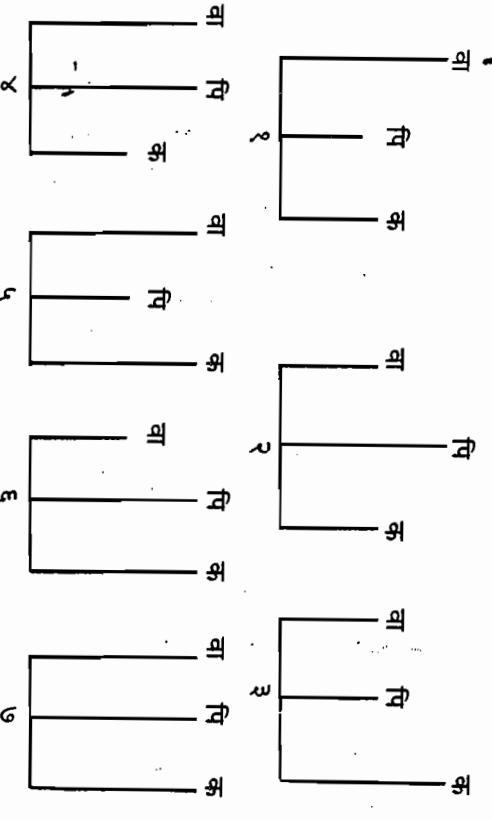
जे वाताला पथ्यक असेल ते कफाला अपथ्यकर अमू शेकेल, जसे स्नेह, जुरुपत्वाची सेवन, मधुर, अम्ल, लवणरसांचा उपयोग हे सर्व वाताल असले तरी कफवर्धक आहेत. मधुर रस हा वातापितज्ञ असला तरी कफकर आहे. तिक्त-कथाय हे रस कफपितज्ञ पण वातावृद्धी करणारे रस आहेत. कटुरस हा कफज्ञ पण वातापितकर आहे. म्हणजेच सर्व दोषांवर कार्य करणारी इव्ये जवळजवळ नसतातच असे सामान्यतः म्हणता येईल. जी इव्ये निदोषेण म्हणून ओळखली जातात, तीमुळ्या सर्वत वापरणे शक्य नसते. उदा. आमलकीसारखे द्रव्य निदोषेण असले तरी ज्वरामध्ये व्याधिप्रत्यनिक म्हणून या द्रव्याचा उपयोग करणे शक्य नाही.

अशा वेळी सांत्रिपातिक अवस्थेमध्ये चिकित्सा करावी याचे विवेचन चरकामध्ये सांत्रिपातिक ज्वरचिकित्सा विवरण करताना केलेले आहे. हेच सूत्र सर्व व्याधींच्या म्हणून या द्रव्याचा उपयोग करणे शक्य नाही.

सूत्र असे आहे-

‘वृद्धिनैक दोषस्य शपणेनोद्दिष्टतस्य च ।

कफस्थानगुरुपूर्वा वा सांत्रिपातज्ञवरं जयेत ॥’ – च. चि. ३/२८२
हे सूत्र समजावून घेण्यापूर्वी कोणत्याही व्याधीत सांत्रिपात किती प्रकारे होऊ शकतो हे पहाणे इष्ट होय.

सानिपातिक अवस्थेमध्ये अनेक प्रकारे समास व्याप्त होत असतात. काही वेळा एक दोष अधिक बाढलेला असून त्या मानाने दुसरे दोन दोष कर्म प्रमाणात प्रकृपित झालेले असतील. (क्र. १, २, ३); काही वेळा दोन दोष अधिक प्रमाणात बाढून त्यामाने तिसरा दोष हा कर्म बाढलेला असेल (क्र. ४, ५, ६) तर काही वेळा तीनही दोष हे सारखाच प्रमाणात बाढलेले असतील (क्र. ७). यापैकी जेव्हा एक वा दोन दोष अधिक प्रमाणात बाढलेले म्हणजेच उच्छृंगत असे असतात, तेव्हा वरीत चिकित्सासृजनुसार या बाढलेल्या दोषांवै क्षणपणे करणे आवश्यक असते. 'क्षणेनोच्छृंगतस्य च' असे करताना यामुळे जो कर्म बाढलेला दोष असेल त्याची थोडीशी बाढ होण्याची शक्यता दृश्याड करता येत नाही व म्हणूनच 'क्षणेनोच्छृंगतस्य च' च्या जोडीला 'वर्धनेनेकदोषस्य' असे म्हटलेले आहे. 'वर्धनेन एक दोषस्य' म्हणजे कर्म असलेला दोष बाढलून असे मान या ठिकाणी अभिनेत नाही तर 'वर्धनेन एकदोषस्य अपि' असा अर्थ या प्रसंगी करणे क्रमप्राप्त आहे. एक दोष बाढला तरी चालेल, त्याकडे काही वेळ दुर्लक्ष करून मूलत: वृद्धी असलेल्या दोषांची चिकित्सा प्रथमत: करावी असा या मूळाचा अर्थ आहे.

ज्या वेळेस तीनही दोष सारख्याच प्रमाणात बाढलेले असतील, तेव्हा काय करावे तो प्रश्न यावरून अनुग्रहितच गहतो. याताठी ज्वरप्रकरणी वर्णन करताना या अवस्थेत 'कफस्थानानुपूर्वा वा' अशी चिकित्सा करावी असे सुचविलेले आहे. ज्वरत्वाधीमध्ये आपासाय हे एक कफरस्थान उद्भवस्थान म्हणून सांगितलेले आहे व त्यामुळेच कफस्थानाची म्हणजेच आपासायाची चिकित्सा प्रथम करावी. दोषांचा विचार करताना आपासायातील दोष-कफ व पित यांची चिकित्सा प्रथम करून पण वाताची चिकित्सा करावी. ज्वरप्रकरणी याप्रकारे जरी कफ, पित, वात, या अनुक्रमाने चिकित्सा केली जात असले, तरी अन्य व्याधीमध्ये याने सानिपातिक अवस्थेमध्ये तेव्हा तीनही दोष सारखाच प्रमाणात बाढलेले असतील त्यावेळी सामाच्यत:-

'बातस्यानुजयेत् पितं, पितस्यानुजयेत् कफम् ।'
असे म्हटले जाते. म्हणजेच प्रथमत: वाताची, नरत पिताची व शेवटी कफाची चिकित्सा केली जाते. वात हा अनेक तर्हाने पीडा देण्या दोष आहे,
'पितं पंगुः, कफः पंगुः, पंगवो मलधातवः'

बातुना कफ नीक्षते तर वर्णते मेघवरू ।'
असे या दोषाविषयी म्हटले जाते व म्हणूनच या दोषाची चिकित्सा प्रथमत: केली जाते. पित आणि कफ यांपैकी पिनदोष हा जिकायास त्यामानाने सुलभ. कफाच्या स्थिर गुणामुळे कफाचे प्रशमन लवकर होत नाही व म्हणूनच वातानंतर पिताची व त्यानंतर कफाची चिकित्सा असा क्रम ठेवावा लागते. सानिपातिक अवस्थेमध्ये करवत्याच्या चिकित्सेसंबंधी आणवीही एक सूत उपलब्ध आहे.

'चय एव जयेत् दोषं कुपितं त्वचिरोधतः ।'

सर्वं दोषांचा प्रकारप असताना प्रमाणत: सर्वात अधिक बाढलेला जो दोष त्याची चिकित्सा आधी करावी व या वेळी इतर दोष फारसे बाढणार नाहीत याची काळजी व्यावी हेही या ठिकाणी सुश्रूतानी स्पष्ट केलेले आहे.

सानिपातिक अवस्थेमध्ये, एक दोष बाढला तरी चालेल, पण अधिक बाढलेल्या दोषांची प्रथमत: चिकित्सा करावी असे एकंदर विवेचनवरून स्पष्ट होते, परंतु या ठिकाणी कोणीही अशी शंका घेईल की, हे सूत शुद्ध चिकित्सा ऊस म्हटली जाते त्यास बाधक आहे. शुद्ध चिकित्सा कोणती व अशुद्ध कोणती याविषयीचे चकाचे सूत आपण पूर्वीच पाहिलेले आहे. सानिपातिक अवस्थेमध्ये एक दोष कर्मी करण्याच्या प्रयत्नात दुसरा बाढलो व त्यामुळे काही लक्षणे उत्पन्न होतात हे खे. ही शुद्ध चिकित्सा नव्हे हेही खेरे, परंतु अन्य दुसरा काहीही मार्ग नमस्त्याने अत्यन्देष-बहुगुण अशी स्थिती असत्याने म्हणजेच तोटच्यापेक्षा फायदाच अधिक असल्याने या प्रकारची चिकित्सा करावी लागते.

आगंतु विकारांची चिकित्सा

आतापर्यंत निज व्याधीच्या प्रतिकारासंबंधीचा ऊहापोह केला. आगंतु हा जो दुसरा प्रकार आहे त्याविषयी योडेसे विवेचन करणे क्रमप्राप्त आहे.
'चया: प्रजापाताधानं इंद्रियोपशम स्फुरितः ।'
देशकालात्मकविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ।
आगंतुनां अनुत्यतौ एव मार्ग निदर्शितः ।'

- च. सू. ७/५ ३, ५४
आगंतु व्याधी निर्माण होत नयेत यासाठी वरील प्रकाराचे काही उपक्रम सांगितले जातात. परंतु केवळ व्याधी उत्पन्न होऊ नव्ये यासाठीच नव्हे, तर उत्पन्न झालेले व्याधी बेरे करण्यासाठीही याच प्रकारच्या उपक्रमाची जरूरी लागते. वाग्भटानी या संदर्भात सांगितलेल्या सूतावरून हेच स्पष्ट होते. वाग्पाताचार्य म्हणतात-
'अनुत्यतौ समाप्तेन विधिरेष प्रदर्शितः ।'

निजानुवृत्तिकाराणां उपज्ञानां च शांतये ॥' -- अ. ह. सू. ४/३ ४
प्रजापाताधाचा त्याग करणे, इंद्रियोपशम, स्फुरितान, देशविज्ञान, कालविज्ञान तथा आत्मविज्ञान असणे, सद्वृत्ताचे पालन करणे हे उपक्रम आगंतु व्याधीमध्ये प्रामुख्याने करावयाचे असतात.
सर्वं प्रकारच्या आगंतु व्याधीमध्ये प्रजापाताध हा प्रमुख हेतू असत्यानेच आगंतु व्याधीचे प्रतिकारसूत्र सागताना प्रथमत: 'त्याग प्रजापाताधान' असे सांगितलेले आहे. इंद्रियोपशम म्हणजे इंद्रियांवर नियंत्रण ठेवणे. 'इंद्रियाणा स्वचित्येऽपत्तं' असे याचे

चर्णन केले जाते. इंद्रिये ही स्वतःच्या आधीन असावीत, त्याचे फार लाड करू नयेत,

तसेच ईद्रियांना चास होईल असे उपक्रमही करू नयेत.

४

‘न गैडियेदिंयाणि न बैतानि अति लालद्यत् ।’ - अ. ह. मु. २/१९

सृष्टिविज्ञान-पुत्रादीच्या विनश्चर स्मरावाचे स्मरण करून देणे स्वर्णजेच सृष्टिविज्ञान होय. काही विशिष्ट प्रदेशांमध्ये (उदा. एकांत प्रदेश, स्मरान इ.) आगंतु रोगांचा प्रादुर्भाव होण्याची राखवता लक्षात घेऊन दंशविज्ञानाची माहिती करून घेतली पाहिजे. पौधांमध्ये स्मरावाचे उत्तम प्रदेश विशिष्ट प्रदेशांमध्ये (उदा. एकांत प्रदेश, स्मरान इ.) आगंतु रोगांचा प्रादुर्भाव होण्याची राखवता लक्षात घेऊन दंशविज्ञानाची माहिती करून घेतली पाहिजे. पौधांमध्ये स्मरावाचे उत्तम प्रदेश विशिष्ट प्रदेशांमध्ये आगंतु रोगांचा प्रादुर्भाव क्वचित्त त्वावितत्व होत पालन करणे हे होय. सदाचरणी व्यक्तीमध्ये आगंतु व्याधीचा प्रादुर्भाव क्वचित्त त्वावितत्व होत असतो.

‘आपोपदेशप्रज्ञनं प्रतिपत्तिश्च कारणं ।

विकाराणां अनुप्यतौ उत्पन्नानां च शान्तये ॥’ - च. सु. ७/५५

त्याधी निज असो वा आगंतु, त्याची चिकित्सा जी केली जाते ती आपोपदेशाच्या

साहाय्यानेच होय. व्याधीची साम्यक चिकित्सा होण्यासाठी प्रसंगावधानही चांगले पाहिजे

(प्रतिपत्ती = प्रसंगावधान), तरच योग्य चिकित्सा देता येते.

या प्रकरणात आतापर्यंत चिकित्सा म्हणजे काय, चिकित्सेचे प्रकार तथा चिकित्सा कोणत्या तत्त्वावर आधारित असते याचे विवेचन केलेले आहे. अनुरोदीय पंचकर्मचिकित्सेचा विचार करताना आवश्यक म्हणूनच हा विषय येथे संक्षेपाने मांडलेला आहे. अनुरोदीय चिकित्सेच्या या मूलतत्वांचा अभ्यास केल्यानंतरच पंचकर्म चिकित्सा उत्तम प्रकार समजू शकेल. यापुढील प्रकरणांमध्ये पंचकर्मासाठी आवश्यक असणाऱ्या स्नेहन-स्वेदनाची

उपक्रमांच्या विचारास मुख्यात करावयाची आहे.

उपक्रमांच्या विचारास मुख्यात करावयाची आहे.

स्नेहविज्ञान

पंचकर्मचिकित्सा स्नेहनप्रक्रम करण्यापूर्वी आवश्यक अशा स्वरूपाची जी पूर्वकर्मे करावी लागतात त्यापैकी स्नेहन हा उपक्रम महत्वाचा आहे. विशेषता चामत आणे विरेचन या दोन उपक्रमांपूर्वी अत्यावश्यक असा हा चिकित्साप्रक्रम आहे.

‘स्नेहमये प्रमुंजित ततः स्वेदनंतरम् ।’ -

स्नेहदेशोपक्रम स्नेहनप्रथमधीति ॥’ - च. सु. १३/२ चक्रपाणि टीका.

‘अन्नापि वस्त्रादिगृह्वतौ स्नेहस्यवै प्रथमं विधीयमानतया तथा दोषग्राहनस्य वातस्य प्रथानभेषजत्वात्त तत्त्वातिपादक एव स्नेहाभ्यायोगभिधीयते ।’

- च. सु. १३/२ चक्रपाणि टीका.

स्नेहन व स्वेदन ही दोन्हीही शोधनोपक्रमाची पूर्वकर्मे असली तरी या दोन्हीमध्ये प्रथम स्नेहन व नंतर स्वेदन असाच क्रम ठेवावा लागतो व म्हणूनच प्रथमतः स्नेहाचा विचार केला जातो. स्नेहन व स्वेदन या दोन उपक्रमांपैकी स्नेहाचे चणिं सर्वच शाळकारांनी स्वेदनापूर्वी केलेले आहे. याचाबत चक्रपाणिने आणखीही एक महत्वाचे कारण दिलेले आहे. ते म्हणतात की, वस्त्राविचेनाऱ्या पूर्वकर्मप्राप्तांचे स्नेहाचा उपयोग हा वातव्याधीसाठी प्राप्तव्यात होतो व म्हणून स्नेहाभ्याय प्रथमतः सांगितलेला आहे.

‘स्नेहस्यदावनस्यत्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ।

दारु स्वेदनहेत्वात्त शरीरं तत्य दीर्घते ॥’ - अ. ह. मु. १८/५९

स्नेहन आणि स्वेदन हे वगन, विरेचनापूर्वी अत्यावश्यक असे उपक्रम आहेत असे म्हणताना त्याचे कारणही वाग्मटानी एकूं फार चांगत्या उदाहरणाद्वारे स्माई केलेले आहे. ते म्हणतात की, (जि) स्नेहन-स्वेदन न करताच संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला गेला तर रुग्णाचे शरीर निर्दीर्घ होऊन जाईल. सुक्या, कोरड्या, रुक्ष अशा वेताच्या काठीस स्नेहन न करताच ती वाक्यविधाया प्रयत्न केल्यास ती वाक्यावेवजी कोडकन तुटेल तसेच शरीराचेही घडते.)

अर्थात केवळ पंचकर्मप्रचारांचे पूर्वकर्म एवढेच स्नेहाचे महत्व नाही. स्नेहाचा उपयोग अन्य अनेक प्रसंगी, अनेक रोगांमध्ये रामानासाठीही उत्तम प्रकारे केला जातो. याचसाठी या प्रकरणात केवळ शोधनासाठी उपयुक्त स्नेहाचा विचार करावयाचा नसून एकंदरीत सर्वच स्नेहोपक्रमाचा विस्ताराने विचार करावयाचा आहे.

स्नेहन

‘स्नेहनं स्नेहविवर्द्धमादवक्त्सेदकारकम् १’ – च. मू. २२/१९
ज्या उपक्रमाने, उपक्रमाच्या उपयोगाने स्नेहनं, विषद्वनं, मार्दवं आणि क्लेदन ही
कार्ये प्रामुख्याने घडतात तो स्नेहन उपकं होय. स्नेहन म्हणजे ओशटपणा, तेलकटपणा.
विषद्वन म्हणजे विलयन ‘होक्तुन लाव उत्पन्न होणे. मार्दव म्हणजे मुडता, कोमलता
आणि क्लेदन म्हणजे क्लेद उत्तर करणारी किंवा होय.

स्नेहगुण

‘गुरुशत्तसरात्तिग्रधमंसूक्ष्ममुडिदवम् १

औषधं स्नेहनं प्रायो..... ११’ – अ. ह. मू. १६/१

‘द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिण्डितं गुरुं शीतलम् १

मंदं शुद्धं यद् द्रवं तत्त्वेनहं मतम् ११’ – च. मू. २२/१५

‘स्नेहोऽप्ये गुणविशेषः १’ – सू. ४१/११

‘पृथिव्याख्य गुणभूयिष्ट स्नेहः १’ – सू. ४१/११

‘यस्य क्लेदने शक्तिः स त्तिग्धः १’ – हेमाद्रि टीका

स्नेहन, विषद्वन, मार्दव आणि क्लेदन करणारी ही स्नेहदव्ये सामान्यतः गुरुं,
शीत, सर, स्निग्ध, मंद, सूक्ष्म, मुडू, द्रव तथा पिण्डितं गुणांनी युक्त असतात.
निग्राळ्या शब्दात माडाकवयाचे ज्ञात्यास असे म्हणता येईल की, उपरोक्त गुणांनी युक्त
द्रव्यांकडून स्नेहन घडते. अर्थात् गुरुं, शीत, सर, स्निग्ध वरीत सर्वच गुण प्रत्येक वेळी
एकत्र असतीलच असे नाही. हे उत्तम स्नेह द्रव्याचे गुण झाले. यासव्ये काही कर्मी-
अधिक होऊ शकते. असे हे अपवादात्मक असले तरी ते घडते हे लक्षात घेतले पाहिजे.

उदा. सर्षप तैल तथा छाग दुग्ध हे अनुक्रमे उड्या व लघु असूनही रिस्गध असले, तर
मत्स्य, माहिषमास आदी द्रव्ये उष्ण असूनही रुक्षण करणारी असू शकतात. याउलट
यव, राजमाष आदी द्रव्ये, गुरुं, शीत सरादी गुणांनी युक्त असूनही रुक्षण करणारी
असू शकतात. याचसाठी स्नेहगुणांचे वर्णन करताना ‘प्रायः’ असे संगूत हे व या
प्रकारचे अपवाद असू शकतात हेच शाब्दकारानी सुचिविलेले आहे.

स्निग्धगुण म्हणजे ओशटपणा. हा डोळ्यांनी समजणारा गुण आहे. स्पृशाने नव्हे.
स्नेहन करणारी उपरोक्त गुणांची द्रव्ये ही सामान्यतः पृच्छी व जल या महाभूतांचे
आधिक्याने बनतेली असतात व म्हणूनच त्या द्रव्यांकडून स्नेहन होऊ शकते.
स्निग्ध, गुरुं, शीत, मुडू आदी गुण स्नेह द्रव्यांमध्ये असतात असे म्हणताना येणे
कार्यकृत गुणांची अपेक्षा आहे, न तु भौतिक. द्रव्य स्पृशास शीत, मुडू आहे किंवा कसे
ही अपेक्षाच येणे नाही, तर या द्रव्यांच्या सेवनाने गौरव, शैत्य ग्रास होते असते व
अशा कामुक गुणांचीच येणे अपेक्षा आहे हे या प्रकरणी लक्षात घेतले पाहिजे.

शृत

‘शृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् १

‘सार्पिण्यज्ञा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् १’ – अ. ह. मू. १६/२

‘स्नेहानं द्विविधा चासी योनिः स्थावरजंगमा १’ – च. मू. १३/९

‘तत्र हियोनिश्चतुर्विकल्पयोऽधिहतः स्नेहः स्नेहगुणात्मकः १’ – मू. चि. ३१/३

उत्पत्तिमेदने स्नेह हा स्थावर व यंगम अशा दोन प्रकारचा असतो. स्थावर

स्नेहामध्ये वनस्पतिजन्य स्नेहाचा म्हणजेच तेलाचा समावेश होते, तर जंगमामध्ये

प्राणिज स्नेहांचा म्हणजेच युता, वसा आणि मज्जा यांचा समावेश होतो.

(आ) उत्तम स्नेह

‘सर्वित्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः १’ – च. मू. १८/८६

‘सार्पिण्यज्ञा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् १’ – अ. ह. मू. १६/२

वर सांगितलेले स्थावर आणि जंगम स्नेह एकत्रित करून या ठिकाणी स्नेहाचे
शृत, तैल, वसा आणि मज्जा हे चार प्रकार सांगितलेले आहेत. स्नेहाचे हे चार प्रमुख
प्रकार असून त्यांची विस्तराने माहिती करून व्यावराची आहे.

स्नेहविज्ञान / ३३

चक्षुः कामा: क्षता: शीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥

आयुः प्रकर्षकामाभ्य बलवर्णस्त्वरार्थिनः ।

पुष्टिकामा: सौकृमायार्थिनश्च ये ॥

दीन्द्योजः: स्मृतिमेधायिबुद्धीद्रियबलार्थिनः ।

पित्रेयुः: सर्विरात्म्यं दाहशक्तविषाग्निभिः ॥' - च. मू. १३/४१ ते ४३

पृथ ते पित्रात्म्य आणि वात्मन करणे, स्वर आणि वर्ण प्रसादन् आहे. अनेक प्रकारच्या वेदना कर्मी करणे ते शृती आणि वाढविणे आहे. अनेक प्रकारच्या वेदना कर्मी करणे असून परिवेक, अध्यंग, अवाहन यासाठी म्हणूनच तेलाचा उपयोग केला जाते. त्याचप्रमाणे तेलाचा प्रयोग बर्ती, स्वेहन, नस्य, कण्फपूरण, आश्विपूरण, अत्रपानविधि आदी अनेक प्रसादांनी तेल तेलाचा उपयोग विशेष हितकर समजले जातो.

तैल (तेलतील)

'मारकतं न च रसोक्षवर्धनं बलवर्धनम् ।'

त्वच्युमुष्णं नियरकरं तैलं योनिविशोधनम् ।' - च. मू. १३/१५

'कृमिकोष्ठानिलालिविषा: प्रवृद्धकफमेदसः ।'

मिळेत्यसौत्तमाभ्य तैलं दाहशक्तिनश्च ये ॥' - सु. चि. ३१/१९

'प्रांथिनाडीकृमिश्लेष्यमेदोभालतरोगिणुः ।'

तैलं लाघवदाहयार्थिकृतकोष्ठेषु दीहिषु ॥' - अ. ह. मू. १६/९

'नान्ति तैलात्मरं किंचिदपेषं मालापहम् ।'

त्वच्युमुष्णागुलस्नेहात्सरकाराद्वलवत्तरम् ॥

गणेशतिहरेत्समाव्याख्यतशोष्य शहनशः ।'

सिद्धं क्षिपतं हीति सूक्ष्ममागस्त्वितानादन् ॥' - च. चि. २/१७६, १७७

'कथायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुण्डा व्यवायि च ।'

पितलं बद्धविषपूर्वं न च रसोप्याभिवर्धनम् ।'

वातान्धेषुत्तमं बल्यं त्वच्यं शेषापिवर्धनम् ।'

तैलं संयोगस्त्वरात्सरोगायहं मतम् ।' - च. मू. २७/२८२, २८३

तेलामध्ये तिलतोत्ते. प्रेष्ठ मानले जाते, इतके की तैल हा शब्दच मुळी तिल्यापूर्व जे मिळते ते या अथाने (तिलोदभवं तैलं) निर्माण झालेला आहे. श्वावर स्नेहमध्ये या स्नेहाचा समावेश होतो. पृथ, तैल, वसा, मज्जा या ४ स्नेहप्रकारात अत्यंत मुलभते निळणारा व रुणासही त्याचे किंमतीच्या दृश्यने परवडणारा अस्ता हा स्नेहप्रकार असल्याने याचाच अधिक प्रमाणात वापर केला जातो.

तैल हे उणा, तीसू, व्यवायी, सूक्ष्म, विशद, विकासी, गुरु, स्वर या गुणांनी

युक्त असते. प्रधार सात्रे व मधुर विषाकी आशा या तेलामध्ये तिक्त आणि कषाय हे दोन अनुरस असून्तात. यामुळेच तैल वात्मन असते तरी स्वेह असूनही कफकर असते नाही. तैल हे त्वच्य, नेत्र, कृमिज्ज, योनि-शिर-ग्रन्थिशय या डिकाणी असणारा गूळ दुर करणारे, शरीरमार्दवकर तथा मासबत्त्य आहे. अनेक प्रकारच्या वेदना कर्मी करणे असून परिवेक, अध्यंग, अवाहन यासाठी म्हणूनच तेलाचा उपयोग केला जाते. त्याचप्रमाणे तेलाचा प्रयोग बर्ती, स्वेहन, नस्य, कण्फपूरण, आश्विपूरण, अत्रपानविधि आदी अनेक प्रसादांनी तेल केला जातो.

तैलाचा उपयोग विशेषत: मेद व कफवृद्धी असताना, वातव्याधीसाठी, प्रशी, नाडी, कृमिकोष्ठ, बलवृद्धीसाठी तसेच कूरकोष्ठी रुणामध्ये केला जातो.

वसा

'विद्धभग्नाहतप्रस्त्रयोनिकण्यार्थिरोत्तर्जि ।'

पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्ट्यते वसा ॥' - च. मू. १३/१६

'....वसा तु संव्यास्तिथ्यमर्कोत्तरज्ञासु च ।'

तथा दन्धाऽउत्तरप्रस्त्रयोनिकण्यार्थिरोत्तर्जि ॥' - अ. ह. मू. १६/१०

'व्यायामकार्थिता: शुक्ररेतोक्रता महारूजः ।'

महाप्रियारुतप्राणा वसायोग्या नरा: स्मृतः ॥' - च. मू. १३/१९

'वातात्पसहा ये च रुक्षा भाराव्यकार्थिता: ।'

संशुक्रकरोतोलघिरा निष्योतकफमेदसः ।'

अन्त्यस्यार्थिरितान्युभ्यकरोत्तरमहारूजः ।'

बलवान्मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥

महाव्याप्रियवलं येषां चासात्व्याभ्य ये नरा: ।'

तेषां स्नेहयितव्यानं क्षत्यपानं तिष्ठयेत ॥' - च. मू. १३/४७ ते ४९

वसा, मासात्तुचा उपधातु, रुक्षपूर्व सांगितली जाते. वसा म्हणजेच शरीरातील मेद हाच वसा म्हणून वापरला जातो.

आहे. ग्राम्य, आनुष आणि औदेक प्राण्यांची वसा व मेद गुरु, उणा, मधुर तथा वात्मन आहे. जोगल प्राण्यांची तथा क्रव्याध (हिंड्र) प्राण्यांची वसा शीत, लघु, कषाय वसा,

रक्तपित्रशामक. असते. प्रक्षयांची वसा ही कृफनाशक असते.

(वसेचा उपयोग जे नेही उत्त्वात, वात्यात काम क्रीत-असतात, अती रुख शरीरे,

अती व्यायाम करणे, शीणा, फार चालण्याने यकलेले, शुक्र तथा रक्तक्षय असणारे,

कफ तथा मेदधार असताना) अस्थी, संधी, शिया, स्नायू, मर्म, कोष्ठ आदी प्रदेशी तीव्र

रुजा असताना, वातप्रकोप अत्याधिक प्रमाणात असताना, ज्यांवा अग्री अती तीव्र

आहे त्यास, किंवा भग्नपीडित रुण, चौनशूल, कण्फशूलासाठी आणि विशेषत:

पौरुषोपचयासाठी होत असते.

‘बलशुक्ररससनेषमेदोग्नविवर्धनः ।
मञ्जा विशेषतोऽस्त्रां च बलकृत्स्नेहे हितः ॥’ – च. सू. १३/१७
‘कूररशयाः कर्त्तेशसहा वातार्ता दीपकवहयः ।
मण्डनमायुषः सर्वे सार्पिक्व स्वीशयाक्वितम् ॥’ – सु. चि. ३१/११
‘दीपकाग्रः कर्त्तेशसहा घट्मराः स्वेहसोविनः ।
मञ्जा हा अस्थिधातुंच्या मध्यभागी असणाऱ्या स्वेह अमृत याचे मुख्य कार्य पूर्ण हे आहे. सर्वे स्वेहापैक्ये गुरु गुणाचे आधिक्य अजेमध्ये असते. मञ्जा बलवर्धक, रस-कफ तथा मञ्जा वाढविणारी आणि अस्फीना दृढता प्राप्त करून देणारी असते. पौडित आणि कूर कोळी व्यक्तींमध्ये मञ्जा हितकर ठरते.
वर वार्णीलेल्या घृत, तैल, वसा आणि मञ्जा या स्वेहापैक्ये घृताचा उपयोग शरद-ऋत्युमध्ये, वसा आणि मञ्जा वसंतऋत्युमध्ये, तैलाचा उपयोग प्रावृद्ध, व वर्षाकृतृत्युमध्ये केला पाहिजे.

‘घृतातेलं गुरु वसा तैलान्मञ्जा ततोऽपि च ॥’ – अ. ह. सू. १६/३
घृत, तैल वसा व मञ्जा ही क्रमाने अधिकाधिक गुरु दृष्ट्ये आहेत. या चार स्वेहदव्याच्या दोषात्तेबाबत एकवित्तिविचार करावयाचा ज्ञात्यास असे मृणता येईल की, मञ्जा- वाताङ्गी, वसा- वाताधनतर, तैल- वाताधनतम आहे.
वसा- पितृज्यी, मञ्जा- पितृज्यातर तर घृत हे पितृज्यतम आहे. तैल पितृज्य नाही. मञ्जा- वाताश्लेषमध्यी, वसा- वाताश्लेषमध्यतर तर तैल- वाताश्लेषमध्यतम आहे. या चार स्वेहापैक्ये घृत हे स्वर्वात उत्तम समजाते जाते. कारण त्यापाचे ‘संस्कारानुवर्तन’ हा गुण असते. संस्कारानुवर्तन म्हणेच घृत हे स्वतःचे गुणधर्म न सोडता ज्या दव्यांनी सिद्ध केलेले असेल त्याचेही गुण वाहते. उदा. विक्रादी उष्ण, तीक्ष्ण गुणांच्या दव्यांनी जर घृत सिद्ध केले, तर स्वतःचे स्निग्ध, शीतादी गुण न सोडता घृत हे चित्रकाचे उष्ण, तीक्ष्णादी गुणाचेही वहन करते. मृणतच घृताविषयी सांगताना- ‘स्वेहाद्वातं शगयति पितृं माषुपरिषेवतः: ।’

घृत तुल्यगुणं दोषं संस्कारात् जयेत्वक्षम् ॥’
असे वचन चरक टीकाकार चक्रपणीनी उद्घृत केलेले आहे. अशाच अर्थाचे आणखीही एक सूत चक्रपणीनी उद्घृत केलेले आहे, ते म्हणात-

‘न्यायः स्वेहस्तथा कृष्णतस्कारमनुवर्तते ।’

यथा समिततः सर्विः सर्वस्त्वेहोत्तमं मतम् ।’

घृत हे त्रिग्राम असल्याने वाताचे शमन कृत्ते, मधुर-शीत गुणाचे असल्याने- पितृज्याने शमन करते तर कफांच्या समानगुणाचे अमृत हे कफाच्यानी सिद्ध केल्यास

त्या द्रव्यांच्या संस्काराने ते कफाच्याही होते.

मृणतच घृत हे सर्वे स्वेहात उक्तृष्ट समजाते जाते. सर्व घृतां गत्य घृत हे श्रेष्ठ मानले जाते.

तेलात तिलातेल हे श्रेष्ठ आहे.

(३) संयोगभेदाने स्वेहसोविनः १ लिंगृद्धि

‘दार्ढ्र्यां विभिन्नतुष्टिस्तेवमिक्विवता मृडन् ।’ – अ. ह. सू. २६/४

घृत, तैल, वसा, मञ्जा या ४ स्वेहापैक्ये प्रत्येक वेळी एकच स्वेह वापरला जातो असे मात्र नव्हे. या चारांपैकी दोन वा तीन किंवा काही वेळा चारही स्वेह एकवित्त करून या स्वेहांचा वापर केला जाते.

भावप्रकाशकारांच्या मते या चार स्वेहापैकी घृत + तैल एकवित्त केले असताना त्यास यमक, असे म्हटले जाते. यमक स्वेहालाच मृडल स्वेह. असे म्हटले जाते. घृत + तैल + मञ्जा. असे एकवित्त केले असताना विट्ट स्वेह होतो तर घृत + तैल + वसा + मञ्जा हे चारही स्वेह एकवित्त केल्यास, त्यास मवासनेह ही संज्ञा दिली जाते.

भावप्रकाशकारांनी जरी असे स्पष्टकण केलेले असले, तरी कोणतेही दोन स्वेह एकवित्त केले असता यमक व कोणतेही तीन स्वेह एकवित्त केले असता त्यास विवृत स्वेह असेच म्हटले जाते. म्हणजेच वेवेगाळ्या प्रकार हे प्रकार पुढीलप्रमाणे होतील :

यमक स्वेह – घृत + तैल + वसा, घृत + तैल + मञ्जा, तैल + वसा, तैल + मञ्जा.

विष्वृत-स्वेह – घृत + तैल + वसा, घृत + तैल + मञ्जा, अस्फृत स्वेह – घृत + तैल + वसा + मञ्जा.

महासनेह – घृत + तैल + वसा + मञ्जा.

(५) स्वेह वापरण्याच्या पञ्चतीवरून स्वेहाचे दोन प्रकार संभवतात् १ लिंगृद्धि

(I) बाह्य (II) अभ्यंतर – अभ्यंतर स्वेहनालाच स्वेहणन असेही म्हटले जाते. बाह्य स्वेहन पुन्हा २ प्रकारचे असते : अस्यां व संवाहन. यांपैकी अभ्यंतर म्हणजे शरीरप्रस नुसता स्वेह लावणे होय, तर संवाहनामध्ये स्वेह लावून चोळणे (मसाज करणे) आवश्यक असते.

अभ्यंतर स्वेहनही (स्वेहप्राण) २ प्रकारचे असते-

अच्छपान आणि विचारणा

‘अच्छपेयस्तु यः स्वेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।’

स्वेहस्य स मिष्ठादृष्टः कल्यः प्राथमकत्यिकः ॥’ – च. सू. १३/२६

‘अच्छप्त पेयस्तु अच्छपेयः, ओदनायासंबंधे सति पेय इत्यर्थः ।’

– च. सू. १३/२६ चक्रपाणि टीका.

वरीत तातिकेवक्लन असे लक्षात येईल की, अभ्यंग, बस्ती आणि कण्ठपूणसाठी मध्य बुहा ठरतो. बाल, वृद्ध, पिपासाते, स्नेह तथा मध्यासात्य असणारे, स्विया, सुकुमार, मुडुकोर्झी, मंदागानी व्यक्तीमध्ये तथा दोषदुर्दै अल्प असताना कृष्ण व्यक्तीमध्ये बूऱ्हण याउलट पान आणि नस्यासाठी मृदू वा मध्यापकी स्नेह वापावा. खरपाकी वापरू नये. मध्यपाकी स्नेह हा सर्वन, सर्व उपक्रमाती वापरता येण्याजोय असा स्नेह समजता येईल.

(क) पाक भेदाने स्नेहप्रकार (अ) मृदुनक (बाबती व पान)

'खरोऽस्यंगे स्नुतः पाको मृदुनकः क्षियासु च !'
मध्यपाकं तु पानार्थे बस्ती च विनियोजयेत् ॥' - च. सू. १२/१०२

'मृदुनर्स्ये खरोऽस्यंगे पाने बस्ती च विक्रक्षणः त ।' - अ. ह. घू. ६/६१

'नस्याश्रात्यान्दुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।' - रा. सं. म. खं. १/१७
स्नेह. वापरत असताना तो कार्यी वेळा इतर औषधी द्रव्यांती सिद्ध करून वापरला जातो. सिद्ध स्नेह करण्याची जी पडली नियतच स्नेहपाकविधी असे मृदले जाते. स्नेहपाकविधी हा विषय ऐपञ्चकलनमध्ये समाविष्ट होत असल्यान्न त्वाचा विसरार करण्याचे हे स्थान नव्हे. तरीही या स्नेहपाकाचे पाकभेदानुसार तीन प्रकार होतात : १. मृदुपाक, २. मध्यपाक आणि ३. खरपाक. या तीन प्रकारांपैकी शाङ्गन्धिरंगांनी आमपाक व सुश्रुतांनी दग्धपाक असेही दोन प्रकार वार्णितले आहेत. स्नेहानाच्या इटीने या आमपाक वा दग्धपाकाचा काहीही उपयोग नसल्याने फक्त मृदू, मध्य व खर या तीन पाकांचाच विचार या प्रकणी करणे श्रेयस्कर ठेल. पाकभेदानुसार बनविलेले वेगवेगळे स्नेह हे वेगवेगळ्या उपक्रमांसाठी वापरले जात असल्यानेच त्याचे विवेचन येणे केलेले आहे.

स्नेहान्न उपयोग बस्ती, अभ्यंग, नस्य, कर्मपूरण, पान आदी अनेक कारणांसाठी केला जात असतो. या प्रत्येक उपक्रमांसाठी काही विशिष्ट पाक असलेला स्नेह वापावा असे शास्वकारंगी सुचविलेले आहे. चरकानी अभ्यंगासाठी खरपाकी, नस्यासाठी मृदुपाकी तर बस्ती आणि पानासाठी मध्यपाकी स्नेह वापावा असे मृदले आहे. सुश्रुतानी अभ्यंगासाठी तथा नस्यासाठी मध्यपाकी, पानासाठी मृदू तर बस्ती आणि कण्ठपूणासाठी खरपाकाचा प्रयोग करावा असे मृदले आहे. वाग्धातानी नस्यासाठी मृदुपाकी, अभ्यंगासाठी खरपाकी तर पान आणि बस्तीसाठी मध्यपाकी स्नेह वापण्यात संगितले आहे. शाङ्गर्धारानी नस्यासाठी मृदुपाकी आणि अन्य सर्व करमांसाठी मध्यपाकी स्नेहान्न व्यापो सुचविलेला आहे.

उपक्रम	अभ्यंग	पान	नस्य	बस्ती	कण्ठपूण
शास्वकार	खर	मध्य	मृदू	मध्य	खर
सुश्रुत	मध्य	मृदू	मध्य	मृदू	-
वाग्धार्ध	मध्य	मृदू	मृदू	मध्य	मध्य

स्नेहान्नसेहा विचार

(उन्नेद्दनाम् शोध्य)

ज्याच्यामध्ये स्नेहेन उपयुक्त ठरते त्यांका 'स्नेह' असे म्हणतात.

‘स्नेहाः शोधादित्याभ्युक्त रक्षा वाताविकारिणः ।’
या व्याचापमध्यालीनित्या: स्नेहा: सुयुर्वे च चिंतिका: ॥’ - च. सू. १३/१२

‘स्नेहासंसर्गोम्यमद्विलीव्यायामासकावितका: ।’
वृद्धबलाऽबलकृशा रक्षा: क्षीणावरेतसः: ॥

‘स्नेहाः ॥’ - अ. ह. घू. १६/४,

ज्यांना वर्मनविचक्नादी शोधनेप्रक्रम करावयाचे आहे त्यांना, रुक्ष शरीरी, वातावाधीने पोडित, नित्य अधिक प्रमाणात व्यायाम करणारे, अती मध्यपान करणारे, अधिक प्रमाणात व्यावय करणारे, चिंतनशील, युद्धादी कर्मे करणारे, अतिवृद्ध, विचा, कृश ज्यामध्ये अधिक प्रमाणात रक्तक्षय वा वीर्यक्षय निर्माण झालेला आहे अशा व्यक्ती, अधिष्ठद-तिमिर-दारण-प्रतिबोध यांनी पीडित यांस्ये स्नेह करावे असे म्हटलेले आहे.

‘स्नेहान्नसेहा’ स्नेहेन करणे हा सामान्य नियम आहे. परंतु जेव्हा शरीरात आम अधिक प्रमाणात असेहा तेव्हा मान स्नेहस्वेत निषिद्ध समजला जाते. अशा वेळी स्नेहन कराताच स्वेदन केले जाते. यासच 'रुक्षस्वेद' असे म्हणतात. शोधनापूर्वी जे स्नेहन करावयाचे ते अधिक प्रमाणात घावे लागते. हे कसे, विती व केवा घावे याचा विचार याच प्रकरणात पुढे विस्ताराने केलेला आहेच. रुक्षता असताना स्नेहन आवश्यकच असते. याचमुळे रुक्षशरीरी, अतिवृद्ध, अतिव्यायाम-व्यावय करणारे, मध्यांपी यांच्यामध्ये स्नेहन युक्त ठरते. बुद्धी, स्मृती, धारणादी शक्ती वाडविण्यासाठी स्नेहनाचा उपयोग असल्यानेच चिंतनशील व्यक्तीमध्ये स्नेहन हा आवश्यक असा उपक्रम समजला जाते. स्नेहाने बलवृद्धी होत असल्यानेच बाल तथा गर्भिणी ख्रीसाठी स्नेहन उपयुक्त ठरते. विचापमध्ये गात्रमुद्दता यांवी यासाठीही हा उपक्रम लाभदायक ठरतो.

अस्तेषु

स्नेहान्नस असोग्य असे जे ते अस्तेषु होत.

‘संशोषणनद्वाते येषां रुक्षगां संप्रचक्षते ।

न तेषां स्नेहनं शस्त्रमुत्सककमेदसाम् ॥

अभिष्वर्णणाननगुदा नित्यमदाप्रयश्च चे ।

तृष्णामूच्छ्यमरीताश्च गर्भिण्यत्वालुशोषिणः ॥

अन्नाद्विषस्त्रदद्यतो जठरमगार्दितः ।

तुर्बत्नांश्च प्रताताश्च स्नेहलाना मदातुराः ॥

न स्नेहा वत्मानेषु न नस्तो बस्तिकर्मसु ।

स्नेहपानत्रजायते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥’ – च. सू. १३/५३ ते ५६

विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णी तरुणज्वरी ।

तुर्बलोऽरोचली त्यूलो मूच्छ्यतिं मदपीडितः ॥

तुर्बलोऽरोचली त्यूलो मूच्छ्यतिं मदपीडितः ॥

विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णी तरुणज्वरी ।

तुर्बलोऽरोचली त्यूलो मूच्छ्यतिं मदपीडितः ॥

४२ / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

स्नेहपानविधि

कोणतहीं उपक्रम कीरत असताना त्या उपक्रमाचा जो प्रधानविधि असतो तो सुख करण्यापूर्वी काही विशेष उपक्रमांचा विचार करणे आवश्यक असते. प्रधानकर्म सुकरतेने

जलवे, हे करीत असताना त्यामुळे काही अन्य व्यापद निमिण होऊ नयेत यासाठी हा पूर्विचार आवश्यक असतो. त्याचप्रमाणे प्रधानकर्म पूर्ण जाल्यानंतरही त्या उपक्रमास अनुसरून काही विशेष उपक्रम नंतरही करावे लागतात. प्रधानकर्माच्या आधी जे उपक्रम करावाचे असतात त्यांना ‘पूर्वक्रम’ तर नंतरच्या उपक्रमांना ‘पश्चातकर्म’ असे म्हणतात. स्नेहपानविधीचा विचारही पूर्वक्रम, प्रधानकर्म आणि पश्चातकर्म या क्रमाने करणे क्रमात आहे.

(A) पूर्वक्रम – स्नेहपानाच्या पूर्वक्रमामध्ये, अ) आतुरपरीक्षा, ब) स्नेहपूर्व भोजनादीची विवरसा आणि क) औषधी तथा इतर द्रव्यसंभार संग्रह यांचा विचार अपेक्षित आहे.

अ) आतुरपरीक्षा –

आतुरपरीक्षा करून रुण स्नेहा आहे किना नाही याचा विनिश्चय प्रथमत: करणे आवश्यक आहे. रुण स्नेहा असेल तरच स्नेहपान मुळ करता येते. स्नेहपान पूर्ण होईपर्यंत दररोज आतुरपरीक्षा ही तशोच पुढे चालू ठेवली पाहिजे. रुणपरीक्षा करताना रुणाचे (अग्रीच्या परिक्षा) करणे हीही एक अत्यंत जरूरीची गोष्ट आहे. अग्रीपरीक्षेशिवाय स्नेहाची याची तर्गविणे रुक्य होत नाही. करणा स्नेहपान ही सबल्बी अग्रीबलावरच अवलंबन ठेवावी लागते. याचे विवेचन स्नेहमाजाविनिश्चय प्रकरणी विस्ताराने केलेले आहे.

ब) स्नेहपूर्व भोजनादी व्यवस्था

‘नातिस्त्रियमसंकीर्ण श्वः स्नेहं पागुमिच्छता ॥’ – च. सू. १३/६०

‘भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् योत्वानापि ।

द्रव्योषामनभिष्यन्ति नागतिनिधयमसंकरम् ॥’ – अ. ह. सू. १६/२५

स्नेहपानाच्या आदल्या दिवशी द्रव, उषा, अनभिष्यदि आहार योग्य मात्रेत खाच. अतिस्त्रिय वा संकीर्ण. असा अप्यहं घेऊन्यो. असा प्रकारचा आहार योग्याची काही विशेष करणे आहेत. द्रवाहार हा लक्षक प्रत्यतो. स्नेहपान करण्यापूर्वी पहिल्या घेतलेल्या आहाराचे सम्यक पचन झालेले असतो पाहिजे. याच दृष्टीने द्रवाहार दिला जातो. द्रवाहारप्रमाणे उषा आहारही पचण्यास सुलभ असतो व वृद्धूनच उपयोगात आणला जातो. उषा आहाराने अग्रीबळी तसेच वातानुलोमन योग्य प्रकारे होण्यास मदत होते आणि कफही कमी होतो. अग्रीबळी आहाराने अग्रीमांद त्या कफवृद्धी होण्याची राखता असत्यानेच अनभिष्यन्ती आहार घेतला पाहिजे. आहार जर योग्य मात्रेत घेतला तरच याचे योग्य प्रकारे पचन होऊ शकते. तसेच संकीर्ण (विरुद्ध) आहारामुळे ही अग्रीमांद होण्याची राखता लक्षात घेऊनच आहार हा संकीर्ण असू नये

स्नेहविज्ञान / ४३

असे छटलेले आहे. अतिस्नाश आहारावेही पचन नेट होऊ शकत नाही, तसेच त्यापुढी कफबुद्धी होण्याची शब्द्यता असते. स्नेहपानापूर्वी घेतलेल्या आहाराचे सम्पूर्ण जालेले असले पाहिजे व म्हणूनच बटकून पचेल व ज्यामुळे कोणतीही कफबुद्धीची लकडणे आडवणार नाहीत असा आहार फूणाने स्नेहपानाच्या आदल्या दिवशी घेतला पाहिजे असे संकेपाने झूणता येईल.

क) औषधी तथा इतर उपकरण सिद्धान्त

कोणतीही उपक्रम मुरु करण्यापूर्वी त्या उपक्रमास आवश्यक असणी सर्व साधनसमर्थी, उपर्करणे तथा औषधीही तथार असणे आवश्यक आहे. उपक्रम करीत असलान कैद्याने या उपक्रमापुढे कोणतेही व्यापद निर्माण होऊ नयेत याची काळजी घेतली पाहिजे, पण एवढे कलूनही दैववशात बडलेल्या प्रमादामुळे काही व्यापद निर्माण झालेच तर त्यांच्या प्रतिकाराचीही तयारी, त्वा वेळेस लगणाऱ्या औषधी द्रव्यांची तयारीही प्रथमप्रसूनच हवी. अन्यथा आयत्यावेळी धावपूळ करावी लागू व्यापदांच्या प्रतिकार योग्य वेळी व योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही.

स्नेहन देण्यापूर्वी रुणपरीक्षा करून कोणता स्नेह घावयाचा याचा विनियोग करावयास हवा व हे स्नेह संगृहीत करावयास हवेत. स्नेहपानविधिसाठी तशी फारशी उपकरणांची आवश्यकता असत नाही. फक्त स्नेहाचे मापन करण्यासाठी वेगवेगळ्या आकारावे मेजरलासेस हवे असतात. यापेक्षा अधिक काही उपकरणे नको असतात. (अ) स्नेहानाचा विनियोग, (ब) स्नेहाशन विधी, (क) स्नेहजीर्ण लक्षणांचे परीक्षण, (ड) निर्णयास्तिथ लक्षणांचे परीक्षण, (इ) स्नेहव्यापद आणि त्यांचा प्रतिकार या गोरींचा समावेश होतो.

अ) स्नेहमात्रा विनियोग

‘अहोरात्रयः कृत्स्नमद्भावं च प्रतीक्षते ।
प्रयान मध्यमा हस्ता स्नेहमात्रा जरं भाति ॥’

इति तितः सपुदिष्या मात्रा: स्नेहस्त्वं मानतः ॥’ – च. सू. १३/२९, ३०.

‘अग्नात्राहितो काले मिथ्याहातविहारातः ।

स्नेहः करोति शोकाश्तंदातंशिस्तंतः ॥’

कंडुकुच्छवरोत्तेशशूलाऽनाहश्चादिकान् ॥’ – अ. ह. सू. १६/३२, ३२

‘द्वापां चतुर्शिरश्चियामेजीर्णिर्यति या: क्रमात् ।

हस्त्यमध्येतमा मात्रस्तासाच्छश्च हसीयसमै ॥’

कल्यांदेश्वर दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसमै ॥’ – अ. ह. सू. १६/१७, १८.

‘...प्राक्-पूर्वमेवाऽङ्गात काळे पुरुष उत्तममात्राविषये हसीयसमै कल्यांदेत् ।

४४ / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

स्नेहपानासाठी जो स्नेह घावयाच्या तो किंती प्रमाणात वापराच्या याचाही विचार केला पाहिजे. काणग अमाचायुक्त स्नेहपान केल्याने शोश, तंद्रा, स्तंभ, संज्ञाहानी, कंडू, ज्वर, बळेश, शूल, आनाह, भ्रम आदी रोग उत्तर्व होतात.

स्नेहमात्रा तीन प्रकारच्या वर्णिलेल्या आहेत. हस्तमात्रा, मध्यमात्रा आणि उत्तममात्रा. स्नेहाची मात्रा रुणाचा अग्री व कोणत गांवर अंबलबून असते. सुखवातीस रुणाचा अग्री व कोणताची कलूपना नसल्याने अग्री अल्य प्रमाणात स्नेहनास सुखवात केली जाते. यासच हसीयसी मात्रा असा शब्दप्रयोग वाख्याने केलेला आहे. या मात्रेत दिलेल्या स्नेहाच्या पचनास किंती काळ लागतो हे पाहून नंतर पुढील मात्रा ठरवावी लागते. याकृतिसुखवातीस सामान्यतः २।। तोळे मात्रा वापरली जाते.

याचाच अर्थ हस्तमात्रा, मध्यमात्रा वा उत्तममात्रा कोणतीही वापराच्याची असो प्रथमतः हसीयसी मात्रा वापरलून मात्र आवश्यक ती रुख्च, मध्य वा उत्तम मात्रा वापरता येते हे येथे लक्षात घेतले पाहिजे.

स्नेहमात्रेचे प्रमाण स्नेहाच्या पचनास लागण्या काळ पाहून उत्तरवेळे लागते. चरकानी या काळावे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे : स्नेहपान केल्यापासून आहारात किंवा २४ तास स्नेहपचनास लागतील ती मात्रा प्रथम किंवा उत्तममात्रत स्नेहपचनाचा काळ १३ तासाचा असतो, तर हस्तमात्रेत दिलेला स्नेह ६ तासांत पचते.

(८)

उत्तममात्रा

‘प्रशूतस्नेहनित्या ये क्षुतियासाऽस्तह नराः ।
पावकश्चोत्तमबलो येषां ये बोतमा बले ॥’

गुल्मिनः स्यद्दशाश्च विस्पौयहताश्च चे ।

उत्तमाः कृदूस्त्राश्च गाढवर्चस एव च ॥’

पिबेयुतरुमां मात्रां तस्या: पाने गुणान् शून् ।

विकारान् शमयत्येष शीघ्रं स्यवक्षयोजिता ॥

दोषानुकारिणी मात्रा सर्वमात्रानुसारिणी ।

बल्या पुनर्विकरी शरीरोद्दिव्यवेत्तसाम् ॥’

- च. सू. १३/३१ ते ३४
उत्तममात्रेलाच प्रथानमात्रा असेही म्हटले जाते. स्नेहपान केल्यापासून २४ तासांत स्नेहाचे पचन होईल इतकी मात्रा म्हणजे उत्तम मात्रा होय (नेहमी व अधिक प्रमाणात स्नेह घेणी, क्षुधा आणि पिपासा सहन करू शकणारे, तसेच तीक्ष्णाग्री असणाऱ्या व्याकृतीमध्ये स्नेहपान करावयाचे जालाच्यास ते उत्तम मात्रेमध्ये करावे.) वाताकृती असताना तथा (पूळ) सपदंश, (त्रिसप) उन्नाद, मुकुळु, अंतंत कठीण तथा ग्रथित मलप्रवृत्ती असतानाही उत्तम मात्रेत स्नेहाचा प्रयोग करावा.

उत्तम मात्रेत दिलेल्या स्नेहाने विकारांचे शमन शीघ्रतेने होते ही मात्रा बाही, मध्यम तथा अचंतर असा तीनही मार्गात त्वरेन पोहोचून दोष कमी करते. शरीरबल

अर्थी स्पष्ट करून घेणे आवश्यक आहे. जर ७ दिवसांमध्ये अधिक काल स्नेह सातत्याने केले गेले तर स्नेहद्वाचे, शोधनोपक्रमाचे पूर्वकर्म म्हणून असणारे कार्य योग्य तळेने होऊ शकत नाही, कारण ७ दिवसांनंतर या स्नेहाचे धारुपुण्याच्या कार्यास सुखावात होत असते. यासाठी काही तज्ज वैद्य ७ दिवसांत जर स्नेहन पूर्ण झाले नाही तर २-३ दिवस मध्ये जाऊन देऊन नंतरच अधिक प्रमाणात स्नेहपानास सुखावात करून अपेक्षित कर्य घडवून आणतात.

स्नेहन काल हा कोळसापेक्ष तथा अग्रिमापेक्ष आहे व म्हणूनच ३ दिवस ते ७ दिवस या कालापर्यंतच स्नेहपान केले पाहिजे असे म्हणणे कठीण आहे. मृदुकोळासाठी ३, मध्यासाठी ४ ते ६, व कूळकोळासाठी ७ दिवस स्नेहपान घावे लागते असे हे मोरम विधान आहे. स्नेहाच्या मरिचाची याचवेळी विचार केला पाहिजे. अलप्रमाणात स्नेह वापरला, तर कूर कोळासाठ्ये ७ दिवसांतही स्नेहन होऊ शकणार नाही. याउलट मृदुकोळासाठ्ये जर प्रभूत प्रमाणात स्नेहपान केले, तर मात्र ३ दिवसांपूर्वीच स्नेहन पूर्ण झालाच्या लक्षणे दिसू लागतील. सध्या: स्नेहने तर एकाच दिवसात स्नेहनाची लक्षणे दिसू लागतात. याचाच अर्थ स्नेहकलाची निश्चिती ही कोळ, अगी व मात्रा यांचर अबलंबून गाहील असे म्हणता येईल.

याच करणांकरता वापराचे टीकाकार अरणदत यांनी ३, ५, ७ दिवस स्नेह घावा असा काही नियम नाही, स्नेहन घावाचे ते स्नेहपान पूर्ण झालाची लक्षणे निर्माण होईपर्यंत असे स्पष्ट केलेले आहे.

७ दिवसांनंतर स्नेहसात्य उपच होते, याकर मात्र सर्वांची भर दिलेला दिसतो. याचाच अर्थ निराळ्या दृष्टीने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न चक्रदर्शानी केलेला आहे. चरक टीकाकार चक्रदर्शांच्या नाते मृदुकोळी रुणांपूर्वीचे ३ दिवसांत स्नेहनाची लक्षणे आढळून येत असली आणि या रुणांपूर्वीचे स्नेहपान पुढे चालूच ठेवले तरी स्नेहसात्याची लक्षणे निर्माण होतात असे मात्र नव्हे. या अशा अधिक दिवस दिलेल्या स्नेहपानाने स्नेहनाच्या अतिरोगाची लक्षणे दिसतात, स्नेहसात्याची नव्हेत. स्नेहसात्याची लक्षणे ७ दिवसांनंतरच आढळतात, आणी नाही ही गोणही चक्रदर्शानी स्पष्ट केलेली आहे.

वरील सर्व विवेचनांनंतर स्नेहकलाल वित्रिच्यावहाल पुन: एकदा संखेपाने म्हणावाचे झाल्यास पुढील महत्त्वाचे मुदे लक्षात घेतले पाहिजेत :

१. स्नेहकाल हा रुणाचा अगी, कोळ आणि स्नेहमात्रा यांचर आवरलेला असतो.
२. सामान्यात: स्नेहपानाचा काल हा मृदुकोळी रुणांपूर्वी ३ दिवस, मध्यमकोळीमध्ये ४ ते ६ दिवस आणि वृक्तकोर्णीमध्ये ७ दिवस इतका असतो.
३. सात दिवसांनंतर स्नेहसात्य उपच होते.
४. सात दिवसांत स्नेहन पूर्ण झाले नाही तर मध्ये २-३ दिवसांचा अवधी जाऊ देऊन पुढ्हा अधिक प्रमाणात स्नेह दिला पाहिजे की जोगेकरून सम्यक् स्निधाची लक्षणे उत्पन्न होतील.

५. तीन दिवसांपूर्वीही स्निधाची लक्षणे दिसू शकतात.
६. स्नेहसात्य निर्माण होण्यास किमान ७ दिवस जाऊ घावे लागतात.

(क) स्नेहाशन विधी

‘अत ऊर्ध्वं स्नेहपानक्रमपुदेक्ष्यामः । अथ खलु लघुकोळाचायातुराच कृतमंगलवस्तिवाचनायोदयगिरिशिखरसंस्थिते प्रतपतकनकनिकरपीवलोहिते सवितरि यथाबालं तैत्तस्य धृतस्य वा मात्रा पातु प्रथम्भेत् । पीतमात्रे चोण्यादकेनोपपूर्य सोपानकलो यथासुखं विहरेत् ।’ – सु. चि. ३ १/१८

स्नेहपान प्रातःकाळी उपाशीपोटी केले जाते. आदल्या दिवशी घेतलेल्या आहाराचे सम्यक् पाचन झाले आहे, अशा रुणांपूर्वीच स्नेहपान केले जाते. सकाळी सुर्योदयानंतर लगेच च स्नेहप्राप्त धूवे...—सुखवातीस मगलवाचन करून मा स्नेहाचा प्रयोग करावा. स्नेहपानामध्ये स्नेहनाने उद्भग तिरपण होऊ शकतो व त्यापुढे स्नेहपान करणे कठीण होते. याचासाठी आश्वासन, धीर देणे, यावरोबरच मंगल वाचन केल्याने रुणाचे मनोबल वाढत असते. स्नेहद्वायाचा गांध तथा रुचीचा त्रास होऊ नवे झण्डूही आश्वासन चिकित्सा हवीच, पण त्यावरोबर रुणाच्या नाक व डोळ्यांवर पट्टी बांधून स्नेहपान करणे इट ठरते.

स्नेह कोळा करून दिल्यास उद्भग, उत्कलेश, हल्लास आदी लक्षणे सहसा उत्पन्न होत नाहीत. उद्भग, उत्कलेशादी लक्षणे निर्माण झालीच, तर गरम पाणी पिण्यास ठिल्याचे तत्काळ वे वाटते. तिलू, सरबताचाही अशावेळी लाभदायक प्रयोग करता येते.

‘जलमुखं धृते पैरं वृश्टत्वेत्तुरुपत्वते ।’
वसामज्ज्ञेत्तु मङ्गः स्नातवैष्णवामथांबु वा ॥’ – च. सू. १३/२२
स्नेहपान करताना स्नेहासाठी काही विशिष्ट अनुपान वापरल्यास अधिक चांगले. उल्लोटक हे अनुपान सर्व स्नेहासाठी, पण त्यातही विशेषत: धूतासाठी हितकर उत्ते. युषाचा उपयोग तैलपानामध्ये अनुपानासाठी करावा तर वसा आणि मज्जापानासाठी मंडाचा उपयोग करणी इट ठरते.
स्नेहपानाच्या वेळी वापरावराच्या अनुपानात दोषानुरूपही काही भेद होऊ शकतात. असंग संग्रह व सुश्रुतानी याचे अधिक समिक्षण केलेले आहे.

‘वाते स्नलवर्णं सर्पिः पिते केवलमिथ्यते ।’

वैद्यो दध्यात् बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्तितम् ॥’ – अ. सं. सू. २५

‘केवलं पैतिके समिक्वितिके लवणान्तितम् ।’

देयं बहुकफे चार्मि व्योषक्षारसमयुतम् ॥’ – सु. चि. ३ १/११

वातप्राप्तात्यन्य असेल तर लवणयुक्त धूत वापरावै, पित्रप्राप्तान्यमध्ये केवल धूत

वापरावै तर कफप्राप्तात्य असेल तर क्षार उणाणि त्रिकटू यांनी युक्त धूत वापरावै असे येथे म्हटलेले आहे.

स्नेहपान केल्यानंतर स्नेहादी पूर्ण पचन होईपर्यंत कोणताही आहार घेऊ नने.

यासाठी स्नेहाची पत्त्वमन व जीणीविस्थिती जी लक्षणे आहेत ती पाहणे आवश्यक आहे. स्नेहाणी होण्यास जो काळ लागतो त्या कालावधीची नोंद घेऊन दुसऱ्या दिवशी किंतो प्रमाणात स्नेह धावाचा हे उरवावे लागते व मृणूनच ही स्नेहाणीची लक्षणे जाणून घेणे महत्वाचे उरते.

५६(इ) जीर्यमाण (पत्त्वमान) तथा जीर्णनिह लक्षणे

‘पितोरुक्त भ्रम निष्क्रियत शुभर्ज रादारगति कलमः ।
जानीयत् भेषजं जीर्यद्.... ॥’ – अ. सं. सू. २५

‘... जीर्ण नद् शांति लाघवात् ।

अनुलोमोनिलः स्वास्यं शुचिष्यादोदाराचुद्धिभिः ।’ – अ. सं. सू. २५
‘स्तूः पञ्चमाने दृष्टदाहश्मसदारतिकलमः ।’ – सु. चि. ३१/१९
जीर्यमाण स्नेहाच्या लक्षणांमध्ये शिरोरुजा श्वास, लालाखाव, मूळ्यार्द्ध, सात, कर्तम, स्नेहाचे पचन पूर्ण जाल्यानंतर मात्र शिरोरुजादी जीर्यमाणात सांगितलेली ही लक्षणे कमी होतात, शरीरास लक्षण येते, वातानुलोमन होते, शुधा तथा तुष्णाप्रवृत्ती होते आणि उद्याराशुद्धी होते.

‘जीर्णजीर्णविशंकया स्नेहस्योल्लादकं निषेद् ।

तेनोदाराते भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति गविस्तथा ॥’ – सु. चि. ३१/१९

‘जीर्णार्ड्जीर्णविशंकाया पुनरुष्यादेकं निषेद् ।

तेनोदाराविशुद्धः स्थाततश्च लक्ष्यता रुचिः ॥’ – अ. ह. सू. १६/२३
स्नेहाचे पचन पूर्ण झाले आहे किंवा नाही यापिष्यो जर संहेह असेल, तर रुणास गरम पाणी पाजावे, गरम पाणी घेतल्यानंतर जर शुद्ध देकर आली तर ते स्नेह-जीर्ण शात्वाचे लक्षण समजावे. याडलट जर स्नेहयुक्त देकर आली तर स्नेहाचे पाचन अद्याप पूर्ण झालेले नाही असे समजावे.

‘परिमिळाद्विभूषणाभिज्ञार्णनिहं ततो नरम् ।

यवागृं पायवेळ्योऽग्नां कामं वित्तनाल्यतप्तुलाम् ॥

देवो यूषरसो गाये मुगांयी स्नेहवर्जितो ।

कृतो वात्तल्यसर्विष्कृते यवागृव विषेयते ॥’ – सु. चि. ३१/१९

स्नेह जीर्ण झाल्यानंतर रुणास गरम पाण्याने स्नान करण्यास सांगावे. त्यानंतर खायास घावी.

यापकारे स्नेहपन पूर्ण करून पुढी दुसऱ्या दिवशी सकाळी आदल्या दिवशीचा आहार पचल्याची खाची करून घेऊन आवश्यक त्या अधिक मात्रेत पुढी स्नेहपन करावे. सम्यक स्निग्धाची लक्षणे दिसेवर्त हा क्रम चालू ठेवावा.

(इ) निग्राथास्त्रिय लक्षणांचा विचार

स्नेहन पूर्ण झाले किंवा नाही हे उरविणे महत्वाचे आहे व हे जाणून घेण्यासाठी सम्यक स्निग्धाची लक्षणे माहित असणे आवश्यक आहे. अन्यथा असम्यक योग असतानाच शोधानांदी उपक्रम मुळ होण्याची व ते असफल राहण्याची शक्यता निर्णय होते. याडलट अतिस्नेहामुळे तज्जन्य व्यापदांची निर्मितीही होणे शक्य असते. यासाठीच सम्यक स्निग्ध, आस्त्रिय व अतिस्निग्धांची शाब्दिकाराती सांगितलेली लक्षणे जाणून घेणे चाय ठरेल.

सम्यक स्निग्ध लक्षणे

‘वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निवर्द्धः तिनग्रथमस्तहतम् ।

मादर्वं तिनग्रथा चांगे स्निग्धयामुपजायते ॥’ – च. सू. १३/५८

‘वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निवर्द्धः तिनग्रथमस्तहतम् ।

स्नेहद्वेषः कलमः सम्यक स्निग्धये... ॥’ – अ. ह. सू. १६/३०

‘सुनिग्रथा त्वग्विदैश्चित्यं दीप्तोऽग्निर्मुद्यग्राता ।

त्वानिलविषयमानामधत्तात् स्नेहदर्शनम् ॥

सम्यक्लिनिग्रथस्य तिंगानि स्नेहदेष्टत्तथेव च ॥’ – सु. चि. ३१/२१

ज्या रुणामध्ये स्नेहाचा सम्यक योग झालेला असेल त्याचा अग्री प्रदीप होतो. त्याला स्नेहविद्वेष उत्पन्न होतो. मल असंहेत (भस्मट) येतो. शरीरालाघव, मुळांगाचार होते. कलम तथा शैव्यल्यही उत्पन्न झालेले आढळते.

मलस्निग्रथा आली किंवा कसे हे पाहण्यासाठी मलाचा शोडासा अंश पाण्यात टाकला असता पाण्यावर स्नेहाचे तवंग दिसू रुक्तता. मुशुतांनी ‘अभस्तात् स्नेहदर्शनम्’ या शब्दांनी मल स्निग्रथाच सूचित केलेली आहे.

अस्त्रिय लक्षणे

‘पुरीषं ग्राथितं रुक्षं वायुरप्यगुणो मुळः ।

पक्ता खरत्वं रौक्षयं च ग्रात्मस्यास्त्रियलक्षणम् ॥’ – च. सू. १३/५७

‘पुरीषं ग्राथितं रुक्षं कृच्छ्रदद्रं विपत्त्वते ।

उरो विदहते वातुः क्लोक्षादुपारि धावति ।

दुर्ब्रह्मो दुर्बर्तज्ज्वैवरदशो भवति मानवः ॥’ – सु. चि. ३१/२०

असम्यक स्निग्धामध्ये मल तु कठीण तथा रुक्ष असतो. शरीर रुक्षता, खरता प्राप्त होते. अग्रिमांद असते व वायुचो ग्रात्मलोम गती आढळते. उरोविदाह, दोर्बल्य, वैचर्य, कृच्छ्रविषयक आदी लक्षणेही आढळतात. अस्त्रिय वा असम्यक स्निग्धामध्ये लक्षणे दिसेवर्त होते हे कसे? अस्त्रियमाणात दिले गेले तरी ते स्नेहनच ठरेल, रुक्ष तर नव्हेच नव्हे. मग याचे स्पष्टीकरण काय? याचे उत्तर

स्नेहव्यापद् मृणून सांगितले जातात. या व्यापदांच्या संग्रहाकडे पाहिले असता असे लक्षात येईल की, त्यापैकी काही व्यापदाची चिकित्सा ही त्वरेने करावी लागेल, तर याउलट काही व्यापदाची चिकित्सा ही बन्न्याच काळपर्यंत करीत राहावी लागेल. ज्ञा व्यापदांची चिकित्सा त्वरेने करावी लागते, त्यामध्ये अजीर्ण, तंद्रा, उत्त्वतेश, आनाह, ज्वर, स्तम्भ, संज्ञानाश, अरुची, तृष्णा, शूल, स्तैभित्त, आमदोष या व्यापदांचा समावेश होते. यांची चिकित्सा त्वरेने करावी लागते हे खेरे, पण हे व्यापद बरेही होतात चटकन. याउलट कुठ, कङ्कङ, पांडू, शोश, अर्श, उदर, ग्रहणी, वाक्यग्रह योसारख्या व्यापदांची चिकित्सा बराच काळ करावी लागते व ती कीरीत असताना तदृ तदृ व्यार्थिंच्या प्रतिकारासाठी जी चिकित्सा शाब्दकारांनी तदृ तदृ प्रकरणी सांगितलेली होते.

त्वाच चिकित्सेचा अवलंब करावा लागते. आहे, त्वाच चिकित्सेचा अवलंब करावा लागते. सद्य: चिकित्स्य असे जे व्यापद ते शामुख्याने स्नेहाच्या अतियोगाने निर्माण होणारे व्यापद असून त्यांच्यासाठी उण्णोइक' ही प्रमुख चिकित्सा आहे. गरम पाण्याने स्नेहाच्या पचन होते, कातनुलोमनही घडते. तुष्णा अत्यधिक प्रमाणात असेल, तर वमन करावे असेही सांगितले जाते. तक्राइट, रुक्ष अवपान, गोमूत्र, तिफला ही मुद्दा स्नेहाच्या पचनात असेही सांगितली महत्वाची द्रव्ये होते. उपचारांतील रुक्ष अवपान, वमन, स्वेदन, रुक्ष अवपान, तक्राइट, कोद्रव, यव, क्षुत, तथा तुष्णानिश्चिह्न, वमन, स्वेदन, मधु, हरितकी, गोमूत्र, गुण्जु याद्वारे स्नेहाच्या पदांच्या रथामाक, पिष्पली, निफला, मधु, हरितकी, गोमूत्र, गुण्जु याद्वारे स्नेहाच्या पदांच्या चिकित्सा करावी असे वाभटाचाचार्यानी सुचिविलेले आहे.

(C) पश्चात् कर्म

'उण्णोदकोपचारी स्न्याद् ब्रह्मचारी क्षयाशयः ।
शृङ्गमूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांच्च न धारयेत् ॥
व्यायामस्मूल्येवद्वत् क्रोधशोको हिमाऽत्ययै ।
वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥' - च. सू. १३/६२, ६३
'उण्णोदकोपचारी स्न्याद् ब्रह्मचारी क्षयाशयः ।
न वेरारोद्धी व्यायामकोशशोकोहिमातपाद् ॥
प्रवत्ययनयानावृशाच्यासनस्त्विति: ।
नैविद्युच्चव्याप्थितानाह: स्वप्नप्रमुरजांसि च ॥' - अ. ह. सू. १६/२५, २६
'स्नेहे व्यायामसंशोधितवेगात्प्रजागरान् ।
दिवावत्वनमभिष्वंदि रुक्षं च विवर्जेत् ॥' - शा. सं. उ. खं. २/३३
स्नेहपान चालू असताना त्या स्नेहाची मात्रा वा काल याचा विचार, तसेच रुणाच्या कोळ व अग्नी यांचाही विचार महत्वाचा आहे. जर योग्य विचार करून स्नेहपान केले तर स्नेहपान सुरक्षीत चालू राहते, पांतु यामध्ये जर काही प्रमाद जाणते वा अजाणतेने घडले, तर मात्र स्नेहाच्यापदांची उत्तरी होते. स्नेहपानानंतर करावाच्या फक्तात कर्मातल प्रमादमुळेही काही वेळा हे व्यापद निर्माण होतात.

(D) स्नेह व्यापद आणि त्याचा प्रतिकार

'अकाले चाहितश्वेत भावया न च योजितः ।
स्नेहे मिथ्येपचाराच्च व्यापदेताऽतिसेवितः ॥' - च. सू. १३/७९
स्नेहपान चालू असताना त्या स्नेहाची मात्रा वा काल याचा विचार, तसेच रुणाच्या कोळ व अग्नी यांचाही विचार महत्वाचा आहे. जर योग्य विचार करून स्नेहपान केले तर स्नेहपान सुरक्षीत चालू राहते, पांतु यामध्ये जर काही प्रमाद जाणते वा अजाणतेने घडले, तर मात्र स्नेहाच्यापदांची उत्तरी होते. स्नेहपानानंतर करावाच्या फक्तात कर्मातल प्रमादमुळेही काही वेळा हे व्यापद निर्माण होतात.
'तंद्रा सोक्त्वतेश आनाहो ज्वरः स्तंभो विसंज्ञता ।
कुचानि कंडूः पांडुत्वं शोफाशास्त्र्यचित्स्वरूपा ।
ज्वरं ग्रहणीदेशः स्तंभित्वं वाक्यविनियहः ।
शूलमप्रदोषेषाश्च जायन्ते स्नेहविश्रग्यत् ।'
- अंगमध्येष्वाच्च अंगीणीं, तंद्रां उत्त्वतेश, आनाह, ज्वर, स्तंभ, संज्ञानाश, अरुची, तृष्णा, शूल, अर्श, ग्रहणी, उदर, वाक्यग्रह) हे सर्व स्नेहव्यापदे.

यांगीकी उष्णोदेकोपचार हा महजाचा होय स्नेहव्यापदांची चिकित्सा पाहत असताना उष्णोदेकाने व्यापद बरे होतात याबाबतचे विवेचन केलेलेच आहे. व्यापद, निर्मणिच होऊ नयेत यासाठीही या उष्णोदेकाचा उपयोग होतो. स्नान व पान या दोन्हीसाठीही गरम पाणीच वापरावे. शीत जल अभिष्यंदि असते. व त्यामुळे स्नेहपचनास वेळ लागतो. यवागु, यूष, मासस, विलेणी इत्यादी पदार्थ घेतानाही ते गरम गरम सेवन करावेत. इतर आहारविहार पुढीतप्रमाणे होत-

(ब्रह्मचर्यपालन, ग्रन्ती जागरण न करणे, दिवाक्षाप न करणे, वोतरोध न करणे, जास्त जोराने न बोलणे, फार उष्णापासून दूर राहणे, क्रोध-शोकादी मानसिक वेगांचे उदीरण न करणे, खुल्या हवेत फिरणे, व्यायाम, परिश्रम या गोष्टी टाळणे हे पद्ध्य रुग्णाने करावयास हवे. रुग्णाने मुखशय्येवर बसून वा झोपून आराम करावा. फार चालणे किंवा यानांतर प्रवास करणे टाळते याहिजे. धूमपान करू नये.) अनभिष्यंदि, रुक्ष अन्नपानाचे सेवनही करू नये.) स्नेहपानाचा विचार केल्यानंतर आता स्नेहल्या ज्ञा काही विशेष उपकरणां सांगितल्या जातात, त्याचाही ऊहापोह करणे युक्त रेल. त्यापैकी प्रथमतः सद्य: स्नेहचा विचार करू.

१३० सद्य स्नेह

'सद्यः स्नेहनमिति तदहरेव ।' - सु. चि. ३१/१९ डल्हण टीका.

योगानेयानुद्वेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥

प्राज्ञयांसरसात्मेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।

तिलचूर्णर्ष्वं सन्स्नेहफारिणितः कृशरा तथा ॥

क्षीरपेया शृतलव्योष्णा दध्नो वा सगुडः सरः ।

पेया च पंचप्रसुता स्नेहैत्तेऽलयंचमैः ॥

सप्तते स्नेहाः सद्यः स्नेहाभ्य लवणोत्वयाः ॥'

-अ. ह. सू. १६/३९ ते ४२

'सर्वित्तोलवसामज्जातपुलप्रसृतैः शता ।' पांचप्रसुतिकी येया पेया स्नेहनमित्ताना ॥' - च. सू. १३/९०

'पांचप्रसुतिकी येया पायसो याखमिश्रकः ।'

'शीरसिद्धो बहुस्त्वः स्नेहेदविचारात्रम् ।' - च. सू. १३/८९

'लवणोपाहिताः स्नेहाः स्नेहयत्यन्वितात्रम् ।'

तद्यामिष्यंदृष्टं च सूक्ष्मयुग्मा व्यवादी च ॥' - च. सू. १३/९८

जव्हा काही कारणाने स्नेहन कर्म लवकर पूर्ण होते असते, स्नेहन पूर्ण होणास लागाने ३, ५ वा ७ दिवस थांबणे शक्य नसते, त्या वेळेस सद्य:

स्नेहाचा प्रयोग केला जातो. सद्यः स्नेहाने केवळ एकाच दिवसात स्नेह पूर्ण होते असे शाळकारांनी स्पष्ट केलेले आहे. लहान बालकामध्ये, अती वृद्धमध्ये, ज्यांच्यामध्ये स्नेहपरिहासकालामध्ये आवश्यक. नियमांचे प्रालैन करणे शक्य नसते त्यामध्ये हे उद्धरण ने करावरे सद्यः स्नेहाचे योग वापरले पाहिजेत असे वाभटाचार्य मुचवितात. काही विशेष इत्यांचा संयोगाबरोबर स्नेहाचा प्रयोग करण्याने हे साध्य होते असेही सुव्यविलेले आहे. चरक, सुश्रुत, वाम्पट यांनी सद्यः स्नेहासाठी उपयुक्त असे वेगवोळे योग दिलेले आहेत.

१३१ वागभटोकन योग

१. पुष्कळसे मांस व गृतयुक्त मांसरास.

२. गृतपात वा तेलात भाजून तथार केलेली पेया (कण्हेरी).

३. स्नेह + फाणितयुक्त (काक्खी) तिलचूर्ण.

४. स्नेह + फाणितयुक्त कृशरप (खिचडी).

५. उषा व घृतयुक्त शीरपेया (खीर).

६. गृद्युक्त दधिमस्तु.

७. पांचप्रसुतिकी पेया- घृत, तैल, वसा, मज्जा प्रत्येकी ८-८ तोळे + ८ तोळे गृद्युक्त यापासून बनविलेली पेया.

८. लवणयुक्त स्नेह-मीठ हे अभिष्यंदि, स्नाध, उषा, व्यवायि असल्याने लवण मिसळल्याने ते स्नेहन क्रियेस माहाय करते.

चरकाकृत योग

चरकानी पांचप्रसुतिकी पेया, शीरपाक + उडीद हे सद्यः स्नेह दृष्टून सांगितलेले आहेत.

सुश्रुतोक्त योग

१. पिपली, लवण, घृत, तैल, वसा, मज्जा, रधी, दधिमस्तु एकाक्रित करून घेणे.

२. मासरसात तयार केलेली स्नेहयुक्त यवाग्नि.

३. अल्पप्रसामानत तांदूळ घेऊन दुधात बनविलेली यवाग्नि + पुष्कळ प्रमाणात घृत.

४. पिपली, सैधच, घृत, तिलपिण्ठे, शूकरवसा एकाक्रित घेणे.

५. घृत, खडीसाखर, दूध- एकाक्रित करून घुसळून घेणे.

६. यव, बेर, कुलत्य यांचा काढा + पिपलीकल्क मिसळून दूध, दही, सुरा यांनी घृत मिळूकरून वापरणे. हे घृत राजा तथा श्रीमंत आणि वैभवशाली रुग्णांना घावे.

सद्यः स्नेहासाठी ग्रवर्त उपयुक्त प्रयोग म्हणजे सैधचमिश्रत उडीद वा ऊप्र. सैधच अरुस्स, अभिष्यंदि, सूक्ष्म, उषा आणि व्यवायि गुणांनी युक्त असल्याने त्वेने स्नेह घडते. यासाठी प्रायः घृत + सैधच वापरले जाते.

दोषांना अनुलोम गती प्राप्त शाल्यानंतर दोष हे शारीरधारामूळे मुटे होऊन कोष्ठाकडे वेण्यास प्रकृत होतात व म्हणूनच शोधनपूर्वी स्नेहन हे आवश्यक असते.

'स्थिराधारामांशा तोवयत्वने प्रयुच्यते'

काफाद्यः प्रयुच्यते स्थिराधारेहतथोष्ये: ॥ - च. सि. ६/८

**'स्थिराधारेहतथोष्ये भैषज्योर्धेष्टूत्क्लेशेतो बलात् ।
बिलोयते न मार्गेष्टु त्विग्ये भाष्ड इवादकम् ॥'**

**'स्थिराधारेहतथोष्ये भैषज्योर्धेष्टूत्क्लेशेतो बलात् ।
बिलोयते न मार्गेष्टु त्विग्ये भाष्ड इवादकम् ॥'**

- मु. चि. ३३/२७

स्नेहाने दोष शारीरवयवापासून कसे सुटे होतात हे काही उदाहरणांनी स्पष्ट केले असेल, तर त्यात ठेवलेले पाणी हे ओताता सर्वच्या सर्व निष्ठून जाते, त्याचा कोष्ठाकडे येत असतात असे एका उदाहरणात विशद केले आहे. मल्याके कपडे घूत असताना जसे प्रथमतः स्नेहादी प्रयोगाने मलाला उत्क्लिष्ट केले जाते व नंतर पाण्याने ते वर्ष भुतले जाते त्याचप्रमाणे स्नेहस्वेदने शारीरातील मल प्रथमतः उत्क्लिष्ट कलन नंतर शोधन करणे इष्ट ठरते असे या दुसऱ्या उदाहरणाने दाखविलेले आहे.

काही असो, स्नेहाने वाताचा नाश होतो, शारीरवयवांशी

झालेला दोषसंघात दूर होतो व असे गतिमान झालेले दोष स्वेदाच्या सहाय्याने कोष्ठागत

मुलभतेने व पूर्णात्मे आणले जातात व नंतरच शोधनकिंच याकामे युक्त ठरते.

हे सर्व झाले स्नेहानाचा शोधनोपक्रमाचे पूर्वकर्म म्हणून उपयोग करावयवांशी

त्या वेळचे कार्य, पण स्नेहानाचा उपयोग बृहणासाठीही अनेक वेळा केला जातो.

बृहणासाठी स्नेह कसा वापरवा याचे विवेचन पूर्वीच केलेले आहे. असा प्रकारल्या

स्नेहमुळे अग्री प्रदीप्त होतो. कोष्ठशुद्धता प्राप्त होते. अग्री प्रदीप्त शाल्याने त्या

प्रकारांचा योग्य प्रमाणात मिळाल्याने सर्वच शरीर थारूंची पुष्टी होत असते व त्यामुळेच

शरीर बलवान होते. सर्व शारीरधारातूंचे पोषण शाल्याने ओजोवृद्धी होते, वर्णही चांगला

मुभातो, सर्व इंद्रिये दृढ होतात, तारुण्य बराच काल टिकते व दीर्घायु शाप्त होते.

स्नेहन हा उपक्रम या प्रकारे शोधाने आवश्यक असे पूर्वकर्म म्हणून जसा

आवश्यक आहे तसेच इतर अनेक कर्म करणारा उपक्रम असल्याने त्याचे आदी

सुरुवातीसच वर्णन केलेले आहे.

स्नेहान व बाह्यस्नेहन याकरिता चरक, सुश्रुत, वार्षटादी यंथातून अनेकविध

स्नेहकल्पनांचा वापर केलेला दिसतो. या सर्वांचा विस्तारपूर्वक समावेश या पुस्तकात

विस्तारभास्तव करणे अशक्तप्राप्य आहे. यासाठीच प्रातिनिधिक स्वरूपात चरकाकूत

अभ्यन्तर व बाह्य स्नेह प्रयोग कोष्ठक रूपाने दिले गेले आहे चिकित्सकाने आवश्यकतेनुसार

पूरुषं पाहून त्यांचा यथायोग्य वापर करावा अशी अपेक्षा आहे.

क्र.	चरकोक्त अभ्यंतर स्नेह प्रयोग-तालिका	संदर्भ
१.	स्नेहान	ज्वर
२.	पिप्पल्यादि घृत	" (जीर्ण)
३.	वासाघृत	"
४.	द्राक्षाघृत	रक्तपित
५.	वासाघृत	"
६.	शतावर्यादि	"
७.	वृत्पान	"
८.	त्र्युषणादि घृत	"
९.	हिंगसौवर्चलादि घृत	"
१०.	हुपादि घृत	"
११.	पिप्पल्यादि घृत	"
१२.	तैल पैचक	"
१३.	नीतिल्यादि घृत	"
१४.	चायमाणादि घृत	"
१५.	चायमाणादि घृत	"
१६.	आमलक्यादि घृत	"
१७.	द्राक्षाघृत	"
१८.	वासा घृत	"
१९.	दशमूली घृत	"
२०.	भृत्तातकादि घृत	"
२१.	शीरषटप्लक घृत	"
२२.	मिश्रक स्नेह (घृत + एंड तैल + विक्रातादि)	"
२३.	घृतपान	प्रमेह
२४.	तैलपान	"
२५.	श्वेतकर्वीर तैल	कुष्ठ
२६.	तिक्त इश्वाकु तैल	"
२७.	तिक्त घट्प्ल घृत	"
२८.	महातिळ घृत	"
२९.	महा खट्टिर घृत	"
३०.	चतुःस्नेहान	राजयक्षमा शिरः-
	सूत पार्श्वशूल	चि. ८-७६

क्र.	स्नेहमान	आधिकार	संदर्भ
३१.	कल्याणक घृत	उन्माद	चि. १-३३ ते ४९
३२.	महाकल्याण घृत	"	चि. १-४२ ते ४४
३३.	महापैशाचिक घृत	"	चि. १-४५ ते ४८
३४.	पंचाख्य घृत	अपस्मार	चि. १०-१६, १७
३५.	यमक स्नेह-तैल+घृत+	"	चि. १०-८
३६.	जीवनीय गण	क्षतक्षण	चि. ११-४१ ते ४३
३७.	अमृतपाश घृत	"	चि. ११-४४ ते ४७
३८.	अंदश्वादि घृत	"	चि. ११-४९ ते ६१
३९.	सर्पिंगु १, २, ३, ४	"	चि. ११-७० ते ७७
४०.	सर्पिंदक	श्वायु	चि. १२-५८ ते ५९
४१.	चित्रक घृत	उदा.	चि. १३-५९
४२.	स्नेहपान-सामान्य निर्देश	"	चि. १३-६०
४३.	गोहितक घृत	"	चि. १३-६०
४४.	दशमूल घट्पल घृत	"	चि. १३-११३, ११४
४५.	नारायण घृत + तैल	"	चि. १३-११६
४६.	यवाद्य घृत	"	चि. १३-११८
४७.	स्फुरी क्षीर घृत	अर्श	चि. १४-८८, ९०
४८.	पिपल्यादि यमक	"	चि. १४-१०३ ते १०९
४९.	चित्रादि घृत	"	चि. १४-११३ ते ११८
५०.	पिपल्यादि घृत	"	चि. १४-२३० ते २३३
५१.	हिवरादि घृत	ग्रहणी	चि. १५-८२ ते ८६
५२.	दशमूलाद्य घृत	"	चि. १५-८७
५३.	शूष्णाद्य घृत	"	चि. १५-८८ ते ९३
५४.	पंचमूलादि घृत	"	चि. १५-६२, ६३
५५.	क्षारघृत	"	चि. १५-२४२ ते २४५
५६.	दाहिम घृत	पांड.	चि. १६-४४ ते ४६
५७.	कटकादि घृत	"	चि. १६-४४ ते ४९
५८.	पश्या घृत	"	चि. १६-५०
५९.	दत्ती घृत	"	चि. १६-५१
६०.	हरिद्वा घृत	"	चि. १६-५३
६१.	पिपली घृत	"	चि. १७-११२
६२.	दशमूलादि घृत	"	चि. १७-१३५ ते १५०

क्र.	स्नेहमान	आधिकार	संदर्भ
६३.	तेजोवत्यादि घृत	हिक्का, शास्त्र	चि. १७-१४१ ते १४४
६४.	मनःशिलादि घृत	"	चि. १७-१४५ ते १४६
६५.	कंटकारि घृत	कास	चि. १८-३५
६६.	पिपल्यादि घृत	"	चि. १८-३६ ते ३८
६७.	च्यूषणादि घृत	"	चि. १८-४३ ते ४६
६८.	रासना घृत	"	चि. १८-१२३ ते १२४
६९.	दशमूलादि घृत	"	चि. १८-१२६ ते १२८
७०.	कंटकारि घृत	"	चि. १८-१२९
७१.	कुलत्यादि घृत	"	चि. १८-१५८ ते १६०
७२.	द्विपंचमूलादि घृत	"	चि. १८-१६१, १६२
७३.	गुड्ड्यादि घृत	आतिसार	चि. १९-४६, ४७
७४.	चांगेरी घृत	गुदांश	चि. १९-४८
७५.	चित्रादि घृत	आनाह गुल्मादि	चि. २०-११
७६.	सौवीरक तैल	त्रिमर्मीय	चि. २०-१८
७७.	पुनर्नवासिद्ध तैल	पित हद्रोग	चि. २०-१०
७८.	सारिःपान	त्रिमर्मीय	चि. २०-१४
७९.	प्राक्षादि घृत	"	चि. २०-१४
८०.	स्थिरादि घृत	"	चि. २०-१५
८१.	मायूर घृत	शिरोरोग	चि. २०-१८३, १८६
८२.	महामायूर घृत	"	चि. २७-३९, ४०
८३.	सैंचादि तैल	"	चि. २७-४७
८४.	अष्टकट्वर तैल	"	चि. २८-१७
८५.	महासूखपान	वातव्याधि	चि. २८-१७६
८६.	दशमूलादि घृत	"	चि. २८-११८ ते १२१
८७.	चित्रकादि घृत	"	चि. २८-१२३
८८.	बलादि घृतमंड	"	चि. २८-१२४ ते १२७
८९.	अरि-ग्रस्नह प्रयोग	"	चि. २८-१२८
९०.	वसा प्रयोग	"	चि. २८-१३४, १३५
९१.	निर्णुणी तैल	"	चि. २८-१३६, १३७
९२.	मूलकादि तैल	"	चि. २८-१३९
९३.	पंचमूलादि तैल	"	चि. २८-१४२ ते १४५
९४.	सहयोगी तैल	"	चि. २८-१४७
९५.	श्वादि तैल	वातव्याधि	चि. २८-१४७

क्र.	स्नेहमान	आधिकार	संदर्भ
१६.	बला तैल	"	चि. २८-४४ ते १५६
१७.	ग्रन्जादि तैल	"	चि. २८-१९७
१८.	महास्नेह	अस्थिमज्जा-	चि. २८-१९७
१९.	पारम्पक शृत	गत वात	चि. २९-५८ ते ६०
२०.	जीवनीय शृत	"	चि. २९-६१ ते ७०
२१.	जीवकादि महास्नेह	"	चि. २९-७१ ते ७५
२२.	मधुमध्यादि स्नेह	"	चि. २९-९१ ते ९५
२३.	सुकुमार तैल	"	चि. २९-१०३ ते १०९
२४.	अमृतादि तैल	"	चि. २९-११५ ते ११८
२५.	शतपकी मधुपर्णा तैल	"	चि. २९-११९ ते १२१
२६.	शतपकी बला तैल	"	चि. २९-१२१ ते १२१
२७.	सहस्रपाकी बला तैल	"	चि. २९-१२१ ते १२१
२८.	बलाइ चमक	"	चि. ३०-४१ ते ५१
२९.	बुहत् शतावरी शृत	"	चि. ३०-६४ ते ६८

बाह्य स्नेह प्रयोग

क्र.	जर	चि. ३-२५८	
१.	सहस्रधौत घृताख्यांग	"	
२.	चंदन तैल अभ्यंग	"	
३.	अगुवादि तैल	चि. ३-२६७	
४.	शीर-परिषेक	"	
५.	दाधि-परिषेक	"	
६.	शृत-परिषेक	"	
७.	अभ्यंग सामान्य चिकित्सा	रक्षित	
८.	शृत प्रदेह	"	
९.	तैल प्रदेह	"	
१०.	परिषेक	"	
११.	घृताख्यांग	जुल्म-दाह	
१२.	चंदन तैल अभ्यंग	"	
१३.	यष्टीमधु तैल अभ्यंग	"	
१४.	अभ्यंग	राजयस्मा	
१५.	शृत आलेपन	शिर-शूल	

क्र.	स्नेहमान	आधिकार	संदर्भ
१६.	कनकशीरी तैल अभ्यंग	त्रुष्ठ	चि. ७-१११ ते ११६
१७.	विपादिकाहरथृत तैल अभ्यंग	"	चि. ७-१४० ते १४१
१८.	सर्प तैलाख्यांग	अप्रसार	चि. १०-१६, १७, ३२, ३३
१९.	पलकपादि तैल अभ्यंग	"	चि. १०-३४ ते ३६
२०.	" लेपन	"	चि. १०-३४ ते ५६
२१.	शैलेचादि तैल अभ्यंग	श्वयशु	चि. १२-६४ ते ६७
२२.	" प्रदेह	"	चि. २-६४ ते ६७
२३.	" परिषेक	"	"
२४.	लवणतैल अभ्यंग	हिवका-श्वस	चि. १७-७१
२५.	स्नेह-सेक	" कास	चि. १७-८३
२६.	स्नेहाख्यांग	"	चि. १८-३३
२७.	" परिषेक	विसर्प	चि. १८-३३
२८.	स्थृत-प्रदेह, स्थृत-प्रलेप	"	चि. १८-३३, ७४, ७७, ७८, ८०, ८१, ८४, ८५,
२९.	स्थृत-परिषेक	"	चि. १२, ९३
३०.	दरशूलसिद्ध तैल परिषेक	विसर्प (मूत्रकृच्छ)	चि. २१-१४, १५
३१.	अभ्यंग सामान्य चि.-विमर्मीय	"	चि. २६-४१
३२.	प्रदेह	"	चि. २६-१७६
३३.	परिषेक	"	"
३४.	शृत परिषेक	शिर-शूल	"
३५.	दुष्य	"	"
३६.	प्रदेह	"	"
३७.	श्वासतैल कण्ठपूरण	"	चि. २८-२२१ ते २२६
३८.	" नासापूरण	"	"
३९.	महानील तैल	" (पालित)	चि. २६-२७१ ते २७५
४०.	सिरोभागी अभ्यंग	वातव्याधि	चि. २८-७२ ते ८२
४१.	अभ्यंग-सामान्य चिकित्सा	" आर्द्धता	चि. २८-९१
४२.	मूर्ख तैल	वातव्याधि	चि. २८-१२९ ते १३३
४३.	निफला महास्नेह अभ्यंग	"	चि. २८-१३४, १३५
४४.	सहचरादि तैल	"	चि. २८-१४२, १४५
४५.	श्वदश्वादि तैल	"	चि. २८-१४७

स्वेदविज्ञान

क्र.	स्नेहमान	अधिकार	संदर्भ
४६.	बला तैल "	"	वि. २८-१४८ ते १५६
४७.	अमृतादि तैल "	"	वि. २८-१५७ ते १६४
४८.	गरमादि तैल अभ्यंग	वातव्याधि	वि. २८-१६५
४९.	गरमादिमूलक तैल "	"	वि. २८-१७३, १७६
५०.	मधुयाष्टी तैल	"	वि. २८-१८७
५१.	मधुयाष्टी तैल परिषेक	"	"
५२.	बला तैल-घृत	"	"
५३.	अभ्यंग परिषेक	वातरक्त	वि. २९-४२ ते ४५
५४.	लेप सामान्य चिकित्सा	"	वि. २९-१२३
५५.	मिंड तैल अभ्यंग	"	वि. २९-१२३
५६.	कोणा सर्पि: परिषेक	"	वि. २९-१२४
५७.	महासनेह	"	वि. २९-१२६
५८.	क्षीरतैल मिश्र	"	वि. २९-१२६
५९.	लवण तैल अभ्यंग	योनिव्यापद	वि. ३०-४८
६०.	उडुबरादि तैल पिचु	"	वि. ३०-७९
६१.	धातव्रथादि तैल योनिथावन	"	वि. ३०-७८ ते ८३
६२.	स्त्रेह पिचु	"	वि. ३०-१०८

स्नेहनाप्रमाणेच पंचकमेंपचारापूर्वी पूर्वकर्म म्हणून आवश्यक उत्तराणा स्वेदन हा एक उपक्रम आहे. स्नेहन व स्वेदन या दोन उपक्रमांपैकी सामान्यतः प्रथम स्नेहन करून नंतरच स्वेदन केले जात असल्याने प्रथमतः स्नेहनाचा विचार केला गेला. आता या प्रकरणामध्ये स्वेदनोपक्रमाचे विवेदन करावयाचे आहे.

स्वेदन हा शोधनेप्रक्रमातील एक आवश्यक उपक्रम आहे असे म्हणताना स्वेदन हा शोधनेपचारास आवश्यक आहे, इतरच त्याचा उंपणेगा नाही असा मान याचा अर्थ नव्हे. स्वेदाचा प्रयोग काही उपक्रमांच्या प्रश्नाचात कर्मामध्येही केलेला दिसतो. उदा. बरसी प्रयोगानंतर सुखोष्ण जलाचा अव्याह करावा असे शाळ्खकांगांनी सुचविलेले आहे. स्वेदन ही चिकित्सा वातकफालातक रेण्टोवरील प्रमुख चिकित्सा म्हणून ओळखली जाते व म्हणूनच स्वेदन चिकित्सेस स्वतःचे असे स्वतंत्र महत्व आहेच.

‘स्वेदसाध्या: प्रशास्यान्ति गदा वातकफालातका:’
— च. सू. १३/३

असे या स्वेदन चिकित्सेचे वर्णन याचसाठी चरकाचार्यांनी केलेले आहे. स्वेदनाचा उपयोग पूर्वकर्मासाठी, पश्चात कर्मासाठी तसेच एक प्रधान कर्म म्हणूनही केला जातो व म्हणूनच या उपक्रमाचा समावेश चरकाचार्यांनी घडविधोक्रमांमध्ये केलेला आहे.

‘स्नेहपूर्व प्रयुक्तसेन स्वेदेनाऽवर्जितेऽलिने ।
पुरीष्मूरतेऽसि न सज्जन्ति कथंचन ॥

शुच्काणयामि हि काळानि स्नेहस्वेदोपयादर्थे: ।
नमयंति यथाचायं किं पुनर्जीवितो नरान् ॥’

— च. सू. १३/४, ५

स्वेदन कर्म

‘संभागौरवशीत्यं स्वेदनं स्वेदकारकम् ।’ - च. सु. २२/१९

स्वेदनाने घृष्णा चेतो तसेच शरीरात उपयोग केला जातो त्यांचे वर्णन करताना चरकानी होते. म्हणूनच ज्ञा-ज्ञा उपक्रमाने थाम येतो, संभ-गौरव-शैल नाहीसे होते त्यास स्वेदन म्हणावे अशी स्वेदनाची व्याख्या केली जाते.

‘मलः स्वेदसु मेदसः ।’ - च. चि. १५/१८

‘स्वेदस्य क्लेदविष्टिः ।’ - अ. ह. सु. ११/५

‘क्लेदवावे हि नैव देहस्य मध्यमत्वक् । स्वेदस्य कवचोमध्यरथमापि ।’

- अ. ह. सु. ११/५ अरुणदत टीका.

स्वेद हा एक शरीरोत्तरीत मल असून मेदोथात्यन्या निर्मितीच्या वेळी मल स्वरूपात या स्वेदाची उत्तरी होत असते. स्वेदाकडून शरीरातील स्वेदाचे धारण केले जाते. क्लेद हा एक आय घटक असून शरीरात अपाधातूचे प्रमाण कायम राखण्यास या क्लेदाची मर्दत होत असते. मध्यात्तचा ही क्लेदाचे प्रमुख स्थान असून क्लेदाशिवाय मध्यात्तचा राहूच शकत नाही. असे अरुणदत या वाघटाचे टीकाकारांनी स्पष्ट केलेले आहे. स्वेदन कमती या त्वचेतील क्लेदावार कार्य घडत असते. स्वेदानोपक्रमात मिळण्याच्या उघातेने त्वचेतील रोमांचे विस्तारित पावून तसेच स्वेदांशींना उत्तेजना मिळून थाम अधिक प्रमाणात येऊ लागतो व त्यामुळे उघातेचेही नियमन होत असते.

५१. रसिवेदन द्रव्यांचे गुणकर्म

‘उघां तीक्ष्णं सरं स्त्रिग्यं रुक्षं सूक्ष्यं द्रवं स्थिरम् ।

द्रव्यं गुरुं च यत्प्रायस्तात्त्वं स्वेदनमुच्यते ।’

- च. सु. २२/१६

स्वेदन करणारी द्रव्ये प्रायः उणा, तीक्ष्णा, सर, स्त्रिग्य, रुक्षम्, द्रव, स्थिर च गुरुं गुणाची असतात. निरळ्या शग्भार्ती माडवाचे ज्ञाल्यास उणा, तीक्ष्णादी गुणांनी युक्त द्रव्ये स्वेदन करतात असे म्हणता येईल.

रुक्षील गुणांकडे पाहता एक गोष्ट साष्ट करणे आवश्यक आहे व ती म्हणजे हे सर्वच्या सर्व गुण एकत्रित असतील आसा मात्र याचा अर्थ नव्हे. वरील गुणांमध्ये स्त्रिग्य-रुक्ष, द्रव-स्थिर असे परम्पराविरोधी गुण स्वेदन द्रव्यांचे सांगितलेले दिसतात. स्वेद करणारी द्रव्ये स्त्रिग्य किंवा रुक्ष, द्रव किंवा स्थिर गुणांची असू शकतात इतकाच याचा अर्थ आहे.

स्वेदात्यन्या निपरित कर्म आहे स्त्रुंग. स्त्रेपन म्हणजे जे-जे हालचालीनी युक्त असेते त्यांच्या हालचाली थांबिणे. या स्त्रेपनाचा समावेशही स्वेदनप्रमाणेच पृष्ठविधेप्रक्रमात केलेला आहे. स्त्रेपन हा स्वेदनात्या विपरित उपक्रम असल्यानेच स्त्रेपनाच्या विपरित गुणांची द्रव्ये स्वेदन कर्म करतात असेही म्हणता येईल.

चरील गुणांनी युक्त असणारी अनेक द्रव्ये त्यवहारात स्वेदनासाठी वापरली जातात. विशेषत: ज्ञा द्रव्यांचा उपयोग केला जातो त्यांचे वर्णन करताना चरकानी स्वेदोपगण सांगितलेला आहे.

‘शोभांननकरण्डार्कवृश्चीरुनवायवतिलक्ष्मभवदराणीति
दर्शगानि स्वेदोपगानि भवन्ति ।’

- च. सु. ४/२

शोभांन (शेवगा), एण्ड, अर्क (रई), वृच्चीर (व्येत पुनर्वा), यव, तिल, कुलत्य, माष (उडीट), बदर (बोर), रक्त पुनर्वा ही दहा द्रव्ये स्वेदोपग द्रव्ये आहेत. स्वेदोपग म्हणजे प्रत्यक्ष स्वेदन न करणारी, पण स्वेदास साहाय्यमूळ ठरणारी द्रव्ये होत.

स्वेद प्रकार

स्वेदनाचा अनेक दृष्टिकोनांतून विचार करून विविध प्रकार ग्रंथांतून सांगितलेले आहेत.

(अ) मुशुतारी स्वेदाचे ४ प्रकार वर्णिलेले असून याच ४ प्रकारांचे वर्णन पुढे वाघटानीही केलेले आहे.

‘चतुर्विधः स्वेदः तद् यथा तापस्वेदं, उष्मस्वेदं उपनाहस्वेदं
द्रवस्वेदं इति । अत्र सर्वस्वेदविकल्पावरोधः ।’

- सु. चि. ३२/१

‘स्वेदत्सायोपनाहोम्बद्रवभेदाभ्यतुर्विधः ।’

- अ. ह. सु. १७/२

तापस्वेद, उष्मस्वेद, उपनाहस्वेद आणि द्रवस्वेद असे स्वेदाचे ४ प्रकार होतात. स्वेदाचे हे ४ प्रकार स्वेदनासाठी वापरावयाच्या द्रव्याच्या स्थितीवरून केलेले आहेत. चन, द्रव व बाष या द्रव्यांच्या अवस्थानुसूप विचार करून हे तापस्वेदादी ४ प्रकार सांगितलेले आहेत असे लक्षात येईल. तापस्वेदनासाठी घन द्रव्याचा, उष्मस्वेदनासाठी बाष्याचा, उपनाहसाठी फार द्रव याही फार घन नाही असा द्रव्यांचा तर द्रव द्रव्यांचा उपयोग द्रव स्वेदासाठी केला जातो. या स्वेद प्रकारांची विस्ताराने माहिती घेणही युक्त ठरेल.

१. तापस्वेद

‘तापेऽग्रितप्रवसनफालहस्ततलादिभिः ।’ - अ. ह. १७/१

‘तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्यकटुककपालवारुकावर्तैः प्रयुक्त्यते, शयानस्य चांगातापे बहुशः खदिरांगारैरिति ।’ - सु. चि. ३५/३
(तापसं तापः । तत्र तापस्वेदे कटुकग्रहणादेव जेंतककर्म्मुक्तिकृपहोलाकस्वेदः
पंचव अंतर्भवति ।’ - सु. चि. ३२/६ डल्हण टीका.

‘कंडुकम्भूपचनभाष्टम् ।’ - सु. चि. ६२/३ डल्हण टीका.

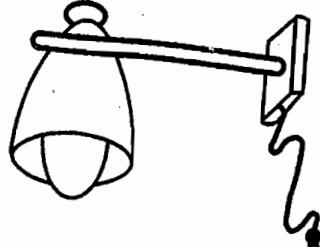
तापस्वेदनासाठी उपयुक्त साधने

वालुका पोहळी

गरम पाण्याची पिशवी

Intra-Red Lamp

तापस्वेदनासाठी घनपदार्थ तापवृत्त त्याद्वारे स्वेदन केले जाते. अग्रीद्वारे गरम केलेल्या हस्ततल, कंडुक (एक गोलाकार कांस्य धातुचे भांडे), खरि, वालुका पोहळी आदीच्या साहाय्याने हा तापस्वेद केला जातो. गरम पाण्याची पिशवी (Hot Water bag) याच्या पाणी वापरले जात असले, तरी या पाण्याचा शरीरावयवाशी संबंध येत नाही. या पाण्याने तापलेल्या रबराचा शरीरावयवाशी संबंध येत नाही. प्रकार होय. विद्युत उपकरणाद्वारा मिळाणा संबंध येत नाही. तापस्वेदच होय. Hot-O-mat सारखी उपकरणे, विद्युत शेगडचा वा Infra-Red मुळे मिळणारा स्वेद हा म्हणूनच वाणितेले स्वेदकर (ज्याचे विवेचन याच प्रकरणात पुढे केलेले आहे) हे ही तापस्वेदचे सारखी उपकरणे, विद्युत शेगडचा वा Infra-Red मुळे मिळणारा स्वेद हा म्हणूनच प्रकार होत. असे सुश्रुताचे टीकाकार डल्हण याचे मत आहे. या प्रकारांत सक्षात घन द्रव्यांचा शरीरावयवाशी संबंध येत नाही हे खेर. या स्वेदनकारांमध्ये अग्रीमुळे हवा

गरम होते व त्या गरम हवेमुळे स्वेदन घडते व म्हणूनच या प्रकारांचा समावेश तापस्वेदात करू नये तर उमा स्वेदात करावा असे काही विद्वानांचे मत आहे, परतु उष्मस्वेदात बाष्णाने स्वेदन घडावे अशी अपेक्षा असले, केवळ गरम हवेने नक्हे. जेंताक, कर्बु आदी वरील प्रकारांत स्वेदन घडाण्यास बाष्ण काणीभूत असत नाही व म्हणूनच ते उष्मस्वेदाचे प्रकार नक्हेत. त्रिवा वा बाणाशिवाच असणारा स्वेदकर म्हणजे तापस्वेद होय व म्हणूनच जेंताक, कर्बु यांगे ५, प्रकारांचा सुश्रुताचे टीकाकार डल्हण यांनी म्हटल्याप्राणे तापस्वेदातच समावेश करणे योग्य ठेवेल.

तापस्वेदांपैकी 'हस्तस्वेद' हा सर्वांत मुडुस्वेद होय. विस्तवाकर तळ्हात गरम करून वा हातावर हात चोळून गरम करून त्याने स्वेदन करणे म्हणजेच हस्तस्वेद होय. काइयापाने (का. मू. २३ / २७) हस्तस्वेदाचा प्रयोग ४ महिन्यांच्या बालकासाठी इष्ट म्हणून सांगितलेला आहे. वय, रुग्णबल, रोगावस्था आदीचा विचार करूनच हा तापस्वेद कशाच्या साहाय्याने करावा हे उरविले पाहिजे. बालकांची सुकुमारता जसजशी कमी होत जाईल व शरीरावयवांना कठीणता येत जाईल तसेतसा पुढील तीक्ष्ण स्वेदप्रकारांचा प्रयोग करता येईल असेही काशयांनी सुचविलेले आहे.

२. उष्मस्वेद

'ऊष्मा तृत्कारिकालोष्टकपालोहपिङडानशिक्वणनविशिरासिंचेदस्तद्वयेव,
पत्रभंगन धान्येन कारिषासिकातुष्टे: । ।
अनेकोपायसंततै: प्रयोग्यो देशकालात: । ।'

- अ. ह. मू. १७/ ६, ७

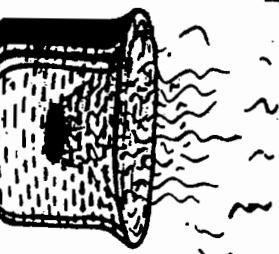
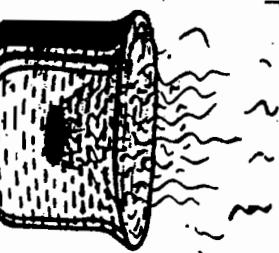
'ऊष्मकेदस्तु कपालपाणेष्टकालोहपिङडानशिक्वणनविशिरासिंचेदस्तद्वयेव,
तेरादिलक्तकपरिवेष्टिरंगप्रदेशं स्वेदयेत् । मांसरसपयोदाधिस्तेहेहधान्यास्त-
वालहरपत्रभंगवकाशपूणा का कुभीमतुलां प्रावृत्योम्पाणं युहिणियात् । पार्वतिदेवा
वा कुभेनाथोमुखेन तस्या मुख्याभिसंथाय तस्मिंशुठप्रकारां नाडीं प्रणिधाय
तं स्वेदयेत् ।

सुखोपयिविं स्वश्वकर्तं गुरुप्रावरणावृत्यम् ।
हस्तिशुंडिकया नाडीचा स्वेदयेत् वातरोगिणाम् ॥
सुखा सर्वांगा स्वेषा न च विक्षुनाति मानवम् ।
व्यामार्धमात्रा त्रिविक्ता हस्तिहस्तमाकृतिः: ।
स्वेदनार्थं हिता नाडी कालिंजी हस्तिशुणिडिका ॥
पुरीरायाममात्रा श्व भूमिमुक्तीर्थं खादिरः: ।
काळेदंटध्वा तथाशुद्धय क्षीरधान्यास्तवारिष्ठः: ॥
पत्रभंगरवच्छाव शयानं स्वेदयेत् ततः: ।
पूर्वित त्वेदयेत् दग्ध्वा भस्मापोहापि वा शिलाम् ।

पूर्ववर्त कुटीं वा चतुर्भारिं कृत्वा तथ्युपाविष्टस्थात्प्रत्युक्तिं गारुपस्थाय
तं स्वेदयेत् । कोशशन्यादि वा सम्युग्मस्थेयास्तीक्ष्णिलिं जेऽन्यस्मित् वा तद्
प्रतिरूपस्थे क्षयानं प्रावृत्य स्वेदयेत् । एवं पाणुगोसकुरुषुष पलालोभादिभः
स्वेदयेत् ।' - मु. नि. २३/४ ते ७

उभस्वेदालाच बाष्पस्वेद असेही नामाभिधान आहे. वापटानी या उभस्वेदाचे
चणत करताना उत्कारिका, खरर, वाळू, प्रवर्षगंकवाथ,
धान्य, गवादीचे पुरीष, तुष इत्यादीच्या सहज्याने हा २८८५
स्वेद करावा असे हटलेले आहे. वापटानी याचे
अधिक स्पष्टीकरण केलेले नसले तरी उत्कारिका,
खरर आदी गरम करून ते प्रवर्षगंकवाथादी प्रव्याप्त
बुडवून त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या वाफेने स्वेदन करावे
असाच याचा समै अर्थ आहे.

मुश्तुतानी उभस्वेद करण्याच्या अंदेके पद्धतीचे
वर्णन केलेले आहे. मुश्तुताचर्य म्हणतात-

१. खरर, पाणणा, वीट, लोहगोल आदी पदार्थ

लाल होईपर्यंत तापवून ते शंड पाणी वा कोंजीत बुडवावेत व त्यापून निर्वाणाचा
बाष्पाने स्वेदन करावे.

२. गांसरस, दूध, दही, तेल, कांजी, वातहर इव्यापासून तयार केलेले काढे
इत्यादी द्रव्ये एका मातोच्या कुंभामध्ये भरून उक्तव्यावीत व त्यापून निर्वाणाचा वाफेने
स्वेदन करावे.

३. चर वर्णितेल्या द्रव्यांनी भरलेला कुंभ अग्रीवर ठेवून-आतील इव्य उक्तज्ञ
असताना त्यावर डुस्या कुंभ पालथा ठेवावा. चरील कुंभामध्ये असलेल्या बारीक छिरांन
बाफ बाहेर पडू लागेत. या छिरास एक हीच्या सोडेप्रमाणे दिसणारी नाडी (नलिका)
जोडावी व ज्या स्थाने स्वेदन अपेक्षित असेल तेथेपर्यंत बाष्प नेऊन स्वेदन करावे.
नाडी अधोव्याम (सुमारे ३ फूट) लांबीची असून कुरादी द्रव्यापासून बनविलेली
असाची. ही नाडी २, ३ ठिकाणी वक्री असावी. (हा स्वेदप्रकार चरकानी वर्णितेल्या
नाडीस्वेदप्रमाणे असून याचे विस्ताराने वर्णन घेवे केलेले आहे.)

४. रुणाच्या विसाराचा विचार करून (सामान्यात: ६×२ ॥' लोंबोरंदीचा) एक
खड्डा भरून अग्री प्रज्ञालित करावा. अग्री चांगला पेटल्यांतर पाणी, दूध, ध्यान्याच्या
त्यावर खालून तो अग्री विज्ञवावा. हा अग्री विज्ञवावात असताना जे बाष्प निर्माण होईल,
त्याचे साहाय्याने स्वेदन करावे. यासाठी त्या खड्डावर एक शस्या तयार करून त्या
शस्येवर वातावर वनस्पतीची पाने पसरून त्यावर रुणासि झोपण्यास सांगावे व स्वेदन
करावे. चरकानी वर्णिलेल्या भूस्वेदनप्रमाणे हा प्रकार आहे.

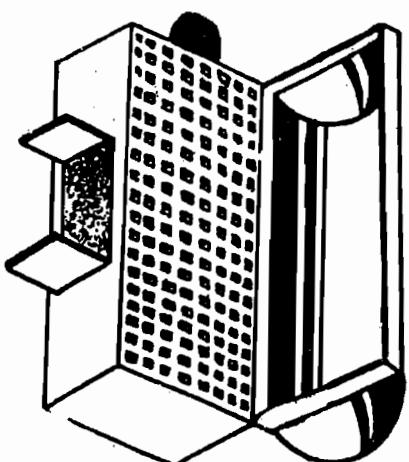
५. एखादी मोठी शिळ्य गरम करून चांगली तापवून त्यावर वातावर इव्यांचा
क्षयाचा रुणाचा व त्यावर रुणासि झोपवावे. चरकोक्त असमधन स्वेदनप्रमाणे हा
प्रकार आहे.

६. रुणास एका छोट्याचा खोलीत मध्यभागी बसवावे. या खोलीमध्ये असणाऱ्या
चारही भितीना प्रत्येकी १-१ दरवाजा असावा. प्रत्येक दरवाजामध्ये १-१ शेंगडी ठेवून
स्वेदन करावे.

७. शूक तथा शिंबी धान्य चांगले शिजवून रेशमी वाखावर किंवा चटईवर पसरावे.
त्यावर वाल्काळ्हादन करून रुणास झोपवावे. या शिजलेल्या धान्यातून निर्षणाऱ्या
वाफमुळे स्वेदनकर्म घडते. चरकोक्त प्रस्तरस्वेदप्रमाणे हा प्रकार आहे.
चाप्पट वा मुश्तुतानी या प्रकारे उभस्वेद किंवा बाष्पस्वेद कसा करावा याचे
विवेचन केलेले आढळते. व्यवहारात या बाष्पस्वेदाचा प्रयोग करताना हा स्वेद सर्व
शरीरास घाववाचा आहे वा केवळ एखाचा मर्यादित भागी घाववाचा आहे. याचाही
विचार करून स्वेदन कर्से करावे हे उपविते जाते. जर स्वेदन सर्वांगास करणे आवश्यक
वाटले तर बाष्पस्वेदन यंत्राचा प्रयोग केला जातो. याठलट जर एखाचा विशिष्ट
अव्यवहारुत्तेच स्वेदन घाववाचे असेल तर मात्र नाडीस्वेदाचाच उपयोग केला जातो.
घावहातात प्रचलित असलेल्या या बाष्पस्वेदन यंत्र व नाडीस्वेदन यंत्राचा विस्ताराने
विचार येणेच करणे युक्त ठेला.

बाष्पस्वेदन यंत्र

ज्या वेळेस सर्वांग स्वेदनाची अपेक्षा असते त्या वेळेस या बाष्पस्वेदनयंत्राचा
उपयोग केला जाते. बाष्पस्वेदन यंत्र म्हणजे एक लाकडी टेबलच असते. याची लांबी
६॥', लंबी २॥' व उंची २॥' इतकी असते. या टेबलाच्या चारही बाजू लाकडी
फळ्यांनी बंद केलेल्या असतात. फळत पुढील बाजूस कपाटप्रमाणे उधडणारी दरो

असलात. यामुळेच हे टेबल एखाद्या कपाताप्रमाणेच भासते. या टेबलाची वरची बाजू पूर्ण लाकडाची नमून ती सचिद्र असते. या जाळीदार टेबलावरच सणास झोपवावयाचे या वरच्या भागात बसविलेली असते. या जाळीदार टेबलाचा लागणारी जाळीच असते. झोपवेळी रुणाच्या मानेवरील भाग (डोके व मान) हा टेबलाच्या बाहेर याचा अशा तऱ्हेने रुणास झोपवलेले असते. डोके टेकण्यासाठी म्हणूनच टेबलाच्या एका बाजूस एक ९" व्यासाची गोलाकार फळी जोडलेली असते.

या अशाप्रकारे तथार केलेल्या टेबलावर झाकण घालून टेबलाचा सर्व पृष्ठभाग आळादित करण्याचीही सोय असते. हे झाकण टेबलाचा वरील सर्व भाग व्यापेल असे असून ते घुमटाकार बनाविलेले असते.

टेबलाखाली असणाऱ्या कपातासारख्या दारातून शोगाडी पेटवून ती टेबलाखाली टेबली जाते व या शेगडीवर दशमूल, एंड, गस्ता किंवा निर्गुडीसारख्या वाताध दव्यांचा काढा उकळत असते. या उकळण्यामुळे तथार होणारी वाफ ही टेबलाच्या वरील पृष्ठभागी असणाऱ्या जाळीतून बाहेर पडू लागते. या जाळीचर रुणास झोपवून त्यावर झाकण घालते असता वाफ आत कोंडली जाते व त्यामुळे सर्वांगास बाष्पवेद चांगला मिळू शकते.

या बाष्पवेदन यंत्राचा चापर करताना काही गोष्टी निश्चितपणे लक्षात ठेवल्या पाहिजेत.

१. टेबलाच्या जाळीदार भागावर रुणास झोपविण्यापूर्वी त्यावर कांबळे, ब्लैकेट वा तत्सम लोकरी वस्त्र पसरणे आवश्यक असते. यामुळे बाष्प साक्षात शरीरवावाशी न लागता लोकरी वर्णांतून वर आल्याने त्याचे तीक्षणाच्या कमी होते. दरम्ह क्राण होण्याची शक्यता त्यामुळे टाळता येते.

२. रुणाचे डोके हे टेबलाच्या बाहेर नीट आले पाहिजे. नीट व शिरप्रदेशी स्वेदन करू नये असे सांगितले जाते. शिवाय डोके आत गहिन्यास गुदमण्याचीही शक्यता असते.

३. टेबलावरील झाकण बुमटाकार असल्याने बाष्प आत कॉड्न राहते व स्वेदन उत्पन्नकरे होते. याएवजी काही ठिकाणी वाचे झाकण लावतच नाहीत. रुणास पांधरण घेऊन टेबलावर झाकणावत, पण या पळदीत बरीच वाया जाते व स्वेदनही चांगला प्रकारे होत नाही.

४. रुणास गलानी, अम, मोह, तिमिरदर्शन, मूळ्य आदी लक्षणे उत्पन्न झाल्यास स्वेदन त्वरेने थाबविले पाहिजे व यासाठीच स्वेदनकर्म चालू. असताना रुणाजवळ वैद्य वा परिचारक सातल्याने उपस्थित गहावयास हवा.

५. स्वेदन पूर्ण झाल्यावर गरम पाण्याने अंग पुसून घेऊन रुणास लगेच कपडे झालावयास संगून निवात प्रदेशी बसविले पाहिजे वा पांधरण घेऊन झोपविले पाहिजे. कोणताही प्रकार शीत प्रवाताचा शरीरावयवाशी लगेच सपर्क येऊ देऊ नये.

बाष्पवेदन यंत्राच्या खाली शोगाडी पेटवीत ठेवून त्यावर क्वाश उकळत ठेवायाएवजी टेबलाच्या बाहेर अन्यत्र हे बाष्प तथार करून ते एका नलिकेद्वारे झोपवेल्या रुणाच्या खाली हवे तिताक्या प्रमाणात सोडेणे सहज शक्य होते म्हणूनच व्यावहारात या प्रकारची खाली यंत्रे तापरली जातात.

तथार केलेली यंत्रे तापरली जातात.

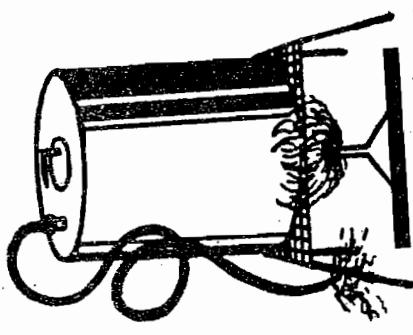
नाडीस्वेदन यंत्र – ऊया वेळेस शरीराच्या फक्त काही विशिष्ट भागापुरता भागापुरता भागापुरता असते. त्या वेळेस नाडीस्वेदन यंत्राचा उपयोग करणे इष्ट असा बाष्पवेदन करावयाचा असतो त्या वेळेस नाडीस्वेदन यंत्राचा उपयोग करणे इष्ट असते. नाडीस्वेदनाचे सुश्रुतानी केलेले वर्णन याच नाडी स्वेदनात, चकानी याचे विस्तारपूर्वक विवेचन केलेले आहे. ते म्हणतात, 'स्वेदनदव्याणां प्रुनपूलफलपत्रं ब्रह्महितानां मूरक्षीरादीनां वा कुंभां नमुषाध्वं भावावानां वा यथाहमलललवणं स्नेहेष्यमंहितानां नाडीशरेषीकावंदलकारजार्कं पत्रान्यतमकृतया नाष्टमनुद्भवन्यासन्थानया व्यामदीर्घिया वा व्यामदीर्घिया विनामितया वातहर गरजाश्रहत्संस्थानया मिळू शकता बातहरप्रत्यसंवृत्तिचित्रया द्विक्षिर विनामितया वातहर परिणाहल्यातसा सर्वतो बातहरप्रत्यसंवृत्तिचित्रया विनामितया वातहर परिणाहल्यातसा सर्वतो बातहरप्रत्यसंवृत्तिचित्रया विनामितया वातहर स्विन्द्रस्नेहायस्वेदनातीनि नाडीस्वेदेत: ' । - च. सू. १४/४३.

सुखे स्वेदयतीति नाडीस्वेदेत: ' । - च. सू. १४/४३.

सुखे स्वेदयतीति नाडीस्वेदेत: ' । - च. सू. १४/४३.

या यंत्रात नाडी स्वेदजेच नलिकेचा उपयोग केला जात असल्यानेच या यंत्रास सुखे स्वेदन यंत्र' व त्याच्या साहाय्याने दिल्या जाणाऱ्या स्वेदास 'नाडीस्वेद' असे म्हटले जाते.

नाडीस्वेदसाठी कुंभ (मातीचा) किंवा धातूचे भांडे वापरले जाते. या भांड्याच्या वाताच्य औषधी वनस्पतींची पाने, मुळे, फळे वा पंचांग तसेच उष्ण प्रकृतीच्या प्रापयाचे मांस, अस्तू कांजीका, मूळ, दुध आदी पदार्थ व पाणी एकक्रित करून हे भांडे अग्रीकर ठेवले जाते. या भांड्याच्या बाजूस एक झाकण असून, त्या झाकणास वरच्या बाजूस एक छिद्र असते. या छिद्रास एक नाडी जोडलेली असते. भांड्यातील द्रव उकळत असताना निधारी वाप ही या नलिकेद्वारे बाहेर पडू लागते. या यंत्रास जोडलेली नलिक ही लांकडाची,

धार्तीची, खराची वा अन्य कशाचीही असली तरी चालते. नलिकेचे छिद्र भांड्यातील ज्ञाकणावरील छिद्राइतके असावे म्हणजे त्या छिद्रास नलिका नीटपणे जोडता गेते.

नलिकेस छिद्रे असू नयेत. ही नलिका व्याम वा व्यामार्थ (व्याम = ६ घूट) लांबीची असावी; तसेच ती सरळ असू नये तर २, ३ टिकाणी वक्र असावी असेही सांगितले जाते. वक्रमुळे बाष्णाचे तीक्ष्णत्व कमी होते. चरकानी व्यामचतुर्भाग वा व्यामष = लांबीची नलिकाही काही वेळा वापरली जाते असे म्हटले आहे. (व्यामचतुर्भाग = अंदाजे १।। घूट, व्यामष = अंदाजे १ इंच). नलिकेची लांबी जितकी जास्त असेल तितके बाष्णाचे तीक्ष्णत्व कमी-कमी होते जाते व दग्धवण निर्माण होण्याची शक्तीतही असेल तर होत जाते. जर अगदी लहान पात्रात औषधित्व उकळत असेल नाडीचे छिद्र दूर होत जाते. जर अगदी लहान पात्रात औषधित्व उकळत असेल नाडीचे छिद्र छोटेस असेल व अगदी छोट्याशा मर्यादित यांगुरतेच स्वेदन अगेक्षित असेल तर छेठी १ इंच लांबीची नलिका वापरता येते, पण जर मोठ्या पात्रास मोठ्या परिधीची नलिका जोडली असेल, तर येण्याचा वाकेचे प्रमाण आधिक; असल्याने नलिकेची लांबी आधिकच ठेवली पाहिजे. संक्षेपाने म्हणावयाचे झाल्यास नलिकेची लांबी ही बाहेर पडण्याचा बाष्णाचा प्रमाणावर अवलंबून ठेवावयास हवी हे लक्षण येईल.

नाडीस्वेदनासाठी वापरवाच्या यंत्रासाठी घर्युळी वापरतोल प्रेसरकुकरचा उपयोग करता येतो. या प्रेसरकुकरच्या वरील झाकणास असण्याच्या शिंदी बसविण्याच्या नलिकेस शिंदीपेणी खराची एक लांब नवी जोडली की ज्ञाले तयार नाडीस्वेदन यंत्र. या खरी नवीच्या तुसन्या टोकास शांकर बसविल्यास त्यातून बाहेर फडणारी वाफ ही विभागान सर्व दिशेने एकदम बाहेर घडते व त्यामुळे बाष्णस्वेद उत्तम प्रकारे करता येते. नाडीस्वेदन करीत असताना नलिकेतून निर्माणारी वाफ शरीरावयवाचर सोडली गेली तर दग्धवण होण्याची शक्तीता असते. यासाठीच ज्ञा प्रदेशी नाडीस्वेदन करावयाचे असते तो खाग घोडगी वा तस्तम लोकरी वर्णाने आज्ञादित करून निर्माण झालेल्या पोकळ्येत वाफ कोडली जाऊन उत्तम प्रकारे स्वेदन घडते व त्यामुळे दग्धवणाची लक्षणेही उत्पन्न होत नाहीत. सामान्यत: दररोज एक तासपर्यंत याप्रकारे स्वेदन केले जाते. विशेषत: शूल आणि संकोच या दोन लक्षणांसाठी या स्वेदनप्रकाराचा उत्तम लाभ होतना दिसतो.

३. उपनाह स्वेद

'उपनाहते इत्यपनाहे बंधनमित्यर्थः ।' - सु. चि. ३२/१ डल्हण टीका.

'उपनाहस्वेदस्तह 'गाह' बंधने इत्यस्येति उपनाहे बंधनम् ।'

‘उपनाहते वचाकेप्रवशताच्चा देवदाराभिः ।’ – सु. चि. ३२/८ डल्हण टीका.

यान्यैः समस्तेर्गिर्यथ्वा गाहनेर्डल्हणामिवेः ।।

ग्रन्तक्त लवण्यैः स्नेहुचूकतक्रमयः द्वितीः ।।

केवले घवने ग्लेवस्तस्यै सुरासादितिः ।

गिनने प्रजाहाईत्यु सात्वणारब्दैः पुनः पुनः ।
त्विग्योणावीर्यैस्तुभिर्व्यर्थैरपूर्तिभिः ॥

अताशे वाताजितप्रक्लोशेयाऽविक शाटके: ।

रात्रौ बद्धं दिवा गुच्छुच्छेदात्रो दिवाकृतम् ।।' – अ. ह. सू. १७/२ ते ५

‘उपनाहस्वेदस्तु वाताहरमूलकल्केरभादेत्वण्यगाहैः सुन्निनायैः सुखोण्याः प्रदद्या स्वेदयेत् । एव काकात्यादिभिरेलादिभिः सुरासादिभिस्तालातसीसप्रकक्षते: कृशरायायसात्कारिकाभवेशवारैः शात्वणवारै तज्ज्वलानवद्वैः स्वेदयेत् ।’ – सु. चि. ३२/८

‘संकरत्वेदमयुपनाह स्वेद एव दर्शयन्नाह-एवमित्यादि । एमिरेक योटलिका बद्धवा स्वेदयेत् ।’ – सु. चि. ३२/८ डल्हण टीका.

उपनहन म्हणजे बंधन. ज्यामध्ये उपनहन अर्थात बंधन केले जाते अशा स्वेद प्रकारास ‘उपनाह स्वेद’ ही संशा दिली जाते. ‘पाह बंधने’ या धारूपासून उपनाह शब्द बनला आहे.

वाभटानी वचा, किंव, शताह्वा, देवदारु, धान्यक, गंधद्रव्य, गस्ता, एरंड, जटामांसी, मांस यामध्ये लवण, स्नेह, तक, दुध, तुक इत्यादी मिसळून शिजवून त्याचा गरम लेप चामड्याच्या पड्याने आज्ञादित करून बाष्णवा व याप्रकारे मिसळून स्वेदसास ‘उपनाह’ म्हटले जाते, असे सांगितलेले आहे. चर्मपट्ट्याच्या अभावी वतहर वनस्पतीची पाने, रेशमी वा लोकरी वस्त्र यांचाही उपयोग लेप गात्रप्रदेशी बांधण्यासाठी केला जातो. चर्मपट्टी बांधलेल्या द्रव्याने लेपद्रव्य आधिक काल गरम गहून स्वेदन अधिक चांगले घडते हे या संदर्भात लक्षण घेतले पाहिजे.

मुशुतांनी उपनाहाचे जे वर्णन केले आहे ते पाहता मुशुतास २ प्रकारे हा उपनाहस्वेद अपेक्षित आहे हे लक्षण येते.

३. प्रदहे – वातहर वनस्पतीची पाने, मूळ इत्यादीचा कल्क तयार करून अस्तकांजी आदीचे बरोबर चांगले बारीक वाढून, सैधच व किंचित स्नेह मिसळून, गरम करून प्रदह किंवा लेप करणे यास ‘प्रदह’ म्हणतात.

३. संकर वा पिंडस्वेद – काकात्यादी, एलादी व सुरसादी गणातील औषधित्वे, तिल, अतासि, सर्पे इत्यादीचे कल्क, कुशरा, पायस, उत्कारिका, वेशवार (मांसचूणी ही द्रव्ये एकत्र शिजवून, एका कापड्याच्या तुकड्यात बांधून पोइली तयार करावी. ही पोइली तेलावर गरम करून त्याचा साहऱ्याने स्वेदन करावे. डल्हण यांनी यालाच ‘संकरस्वेद’ म्हटलेले असून, हा उपनाहाचाच एक प्रकार आहे असे म्हटलेले आहे.

बारीक किसून त्याची एका कापड्याच्या तुकड्यामध्ये पुरुङ्डंडी बोंधली जाते. एका लोखंडी पात्रामध्ये तेल गरम करीत रेवून त्यात ही पुरुङ्डंडी रेवून, गरम झाल्याचर या पृष्ठलीने स्वेदन केले जाते. संकरस्वेदाचाच हा एक व्यावहारिक प्रकार होय.

साल्वण उपनाह स्वेद

'उत्त्वणेन सह कर्त इति सोल्वणः १' - सु. चि. ४/१६ डलहु टीका.

'काकोल्यादि सवालतः सवालद्वयसमितिः १'

सानुपोदकमांसस्तु सर्वत्तेसमितिः १

सुखोऽया: स्पष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्तिः १

तेनपगाहं कुवैति सर्वदा वातरोगिणाम् ॥
कुच्छमानं रुजार्त्त वा गत्रत्वयस्थापि वा ।

गाढं यद्युनिक्षीयात् क्षीमकाप्रसिकोर्णिके: ॥
विडलनकुलोदाणां वस्त्रगोप्यां सूगस्य वा ।

प्रवेशनेद् वा स्वध्यक्षतं शाल्वणेनोपनाहितम् ॥' - सु. चि. ४/१६

सुश्रुतानी साल्वणस्वेद हा एक उपनाहाचा विशेष प्रकार वर्णिलेला आहे. वातव्याधी चिकित्साप्रमध्ये याचे विस्तराप्रवृक्ख विवेचन सुश्रुतानी केलेले आहे. साल्वणस्वेद ही एक रुड संज्ञा आहे. डलहु यांनी 'उल्वणेन वर्तते इती साल्वणः' अशी व्युत्पत्ती दिलेली आहे. सुश्रुतानी यामध्ये लवण अधिक प्रमाणात असते व म्हणून यास साल्वण स्वेद म्हटले जाते असेही स्पृशकरण केलेले आहे.

साल्वणस्वेदात काकोल्यादी, एलादी, सुरसादी गणांतील औषधे, सर्वप्रकारची अन्त द्रव्ये (तक्र, दधि, कांजी ह.) आनुप तथा औदक मांस, घृत, तैल वसा हे सर्व मिसळून त्यामध्ये भरपूर प्रमाणात सैंधव घाजवून, शिजवून त्याचा ग्रस लेप शरीगरव केला जाते. डलहु यांच्या मतनुसार वरील द्रव्यांचे प्रमाणं पुढीलप्रमाणे असावे- मांस तथा काकोल्यादी गणांतील औषधांचा कलर्क समझाण असावेत. त्यात सर्व द्रव्ये ऑबट होतील इतके अम्लद्वय घालावे व सर्व द्रव्यांना स्प्रिंथा येईल इतके स्नेह द्रव्य मिसळावे. ही सर्व द्रव्ये एकत्रित शिजवून त्यांचा लेप करावा असेही डलहु यांनी म्हटले आहे. या लेपावर रेशमी वा मठ सुती कपड किंवा हरीण, मांजर आदी प्राण्यांप्रमूळ भिळालेले व कमावलेले चामडे यांचे शरीराववानुरूप आवश्यक असे पडे तथा करून ते बांधावेत.

साल्वण स्वेदाचा उपयोग वातव्याधीनी पीडित रुणांमध्ये केला जातो. विशेषतः अस्तं रुजा, संकेच, संभ आदी लक्षणे असलाना या स्वेद प्रकाराचा उतम लाभ होते.

उपनाह स्वेदाचे अंशोक्त वर्णन आतापर्यंत पाहिले. या उपनाहालाच व्यावहारिक भाषेत 'पोटीस' असे म्हणात. व्यावहारित या पोटीसाचा उपयोग वेदनप्रशमनासाठीच केला जातो. त्याचप्रमाणे पच्यमानावस्थेमध्ये असणाऱ्या व्राणशोथामध्ये पाक लवकर द्वावा यासाठीही उपनाहाचा प्रमुखाने उपयोग केला जातो. कणकेचा वापर या उपनाहासाठी कणणांची पद्धती आहे. गच्छावे पीठ (कणीक) धेऊन त्यात पाणी मिसळून चांगले पातळ करून हे मिश्रण शिजविले जाते. शिजवाना त्यात भीठ, स्नेह व हळद घातली

जाते. चांगले शिजल्यावर एका रेशमी वा सुती वाखावर हा लेप प्रसरवून, सोसवेल इतका गरम असलतानाच हे वस्त लेप आतल्या बाजूस करून अपेक्षित शरीरभगावर बांधाले जाते. याप्रकारे केलेल्या उपनाहामध्ये उत्तर प्रकारे स्वेदन घडते व व्रणशोथाची तवकर पिकावो.

याप्रकारे उपनाह करताना पुढील विशेष गोष्टीकडे लक्ष दिले पाहिजे.

१. शिजवून तथार झालेले द्रव्य फार पातळ वा फार घड असू नये. त्यात

गुठळ्याही होऊ देऊ नयेत.

२. शिजवताना स्नेह, लवण व हरिद्रा मिसळलीच पाहिजे.

३. ज्या वाखावर लेप घायचा ते वस्त मृदू असावे.

४. उपनाह द्रव्य पसरताना सर्वत्र सारख्या प्रमाणात प्रसरावे.

५. उपनाह बांधताना तो फार ग्रम नाही हे पाहावे; अन्यथा द्रव्यवण होण्याची

शक्यता असते. त्याचप्रमाणे तो फार गरही असू नये.

६. रुजी लावतेला उपनाह रुजाळी लावलेला उपनाह रुजी काढून

टाकावा व पुढी नवीन उपनाह लावावा.

७. उपनाहासाठी एकदा वापरलेले द्रव्य पुढी वापर करून नये.

८. उपनाहासाठी कागेकेन्या पोटिसाप्रमाणेच अळव्याची पद्धती द्याव्याहारामध्ये असणारी रुजा-पारश्वर्शूल कमी करण्यासाठी व त्या आहे. विशेषतः जलपारश्वर्मध्ये असणारी रुजा-पारश्वर्शूल कमी करण्यासाठी व त्या टिकाणी संचित होऊन राहणाऱ्या जलाच्या शोषणासाठीही या लेपाचा विशेष लाभ होतो असे आढळून येते. Antifogestin सारखे त्याहा उपनाहाही बाजारात मुलभेतेन होतो असे आढळून येते.

मिळतात. वापेवर गरम करून त्या द्रव्यांचा वाखावर लेप करून उपनाह करता येतो.

५. द्रवस्वेद

तेनपगाहं वातहरद्व्यक्वचाश्यपूर्णं कोषाकटाहे द्वारयां वावगाह स्वेदयेत् । एवं 'द्रवस्वेदन्तु वातहरद्व्यक्वचाश्यपूर्णं कुखोष्टीः कशयेष्व परिविवेदिति' पचोमांसस्यूषेत्वलधान्यामलघृतवस्त्रमूलघृतवगाहयेत् । सुखोष्टीः - सु. चि. ३२/९

कुंभीरातीनार्दिवा धूरयित्वा लूजादितम् ।

वासस्मात्तुरातिं गांजं स्निग्धं सिंचेद्यासुखम् ॥

तैत्रैव वा द्रव्ये: पूर्णं कुंडं सर्वांगेऽनित्ये । अ.ह.सू. १७/१०, ११
अवगाहाऽतुरातिस्त्वेददशः: कृच्छादिलक्षु च ॥' - अ.ह.सू. १७/१०, ११
वातात्त्वं वनस्पतीचे काढे, दूध, मांसरस, गूष, तैल, धान्यामल, घृत, वसा, गोमूत्र वातात्त्वं वनस्पतीचे काढे, दूध, मांसरस, गूष, तैल, धान्यामल, घृत, वसा या प्रकारात इत्यादीचा उपयोग द्रवस्वेदनासाठी प्रमुख्याने केला जातो. द्रवस्वेदन या प्रकारात उपरोक्त द्रवस्वेदनांचा शरीराववांशी साक्षत संबंध येत असते.

'द्रवस्वेदे परिषेकवगाहवत्तर्भवितः १' - सु. चि. ३२/१ डलहु टीका.
'द्रवस्वेदे परिषेक व अवगाह असे दोन प्रकार संभवतात. परिषेकामध्ये द्रव्य ग्रसम् द्रवस्वेदाचे परिषेक व अवगाह असे दोन प्रकार संभवतात. परिषेकामध्ये द्रव्य ग्रसम्

करून ते शरीरावयवावर शिंगडलो जाते, त्याचा अभिषेक केला जातो. याडलट अवगाहमध्ये द्रवद्रव्यांमध्येच शरीरावयव बुडवून ठेवून स्वेदन केले जाते. चरकानीही स्वेद प्रकारांचे वर्णन करताना परिषेक व अवगाहाचा स्वतंत्र उल्लेख केलेला आढळतो. या दोन प्रकारांचे विवेचन विस्ताराने यापुढे केलेले आहे.

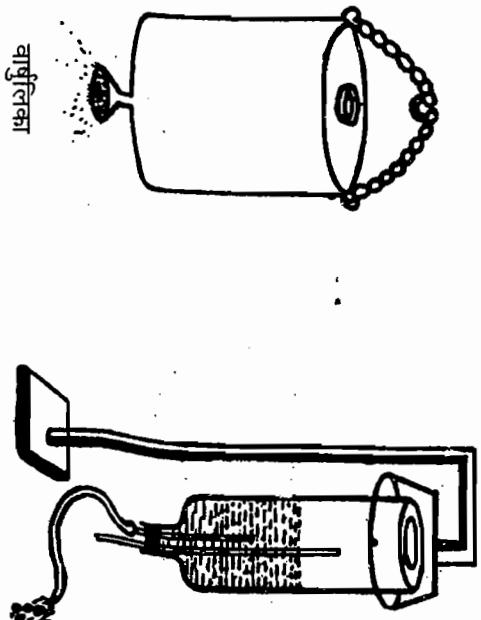
अ) परिषेक

‘वातिकोत्तरवातिकां युनमूलादीनामुत्तव्याथैः सुखोऽसौः कुंभीवर्धिलक्षा प्राणाङ्गीवर्गं पूरगियत्वा यथाहिसिद्धन्तेहाप्यकृतात् वत्सावच्छज्रं परिषेकेतिपरिषेकः।’

- च. मू. १४/४४

वाताञ्च द्रव्यांचा क्रमाण आदी द्रव्यांचा शरीरावर परिषेक वा अभिषेक करण्यासाठी छेटा कुंभ वारला जातो. या छोट्या पात्रास असणाऱ्या संकुचित छोट्याशा पात्रास मुख्यातून कोण आसा औषधिद्रव्यांची शरीरावयवावर धार धरून स्वेदनोपक्रम केला जातो. या स्वेदासाठी काही वेळा वार्षिलिकेना उपयोग केला जातो. वार्षिलिका म्हणजे जारी. यामध्ये या पात्राचा अधेभागी अनेक छिद्रे असणारी जारी बसविलेली असते (Shower). या वार्षिलिकेलाच याचसाठी काही वेळा सहस्रधारा असाही शब्दप्रयोग केला जातो. जेव्हा अगदी लहान मर्यादित शरीरप्रदेशी परिषेक करावयाचा असतो, तेव्हा यासाठी वार्षिलिका वापरण्याएवजी एक किंवा दोन छिद्रे असणारे अभिषेकप्रकार अधिक उपयोगी पडते. या प्रकाराच्या धारास्वेदासाठी काही वेळा सालाईन अंमेटसचाही यशस्वीपणे उपयोग करून घेतला जातो.

वामभटानी परिषेकासाठी कुंभी, नाडी आणि गलंतीचा उपयोग करावा असे महत्त्व उपयोग करून घेतला जातो.

आहे. गलंती हे घागराच्या आकाराचे पात्र असून, ते मुखर्ण, ताप्र आदी थारूने बनविलेले असते. त्याच्या तळ्यास छिद्र असून त्या छिद्रातून धारा बाहेर पडते. परिषेकाचा उपयोग प्रामुख्याने गुल्म, आनाह, भांदर, तोद, तुनी, प्रतीनी, उदावर्त, आवृतवात इत्यादीसाठीच केला जातो. प्रयोग विशेषता: पक्षावातासाठी केला जातो.

पिण्डिवितलचा प्रयोग करण्यासाठी रुग्णास एका लाकडी आसनावर झोपविले जाते. या आसनासाच ‘तेलद्रोणी’ असा शब्दप्रयोग केला जातो. ही तेलद्रोणी लाकडाची असून, त्यासाठी प्लक्स, ऊंच, चंदन, वरुण, पीपळ, देवदार, विच, बुकुल, अशोक, असन, आम्र, चंपक, बेल, निंब, खादिर, अर्जुन, ओमिंथ आदी वृक्षांचे लाकड वापरले जाते. द्रोणीची उंची जमिनीपासून २॥ फूट इतकी असते. द्रोणी ही ४ हात लांब, १ हात रुंद असावी. द्रोणी पात्राच्या बाजूस किंवित उत्तरती असावी. या द्रोणीचा पृष्ठभाग गुळ्युळ्युत असून त्याच्या चाराही बाजूंना खाच असावी. द्रोणीवर सांडणारे तेल या खाचेत जमा होते. द्रोणी पात्राच्या बाजूकडे किंवित उत्तरती असल्याने हे सर्व तेल पायाकडे जमा होते. पायाकडच्या बाजूला खाचेमध्ये मध्यभागी एक छिद्र असून, त्या छिद्रातून तैत द्रव्य जमा होत असते.

या पिण्डिवितलसाठी वापरावयाचे धाराप्रत सफाटक, चांदी, तांबे इत्यादी धारूप्रसूत वा मातीचे बनविले जाते. रोगनुसूप औषधीचा क्रमाण, तैल वा घृताने धारा केली जाते. सामान्यतः १। मुहूर्ताप्रसून २॥ मुहूर्तापर्यंत (३६ ते ७२ मिनिटे) ही धारा दिली जाते किंवा स्वेदासाम होईपर्यंत हा धारास्वेद करावा असे म्हणता येईल. शरीरावयवांपासून ३२” उंचीवर धाराप्रत धरून धारा सोडली जाते. यापेशा फार अधिक वा कमी उंचीवरून धारा देऊ नये. धारा देत असताना शिरप्रदेशी शीत द्रव्यांचा तर इतर शरीरावयवांसाठी उषा द्रव्यांचा प्रयोग करावा. स्वेदासाठी वापरावयाचे द्रव्य हे फार गर वा फार उणाही असता उपयोगी नाही. धारा चालू असताना संवाहन-मर्दन हेही अपेक्षित असेच कर्म आहे.

पिण्डिवित, कर्म पूर्ण ज्ञात्यानंतर रुग्णाच्या ताळुप्रदेशी आमलकी कल्क ठेवून तो करूक एका मुद्द वाळाने बांधून ठेवतात. त्याचप्रमाणे कथाळावर पट्टी बांधतात. स्वेदानपासून होणार इंद्रियातोप याने टळ्यांनी तसेच स्नेहादीपासून डोळ्यांचेही संरक्षण घडते. धारास्वेदासाठी जर दूध वापरले असेल, तर दररोज वेगाळे ताजे दूध घ्यावे. तैलादी स्नेहाचा प्रयोग केला जात असेल, तर तेच तैल पुऱ्या ३ दिवसांसाठी वापरता येते. ३ दिवसांनंतर त्या स्नेहात पुऱ्या नवीन स्नेह मिसळून तयार जालेल्या मिश्रणाचा प्रयोग करावा. ७ दिवसांनंतर याव पहिला वापरलेला स्नेह टाळून देऊन नवीन स्नेह वापरावा.

२. अवगाहस्वेद

'बातहरोत्कनाशक्षीतेलघुतपिशितरसोष्णसलिलकोेछकाबाहहनु यथोक्त्वा

एवावगाहः ।' - च. सू. १४/४६

'यथोक्त एकोति लोकप्रसिद्ध इवेति ।' - च. सू. १४/४६ चक्रपणि टीका.

'नाम्भे: बहंगुलं यावद् मन्त्रः कवचस्त्व धारया ।'

कोणाया स्कंधयोः स्मिक्तास्तिष्ठेत् स्तिग्यथतनुर्निः । ॥

मुहूर्तेन्द्रं समारश्य यावत्स्यात् तच्चवृक्षयम् ।

एकांतरो हृष्यतरो वा युक्त न्देहोवगाहने ॥' - भा. प्र. पू. खं.

'काष्ठाकवगाहामस्तिष्ठां तावदेका यतां समां ।

ज्ञोणी वातहरक्वाथं कृशरा क्षीर पूरिताम् ॥

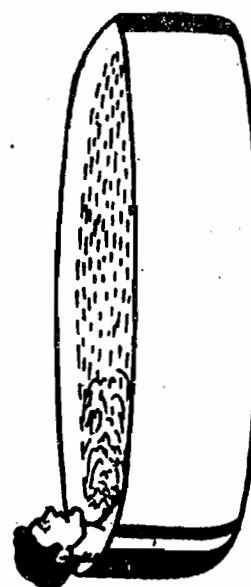
कृत्वा तस्यां सुखोष्णायामस्यक्तं वातरोगिणाम् ।

ज्ञात्वाकवगाहयेत् तावत् यावत् स्वेदागमो भवेत् ॥

...इद॒शेरैव सलिले करटाहै चार्यपूरिते ।

प्रवेश्य स्वेदयेत् स्वेद्युपुदकोठः प्रकीर्तिः ॥' - भेल. सू. २३

अवगाहाचा अर्थ बड्डघून ठेवेणे असा आहे. ज्ञा स्वेद प्रकागत शारीरवयव गरम
द्रवदत्यांमध्ये बुड्डघून ठेवून त्याद्वारे स्वेदन केले जाते त्यासच अवगाहस्वेद असे महत्ते
जाते. वातहर वनस्पतीचे काढे, सिद्ध दुध, तैल, घृत, सांसरस वा केवळ गरम
पाण्याने अवगाह केला जातो. याप्रकारे अवगाहस्वेद करण्यासाठी अवगाहस्वेदन यंत्राचा
(Tub) उपयोग करणे इट ठरते. हे अवगाहस्वेदन यंत्र (Tub) सिमेट, लोखंड, तांबे वा

तत्सम धातू इत्यादिचे वा लाकडी बनविलेले असते. त्यास गार व गरम पाण्याच्या
नल्या जोडलेल्या असतात. टबच्या तव्हास एका बाजूस एक छिद्र असून त्यासमध्ये
आवश्यकतेनुसार द्रवदत्य बाहेर काढणे शक्य होते असते. टबची लांबी ६' ते ६॥'
इतकी असून रुंदी २' व खोली २॥' इतकी असते. द्रवदत्यांमध्ये सामान्यतः 'गरम
पाणी, एंडमूलकन्या, दरमूलकन्या मते नाभीच्या वा निंगडीचा काढा वापरला जातो.
भावप्रकाशकारणच्या इतका शारीरप्रदेश द्रवात राहील इतके द्रवाचे प्रमाण हवे. याचवेळी खांडावर याच द्रवदत्याचा परिषेकही करावा. या

८० / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

कोणा द्रव्यात रुणास १ ते ४ मुहूर्त बसावे लागते. (४८ ते १९६ मिनिट) किंवा
स्वेदगम होईपर्यंत स्वेदन करावे असे म्हणता येईल.

भेल संहितेत या अवगाह स्वेदालाच 'उदकेष्ठ' असे महत्ते असून, स्वेदनयंत्र हे
लाकडाचे बनवावे असे म्हटले आहे.

वापाट व सुश्रुतानी सांगितलेल्या ताप, उष्म, द्रव व उपनाह स्वेदांपैकी तापस्वेदामध्ये
औषधिदत्यांचा शारीरवयवांशी संबंध येत नाही. उज्जास्वेदात केवळ जाषाचा संबंध
वेतो, तर द्रव स्वेदामध्ये औषधिदत्ये ही साक्षात शारीरवयवांशी संबंधित असतात.
याचमुळे ताप, उष्म व द्रवस्वेद हे अधिकाधिक उतम स्वेदप्रकार म्हणून गणले जातात.

(आ) चारकोबक्त्त-स्वेद-प्रकार ५७-६

'संकारः प्रस्तारो नाडी परिषेकोबगाहनम् ।'

जेंताकारोऽश्यमनः कर्षः कुटी भृः कुंभिस्वेद च ॥

कूपे होलाक इत्येते स्वेदयर्थं त्रयोदश ॥' - च. सू. १४/३९, ४०
सुश्रुत वा वाभूषण यांनी सांगितलेले ताप, उष्म, द्रव, उपनाह हे ४ स्वेदप्रकार
कोणत्या प्रकारचे द्रव्य स्वेदनासाठी वापरले गेले यावरुन केलेले आहेत हे आपण
पाहिलेले आहेच. चरकानी स्वेदालाचामध्ये स्वेदाचे जे एकंदर १३ प्रकार वर्णलेले
आहेत त्यांमध्ये मात्र कोणत्याही विशिष्ट बाबीचा आधार घेऊन हे प्रकार सांगितलेले
आहेत, असे आढळत नाही. चरक कालामध्ये व्यवहारात् अधिक प्रमाणात स्वेदनाचे जे
प्रकार अवलंबिले जात असत त्यांचे फक्त संकलन चरकानी केले असून, त्याच
संकलित प्रकारांचे विवेचन केलेले आहे असे याबाबत म्हणता येईल.
चरकानी सांगितलेले १३ स्वेदप्रकार पूर्वीलप्रमाणे आहेत-

- १. संकरस्वेद २. प्रस्तरस्वेद ३. नाडीस्वेद
- ४. परिषेकस्वेद ५. अवगाहस्वेद ६. जेंताकस्वेद
- ७. अशमघनस्वेद ८. कुर्तीस्वेद ९. कुटीस्वेद
- १०. भूस्वेद ११. कुंभास्वेद १२. कूपस्वेद
- १३. होलाकस्वेद

या १३ प्रकारांपैकी काही स्वेदप्रकारांचे वर्णन सुश्रूत व वाग्मि यांनी सांगितलेल्या
नल्या जोडलेल्या असतात. टबच्या तव्हास एका बाजूस एक छिद्र असून त्यासमध्ये
आवश्यकतेनुसार द्रवदत्य बाहेर काढणे शक्य होते असते. टबची लांबी ६' ते ६॥'
इतकी असून रुंदी २' व खोली २॥' इतकी असते. द्रवदत्यांमध्ये सामान्यतः 'गरम
पाणी, एंडमूलकन्या, दरमूलकन्या मते नाभीच्या वा निंगडीचा काढा वापरला जातो.

१. संकरस्वेद
'तत्र वल्लानारितेरवल्लानारितेर्वा पिण्डैर्थोक्तेरुपत्वेदन संकरस्वेद इति विद्यात् ।'
'संकरादिस्वेदालाच्युवेदपर्यंतासिद्धाः ।' - च. सू. १४/४० चक्रपणि टीका.

'पिण्डैर्थोक्तेरिति तिलमाषादिपिण्डैः तथा गोखरादिप्रत्येकां पुतकरूपैश्च पिण्डैः ।'
- च. सू. १४/४१
'पिण्डैर्थोक्तेरिति तिलमाषादिपिण्डैः ।' - च. सू. १४/४० चक्रपणि टीका

'तत्र गुरुक्यालयाषणलोहिंडनामिवगार्णि॒ सदंशेन गृहीत्वांभ्यस्यम्ने वा
 मिमज्जयेत् । तेराब्राविक वज्जेण वैष्टिः॑ श्लेष्यमदोशूच्यल्पं गंथिमद्वासर्जयमां स्वेदयेत् ।
 पासुसिकतागवादिकीषथान्युत्सुलाकपलतत्वेत्वा अस्त्रोत्तव्याथिते॑ पूर्वपद् वैष्टिः॑ ।
 गवादि॑ शकुनाद्रेण पिङ्डकृतेन उपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरामासिंडेवा॑ वातरोगव्यति॑
 मिंडस्वेदः॑ । स एव संकरात्वः॑ ।' - अ. सं. सू. २६
 संकरस्वेद ही एक रुढ़ संज्ञा आहे न त्यामुळेच हे नव या स्वेदप्रकारास कर्ते दिले
 नेते याचे 'रुदी' याशिवाय अन्य स्माईकरण देता चेत नाही.
 (संकर स्वेदमध्ये स्वेदन केले जाते) वज्जामध्ये बाधूनी संकरस्वेद करता येतो तीव्य, उट्ठीद, कुलत्या
 कल्पन, त्या द्वारे स्वेदन केले जाते ज्ञात्यांची एका वज्जात पोटली करून ती पोटली गरम
 प्रत्यक्ष शरीराववांशी संपर्क साधूनी संकरस्वेद करता येतो. तीव्य, उट्ठीद, कुलत्या
 आदी द्रव्ये मांसरस वा अन्य द्रव्यपदार्थांत शिजवून, त्यांना पिंड तयार करून तो पिंड
 वज्जात बांधून त्याची पोटली बनविली जाते. ही पोटली गःः दृध, मांसरस, पायस
 यांमध्ये वारंवार बुद्धून त्या द्वारे स्वेदन केले जाते. गाय, गावः इंट, डुक्कड, बोडा
 आदी प्राणयांचा मुकलेलो पुरीष (गोवन्या) गरम करून, वज्जाखरांजी शरीरावर ठेवून
 स्वेदन केले जाते. या प्रकारेच वाढू, बारीक रेती, पाषण, लोहगातक आदी करून
 त्याद्वारे स्वेदन केले जाते.
 वज्जात वर्णनावरून हे स्पष्ट होईल की, संकरस्वेदाचे निपाथ व रुक्ष असे २ प्रकार
 संभवतात. निपाथ संकरस्वेदाचा उपयोग वातव्याधीमध्ये किंवा ज्या रोगात वातप्रधान
 दोष असतील तेव्वा होतो तर रुक्ष संकरस्वेदाचा उपयोग कफप्रधान दोष असताना,
 आमदोष असताना, अधिक होतो.
 अष्टांग संग्रहकारानी संकरस्वेदात असे महाते असून, काही थोडासा
 फक्क करून चरकाप्रमाणेच वर्णन केलेले आहे. अष्टांगसंग्रहकारांच्या मते मातीने
 खाएप, दाढ, वीट, लोहगोलक आदी अग्रीवर ठेवून लाल होईप्रति तापवावेत.
 तापलेल्या या वस्तु पाण्यात-टाकाव्यात. लोच पाण्यातून काढून त्यांना लोकरीच्या वा
 शेमी आई वज्जात गुंडाळून त्यांच्या साहाय्याने स्वेदन करावे. हा स्वेद कफप्रधान दोष,
 गंधोमध्ये तसेच शूलातीसाठी उत्तम कायीकारी ठरतो. वाटुका, गाय आदी प्राणयांचे
 वाळलेले पुरीष, धान्याचा भुसा हे सर्व पदार्थ काळी आदी अस्त पदार्थबोर उकल्लून
 ते पदार्थ आल्या फडक्यात गुंडाळून त्याने स्वेदन करावे. अथवा गाय आदी प्राणयांच्या
 ताज्ज्ञा पुरीषांची पिडिकार पोटली करून त्याने स्वेदन करावे. वातव्याधी आदी रोगांत
 उपनाहासाठी वापरल्या जाणाच्या द्रव्यांचा पिड करून त्याने स्वेदन करावे.
 जबरकिंवी - व्यवहारामध्ये शालिष्ठिक पिङ्डस्वेद हा अनेक रोगांमध्ये वापरला
 जातो. विशेषतः केरळमध्ये हा प्रकार अधिक प्रमाणात वापरला जातो. या प्रकारास
 केरळमध्ये स्थानिक भाजेत 'जवरकिंवी' असे हणतात. यासाठी ब्राह्मपुरुषव्याप्ति॑ दृध
 यांच्याबरोबर शालीष्ठिक घालून शिजवतात. शिजलेला भात घोटून रलस्या बनवितात,

याप्रमाणे तयार जालेले द्रव्य एका वज्जात बाधून त्याची पोटली केली जाते. ही पोटली
 उपरोक्त वर्णन केलेल्या क्वाच तथा उधाच्या मिश्रणात ठेवून गरम करून त्याच्या
 साहाय्याने स्वेदन केले जाते. पिंडस्वेद १ ते १॥ तासपर्यत केला जातो. स्वेदन पूर्ण
 जाल्यावर या पिडतील द्रव्याने उद्धरत न केले जाते.
 त्यानंतर गरम पाण्याने अंघोळ करून रुणास आराम करण्यास सांगितले जाते.
 या प्रकारचा पिंडस्वेद ७ ते १४ दिवासांपर्यंत मातत्याने केला जातो.
 अन्नतेपन - हीही उपरोक्त पिंडस्वेदाचीच एक उपकल्पना मूळगता चेईल. यामध्ये
 पिंड न बनविता शिजवलेल्या शालीष्ठिकाती द्रव्याचे लेपन शरीरावर करून स्वेदन
 केले जाते.

२. प्रस्तरस्वेद

कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे॑ व्याङुलावककृष्मव्याप्ति॑ वा स्वस्यक्तसर्वांत्रस्यान्त्रस्यान्त्रस्यान्त्रपरि॑
 स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति॑ विद्यात् ।' - च. सू. १४/४२

या स्वेदप्रकारात अष्टांग संग्रहकारानी संस्त्रास्वेद असे मृटले आहे.

पाषणाच्या उपयोग केला जातो. शूक वा शिंवी थांच्या, पुलाक (झुइधान्य), वेशवार
 (मांसाचे बारीक तुळडे), पायस (खीर), कृशरा (खिंचडी), उत्कारिका वारौ द्रव्ये शिजवून
 गरम असतानाच या पाषणावर पसराविली जातात. नंतर त्यावर रेशमी-वस्त्र किंवा
 एरंडादी वातावर वनसपतींची पाने पसरून त्यावर रुणास झोपविले जाते. यामध्ये स्वर्वागास
 एकाच वेळी स्वेदन क्वाचे ही अपेक्षा असते. स्वेदन करताना द्रव्यक्रान होणार नाही याची
 काळजी घेतली पाहिजे.

३. नाडीस्वेद - याचे वर्णन उप्रस्वेदाच्या वर्णनाच्या वेळी पूर्वीच केलेले आहे.

४. परिषेक - द्रव्यस्वेदाचे वर्णन करताना या स्वेदप्रकाराचे विवेचन पूर्वीच
 केलेले आहे.

३. अवगाहस्वेद

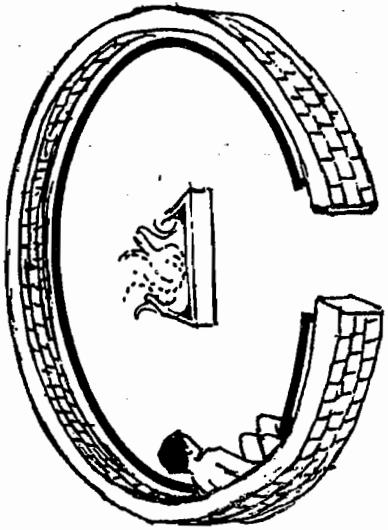
याचेही वर्णन द्रव्यस्वेद प्रकरणी पूर्वीच केलेले आहे.

५. जंतोक स्वेद

'अथ जंतोकं चिकिर्षिभिः॑ परीक्षेत तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवत्ति
 प्रशस्ते॑ शूभ्रमधारे॑ कृष्णमूर्तिके॑ सुवर्णमूर्तिके॑ वा परीक्षापुष्करिण्यादीना॑
 सप्तवाणी॑ वाडरत्नी॑रुपकृत्यादिकामाडुखुद्मुखुद्मुख, नाभिमुखतीर्थ॑ कृतगारं कारयेद॑
 उत्सधाविस्तारतः॑ परमरत्नी॑ शोदण्डा॑ समानात् सुवृत्तं॑ सूक्लमस्यत्रनेकवाताचनमः॑
 अस्य॑ कृत्यागारस्थातः॑ समानातो॑ शितिमरत्नविस्तारोत्सेयां॑ पिंडिकां॑ कारयेदाकपटात॑
 मध्ये॑ चास्य॑ कृत्यागारस्थ्य॑ चातुर्थ्यक्षुर्मात्रपुरुषप्रमाणं॑ मुण्मयं॑ कुरुत्संस्थान॑

१॥ पृष्ठ). कूटागर वर्तुलकार असून त्याचा न्यूस १६ अरली असावा व उंचीही १८ अरली इतकीच असावी. या कूटागाराच्या भिंती जाड असून, त्या मातीने लिपतेल्या असाव्यात. भिंतीमध्ये वायुवीजनसाठी अनेक छोटी छिद्रे असावीत. या कूटागारास एकच दवाजा असावा. भिंतीलागत आतल्या बाजूस चारही बांजूनी एक पिंडिका (चौथरा किंवा ओटा) असावी, या पिंडिकेची ऊंची १ अरली व रुदीही १ अरली इतकी असावी. रुणास या पिंडिकेवर झोपून स्वेद घ्यावयाचा असतो.

जेंताकस्वेद कूटागर

बहुमुख्यमिळमगारकोळकसंभं सविधानं कारयेत् । तं च खटिदिगणामाश्वकणादिना वा काळानां पूर्णित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जनीया: साधु दग्धानि काळानि गतस्मानि अवतदं च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोरेवेन चोषणा तुक्तमितित्रेन पुरुषं वातहराश्वकनगांवं वातावच्छनं प्रवेशयेत्. प्रवेशयं व्येनमनुशिष्यात्- “सोम्य! प्रविश्य कल्याणाचारोरेण्याय चेति, प्रविश्य वेनां पिंडिकामार्थिलहुणाश्वर्तपरायश्चाभ्यां यशासुखं परीयाः, न च त्वया स्वेदमुच्चिपरीतेनापि सता पिंडिकेषा विमोक्तव्याऽऽप्णाणोच्छ्वासात्. भ्रशयगानो ह्वातः पिंडिकावकाशात् द्वारमधिगच्छत् स्वेदमुच्छिपरीतया सद्यः प्रणान् जहा: तस्मात् पिंडिकामेनां न कथंचन मुचेत्याः, तं यदा जनीया: विगताभिष्वदमात्मानं सम्यक्वस्तुतस्वेदपिच्छं सर्वसोतोविमुक्तं लघुशूतमपगातविबंधसुपित्वेदनिमित्ति, ततस्तां पिंडिकामनुसरन् हारं प्रपद्येत्याः, निकष्य च न सहसा चक्षुषेः परिपालनर्थं शीतोदकमुपस्थितेया: अपगतसंपत्तमस्तु-मुहूर्तात्पुखीष्णोन् वारिणा यथान्यावें परिविकारःकृनीयाः ।” इति जेंताक स्वेदः ।

- च. सू. १४/५६

जेंताक स्वेद हीही एक रुढ संज्ञा आहे, अर्थवाचक संज्ञा नन्हे.

जेंताकस्वेदाचा प्रयोग करण्यासाठी एका विशिष्ट आकाराच्या कूटागाराची आवश्यकता असते. कूटागर शहराच्या उत्तर वा पूर्वांशेस असावे. ज्या ठिकाणी कूटागर बनवावयाचे असेल तेथील जमीन काळी वा पिवळसर रंगाची तसेच स्तिर्ष असावी. कूटागर विहीर, तलाव आदी जलाशयाच्या काठी तयार करावे. जलाशयाच्या पांचम वा दक्षिण दिशेस जेथे समतले (सपाटे) व सुविशक्त भूमी असेल अशा ठिकाणी जलाशयापासून कृषी किंवा ८ अरली दूर अंतरावर हे कूटागर बनवावे. (अरली = हात = अंदाजे

जेंताकस्वेद कूटागर

कूटागाराच्या मध्यभागी ४ अरली लांबिरुंदीचा एक अंगारकोळकसंभं (शेंगडी, भट्टी) असावा. त्याची ऊंची एक पुरप्रमाण (७ पूट) इतकी असावी. या अंगारकोळकास अनेक लहान छिद्रे असून, अंगारकोळकास ज्ञाकण घालण्याचीही सोय असावी. या अंगारकोळकामध्ये खादिर, अश्वकर्ण इत्यादी लाकडांची रास करून अग्री प्रज्ञलित करावा. अग्री चांगला प्रदीप जाला, विगतशून जाला की त्वावर ज्ञाकण ठेवावे. या अग्रीमुळे कूटागर गरम जाल्यावर रुणास आत प्रवेश करण्यास सांगावे. सुन्नेहित अशा रुणाने एकचनेच या कूटागारात प्रवेश करावयाचा असतो. वैद्य जेंताकस्वेद जाळ शकत नाही. व म्हणूनच प्रथमतः रुणास भी देऊन त्वावे मनोबल वाढवावे. कूटागारात प्रवेश करण्यापूर्वी रुणास काही सूचना देणे अत्यावश्यक उरत. त्यापैकी महत्वाची सूचना म्हणजे रुणाने चिंतीलातत्त्वा पिंडिकेवर बसून वा ज्ञोपून स्वेद घेतला पाहिजे. जेव्हा स्वेदन पूर्ण ज्ञाल्यावे रुणास जाणवेला, शरीरातील अभिषंद कमी होईल. गौरव-चिंबध-संभ आदी लक्षणे नाहीशी होतील, त्या वेळेस रुणाने पिंडिकेच्या साहाय्यानेच हळूहळू गवहर यावे. रुणाने कधीही पिंडिका सोडता उपयोगी नाही. हा स्वेद एक प्रकारे तीक्ष्ण स्वेद असत्याने काही वेळा ब्रम, मूळ्डी लक्षणे

उत्पन्न होेक शकतात. अशा वेळी रुणाने चैथरा सोडलेला असेल तर रुण मध्यभागी

असणाऱ्या अंगाकोष्ठकावर पडगयाची व त्यामुळे गंभीर उपद्रव उत्पन्न होण्याची
शक्यता असते. यामुळे नव्याचित मृत्युही संभवतो. याचमार्ती पिंडिका कधीही सोडूनको
अशी सूचना रुणास कूटागणरात प्रवेश करण्यापूर्वी वारंवार करणे व ती त्याच्या मनावर
बिविधे आत्यावे आहे.

रुण मिंडिकेच्या साहाय्याने बाहेर आल्यानंतर लोच डोळ्यांस गर पाण्याचा
म्यर्श, हवाहवासा वाटला तरी करू नये. या वेळी शरीरोषा वाढलेला असल्याने या
गार पाण्यावे बाष्प होऊन नेत्रास अपाय होतो व क्वचित अंथलही येते. मृणूनच ही
दक्षता घेणे जरुरीचे असते. शरीरोषा हळूळूळू कमी झाल्यावर कलम दुर झाल्यावर
(साधारणत: एक मुहूर्त म्हणजेच ४८ मिनिटांनंतर), गरम पाण्याने स्नान वा परिक
करावा.

या प्रकारे जेताक स्वेदनाचा हा निषी तीक्ष्ण स्वेदन करणिण्या आहे. तापस्वेदाचाच
हा एक प्रकार आहे असे मृणता येईल. सध्या व्यवहारात फारसा प्रचलित नसलेला,
परंतु पूर्वीच्या काढी बऱ्याच प्रमाणात केला जाणारा हा एक स्वेदप्रकार आहे असे
मृणता येईल.

७. अशमयन स्वेद

‘शवानस्य प्राणेन धनमस्यमयो शिलाम् ।
तापायित्वा मारुतं वेदार्थमि: सप्रदीपितैः ॥
तत्या स्वस्यकर्तस्यवार्णः स्वप्नं तिष्वचति न सुख्यम् ।
कोरवाजिनकोषेयप्रावाच्यैः सुख्यतः ।

इत्युक्तोऽस्मयन स्वेदः..... ।।' - च. सू. १४/४७ ते ४९.

प्रज्वलित कलन विगतथूम झाल्यावर त्यावर ठेवलेल्या एका बाजल्यावर स्नेहाभ्यक्त
रुणास झोपविले जाते. हा एक ताप स्वेदाच याकार होय.

८. कुटीस्वेद

‘अनत्युत्तमेष्विस्तारं वृत्ताकारामतोचनाम् ।
यन्मिहिंति कुटीं कृत्वा कृच्छादैः सप्तमेष्वेद ॥
कुटीमध्ये भिष्फू शव्यां स्वास्तीणां चोपकल्यवेत् ।
ग्रावाजिनकोषेयकुथकं बलगलगोलकैः ॥
हसांतकाभिरगारपूणाभिस्तां च सर्वशः ।

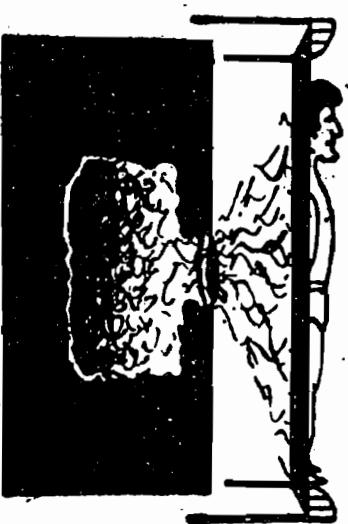
याप्रकारे तापलेल्या शिळेतून निधणाऱ्या वाफेने स्वेदन घडते.
अशमयन आणि प्रस्तरस्वेद या दोन्हीमध्ये मोठी शिळ्या जरी वापरली जात असली
तरी या दोन स्वेदप्रकारां बराच फरक आहे. प्रस्तरस्वेद शिळेवर शिळाविलेला भात
प्रस्तरवून स्वेदन करावितात. तर अशमयनमध्ये प्रत्यक्ष शिळ्या तापवून, त्यावर पाणी
शिंपूडून निधणाऱ्या गरम वाफेने स्वेदन घडते.

c. कुर्झस्वेद

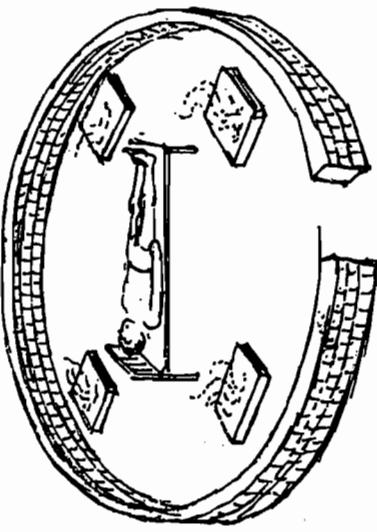
‘.....कुर्झस्वेदः प्रवक्षते ।

‘खानयेव्यव्यनस्याधः कुर्झ स्थानविभागवित् ।
तीनदेश्यमैरगर्त्तां कुर्झ पूरयेततः ।

तस्यामुपरि स्थायां स्वप्नं तिष्वचति न सुख्यम् ।।' - च. सू. १४/५०
'कुर्झरभ्यतरविस्तीणोऽल्यमुखोः गतः ।'- च. सू. १४/५० चक्रपाणि टीका
कुर्झ याचा अर्थ आहे जामिनीमध्ये खणलेला. अत बरीच पोकळी असणारा, पण
ज्यावे तोड लहान आहे असा खड्डा. या कुर्झमध्ये औषधी वनस्पतीच्या काळाने अग्री
मृणता तोड लहान आहे असा खड्डा. या कुर्झमध्ये औषधी वनस्पतीच्या काळाने अग्री

कुटी स्वेद

अर्थात् रचना

विगतधूम ज्ञालेत्या हंसतिका (शेगड्या) ठेवाव्यात. यामुळे खोलीतील हवा गरम होते व स्वेदन घडते.
जेताकस्वेद व कुटीस्वेदामध्ये बारव फरक आहे. जेताकस्वेदत मध्यभागी अग्निकोषउसंभ असतो व रुण भिंतीलगच्या पिंडिकेवर झोपलेला असतो, तर कुटीस्वेदामध्ये रुण कुटीच्या मध्यभागी झोपलेला असून भिंतीजोरी हंसतिका ठेवलेल्या असतात. जेताक स्वेद हा तीक्ष्ण स्वेदाचा प्रकार आहे, तर कुटीस्वेद हा मुद्द सुखपूर्वक स्वेदाचा प्रकार आहे. हाही या दोन्हीमधील एक महत्वाचा फरक होय.

१०. भूस्वेद

'य एवाश्यनस्वेदविविष्टो स एव तु ।'

प्रशस्तायां निवातवायं समाचायुपदिष्यते ॥' - च. सु १४/५४
अशस्यनप्रमाणेच हा एक स्वेदप्रकार आहे. अशस्यन स्वेदामध्ये प्रशस्त शिला गरम करून स्वेदन केले जाते तर भूत्येनामध्ये प्रशस्त व समतल भूमिभागावर काढाली जाळून भूमी तापवून, पाण्याने अग्नी विझवून त्यावर रुणास झोपविले जाते.

११. कुंभी स्वेद

'कुंभी वाताहरक्वाच्यापूर्णा भूमो निखानयेत् ।
अर्थप्राग विशागं वा शयनं तज्जोपरि ॥
स्थापयदेसनं वायि नातिसाहपरिच्छदम् ।'
अथ कुंभ्या सुसंतप्ताक्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥
पाषाणां चोषणा तेन तत्त्वः स्विद्यति ना सुखम् ।
सुसंवृत्तांगः स्वस्थंगः लहैरनिलताशनैः ॥' - च. सु १४/५५ ते ५७

एक मातीचे भडके (कुंभ) घेऊन त्याचा १/२ किंवा ३/४ भाग जमिनीत पुरावा. यावर एक चारणाई ठेवून त्यावर रुणास बसवावे वा झोपवावे. कुंभामध्ये वातान द्रव्यांचा कवाच भरून त्या कवाचात तप्त लोहगोलक बुडवावेत, यामुळे निर्माण होणाऱ्या वाफेने स्वेदन घडते.

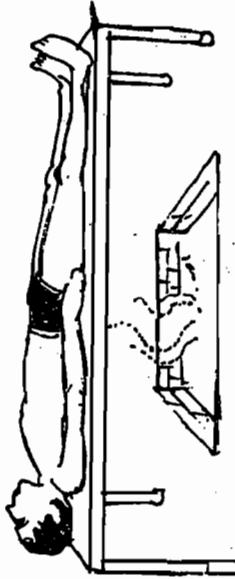
१२. कूपस्वेद

'कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेष्यतः ।
देशे निवासे शस्ते च कुचार्दिंतः सुमार्जितम् ॥
हस्तव्यक्षगोखरोशूणां करीष्वेदग्रथपूरिते ।
स्वच्छतः सुसंतीर्णेऽन्यवतः स्विद्यति ना सुखम् ॥' - च. सु १४/५८, ५९
कर्षुस्वेदाप्रमाणेच हाही एक प्रकार आहे. कर्षुस्वेदाप्रशस्ता तीक्ष्ण स्वेदन या प्रकारमध्ये घडते.

कूप म्हणजे विहीरा. यामध्ये विहीरिसदृश मोठा गळ्या जमिनीत खण्ला जात असल्यानेच या स्वेदप्रकारास कूपस्वेद असे म्हटले आहे. ज्या खडक्यावर चारपाई व्यावस्थित ठेवता येईल इतक्या लांबारंदीचा हा खड्या असावा. लांबीच्या दुपट खोली असावी. सामान्यतः ६' लांब, २।' रुंद व १२' खोलीचा हा कूप बनवावा असे म्हणता येईल. कूपाच्या भिंती मातीने चांगल्या लिंगून घावावत. या कुपात होती, गाढव, ठंट, गाय, घोडा आदी प्राण्यांचे शुक्र पुरीष (गोवन्या) भरून अग्नी फ्रज्जलित करावा. विगतधूम शात्यावर कुपावर ठेवलेल्या चारपाईवर स्नेहाम्यक रुणास झोपवून स्वेद करावा.

१३. होलाक स्वेद

'शीतिकां तु करीशणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तःप्रमाणेन शब्दामुपरि तज्जच ॥
सुदृशाचां विशूमायां यथोक्तामुपकल्यवेत् ।
स्वच्छतः स्वारंतस्त्राम्यवतः स्विद्यति ना सुखम् ॥
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महिषिणा ॥' - च. सु १४/६० ते ६२
होलाकस्वेद हाही तापस्वेदाचाच एक प्रकार होय. यामध्ये चारपाईवर रुणास स्नेहाम्यवक्त करून झोपविले जाते. या 'चारपाईखाली मोठ्या शेणडा पेटवून ठेवल्या जातात. व्यवहारात सूतिकेस दिला जाणा रस्ते हा होलाक स्वेदच होय.

(इ) अग्रस्वेद, अनग्रस्वेद

'इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽपिगुणं च ।' - च. सू. १४/६४
'अग्रिगुणाद्वते इति साक्षादमिस्वंधेन कृताद्युष्मातादिना ।'

- च. सू. १४/६३ चक्रपाणि टीका

स्वेदाचे विविध दृष्टिकोनातून विचार करून वार्गिकण कीरत असताना शास्त्रकारांनी वर्णिलेले आणखीही एक महत्वाचे वर्गिकण म्हणजे अग्रस्वेद व अनग्रस्वेद हे होय. या प्रकारणात आतपवै स्वेदन प्रकाराचे जे विवेचन केले गेले ते सर्व प्रकार अग्रस्वेदाचे होते. या सर्व प्रकारांत स्वेदन करताना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे अग्रीचा उपयोग स्वेदनासाठी केलेला होता. स्फूर्णनं या प्रकारांचा समावेश अग्रस्वेदामध्ये केला जातो. अग्रस्वेद - काही स्वेदन प्रकारांत मात्र अग्रीचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षही वापर न करता स्वेदन घडत असते. या सर्व स्वेदन प्रकारांस वासाठीच अग्रस्वेद असे म्हटले जाते.

अनग्रस्वेदाचे १० प्रकार चरकानी वर्णिलेले आहेत.

'व्यायामं उष्णसदनं गुरुप्रावरणं शुद्धा ।'

बहूपानं भयोक्तेष्वातुपनाहाहवातपा: ॥

स्वेदयंति दशैतानि नरमायिगुणाद्वते ॥ - च. सू. १४/६३, ६४

१. व्यायाम, २. उष्ण सदन, ३. गुरुप्रावरण, ४. शुद्धा, ५. बहूपान, ६. भय,

७. क्रोध, ८. उपनाह, ९. आहव, १०. आतप हे ते १० अग्रस्वेदाचे प्रकार होत.

१. व्यायाम

'शरीरेचेष्टा या चेष्टा स्वेद्यर्था बलवर्धिनी ।'

देहव्यायामसंज्ञाता मात्रया तां समाचरत् ॥ - च. सू. ७/३१

शरीरग्राहासंज्ञनं कर्म व्यायामसंक्षितम् । - सु. चि. २४/२५

व्यायामाने शरीरास आयास घडतो आणि स्वेदन होते. व्यायामामुळे स्वैर्य प्राप्त होते. बलही प्राप्त होते. व्यायाम किंतु करताना अर्थे शक्ती खर्च पडेल इतका किंतु करावर घाम येईल इतका व्यायाम करता असे सांगितले जाते. मेंदोरेगासारख्या रोगात या स्वेदनाचा उपयोग करून घेतला जाते.

२. उष्णसदन

निवात, ज्यास खिडक्या वा झोरेके नाहीत, ज्यान्या भिंती जाड आहेत अशा घरात गहण्याने स्वेदन घडते. जेंतक वा कुटीसंदेमध्ये अग्रीचे साहऱ्याने घरातील हवा मुद्दाम गरम करून स्वेदन केले जाते व म्हणून ते अग्रस्वेदाचे प्रकार होत. येथे मात्र आपोआपच कोदल्यामुळे स्वेदन घडत असते.

३. गुरुप्रावरण

जाड पांचरुण घेण्यानेही शरीरोष्या कोंडला जाऊन घाम येऊ लागतो. उष्णसदन

प्रत्येक वेळी, प्रत्येक रुणास उपलब्ध होईलच असे नाही, पण गुरुप्रावरण मात्र कधीही उपलब्ध होऊ शकते व म्हूऱूनच मुलभत्तेने या प्रकारचा वापर करता येतो.

४. शुद्धा

सुखावृद्धी शाळ्यानंतरही आहार न खेण्याने प्रज्ञरित शालेल्या जरुरप्रीमुळे स्वेदन घडते.

५. बहूपान

बहूपान म्हणजे बहुमध्यपान होय. मद्याच्या उष्णा, तोळणा गुणामुळे स्वेदन घडते.

६. भय

भयामुळे मनोभिघात होऊन वातवाहिन्यांचे कार्य वाढल्याने स्वेदन घडते.

७. क्रोध

क्रोधामुळे उत्पन्न होणाऱ्या पित्रप्रकोपाने स्वेदनकर्म घडते.

८. उपनाह

उपनाहाचा समावेश अग्रस्वेदामध्येही केला जाते हे आपण पूर्वीच पाहिलेले आहे. या टिकाणी उपनाह हा अनग्रस्वेदाचा प्रकार म्हणून सांगितलेला आहे. या प्रकरणी उपनाहाचा अर्थ लेप असा करणे युन्त ठरते. शरीरावयवांवर केल्या जाणाऱ्या विविध प्रकारच्या लेपामुळे शरीरस्थ उष्णा कोंडला जातो व त्यामुळे त्या प्रदेशी स्थानिक स्वेदन घडते.

९. आहव

आहव म्हणजे मुष्टियुद्ध. यामुळेही शरीरास आयास घडतो व स्वेदन कर्म घडते.

१०. आतप

सूर्योक्तिरांदरे स्वेदन घडते. काहीच्या गते आतप सेवन हा अग्रस्वेदात समाविष्ट करण्याचा प्रकार आहे. कारण या प्रकारात सूर्यप्रकाशाद्वारे अग्रीच प्राप्त होत असतो. चराकानी जसे १० अनग्रस्वेदाचे प्रकार सांगितलेले आहेत तसेच सुश्रूतानीही अग्रस्वेदाचे काही प्रकार वर्णिलेले आहेत.

११. कफमेतोऽन्विते वायो निवातपुरुषप्रावरणनियुज्ज्वल्यव्यायामभारहरणामर्वं स्वेदमुत्पदयोदिति ।'

निवात, आतप, गुरुप्रावरण, नियुद्ध, अच्छगमन, व्यायाम, भारवहन, अमर्ष-क्रोध हे सुश्रूतानी सांगितलेले अनग्रस्वेदाचे प्रकार आहेत.

वत्सनाभासारख्या ओषधिद्वयांच्या सेवनामुळेही स्वेदजनन होते. घाम फार येतो. हे जे स्वेदजनन घडते त्याचाही अग्रस्वेदातच समावेश करावयास हवा, कारण येथेही अग्रीचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संबंध शरीरावयवांशी आलेला नसतो.

अनाश्रितेदाचा उपयोग कफ आणि मेदाने युक्त वायरूच्या निवारणासाठी करावा
असेही सुश्रुतानी स्थापन केलेले आहे.

इ) स्नेहस्वेद-रुक्षस्वेद

'वातश्लेषणि वाते वा कफे वा स्वेद इच्छते ।

स्निग्धरुक्षस्तथा तिन्याची रुक्षश्वायुपकल्पित्यः ॥' - च. सू. १४/८
स्नेहस्वेद आणि रुक्षस्वेद असे स्वेदाचे दोन प्रकार केले जातात. वास्तविक हे स्वेदाचे प्रकार न नसून स्वेदोपक्रम करताना केल्या जाणाऱ्या दोन उपकल्पना आहेत असे म्हणता घेईल. काही वेळा स्नेहायंग करून नंतर स्वेदन केले जाते. यासच स्निग्धस्वेद वा स्नेहस्वेद असे फटले जाते. याउल काही वेळा प्रथमतः स्नेहाचा उपयोग न करता एकदम स्वेदन केले जाते. यासच रुक्षस्वेद ही संज्ञा दिली जाते. आम वा कफाधिक्य असेल, श्वोतोरेध असेल वा आवृत वात असेल त्वा वेळी रुक्षस्वेदाचा प्रयोग केला जातो. केवळ धारुक्षयजन्य वातप्रोपमुद्दे उत्पन्न होणारे 'ग्राताकिकार दूर करण्यासाठी स्नेहस्वेद घेदन केले जाते.

चरकानी 'स्निग्धरुक्ष स्वेद' असाही एक प्रकार वर्णिला आहे. चरकमतानुसार वातदोषासाठी स्निग्धस्वेद, कफदोषासाठी रुक्षस्वेद तर वातकफसंसार्ग असतान स्निग्धस्वेद स्वेद द्यावा. रुक्ष द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या स्नेहाचा यामध्ये उपयोग केला जाते. उदा. विषार्घ तेल, पंचगुण तेल इ.

उ) स्थानभेदाने स्वेद प्रकार

'एकांगसर्वांगतः: स्नियो रुक्षस्तथैव च ।
इत्येतद्दिविष्यं द्वां त्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ।' - च. सू. १४/६/७
स्थानभेदाने स्वेदाचे एकांगस्वेद आणि सर्वांगस्वेद असे २ प्रकार केले जातात.

प) युद्ध, मध्य आणि महास्वेद

असे स्वेदाचा तीव्रतेवरूप तिराते जाणारे प्रकार आहेत.

'व्याधीं शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः त्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥' - च. सू. १४/७
व्याधी तथा आतुबल अल्प असेल त्वा वेळी युद्ध स्वेद केला जातो. व्याधिवरत तथा रुणबल मध्यम असताना मध्यमस्वेद केला जातो, तर व्याधिवरल आणि रुणबल उत्तम असताना महान स्वेदाचा प्रयोग केला जाते. वृषण, हृदय, नेत्रप्रदेशी मुद्रस्वेदन करावे, दंकण प्रदेशी मध्यमस्वेद तर हस्त, गाद, गृष्ठ, कटी, स्फुक, स्फुकादी प्रदेशी महा स्वेद केला जातो. दृशी, हृदय, वंशण, वृषण या प्रदेशी कठीही तीक्ष्णस्वेदन करू नये.

'प्रतिशयाये च कासे च हिक्काश्वासेभ्लाघावे ।
कण्ठप्यन्याशिरः शूले स्त्रभेदे गलमयहे ॥
आदितेकांगसर्वांगस्वायाधाते विनामके ।
कोऽलाहविवंधेषु शुक्रायाते विजुंभके ॥
पाश्वृत्तकटीकृक्षिस्त्रहे गृष्णस्त्रु च ।
मूत्रफृच्छै महावै च युक्तयोरंगमदक्षे ॥
पादजानूरुक्षांगतिसंग्रहे श्वयशाकापि ।
खल्लीव्यामेषु शीते च तेपयो वातकंटके ॥
संकोचायामशूलेषु स्त्रभगोरवस्तुपिण्डु ।
स्वार्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥' - च. सू. १४/२० ते २४
['श्वासकास्त्रातिशयायहित्याध्यानाविंश्टि ।
स्वरभद्राहनिलव्याधिश्वेषामृतमत्तमगोरवे ॥
अंगार्दकटीपाख्यवृष्ट्युक्षिहतुप्रहे ।']
महात्वे मुक्तयोः खल्लामायामे वातकंटके ॥

मूत्रफृच्छै वृत्तद्वयंश्चित्युक्षिहतुप्रहे ।
स्वेदं यथायां द्वाराविभागातः ॥' - अ. ह. सू. १७/२५ ते २७
'व्येषां नस्यं विधातत्वं वर्तितश्वेव हि देहिनाम् ।
शोषनीयाश्व ये केत्वित् पूर्वं स्वेदास्तु ते मताः: ॥
पश्चात् स्वेद्या होते शल्ये मूढगार्थात्तुपद्वा ।
सम्यक् प्रजाता काले या पश्चात् स्वेद्या विजानता ॥

अश्याम्या चातुरो जंतुः शेषात् शाळेषु प्रचक्षमहे ॥' - सु. चि. ३/२/११
ज्यामध्ये स्वेदन केले जाते, जे स्वेदनास योग्य त्यांगा स्वेद किंवा स्वेदनार्ह असे म्हटले जाते. ज्यामध्ये स्वेदन करणे योग्य असे अनेक रोग वा रोगावस्था आहेत. यामध्ये प्रतिशयाय, कास, हिक्का, श्वास यांसारखे कफप्रश्नान वा प्राणवह योंतांचे व्याधी आहेत. तसेच कण्ठशूल, मन्याशूल, शिरशूल, स्वरभेद, गलमयह योंतांचे वातप्रधान लक्ष्यज्ञुगतरोगाही आहेत. अनेक प्रकारचे वातव्याधि विशेषतः आदित, दंकांगवात, सर्वांगवात, पक्षावात, विनामक, आनाह, विंबंध, शुक्राधात, झुंभा, पश्चवं पृष्ठ - कटी - कुक्षि - हनु - पाद - जानु - जंघा - ऊरु आदी प्रदेशी यह, गृष्मसी, मूत्रकृच्छृ, वृद्धी, अंगार्द, पाद - जंघा - जानु या प्रदेशी वेदना, खल्ली, शैत्य, वेष्य,

वातकंटक, संकोच, आवास, स्तंभ, सुपती इत्यादि रोगांमध्येहि स्वेदनाचा इष्ट लाभ होते. आमदोष, शोष यासारज्या रोगांतही स्वेदन उपयुक्त ठरते. नस्य, बस्ती, वमन, विचेन या शोधनोपक्रमपूर्वी पूर्वकर्म म्हणून स्वेदन करावे जागते, तर ऊऱणाचे शल्यापहन केले आहे म्हणजेच शल्य काढून टाकते आहे, त्यास तसेच सम्यक् प्रजाता औ, मूळगर्भ यामध्ये स्वेदनाचा उपयोग पश्चात कर्मांमध्ये केला जातो. भगदर, अर्श, अशमरी, अबूद, प्रथी आदी रोगांमध्ये पूर्वकर्म तथा पश्चात कर्म दोन्हींसाठीही स्वेदन करणे युक्त ठरते.

अस्वेदनार्ह

'क्षायमद्यानित्यानां गर्भिण्यां रक्तगितिनाम् ।

पितिनां सातिसाराणां रुक्षाणां मधुमोहिनाम् ॥

विद्यरथभ्रष्टव्याध्यानां विषमद्याकारिणाम् ।

आतानां एकसंज्ञानां स्थूलानां पितमोहिनाम् ॥

तुव्याधां शुष्णितानां च कुञ्जनां शोचवत्तमापि ।

कामलुदरिणां चैव क्षतानामव्यारोगिणाम् ॥

दुर्बलातीविद्युक्ताणामुपक्षीणोजसां तथा ।

स्तंभनीयदृष्टशीणक्षायमद्याविकारिणः ॥

तिथिरोदरक्षापूर्वक्षशोषाव्यवरोगिणः ।

पीतद्युग्मद्यन्तेहमृश्नकृतविरेचनान् ॥

प्रष्टद्युग्मद्यन्तेहमृश्नकृतविचितान् ।

क्षुद्रव्याधाकामलापूर्वमोहिनः ।

गर्भिणीं पुष्टितां सूतां मुद्द चात्यविकेगदे ॥ - अ. ह. सु. १६/२१ ते २४.

पाङ्मंहें मित्रकर्ती क्षयातः क्षामेऽजीर्णिवेदराती विषान्तः ।

हुद्धद्यातीं गर्भिणीं गीतमध्यो नैते स्वेदा यज्ञ मन्त्रेऽतिसारी ॥

स्वेदादेषां यांति देहा विनश्यासात्यात्म यांति वैषां विकासः ॥

- सु. चि. ३२/१३.

ज्यामध्ये स्वेदन करण्याने लक्षणे वाढतात, अनेह परिणाम होतात व म्हणूनच जे स्वेदनास अनोग्र असतात त्यांना अस्वेद्य वा अस्वेदनार्ह हस्तले जाते.

मद्दपी, गर्भिणी, द्वी, वक्तव्यपित, अतिसार, मधुमेह, पितप्रकृती, दार्थग्राण, प्रष्ट, ब्रह्म, विषपीत, मध्याविकाराने पीडित, परिश्रमाने यकलेले, संज्ञानाश झालेले, अतिस्थूल, पितप्रमेही, तुष्णा-झुधा यांनी पीडित, कुळ, शोकप्रस्त, कामला, उदर, उरःक्षत, करुसंभं, अतिदुर्बल, वातकृत, शोषित, शुक तथा ओजक्षय असलेले, तिम्र, पांडुरोगी, अजीण, वीसर्प, कुळ, दुग्ध-मधु-दधि-स्नेहपीत, गुदप्रेश, ग्लानि यांनी

पीडित रुग्णांमध्ये तसेच विरोचनानंतर आणि रजस्वला खोमध्ये स्वेदन करू नये. या अस्वेद्याच्या यांदीकडे पाहिले असता हे स्पष्ट होईल की, स्वेदनकर्म हे सामान्यतः पितप्रथम रोगांमध्ये, पितप्रकृतीच्या रुग्णांमध्ये करणे इष्ट नसते; तसेच दोबैत्य असताना वा आत्मचिक अवस्थेमध्येही स्वेदन करू नये.

स्वेदविधि विधान

आतापर्यंत स्वेदप्रकारांचा ऊहापोह करताना स्वेदन कसे करावे याचा विचार केलेलाच आहे. आता संक्षेपाने पण एकित्रितपणे स्वेदविधिच्या नियमांचे विवेचन करणे इष्ट ठरेत.

स्वेदविधिचा विचार करतानाही पूर्वकर्म, प्रधानकर्म आणि पश्चातकर्म याप्रमाणेच आहेत.

अ) रुग्णविचार – स्वेदनाचा प्रयोग करण्यापूर्वी रुग्णपरीक्षा करून रुग्ण स्वेदनार्ह आहे किंवा नाही याचा विनियन्य येता पाहिजे. रुग्णास असलेल्या व्याधीचा विचार करून कोणत्या प्रकाराचा स्वेद करावा याचीही निश्चिती मुरुवातीसच करणे जस्तीचे आहे. केवळ रोगाचाच नव्हे, तर रुग्णप्रकृती, ज़तु, देश, वय आदी अनेक घटकांचा विचार करूनच स्वेदप्रकार व त्याची मात्रा ठरविली पाहिजे.

आ) साधनसामग्री – स्वेदनास आवश्यक असणारी सर्व यंत्रे, उपकरणे मुसज्ज हवीत. अतिस्वेदनाने मूळर्धांती उपद्रव उत्पन्न होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन तत्प्रतिकारासाठीही तयारीत असले पाहिजे. मदतीस मुसेवक असणे हे फार आवश्यक आहे.

काही निश्चित अवस्था वाळता स्वेदनाच्या पूर्वी स्नेहन, संवाहन अपेक्षित असते व म्हणूनच स्नेहाचा स्वेदाच्या पूर्वकर्मात विचार होणेही जरूरीचे आहे. प्रथान कर्म – प्रथान कर्मांमध्ये स्वेदवचरण साक्षात केले जाते. प्रकारानुस्प स्वेदन करीत असताना मुख्यतः सम्यक् योग कसा होईल हे पाहणे आवश्यक आहे. स्वेदनाचा अयोग वा अतियोग झाल्यास त्यामुळे अनेक प्रकारचे व्यापद निर्माण होण्याची यासाठीच या ३ अवस्थांमध्ये उत्पन्न होणारी लक्षणे जाणून घ्यावी लागतील.

सम्यक् स्विन्न लक्षणे

'शीतशूलव्युपरमे स्तंभगौरवनियहे ।

संजाते यादवे स्वेदे स्वेदाद्विरतिमिता ॥ - च. सु. ४१/१३

['शीतशूलक्षये तिव्यां जातेऽगां च मदवे ।' - अ. ह. सु. १७/१५

निवांत प्रदेशी विश्रांती घ्यावयास सांगावे. त्यानंतर गरम पाण्याने स्नान करवून लाग्या
‘सम्यक्किञ्जे लक्षणं प्रहुतामिथ्यास्त्वे व्यत्येनेतदेव’ – सु. चि. ३२/१२
शीतोपरम, शूलोपरम, स्तम्भ-गौचर कमी होणे, मुडुता, स्वेदप्राइम्बन, रुग्णलक्षणे
कमी होणे आणि शीतपदार्थाची इच्छा उत्पन्न होणे ही सम्यक् योगाची लक्षणे आहेत.
यांको बहुसंख्या लक्षणे ही काळांतराने उत्पन्न होणारी आहेत. स्वेदप्राइम्बव व वेदनप्रशमन
तंसेच शैत्य कमी होणे ही महत्वाची व लोग्य उत्पन्न होणारी लक्षणे आहेत.

अतिस्तिव्र लक्षणे

‘पित्रकोयो मूळर्थं व शारीरस्वदनं दृष्टा ।
दाहः स्वेदांगदोर्बल्यमतिस्तिव्रत्य लक्षणम् ॥’ – च. सू. १४/१४
‘पित्राक्तकोपत्पूर्वक्त्वरांगस्वदनश्चमाः ।
संधिपाडांवरश्चावरक्षामंडलदश्चर्णम् ॥
स्वेदाऽतियोगाच्छादिश्च तत्र संभन्नमौष्ठम् ॥’ – अ. ह. सू. २७/१६, १७
‘स्विन्नेऽत्यर्थं समिधिविदा विदाहः स्फोटोत्पत्ति वित्तरक्तप्रकोयः ।
मूळशांगादिहित्वयो वस्त्रमश्च कुर्यात् तूर्णं तत्र शीतं विद्यानम् ॥’

– सु. चि. ३२/१२

स्वेदनाच्या अतियोगाने पित्रप्रकोपाची सर्व लक्षणे उत्पन्न होतात. पित्रप्रकोपावरोबर
उत्पत्तिशीतीही सर्व लक्षणे निर्माण होत असतात. मूळर्थं दुर्बल स्वर, अंगसाद, दाह,
अवसाद, संधिपाडा, ब्रम, वृष्णा, ज्वर, कलम, छद्मी आदी लक्षणे आढळतात. त्वचेवर
कूणा वा रक्तवाणीचे विस्फोट उत्पन्न होतात. त्वचित दथ्यवर्णही होते.
अतिस्वेदनामुळे उत्पन्न होणाऱ्या सर्व लक्षणांसाठी अनेकविषय प्रकाराचे शीतोपचार
केले जातात. मधुर, शीत, दव, स्नाघ अन्नपान घावे. शीत-शर्करायुक्त मंथ घावा.
शूतरीत जलपान करवावे. लवण, अम्ल, कटू, उष्ण पदार्थ वर्ज्य करावेत. सर्वांगावर
चंदन लेप करावा. या सर्वांच्या जोडीला स्वेदनाच्या विरुद्ध असणारा उपक्रम म्हणेच
संभन्न करावे असेही वापटानी म्हटलेले आहे.

अयोगाची वा अस्विज्ञाची लक्षणे

‘मिळ्यास्त्विन्ने व्यत्येनेतदेव’ – सु. चि. ३२/१२

स्वेदनाच्या अयोगाने सम्यक् योगाच्या विपरीत लक्षणे आढळतात. म्हणेच घाम
न येणे, शैत्य कमी न होणे, शूलप्रशमन न होणे ही लक्षणे उत्पन्न होतात.
अशा वेळी अधिक प्रमाणात, तीक्ष्ण प्रकाराने स्वेदन करावे.

पश्चात कर्म – सामाच्यातः स्वेदनाच्या पश्चात कर्मात ज्या विशेष गोष्टींचा
समावेश करावयास हवा त्यामध्ये-
स्वेदनानंतर लोग्य एकदम खुल्या हवेत येणे चागले नव्हे, तसेच लोग्य रोजतजलाचा
स्पर्श होणेही योग्य नव्हे. याचासाठी प्रथमतः आलेला घाम पुस्तुन घेऊन रुणास

स्वेदन कर्मफल

‘न्नहोठनिलं हंति मुळं करोति ।
देहं मलानं विनिहितं संगम् ।

‘निगदत्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं ।
स्वेदस्तु दोषं नव्यात दक्षत्यम् ॥’ – च. सू. १४/५

‘स्वेदस्तु प्रयुक्तेन स्वेदेनाऽवर्जितेऽनिले ।
स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनाऽवर्जितेऽनिले ।

‘पुरीषसूक्तरतास्त्विनि स्वेदेनाऽवर्जितेऽनिले ।

‘पुरुषाण्यापि हि काळाति स्वेदेनाऽवर्जितेऽनिले ।

‘नमवांति यथान्यायं किं पुनर्जीवितो नरान् ॥’ – च. सू. १४/५, ५
‘स्वेदाऽतियोगाच्छादिश्च तत्र संभन्नमौष्ठम् ॥’ – अ. ह. सू. २७/१६, १७
‘स्विन्नेऽत्यर्थं समिधिविदा विदाहः स्फोटोत्पत्ति वित्तरक्तप्रकोयः ।
मूळशांगादिहित्वयो वस्त्रमश्च कुर्यात् तूर्णं तत्र शीतं विद्यानम् ॥’

कुर्यात् स्वेदे हति निद्रा संतां संधीं स्वेदेनाऽवर्जितेऽनिले ।

– सु. चि. ३२/१२

स्वेदनाने स्तंभ, गौरव, शैत्य योग्या नाश होतो तसेच स्वेदन घडते, म्हणेच
घामही येतो. स्वेद हा एक मल असल्याने, या मलाचे शरीराबाहेर विसर्जन झाल्याने
शरीरस्थ अशुद्ध, त्याज्य पदार्थ शरीराबाहेर जात असतात. शरीराश्वारूप्या उत्पत्तीच्या
वेळी शरीरात उत्पन्न होणाऱ्या मलाचाच वलेद असेही म्हटले जाते. या कस्तेदाची
विशृतीही स्वेदाकडूनच होत असते.

स्वेदन हा उपक्रम वमनविरेचनादी शोधनेप्रकामाश्चे अवश्यभावी असाच उपक्रम
आहे. स्वेदभवत रुणास केलेल्या स्वेदनाने, दोषांना द्रवता प्राप्त होते असे म्हटले
जाते. दोषांना द्रवता येते म्हणेच दोष हे कोस्ताकडे प्रवृत होतात असा याचा अर्थ
आहे. स्वेदहनाने वायुचा नाश होतो. शरीरावयवांना मुद्रुता येते. अशा अवस्थेत केलेल्या
स्वेदनाने मलसंग दूर होतेला दोष कोस्ताकडे येण्यास प्रवृत होतात. दोषांची शरीराश्वारूप्या
असणारी सूक्ष्म स्रोतसातील लीनता दूर झाल्याने तोष होत असते. शोधनापूर्वी
दोष कोस्तात असणे आवश्यक असत्याने शोधनापूर्वी दोषाना कोस्तात आणणा हा
उपक्रम आवश्यक असाच ठरतो.

स्वेदनामुळे संभ दूर होत असल्यानेच मूत्रसंगादी रोगांमध्ये स्वेदन कार्यकारी ठरते.
स्वेदनाने वातानुलोमन घडते. हेही संग दूर झाल्यानेच घडत असते. खोतेरोध दूर
होतन, संग नाहिसा होऊन होत असते. खोतानुलोमन होत असते. इत्यादीची गती प्राकृत राखली जाते.
घडत असल्यानेच स्वेदनाने मल, मूत्र, वायू इत्यादीची गती प्राकृत राखली जाते.
खोतेरोध दूर होऊन सर्व प्रकारचे शरीरास्थ स्वाच स्वेदनामुळे वाडत असल्याने, पाचक्यावही

वाढ़त्याने अग्री प्रदीप होते, शुधावृद्धी होते, तंत्रा आणि निरा ही लक्षणही कमी होत असतात. स्वेदनाचे कार्य प्रथमत: मुख्यत: घडते ते त्वचेवर, त्वचेत असणाऱ्या गोमांतूनच स्वेदप्रवृत्ती होत असते. त्वचेतन कलेद निमून जात असल्यानेच स्वेदनाने त्वक्समादिक घडते. त्वक्समादनही प्राप्त होते.

स्वेदन हा उपक्रम या प्रकारे शोधनोपक्रमाचे पूर्वकमीप्रमाणाचे अनेकांविध व्याधींमध्ये गोप्रशमनासाठीही उपयुक्त ठरातो.

विवेचन केलेले आहे. त्यापैकी चरकानी वर्णिलेले स्वेद प्रकारांचे वर्णन कोष्टकल्पाने पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

व्याधीनुसार चरकोक्त स्वेद संदर्भ

क्र.	अधिकार	स्वेद विषय	संदर्भ
१.	ज्ञर चिकित्सा	ज्ञर सामान्य चिकित्सा जीर्ण ज्ञर-प्रदेह, परिषेक-अवगाह-शीतोष्ण भेदाने स्वेद शीतज्वर संकर स्वेद विषमज्वर स्वेदन स्वेदन - प्रदेह	चि. ३/१४२ चि. ३/१७४ चि. ३/२५६ चि. ३/२६८ चि. ३/२९९ चि. ३/३१६
२.	गुल्म चिकित्सा	वातज गुल्म- सामान्य चिकित्सा कफज गुल्म अपव्याप्त गुल्मामध्ये उपनाह आनाह, निर्बंधयुक्त कठिण गुल्म	चि. ४/२२, २३ चि. ४/५२ चि. ४/४१ चि. ४/५१
३.	कुष्ठ चिकित्सा	मंडल कुष्ठात प्रस्तर, नाडीस्वेद कुष्ठ फिंड स्वेदन गोमय प्रदेह कुष्ठात विषिथ प्रदेह, प्रलेप सिध्म प्रलेप	चि. ७/५० चि. ७/५१ चि. ७/५७ चि. ७/८४-९६ चि. ७/११७, ११८
४.	राजयक्षमा चिकित्सा	पीनसामध्ये परिषेक संकरस्वेद पत्रपिण्ड स्वेद नाडीस्वेद उपनाह प्रदेह	चि. ८/३५ चि. ८/७१ चि. ८/७२ चि. ८/७४ चि. ८/७५ चि. ८/७७, ७९

प्रकरण पाचवे

क्र.	अधिकार	स्वेद विषय	स्वेद विषय	संदर्भ
२१.	वातव्याधी चिकित्सा	सामान्य चिकित्सेत नाडी, संकर प्रसरादि स्वेद आवृत वात उपनाह स्वेद अर्दित नाडी व उपनाह स्वेद पक्षाचात स्वेदन	चि. २८/१७७ चि. २८/१९९ चि. २८/१०० चि. २८/१०४ चि. २८/१०४ चि. २८/१०८ चि. २८/१०८ चि. २८/१०९ चि. २८/११०	चि. २८/७५-७६
	खल्लीमध्ये उपनाह अनग्रिरुप प्रावरण स्वेद निवात स्वेद उपनाह स्वेद अवगाह स्वेद नाडी स्वेद उपनाह आणि प्रदेह	अनग्रिरुप प्रावरण स्वेद निवात स्वेद उपनाह स्वेद अवगाह स्वेद नाडी स्वेद उपनाह आणि प्रदेह		
२२.	वातरक चिकित्सा	सामान्य चिकित्सेत उपनाह	चि. २९/४३	
२३.	योनीव्यापद चिकित्सा	वातज योनीरोगात स्वेदन दुःस्थित योनीमध्ये स्वेदन	चि. ३०/४३ चि. ३०/४३	
२४.	-	वैवैल्य शोधनपूर्व स्वेदन	चि. ३०/११६	
२५.	-	स्तनचरोग	चि. ३०/२५१	

पंचकर्म किंवा शोधनेपक्षमासाठी अवश्यभावी अशा स्वेदन आणि पूर्वकर्मातील उपक्रमांचा विचार केल्यानंतर आता या प्रकरणापासून साक्षात पंचकर्माचा विचार मांडावयाचा आहे. वमन, विरेचन, बस्ती, नस्य आणि रक्तमोळण हे पाच शोधनेपक्षम असून त्यांको वमन, विरेचन आणि बस्ती हे अनुक्रमे कफ, पित आणि वात या दोषांसाठी उपयुक्त असे उपक्रम आहेत. सुश्वारीत या प्रकरणात कफासाठी योजिल्या जाणाऱ्या वमन या उपक्रमाचे विवेचन करावयाचे आहे.

व्याख्या

वमन याचा अर्थ उलटी होणे असा आहे. छादि हाती एक उलटीसाठी वापरला जाणाऱ्या आणाऱ्यी एक शब्द. दोन्हीचा अर्थ जरी उलटी होणे असाव असला, तरी शास्त्रीय परिभाषेत मात्र या दोन शब्दांच्या अर्थांमध्ये किंवितसा भेद आहे. छादि म्हणजे कोणत्याही करणाने असी, ऐगलक्षण म्हणून आपेआप उलटी होणे तर वमन म्हणजे औषधिद्वारे देऊन मुदाम. उलटी करणिवो. छादि ही लक्षणस्वरूप असते, तर वमन हे चिकित्सेमध्ये अंतर्भूत होत असते. वरी, वम, वमू हे वमनाचे पर्यायी शब्द आहेत, तर छादन, प्रचुर्दन हे छादिचे पर्यायवाची शब्द आहेत. प्राचीन आयुर्वेदीय ग्रंथांतून वक्षित प्रसंगी छादि आणि वमन हे शब्द वर निर्दिष्ट केलेल्या विशेष अर्थानि न वापरला दोन्ही शब्द लक्षणस्वरूप वा चिकित्सास्वरूप दरशविणारे असले तरीही या पुस्तकापुत्रातील अर्थ हे मर्यादित केलेले आहेत.

‘तत्र दोषहरणपूर्वक्भागां वमनसंबोधाभागां विवेचनसंज्ञकम् ।’

उभयं वा शरीरमत्तलविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते ।’ – च. क. २/४
 उद्धर्वं सुखेन दोषनिर्हरणं भजत इत्युद्धरणभगम् । – च. क. १/४ चक्रपाणि टोका.
 ‘अप्यव्यवित्तशेषाणां बलादूर्ध्वं नयेत् थत् ।’
 वमनं तद्विविजेयं भद्रनस्य फलं व्यथा ॥’ – शा. सं. प्र. खं. ४/७
 दोषांना उद्धरेमातीनि म्हणजेव मुखावाटे ज्या उपक्रमाच्या साहाय्याने बाहेर काढले जाते ते वमन होय अशी वमनाची व्याख्या चरकाचार्य करतात. या ठिकाणी दोषहण्ण प्लवण असताना मुखात: कफदोष आणि अनुरंगाने पितदोष अपेक्षित आहे. आगाशय हे कफाचे महत्वाचे स्थान. उचित्नाट होऊन आमाशयात आलेला कफदोष हा जवळच्या

माणि- मुखवाटे मणजे ऊर्ध्वमाणि बाहेर काढन टाकला जाते. यासाठीच या उपक्रमाला 'ऊर्ध्वविरेचन' असेही मृणतात. विरेचन हा शब्द सामान्यतः अधोमाणि-गुदावाटे- दोषाना बाहेर काढन टाकावयास उपयुक्त असणाऱ्या उपक्रमासाठी वापरला जातो. वमनासाठी विरेचन हा शब्द वापरताना भाव नेही विरेचनाऱ्या पूर्वी ऊर्ध्व हा शब्द वापरला जातो. केवळ विरेचन हा शब्द असेल तर निश्चयाने त्या शब्दाने वमन हा अर्थ कधीही अपेक्षित नसतो. चरकानी विरेचन हा शब्द वमन व विरेचन या दोन्ही उपक्रमांसाठी अनेक वेळा वापरलेला असल्यानंदे हा विस्तृत खुलासा केलेला आहे. उदाहरणार्थ- चरकानी 'पडविरेचनशताश्रितिय' नावाचा मुक्तस्थानाचा जो चौथा अभ्याय सागितला ओहे त्यामध्ये ८०० विरेचन योगाचे वर्णन आहे असे चरकाचार्य मृणतात. पण खरे पहात त्यांतील ३५५ योग हे ऊर्ध्वविरेचनासाठी वमनासाठी आहेत व उत्तरले २४५ योग हे विरेचनासाठी उपयुक्त असणारे योग आहेत.

वमनामुळे केवळ आमाशयातील दोषांचे शोषन होते असा भाव याचा अर्थ नव्हे. वामक द्रव्यांचे कार्य हे सर्व शरीरांवर घडत असते. सर्व शरीरातील दोष हे वामक द्रव्यांमुळे चालित होऊन आमाशयात येतात व नंतर मुखवाटे बाहेर पडतात, असे आपणास वमनाच्या संप्राप्तीवरून लक्षात येईल. यासाठीच प्रथमतः वामक द्रव्यांचे जुगकर्म आणि वमनाची संप्राप्ती यांचा विचार करू.

वमन संप्राप्ती

'त्रोषाणीक्षामूक्षत्वानिविकाशीनि औषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य धमनीरुसृत्य सम्यक् उक्त्या स्थूलाणुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरागतदोषसंयतं आम्रेवत्वात् विष्वद्यन्ति तैर्षयात् विष्वद्यन्ति ।'

स विष्वद्यन्तः परिप्लवः: स्नेहशाविते काये स्नेहाकृतभाजनस्थामिव शोद्रमस्जन्त्रपुप्रवणभावात् आमाशयमागत्य उदानप्रणुषोऽस्मिवाच्याभ्यक्त्वात् ऊर्ध्वभागप्रभावात् औषधस्य ऊर्ध्वे उद्धभवते ।' - च. क. १/५

'उष्णामिति उष्ण नीर्यम् । स्ववीर्येणति स्वमध्यावेण । धमनीरुसृत्योति स्वकलदेहगतथमनीरुसृत्य, स्वकलदेहगतथमन्युसरणं वीर्येण त्रेयम् न साक्षात् आम्रेवत्वाद्विष्वद्यन्तीति विलीनं कुर्वन्तीति । विष्वद्यन्ति छिनं कुर्वन्ति । परिप्लव इत्तस्तोगद्वच्च असज्जन्ति न वचविदपि संग गच्छन् । अग्रप्रवणभावादिति अग्रुतात् ग्रवणभावाच्य, प्रवणात्मामिह कोष्टामन्मुखत्वम् अग्रुतं च अग्रुमासिंचारित्वम् । उदानप्रणुष इति उदानवात्मुर्येतिः । अग्रिवाच्यात्मकत्वादिति अग्रिवादूलर्षवत्तात् ।

उद्धर्षभागप्रभावादिति ऊर्ध्वभागदोषहरत्तलप्रभावात् ।' - च. क. १/५. चक्रपाणि टीका. ज्ञा औषधी द्रव्यांमुळे वमन घटते त्या द्रव्यांना 'वामक' द्रव्ये असे मृणतात. वामक द्रव्ये ही सामान्यतः उष्ण, तीखा, सूक्ष्म, व्यवायी, विकासी या गुणांनी युक्त असतात. व्यवायी, विकासी गुणांनी युक्त असल्यानं त्यांचा प्रयोग केल्यानंतर ही

द्रव्ये पचनाची अपेक्षा न करता स्ववीर्याने लोगेच हृदयाकडे जाऊन दराघमनीद्वया संपूर्ण शरीरातील सर्व स्थूल वा अणु स्रोतांपर्यंत पोहोचतात. व्यवायी, विकासी व त्याच्या जोडीला असणाऱ्या तीर्थण गुणांनी हे कार्य फार शोषणेने घडते. शरीरातील सर्व शब्द वापरला जातो. वमनासाठी विरेचन हा शब्द वापरताना भाव नेही विरेचनाऱ्या पूर्वी ऊर्ध्व हा अर्थ कधीही अपेक्षित नसतो. चरकानी विरेचन हा शब्द वमन व विरेचन या दोन्ही उपक्रमांसाठी अनेक वेळा वापरलेला असल्यानंदे हा विस्तृत खुलासा केलेला आहे. उदाहरणार्थ- चरकानी 'पडविरेचनशताश्रितिय' नावाचा मुक्तस्थानाचा जो चौथा अभ्याय सागितला ओहे त्यामध्ये ८०० विरेचन योगाचे वर्णन आहे असे चरकाचार्य मृणतात. पण खरे पहात त्यांतील ३५५ योग हे ऊर्ध्वविरेचनासाठी वमनासाठी आहेत व उत्तरले २४५ योग हे विरेचनासाठी उपयुक्त असणारे योग आहेत.

वमनामुळे केवळ आमाशयातील दोषांचे शोषन होते असा भाव याचा अर्थ नव्हे. वामक द्रव्यांचे कार्य हे सर्व शरीरांवर घडत असते. सर्व शरीरातील दोष हे वामक द्रव्यांमुळे चालित होऊन आमाशयात येतात व नंतर मुखवाटे बाहेर पडतात, असे वामक द्रव्यांचे कार्य ज्ञा रुणास स्नेहकर्म उत्तम प्रकारे केलेले आहे, त्यामध्ये उत्कृष्टपणे घडून येते. खुलासा भांडायात दोष सुटे ज्ञालाने ते अणुप्रवणभावामुळे आमाशयात येऊन दाखल होतात. अणुभाव मृणजे अणुमार्गामध्ये प्रवेश करणे आणि प्रवणभाव मृणजे कोळाकडे याप्यास प्रवृत होणे. अणुप्रवणभावाने दोष कोळात येण्याचे हे कार्य ज्ञा रुणास स्नेहकर्म उत्तम प्रकारे केलेले आहे, त्यामध्ये इतर तत्सम पदार्थ चिकटन राहू शकत लावले असेल तर त्या भांडायात मध्य किंवा दोष हे शरीराधारूंसी लीन गाहू शकत नाहीत. तद्वत्त स्नेहावित काया असेल तर द्रव्यांकडून दोष सहजतेने आमाशयात जाऊ शकतात.

वामक द्रव्ये ही सामान्यतः आम्रेय व वायवीय गुणात्मक असल्याने आमाशयात आलेल्या दोषाना उदानगती मृणजेच ऊर्ध्वांसी ग्रास होऊन ते सर्व दोष मुखवाटे बाहेर पडू लागतात. यासच 'वमन' असे मृणतात.

वामक द्रव्ये ही उष्ण, तीखा गुणांनी युक्त, आम्रेय, वायवीय गुणभूषिष्ठ असल्याने वमन घटते असे मृणत असताना सर्वच उष्ण, तीखण, व्यायायी, विकासी द्रव्ये किंवा आम्रेय, वायवीय द्रव्ये वामक असताना सर्व नाही, हे येथे लक्षात घेतले पाहिजे. वामक द्रव्यांमध्ये असणाऱ्या 'वमन घडवून आणणे' या प्रवातामुळे वमन होत असते. वमनाच्या कार्यास वरील उष्ण, तीखांदी सर्व गुणांचे साहाय्य घटते हे मात्र निश्चित. वामक द्रव्यांचे कार्य हे प्रकारे शरीरातील सर्व स्थूलाणुस्रोतांतील दोषसंधातावर होत असते हे आपण पाहिले. असा प्रकारे वामक द्रव्यांकडून कोळात (आमाशयात) आलेल्या दोषांना शरीराबाहेर काढन टाकण्यासाठी, वमनाचे वेग चांगले यावेत यासांनी जी औषधांद्रव्ये साहाय्यभूत उत्तमत, भद्रत करतात त्यांचा वमनोपग द्रव्ये असे भद्रते जाते. वमनोपग द्रव्ये वमनास साहाय्यकारी असली तरी केवळ याच द्रव्यांचा प्रयोग केला तर मात्र वमन संप्राप्ती पूर्ण होऊ शकत नाही. वामक व वमनोपग द्रव्ये यामधील हाच एक मोठा भेट आहे.

वामक व वमनोपग द्रव्ये

वमनोपक्रमाचा आधिक विचार करण्यातूर्वी प्रथमतः वामक व वमनोपग द्रव्ये कोणती यांचा ऊहापोहे करणे आधिक संयुक्तिक होय. 'मदनमषुकलबानिबिंबिविशाला ।' 'मपुलकृतज्युवादिवतालोकमिष्यम् ॥'

बिदुलदहनचित्रः कोशवत्यो करंजः ।
कणलवणवचेलासप्स्वर्षद्वन्नानि ॥' - अ. ह. सू. १५/१

'मदनं पशुकं निंबं जीमूतं कृतवेदनम् !'

पिपलीकुटजेक्खवाकुन्येला शामराचाणि च ॥

उपस्थिते श्लेष्मापिते व्याघावाशयाश्रये ।

वमनार्थं प्रयुजीति पिषग् देहमदूषयन् ॥' - च. सू. २/५, ६

शामराचिमध्येक्खवाकु जीमूतं कृतवेदनम् ।

मदनं कुटजं दैव त्र्युषं हस्तिपर्णिनी ।

एतानि वमने दैव गोज्यान्यास्थापनेनु च ॥' - च. सू. १८/२, ८३

'मदनकुटजीमूतकेक्खाकुथामापिकृतवेदनसप्तयिङ्गपियलीकरंजप्रयुक्ता-'

कोविदारकुटिदारिष्याक्खांगाविडुलबंशुजीवक्षेताशणपुष्योर्बिंवचामूर्त्यैवर्णिनी-
चित्रा श्वेत्युद्धवभागहरणि ।

- सु. सू. ३९/१

वामक द्रव्याचें वणन करताना वाभटानी जो गण सागितलेला आहे त्यामध्ये मदन
(गेळफळ), मधुक (याइमधु), लंबा (कडू ढुधी भोपळ्या), निंब, बिबि (कडू तोडले),
विशाला (कडू इंद्रायण), त्रुपस (कडू काकडी), कुटज, मूर्त्या, देवदाली (देवडोगरी), कुमिळ
(वाडिंग), बिडुल (वेता), दहन (चित्रक), चित्रा (मूर्त्यकण्ठ), कोशवत्यो (कडू देडका),
करंज, कण (पिपळी), लवण, वाचा (वेरेंड), एला (वेलची), सर्पण (मोहरी) या
द्रव्यांचा समावेश केलेला आहे.

चरकाचार्यानी मूलिनी, फलिनी आणि लवण असे वामक द्रव्यांचे वर्गीकरण केलेले
आहे. ज्या वनस्पतीचे मूळ उपयुक्तांग म्हणून औषधांचाठी वापरले जाते त्यांना मूलिनी
असे म्हणतात. वामक मूलिनी कनस्तीमध्ये वचा, शतपृष्ठा, कडू तोडले या ३ वनस्पतीचा
उल्लेख चरकाचार्यानी केलेला आहे. ज्या वनस्पतीचे फल वामनासाठी वापरतात अशा वामक
फलिनी द्रव्यांमध्ये शामराचिव, इश्वाकु (कडू भोपळ्या), जीमूतक, कोशवत्यो, मदनफल,
कुटजफल, त्रुपस, हस्तिपर्णिनी, या आठ वनस्पती आहेत. सर्वच लवणे ही वामक असून
सौवचल, संधव, बिडुलोण, ओद्युभंद लवण आणि सामुद्र लवण ही ती लवणे हेत.
वमनोपाम द्रव्यांचे वर्णन करताना चरकाचार्यानी, मध्य, ज्येष्ठमध्य, कोविदार, व
कर्बुदार (कांचनागचे रक्त आणि इवेतप्रकार), कुटज, विडुल, निंब, राणपुणी, सदापुणी
(अर्क), प्रत्यक्पुणी (अपामार्ग) ही १० द्रव्ये वार्षिकतेली आहेत.

मुश्तुलानी मदनफल, जीमूतक, इश्वाकु, धामाचिव, कुतवेदन, सर्षप, चिपली,

करंज, चक्रमट, कोविदार, कर्बुदार, निंब, अशवरांधा, वेतस, बंधुजीवक, इवेतवचा,

शाणपुणी, बिबि, इंद्रवारुणी, चित्रा अशो २० द्रव्ये वामक म्हणून सागितलेली आहेत.

वीभत्स दृष्ट्य पाहणे, रक्तदर्शन आदी कारणांनी ही उलटी होते, पण ही उलटी

वमन या संसेस पाव नसून ती छर्दी आहे हे येथे लक्षण घेतले पाहिजे. अद्रव्यरूप
कारणांने घडलेली ही छर्दी आहे.

मदनफलाचे औष्ठत्व

'बमनदव्याणां मदनफलानि श्लेष्मतमानि आचक्षते अनपाशित्वात् ।'

- च. क. १/१४

'वमने मदन शेळं... ॥' - अ. ह. क. १८/१

'बमनदव्याणां कलादीनं मदनफलानि श्लेष्मतमानि श्ववति ।' - सु. सू. ४३/२
चरकाची गंथकारांनी या प्रकारे अनेकविध औषधिद्रव्यांचा वामक म्हणून उल्लेख
केलेला असला तरी सर्वविध वामक इत्य म्हणून सर्वच गंथकारांनी मदनफलाचाच
उल्लेख केलेला आहे. चरकाचार्यानी मदनफलाचा स्वतंत्र अस्याच वर्णिलेला आहे.

आशा या उत्कृष्ट वामक इत्याची- मदनफलाची सर्वांगीणा माहिती घेऊन ही फडे कर्शी
संग्रहात कराविली याविषयाचिदे विवेचन यापुढे करवावयादे आहे.
मदनफलाचा ढोटासा डेटेदार आणि काटेरी तृक्ष असते. यास मदन, मरुषक,
मरुषक, राठ, शळय, शाळय, शत्रुघ्न, पिंडीफल, गोलफळ, ग्रंथिफल, धाराफल,
मरुषक, घटाल, घटराळ, विषपुष्क, हर्व, छर्दन, वास्त्रशोधन, इवक्सन इत्यादी पर्यायी शब्द
गेळाल, घटराळ, विषपुष्क, निंब, बिबि असे म्हणतात. Emetic Nut असे
गिळतात. प्रशंतीत यास गेळफळ व हिंदीत भैनफळ असे म्हणतात. इत्याचे बोटनिकल नाव
यास इंग्रजीत नामाभिधान असून Randia Dumontiorium हे त्याचे बोटनिकल नाव
आहे. या वृक्षाचे फल हे वामक म्हणून वापरले जाते.

संशोधिधी

'... तानि बसंतश्लेष्माच्योरन्ते पुष्टाम्बव्युत्त्यां पुगशिरसा वा गृहीयत्वा
मैत्रे मुहूर्तकरणे च । याति पक्षवानि हरितानि पाण्डुनि अकुमीणि अकुमाणि
अनहृत्याणि अजग्रधानि तानि प्रमृद्या कुशपुष्टे जडला गोमये नालिय
यावतुष्मापशालिकलथ्युतपणीमन्यतम्ये निदध्यादशरात्रम् । अत उर्ध्वं सुड्भूतानि
तानि मध्यिगंधानि उद्धृत्य शोषयेत् । सुशुक्कणां फलानां पिष्यतीस्तद्वरेत् । तासा
इत्यादिग्यमधुपललविस्तुदिलाना पुनः शुक्काणां तासां नवलकरणं सुप्रमुष्यत्वात्कुक-
मरजस्तकमाकण्ठं प्राचित्वा स्वदुगुरुं स्वदुगुरुं शिक्कव्ये आत्मज्ञ निशयेत् ।'

- च. क. १/१४

'... तानि बसंतश्लेष्माच्योरन्ते पुष्टाम्बव्युत्त्यां पुगशिरसा वा गृहीयत्वा
मैत्रे मुहूर्तकरणे च । याति पक्षवानि हरितानि पाण्डुनि अकुमीणि अकुमाणि
अनहृत्याणि अजग्रधानि तानि प्रमृद्या कुशपुष्टे जडला गोमये नालिय
यावतुष्मापशालिकलथ्युतपणीमन्यतम्ये निदध्यादशरात्रम् । अत उर्ध्वं सुड्भूतानि
तानि मध्यिगंधानि उद्धृत्य शोषयेत् । सुशुक्कणां फलानां पिष्यतीस्तद्वरेत् । तासा
इत्यादिग्यमधुपललविस्तुदिलाना पुनः शुक्काणां तासां नवलकरणं सुप्रमुष्यत्वात्कुक-
मरजस्तकमाकण्ठं प्राचित्वा स्वदुगुरुं स्वदुगुरुं शिक्कव्ये आत्मज्ञ निशयेत् ।'
रेवजट्टीचा संग्रह वसंत व शोष वर्षात्मये केला जाते. या लेढी ही औषधी
प्रकृतिविरुद्ध असते. या वेळी पिकलेली, फार पांढरी वा फार हिरवी नद्देत असा
बेताने पिकलेली फडे शुभ मुहूर्तावर (पुष्ट, आठिव्यां वा मूळ नक्षत्र असताना) गोला
करावीत. गोळा केली जाणारी मदनफळे ही चांगली पोसलेली अशी
असावीत. अशी फडे काढून आणून धुक्कन, पुसून स्वच्छ कलन दर्शाच्या मुडीत घालून
त्या दर्शाच्या मुडीवर शेणाऱ्या लेप करावा. हा लेप वातल्यानंतर मुडी यच, माष,
शाति, कुलत्य, मूरुग इत्यादी धान्याच्या गोत्रांत घेवावी. आठ दिवसांनी ही मुडी
शाति, कुलत्य, मूरुग इत्यादी धान्याच्या गोत्रांत घेवावी. आठ दिवसांनी ही मुडी
(पुरुंडी) धान्य गशीतन काढावी. जेव्हा या मुडीतील फडे मुडं होतात व त्यास
(पुरुंडी) धान्य गशीतन काढावी.

मध्यसारखा मुग्ध येऊ लागतो, तेहा ती फळे मुडीतून बाहे काढून उर्हत सुकवावी. चांगली सुकली की फळून आतील बी काढून त्या बिंवा दही, मध्य, तूप आणि तिळ्कूट यात थाळून चांगल्या कुळकरून पुळा उर्हात वाळवाव्यात. चांगल्या वाळव्यानंतर बंदेबस्तात शिक्कावर ठेवून आवश्यकतेनुसार त्यांचा वापर करावा.

मदनफलपिपली संपूर्ण फलाच्या अरेसेने वमासाठी अधिक उपयुक्त ठरते. याप्रमाणे वामक व वमनोपग द्रव्यांचा विचार केल्यानंतर आता वमन कोणास घावे च कोणास देऊ नसे याचा उहापाह करणे युक्त ठरेत.

वाप्त

'काके विद्यथात वमगं संयोगे वा काफोल्यांगे ।' - अ. ह. सू. १८/१

'... विशेषण तु वामयेत ।'

नवज्वरातिसाराय: पिण्डाव्याजव्यक्तिमण: ।

कुरुच्छेहाऽपचीर्णियशलीपदोमादकासिन: ।

श्वसहल्लासवीसंपूर्तनान्यदोषोब्धरोगिणा: ।।' - अ. ह. सू. १८/२, ३

'शोषातु वस्या: । पीनसकुर्ळनवज्वराज्यक्षमकासव्यासालमह-
गलगडश्चोपदमेहमदाश्चिनिवृद्धजीणिणिवृद्धिकालसकादिष्प्राप्तिवृद्धिवृद्धिवृद्धिः:-
शोषितापेतकप्रसेकडुन्मिहल्लासारोद्यकातिवाकाप॒व्यप्तमारोन्मादातिसारशोषपांडु-
रोगमुख्यपाकुद्धत्साचादयः: श्लेष्व्यव्यव्ययो विशेषण रोगाव्यायोक्तांच्च ।'

- च. सि. २/९

'वाम्यातु विषशोषपत्तन्दोषविद्धमेंद्रान्त्यन्नादायप्रसारशलीपदावृद्धिविदारिकामे-
दोभेहारज्ज्वरालक्ष्यपत्त्वा मातिसारहद्दोगाचिताविक्षमाविस्पर्विद्यजीणिषुमुखप्रसके-
हल्लासश्वासकात्प्रसूपतिनासकंठवक्षयाककरणिलावाधिनिष्ठोपेजिविका-
गलयुंडिकारायः: शोषितापितिनः कफस्थानजेषु विकारेष्वन्ये च काफव्याधिपरीता चा ।'

- सु. चि. ३३/१३

वम्य मृणजे वमनास योग्य. यालाच वम्य किंवा वाप्त विद्यता.

वमन हा काफासाठी केला जाणारा शोधनोपक्रम. असल्याने कफप्रधान रोगासाठी

वमन देणे योग्य ठरते. केवळ कफमुळे किंवा कफप्रधान दोषमुळे उत्पत्त होणाऱ्या सर्व

रोगांसाठी करावा याचे नर्णन शाळकारांनी विस्ताराने केलेले आढळते.

वाम्यासाठी वर्णन करताना नवज्वर, आतिसार, अथोगरक्तपित, राजयस्मा,

कुरु, मेह, अपाची, गंधी, रसीपट, उभाद, कास, श्वास, हल्लास, वीसर्प, स्तन्यदोष,

व अन्य कफव्याधी आणि उर्खर्जवृत्त व्याधी यांना वमन देणे इष्ट असते असे म्हटले आहे. चालानी वरील व्याधींच्या जोडीला गलगड, विश्वाजीर्ण, अलसक,

इनीम (अर्श), अरुची, अविप्रक, शोष, पांड, मुखप्रक, अप्रसार या व्याधींचे वर्णन वम्य मृणून केलेले आढळते. सुश्रुतानी विदाइका, नेदोरोग, हंद्रोग, चितविभ्रम, विद्रविधि, पूतिनस्य, कंठपाक, कणसाव, अधिजिव्हका, गलशुंडिका या व्याधींताही वम्य स्टटलेले आहे.

वरील वम्य व्याधींच्या यादीवरून एक गोष्ट निश्चितपणे स्पष्ट होते की, वमन हे कफप्रधान रोगांसाठी उपयुक्त असल्यानेच कुरु, प्रमेह, अपची, गंधी, रसीपट, कास, श्वास, हल्लास, स्तन्यदोष, गतयह, अरुची, अविप्रक, पांड, शोष, नेदोरोग, चितविभ्रम, आदी कफप्रधान व्याधींचे यामध्ये वर्णन केलेले आहे. मुखप्रक, कंठपाक, पूतिनस्य, कणसाव, अधिजिव्हका, गलशुंडिका या च अन्य रोगांचा समावेश वम्यामध्ये केलेला आहे. कारण हे सर्व रोग ऊर्खजुप्रदेशी होणते रोग असून ऊर्खजुगत व्याधींसाठीही वमनोपक्रमाचा लाभ होत असतो. अधोग्य रक्तप्रतिमास्ये रक्त हे अधोग्याने मृणजेच गुट, मूळ, वा योग्यांगातून शरीराबाहेर जात असते. ते शांबविषयासाठी प्रतिमाग्यांचीकिस्या अपेक्षित असल्याने या रक्तप्रतिमास्ये नमून्हो वमन उपयुक्त ठरते. विद्ध, विषदग्ध, अर्श, अर्जुद, नेदोरोग आदींमध्ये त्याचप्रमाणे उम्माद अप्रसारामध्येही विद्ध, विषदग्ध, अर्श, अर्जुद, नेदोरोग आदींमध्ये त्याचप्रमाणे उम्माद अप्रसारामध्येही विद्ध, विषदग्ध, अर्श, अर्जुद, नेदोरोग आदींमध्ये त्याचप्रमाणे उम्माद अप्रसारामध्येही होणाऱ्या अनेकाविध प्रकारात्या कफविकारासाठी हा उपक्रम उपयुक्त ठरते, हेही वरील व्याधींच्या वर्णनावरून लक्षात येईल व मृणूनच केवळ वर उल्लोखिलेल्या व्याधींतच नक्ते तर अन्य व्याधींमध्येही कफदोष प्राधान्य असेल, तर वमन करणे युक्त आहे असे रुक्णता येते.

अदाव्य

'अव्याया गार्थिणी रुक्ष: शुष्यितो नित्यद्वःखितः ।

आतवृद्धकृश्वलहंद्रोगिक्षतडुर्वर्त्ता: ।।'

प्रसकवात्वमुक्तप्लोहीतीमिरक्षामिकोष्ठिनः ।

ऊदवत्वं वृद्धमाऽल्लालापार्वर्णवत्वत्गोगिणः ।।'

मृदत्वेत विषयरात्जोणिवृद्धाऽभ्यवहरतः ।।' - अ. ह. सू. १८/३ ते ६

प्रसकवत्वमयोः पूर्वे शांबेणमज्जरोगिच ।।'

शुभातेः कर्मिभवर्ज्याः सर्वैव त्वजीर्णितः ।।' - अ. ह. सू. १८/७
मृशाराख्यहतोपवासमेशुनाश्वयन्यायावित्तप्रसकवत्क्षमाभिष्ठानुवांसितद्रोगोदावत्मूर्त्रा-
कोल्डुर्खदनोवर्कतिप्रसकवत्क्षम्यवर्तात्यापितानुवांसितद्रोगोदावत्मूर्त्रा-

धातल्लीहगुल्मोदराल्लोलास्वरेपयाततिमिराशिरः शांखकणाक्षिपाश्वशूलाताः ।'

- च. सि. २/६

न वामयेत् तंभिरिकोध्यवातगुल्मोदेपयाततिमिराशिरः कोष्ठटुर्तिवालान् ।

स्थूलस्थूलक्षणकृशातिवृक्षमूलातुरन् के वलवत्तरेगान् ॥

त्वरोपयथाऽप्यचनप्रसक्त इश्छादिः कोष्ठटुर्तिवालान् ।
कङ्क्षत्विपित्क्षुर्द्वितीतरक्षणाश्चिदुदावाकितिनिर्लहितांश्च ॥ - सु. चि. ३३/११
अवस्थ किंवा अवान्य घृणने वमनास अवाय, ज्वालाये वमन निषिद्ध अस्ते अशा व्यक्तीं। अवायादे घृणन करताना वारभटानी गर्भिणी, रक्षा, श्रुथित, दुःखी, बाल, वृद्ध, कृश, स्थूल, हड्डेगोरी, डरक्षती, दुर्बल अशा लग्नामध्ये वमन देल नये असे घृणते आहे. त्वाचप्रमाणे वारवार छाई हेत असताना, प्लीहदोष, तिमि, कूमिकोष्ठ, ऊर्खण रक्तपित, वस्तिकर्म केले असताना, मूत्राधात, उदर, गुल्म, अग्निमंध, अर्ण, उदवर्त, श्रम, अर्णीला, पार्श्वशूल आणि वातव्याधी यांचीही अवाय म्हणून गणना केलेली आहे. चरकानी याच्या जोहिला श्रांत, कर्महत, अध्यवहत, मैथुनप्रसक्त, अध्ययनप्रसक्त, व्यायामप्रसक्त, चित्रप्रसक्त, क्षाम, सुकुमार, संवृतकोष्ठ, शंखशूल, शिरःशूल, अधिशूल, नित्यदुःखी हेही अवाय म्हणून सांगितलेले आहेत. मुश्रुतानीही याचप्रमाणे घृणन केलेले आठलेले.

या सर्व अवाय अवस्थांचा विचार करता एक गोष्ठ लक्षत येईल की, यातील बहुसंख्य व्याधी हे वातव्याधी आहेत. वमन विधीच्या वेळी होणाऱ्या व्रासमुळे स्वभावतः च शरीरात थोडीफार वातप्रकोपाची लक्षणे उत्पन्न होत असतात. वातव्याधी वा वातप्रकोप असताना जर वमन दिले गेले, तर न्यायमुळे साहजिकच अधिक वातप्रकोप होऊळन व्याधी कमी होण्यारेवजी तो वाढीस लाग्याचीच शब्दनात लक्षत या सर्व रोगांमध्ये वमन हे निषिद्ध समजले जाते. शाळ, वृद्ध, कृश, स्थूल, श्राम, मुकुमार, उर्बन आदी व्यक्तीं वमनप्रक्रियेच्या वेळी होणाऱ्या त्रास सहन करण्यास असमर्थ असत्यानेच या सर्व अवस्थामध्ये वमन देता येत नही. ऊर्ध्वग्रंथिप्रितामध्ये कफनुवेष असतो तरीही वमन निषिद्ध समजले जाते. कारण ग्रंथिप्रितामध्ये प्रतिमार्ग चिकित्सा अपेक्षित असल्याने वमन निषिद्ध असून त्या वेळी विरेचन करणे योग्य ठरते.

याप्रकारे कोणाऱ्याही कारणाने आलेले दोर्दिल्य, वातप्रकोप आणि रक्तपितादी काही विशिष्ट व्याधीं यामध्ये वमन हे सामान्यतः निषिद्ध असले तरी विसर्जनजन्जन्य अर्जीण, विषाबाधा वा आत्यंतिक कफप्रकोप असेल, तर मात्र वरील अवस्थामध्ये वमन करणे अत्यावश्यक ठरते. या व्यावहारिक विशिष्ट पद्धतीचा ऊहणोह या प्रकरणाचा अवरंब करणे आवश्यक ठरते. या व्यावहारिक विशिष्ट पद्धतीचा ऊहणोह या प्रकरणाचा शेवटी केला जाणार आहेच.

वाय व अवाय याचा मंयोक्त अभ्यास आतपर्यंत केला गेला, परंतु काही वेळा मात्र अवाय म्हणून सांगितलेल्या व्याधीतरीं त्या व्याधीची चिकित्सा सांगताना वमन

द्यावै असे विवेचन केलेले आठलेले. उत्त. गजयक्षमा या व्याधीत दौर्बल्य व मसदधातुक्षय असल्याने वमन देऊ नये अशा वर्णनाबरोबरच चिकित्सा विवेचन करताना कफाधिक्षम असेल तर वमन घावे असे घृणन निषिद्ध. हड्डेग हा अवाय आहे, पण वातज हड्डेगात नाव 'वातोपस्थृ हृदये वामयेत् स्नायामातुरम्' असे मुश्रुताचार्य म्हणतात. (सु. ३. ४३/११) अशा वेळी खरे काय करावे असा संघ्रम निमण होतो. कारण खरे पाहात हृदय हे प्रथम र्म असून त्याची बाधा झाली असताना, रुणाला वासदायक ठरणारे व उम्हुळे वातप्रकोप घडतो असे वमनासारखे उपक्रम करणे कोण नव्हे. अवायांचे वाणीत हृदयात हड्डेगात हृदयातीच त्यामध्ये हृदयाचाही समावेश ग्रंथकांगनी केलेला आहे. वमन करताना यासाठीच त्यामध्ये हृदयातल्याने हा संघ्रम निर्माण होतो. द्यावी असे सांगितले गेले. एका प्रकरणी जी गोष्ठ करू नव्हे म्हणून सांगितली तीच गोष्ठ द्यावी असे सांगितले गेले. एका प्रकरणी जी गोष्ठ करू नव्हे सांगितल्याने हा संघ्रम निर्माण होतो. अन्य प्रकरणी त्याच व्याधीसाठी करावी असे सांगितल्याने ही येते. करावे केवळ हृदयातच नव्हे, तर अन्य रोगांमध्येही काही वेळा अशीच परिस्थिती येते. किंवा नाही अशी संभ्रामावस्था असताना, या संबंधितचे चारक्रम सूक्ष्मात लक्षत व्यावायास होते. चरकाचार्य म्हणतात-

'प्रब्रह्मिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुतात्प्रवं संप्राप्तार्य सम्यगाध्यवस्थेदन्तर चरकाचार्य म्हणतात-
निष्ठायां... ।' - च. वि. ८/१३८

अशा वेळी वेळाने गुणावगुणांचा विचार करून त्यास योग्य वाटेल ते करावे, असे चरकाचार्य म्हणतात. एखादी गोष्ठ करू नव्हे म्हणताना त्यामगेही काही करणे असलात, त्यामुळे काही दोष उत्पन्न होत शकतात, परंतु तो उपक्रम सर्वाच त्याज्य असलो, असे म्हटले जाते तेव्हा त्या उपक्रमाने होणारे दुष्परिणाम नसते. तीच गोष्ठ जेव्हा करावी असे म्हटले जाते तेव्हा करून वेळाने निणय व्यावायास हवा. व त्यातून मिळणार लाभ यांचा एकत्रित विचार करून वेळाने निर्माण होणेरे दुष्परिणाम जर लाभ अधिक असेल, सध्या फलतात्प्रवं असेल व त्यामानाने निर्माण होणेरे दुष्परिणाम कमी असून, त्याचीही वेळीची चिकित्सा करून ते कमी करण्याजोगे असलील, तर वेळाने तो उपक्रम करावा, अन्याय करू नव्हे असे म्हणता येईल. नसून वातप्रकोप, शरीरबल आदांचा विचार करावायाचा वाय वा अवाय ठरवावयाचे आहे. हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल.

अवायामध्ये वमन दिल्यास उत्पन्न होणारे व्यापद्

'तत्र क्षतस्य भूयः क्षणानात् ...शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः ।'
तस्मादेते न व्याप्ता: ।' - च. सि. २/१
वाय वा अवायाचा विचार न करता अवायामध्ये जर वमन विले गेले तर अनेक प्रकारचे व्यापद् उत्पन्न होतात. या सर्व व्यापदांचे विवेचन चरकाचार्यानी सिद्धिस्थानाच्या दुसऱ्या अद्यायात विस्ताराने केलेले आहे. हे व्यापद् टाळण्यासाठीच या अवस्थांमध्ये

वमन देऊ नये असे त्यांनी सांगितले आहे. त्याच अवस्थांचा विचार यापुढे मांडलेला आहे.

क) क्षतक्षीण व्याधीमध्ये वमन दिले तर क्षत अधिक वाढतो व त्यातून रक्ताचा साव अतिप्रमाणात होण्याची शक्यता असते.

ख) क्षीण, अतिस्थूल, बाल, वृद्ध, दुर्बल यांमध्ये सहनशक्ती कमी असल्याने वमनोपक्रमामुळे उत्पन्न होणारे क्षेत्रे सहन न ज्ञाल्याने प्राणोपरोध होतो.

ग) श्रांत, शुष्ठित, पिण्यासित यांमध्येही वमनामुळे प्राणोपरोध होतो.

घ) कामामुळे खकलेले, अती चालणे, उपवास, मैयुन, व्यायाम आदीमुळे खकवा आलेले, चिंतायुक्त, श्वास अशा रुणांमध्ये रुक्षता उत्पन्न झालेली असते. वमन प्रयोगाने रुक्षता आणि वातप्रकोप वाढून भृत व त्यातून रक्तसाव उत्पन्न होऊ शकतो.

ड) गर्भांगी अवस्थेत वमन दिल्यास आमगर्भ, गर्भस्त्राव, गर्भव्यापद उत्पन्न होतात.

च) सूक्ताक्ष असलाना वमन दिल्यास वामक द्रव्य लवकर बाहेर पडत नाही. त्यासाठी फार जोर करावा लागतो. यामुळेच वीसर्प, स्तंभ, जाड्या, वैचित्र किंवा क्षवित मृत्युही संभवतो.

छ) सुकुमारामध्येही वमनामुळे प्राणोपरोध होतो.

ज) ऊर्ध्वरुक्षांप्रतीक्षांमध्ये वमन दिल्यास व्याधी वाढतो. जीवरक्त शरीरावाहेर जाऊ लागल्याने मृत्यु येण्याची शक्यता असते.

झ) प्रसक्तछादि असलाना दिलेल्या वमनामुळे अतियोगाची लक्षणे उत्पन्न होतात. गोगवळी होते.

अ) हृदयोगमध्ये वमनामुळे हृदयोपरोध (हृदयांत बंद होणे) होऊ शकतो व त्यामुळे तक्ताल श्राणहण होते.

ट) उदावतामध्ये वमनाने उदावर्त वाढतो.

ठ) मुव्याधातादी गोगांमध्ये वमन दिल्यास शूलादी सर्व लक्षणे वाढतात. तिमिर हा कफप्रधान गोग असूनही यामध्ये वमन दिले गेले तर वातप्रकोप उत्पन्न होते. हा व्याधिप्रभाव आहे.

संक्षेपाने पुन्हा स्पृणवयाचे शाल्यास, अवान्यामध्ये वमन दिले गेले तर वातप्रकोप होते. यामुळे गोगवळी चा क्वचित मृत्युही संभवतो. ही शक्यता लक्षात घेऊनच वमन दिले पाहिजे.

वमनविधी

जो मुख्य उपक्रम केला जाते त्यास वमनाचे प्रथानकर्म हस्तले जाते. प्रथानकर्मांपूर्वी पूर्वतयारी म्हणूनही काही उपक्रम करावे लागतात. यांचा पूर्वकर्म हस्तले जाते. प्रथानकर्म केल्यानंतर जे काही विशिष्ट उपचार आवश्यक असलात, त्यांना वमनाचे पश्चातकर्म

असे संबोधिले जारी. याप्रकर्म पूर्वकर्म, प्रथानकर्म आणि पश्चातकर्म या क्रमाने आपणास वमनविधीचा विचार करावयास हवा.

पूर्वकर्म- वमनकर्म सुरळ्यात व योग्य प्राणाणात क्षीवे, त्यामुळे कोणतेही व्यापद उत्पन्न होऊ नवेत व झालेच तर त्याचाही योग्य प्रतिकार करता यावा यासाठी पूर्वकर्माची योजना करावी लागते.

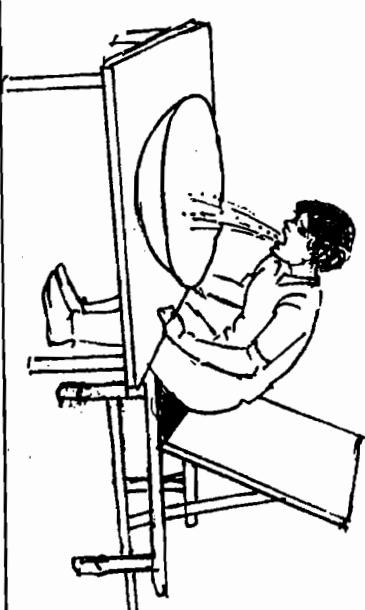
पूर्वकर्मामध्ये आतुर परीक्षा, उपकरण तथा औषध सिद्धता व आतुर सिद्धता यांचा विचार करावा लागतो.

अ) आतुरपरीक्षा

'तं चेदास्मिन्नत्रे मानसः शारीरे चा व्याधिः कस्यच्चान्निकर्तः सहसांश्यागच्छेनमेव तावदस्योपावर्त्तियुं यतेत । ततस्तु मुष्यावर्त्य तावन्नमेवेनं कालं तथाविषेनैव कमण्डोपाचरेत् ।' - च. सू. १५/८

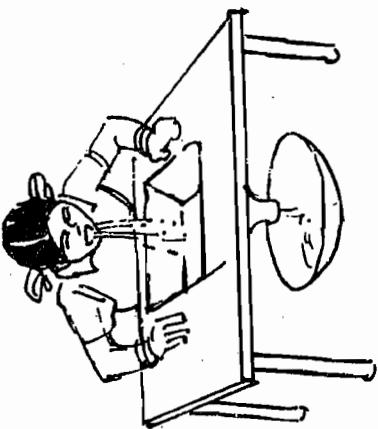
रुग्ण वस्य आहे किंवा नाही यांची प्रथम परोक्षा करावी. वाम्य रुग्ण असेल तर म्होहस्वेदादी पूर्वकर्मात अपेक्षित असणारे उपक्रम सुरू करावेत. हा म्होहस्वानाचा काळ चालू असलानाही दारोजे रुग्णपरीक्षा करणे आवश्यक ठरते. या कालात जर त्यास कोणताही अवान्यामध्ये वर्णिलेला व्याधी उत्पन्न झाला नाही तरच प्रथानकर्म करता येते. जर असा काही व्याधी निर्माण झालाच तर प्रथमतः त्या व्याधींची चिकित्सा करून, हा नवीन उत्पन्न झालेला व्याधी पूर्ण बरा झाला की नंतरच पुढा पूर्वकर्म सुरुवात करून वमनकर्म करता येते.

ब) उपकरण तथा औषधासिद्धता – वमनकर्मांसाठी काही विशेष उपकरणांची जरूरी असते. ही सर्व साधनासामग्री गोळ्या करून हतासी असणे आवश्यक असते. वमन हा एक तसे पाहता थोडासा त्रासदायक असा उपक्रम आहे. याचासाठी वमन हे रुणालयात जेथे वमनासाठी स्वतंत्र व संपूर्ण यंत्रणा सुसज्ज आहे असा ठिकाणीच करणे युक्त ठरते. वमनगृहामध्ये रुणास वमन देते केवळी बसण्यासाठी आवश्यक

अमरणारे विशेष आसन हवे. बमनासाठी रुणास जानुतल्यासनावर चसवावे असे वणन शाळकारांनी केलेले आहे. जानुतल्यासन म्हणजे गुडच्याइतक्या उंचीने आसन. यासाठी साध्या खुर्चीचा वापर करत येतो. काही वेळा ही खुर्चीही विशेष प्रकारे बनविली जाते. या खुर्चीम दोन्ही बांजूस हात असावेत. खुर्चीच्या या हातांवर रेलून रुणास बसता येते. या खुर्चीची पाठ सरळ असावी, पण आवश्यकतेनुसार ती पाठीमारे कलातो करता येईल व ऊपरेहोरे रुण आसामात मागे टेकून बसू शकिल अशी असावी. या प्रकारची सोय केल्याने बमनानंतर येणारा थकवा दूर होईपर्यंत रुणास आरामाने बसता यावे होही यामारे अपेक्षा आहे.

बमनासाठी आवश्यक असणाऱ्या या विशेष आसनावर रुण बमनासाठीनंतर त्याच्यासमोर स्टूल व त्यावर गिडी ठेवणे आवश्यक असते. बमनकिया सुरु झाल्यानंतर बमनावाट बाहेर पडणारे द्रव्य या गिडीत जमा होत असते. यासाठीही आणखी एक विशेष उपकरण चापरता येते. यामध्ये रुणाच्या आसनामधीरे एक टेकल ठेवले जाते. रुणास करून बमन देण्यास योग्य अशी अवस्था आहे. हे विशेष आसन लासाठी दोष हे करणे पूर्वकर्ता अपेक्षित असते. बमन हा एक शोधनोपक्रम असून लासाठी दोष हे कोषात यावे लागतात. दोष कोषाताठी दोषांना उत्क्रितशावस्था ग्रावत होणे होण्याची शास्क्यता असते व त्यापुढेच व्यापदोंची उत्पत्ती होऊ शकते. यासाठी तेवाची लागतो. मुख्यातीसच या व्यापदांचा प्रतिकार करण्यासाठी ही औषधांची तयारी ठेवाची लागतो. क) आतुरासिक्षता — ज्या रुणास बमन यावाचे असेल त्याची भ्रथमत: परिशक्ता अत्युचित द्वितीय असेल त्याच्यानंतर काही उपक्रम करून बमन देण्यास योग्य अशी अवस्था आहे. हे विशेष आसन लासाठी दोष हे करणे पूर्वकर्ता अपेक्षित असते. बमन हा एक शोधनोपक्रम असून लासाठी दोषांना उत्क्रितशावस्था ग्रावत होणे होण्याची शास्क्यता यावे लागतात. दोष कोषातकडे दोष कोषातकडे येणे. हा दोषातकडे आवश्यक असते. दोषोत्कलेश होणे म्हणजेच दोष कोषातकडे येणे. हा दोषातकडे दोन घ्यावा, बमन द्रव्यांची संप्राप्ती योग्य तहनेने घडून यावी यासाठी पूर्वकर्तमध्ये दोन महत्वाचे उपक्रम करावे लागतात व ते म्हणजे स्नेहन व स्नेहन होते.

बमनासाठी वेस्तीन बमन येईल इतकी टेबलाची उंची असावी. या टेबलाच्या मध्यभागी वेस्तीन बमनविलेले असते व त्या वेस्तीनमध्ये बमनातून बाहेर पडणारी द्रव्ये पडवीत अशी योजना असते. यामध्ये पडणारे द्रव्य गोळ्या करण्यासाठी टेबलाखाली एक पात्र ठेवलेले असते. रुण खुर्चीवर बसून बोसिनवे दोन्ही बांजूस कोपरपासूनवे हात टेकवून बमन करतो. वाप्रित द्रव्य हे वेस्तीनमध्ये पडून खालील पात्रामध्ये गोळ्या होते. गिडी रुणासमोर ठेवून त्यात वाप्रितद्रव्य गोळ्या करण्यापेक्षा या पड्डीने बमन देणे अधिक युक्त उरते.

बमनासमध्ये जी इतर साधनसामुग्ही हवी त्यामध्ये औषधे ठेवण्यासाठी बाटल्या, वराण्या इत्यादी हवेतच, पण याच्या जोडीला क्वाढ्य व इतर औषधिद्रव्ये तयार करण्यासाठी वेगवेगळ्या आकाराची स्टीलची पातेली, शोटी, स्टोव वा तत्सम काही उपकरण,

किंतु ओषधिद्रव्य दिले व किंती द्रव्य बमनातून बाहेर पडते याचे गलास, बमनासाठी किंती औषधिद्रव्य दिले व किंती द्रव्य बमनातून बाहेर पडते याचे गलास इत्यादी), निरस्ताळ्या मोजमाप करण्यासाठी आवश्यक ती सर्व साधने (मेजर ग्लास इत्यादी), निरस्ताळ्या आकाराचे स्वच्छ टॉवेल्स, हुणाच्या अंगावर वाप्रित द्रव्य साडू, नवे यासाठी रुणास अकाराचे त्याच्या उत्तेजना करण्यासाठी कमतलातल वा मुद्र खराच्या बांधावयाचा खरी अंगन, कंठप्रेतेसी उत्तेजना करण्यासाठी कमतलातल वा मुद्र खराच्या आदी लाहानमोठ्या अनेक वस्तू याचाही बमनागृहामध्ये समावेश हवा. निरस्ताळ्यी वाप्रक नळ्या आदी लाहानमोठ्या अनेक वस्तू याचाही औषधसामग्रीही हवी. निरस्ताळ्यी वाप्रक या सर्व उपकरणांबोधवरच सर्व प्रकारची औषधसामग्रीही हवी. किंतीही काळजीपूर्वीक बमन यावाचे तथा बमनोपाप औषधे तर हवीतच, पण त्याच्याबोधवर जर काही व्यापद, निर्वाण झालीचे तर त्याच्यावाचे चिकित्सा करण्याचीही पूर्वित्यारी हवी. किंतीही काळजीपूर्वीक बमन यावाचे ठरविले तरी दोष, भेजू, देश, बल, काल, शरीर, आहार, सातम्य, सत्त्व, अवस्था एव्हढी विधिन असते, की विमल व विपुल जानी, निष्ठात वैधानानही काही ब्रम उत्पन्न एव्हढी विधिन असते, व्यापदोंची उत्पत्ती होऊ शकते. यासाठी तेवाची लागतो. होण्याची शास्क्यता असते व त्यापुढेच व्यापदोंची उत्पत्ती होऊ शकते. यासाठी तेवाची लागतो. होण्याची शास्क्यता असते. दोषोत्कलेश होणे म्हणजेच दोष कोषातकडे येणे. हा दोषातकडे आवश्यक असते. दोषोत्कलेश होणे म्हणजेच दोष कोषातकडे येणे. हा दोषातकडे दोन घ्यावा, बमन द्रव्यांची संप्राप्ती योग्य तहनेने घडून यावी यासाठी पूर्वकर्तमध्ये दोन महत्वाचे उपक्रम करावे लागतात व ते म्हणजे स्नेहन व स्नेहन होते.

- च. क. ११४

- च. चि. ३३/३

‘अथातुं स्निग्धं स्निग्धं... बमनं पायथिता...!’ - च. क. १८/१८

‘अथ साधारणो काले स्निग्धित्वं वयाविधि’ - अ. ह. सू. १८/१८
‘अथ साधारणो काले स्नेहात्मेन आणि स्नेहपान हे दोन्ही उपक्रम आवश्यक आहेत. स्नेहामध्ये बाह्यस्नेहन आणि स्नेहपान हे दोन्ही उपक्रम असते. कोषात यावे लागतात. दोष कोषातकडे येणे. हा दोषातकडे आवश्यक असते. दोषोत्कलेश होणे म्हणजेच दोष कोषातकडे येणे. हा दोषातकडे दोन घ्यावा, बमन द्रव्यांची संप्राप्ती योग्य तहनेने घडून यावी यासाठी पूर्वकर्तमध्ये दोन महत्वाचे उपक्रम करावे लागतात व ते म्हणजे स्नेहदेष्टप्रत्यन्तं च च्छदिविदिति’
‘अथ च्छदिविमातुं द्रव्यं त्वं वा स्नेहस्वेदेष्टप्रत्यन्तं च च्छदिविदिति’
- च. क. ११४

५ ते ७ दिवसांत स्नेहन पूर्ण होते.
या प्रकारे स्नेहन चालू असतानाच स्वेदनही करावे. स्वेदनासाठी बाष्पस्वेद, किंवा तपास्वेदाचा उपयोग करावा.

बमन / ११३

स्नेहन पूर्ण ज्ञात्यानंतर मध्ये एक दिवस सोडून तिसऱ्या दिवशी वमन ध्वावयाचे असते. स्नेहन पूर्ण ज्ञात्यानंतरच्या दुसऱ्या दिवशीही वमन देण्याचीही पद्धती आहे. या अभिव्यंदी बाष्पस्वेदाचा प्रवाग करणे इष्ट ठरते. याच काळ्यात अभ्यंतर स्नेहपान बंद केलेले असले तरी स्वेदनापूर्वी बाह्य स्नेहनमात्र चालूच ठेवावे. या प्रकारच्या स्नेहनाने वातप्रशमन होते, देहथारूना मृदुता प्राप्त होते, दोषसंबंधात कमी होतो व शरीरधारूपी लीन झालेले दोष मुटे होऊन कोसाकडे खण्यास प्रवृत्त होतात.

ख) वमनपूर्व आहार – स्नेहस्वेदनप्राप्ताचे पूर्वकर्मामध्ये रुणास ध्वावयाच्या आहाराचा विचारही तितकाच महत्वाचा आहे.

‘ग्राम्यादकानूपरसे: स्नायांतरुत्कलेशनीयः पद्यसा च रम्यः ।’ – च. सि. १/७
‘न: श्वो वमनं पाता भुजीति कफवर्धनम् ।’ – च. सि. ६/१५
‘अथातुरं स्निग्धं स्तिघ्रमध्यादिभिराहारेनवबद्धदेष्प्रवलोक्य श्वो वमनं पद्यायिनास्मीति संभेजयेत् तीक्ष्णामि बलवत् बहुदोष महाव्याधिपरातं वमनसातयं श्व ।’

– सु. चिं. ३३/३
‘श्वोवयमात्कलष्टकं मत्यमाषिलादिभिः ।’ – अ. ह. सु. १८/१२

ज्ञा रुणास वमन ध्वावयाचे असल त्यास कफवर्धन करणारा, कफोत्स्वेश करणारा. आप्यादंदी आहार दिला गेला तर वृद्ध दोष व अभिव्यंदन यामुळे दोष हे शाखेदून कोळाकडे येण्यास प्रवृत्त होत असतात. स्नेहपानाच्या कालात अनाभिव्यंदी, लघु, उष्ण काहीचे मत आहे, परंतु जेव्हा वमनादी शोधनोपक्रम करावयाचा असले, त्या वेळी स्नेहपानकालामध्ये अभिव्यंदि, कफोत्स्वेश करणारा असाच आहार देणे अपेक्षित आहे. या प्रकारच्या आहाराने कफवृद्धी अधिक वाढत्याने आधीपासून असणारा कफरोग वाढत्यासारखे वाढेल, त्याची लक्षणेही वाढीत, परंतु शोधनाने मिळणाऱ्या कायम केलेले याहीजे. स्वर्वच कफोपक्रम हे ‘निःमुख्त्वं मुख्याय चा’ या न्यायाने सुरुवातीस ग्रासदायक असतातच, हे येथे लक्षण खेतले पाहिजे.

उपर देण्याच्या आदल्या दिवशी रात्री दृध, दर्ही, उडीद, तीव्ह, ग्राम्य, आनुप व औदक मास (मासे वरी) व मासरस इत्यादी अभिव्यंदी भोजन ध्वावे. यामुळे कस्तेद, काफ तथा द्रव वाढून दोषांतरण चांगल्या प्रकारे होतो

(वमन देण्याच्या दिवशी प्रतः काळी यवागु धावी. ही यवागु फार स्निग्ध नाही वा... पार रुक्ष नाही अशी असावी. यासाठी यवागुप्रभावे थोडे से दृप वापरावै. वमनाच्या दिवशी सकाळी दृध यावे असेही विधान आहे. रिक्त आमाशय असताना क्रीड्याही वमन देणे. व्यवहारात दोषोत्कलेश उत्सम प्रकारे क्वावा, वमन चांगले क्वावे यासाठी नाही. व्यवहारात दोषोत्कलेश उत्सम प्रकारे क्वावा, वमन चांगले क्वावे यासाठी नाही.)

प्रातःकाली रुही, गृष्ठ व लवण एकत्रित करून देण्याचीही पद्धती आहे. या अभिव्यंदी द्रव्यांच्या सेवनामुळे वमनप्रक्रिया फारच चांगली होते असा अनुभव आहे.

या सर्व पूर्वकर्मातिथीमध्ये रुणाचे नानेही अंतिम फायदाकडे लक्ष ठेवून करावयाचा उपक्रम आहे हे रुणास पटवून दिल्याखेरीज स्नेहस्वेदादी पूर्वकर्मातिथीमध्ये रुणाची मानसिक तथा साक्षात वमनविधी करणे अशाव्याच आहे. यासाठीच पूर्वकर्मामध्ये रुणाची मानसिक तयारी करून घेणे होती एक महत्वाचा उपक्रम ठरतो.

ग) प्रधानकर्म – स्नेहस्वेद तथा अन्य पूर्वकर्मातिथीमध्ये रुणास ध्वावयाच्या रुणास नमन देता येते. वमनकर्म हे प्रातःकाली करावे. रोगाच्या अनुरोधाने मध्य, दुष्ठ, इशुरस वा मांसरस पिण्यास देऊन त्या रुणास जानुत्यासनावर बसवावे. त्याच्या गळ्याखालील भाग बरी अँपेन व अन्य स्वच्छ कापडाने आवृत करावा. यामुळे वापित द्रव्य रुणाच्या अंगावर उडत नाही. रोगास ‘पूर्व वा उत्तर’ दिशेकडे तोड करून बसण्यास सांगून नंतर त्यास वापक द्रव्ये धावीत.

वापक द्रव्यांमध्ये मदनफलपिण्याली (मदनफल बीज) हे ब्रेष्ट द्रव्य आहे. या मदनफलपिण्यालीचे चूर्ण रुणास मधाबरोबर चाटण्यास धावे. मदनफलाची मात्रा ही व्याधिबल, शरीरबल व अग्रिबल पाहून ठरवावी, असे सुश्रुताचार्य म्हणतात. अष्टांग हृदयकरणी व्याधिबल कोष्ट, वय, देश आणि कालाचा विचार करून मात्रा ठरवावी असे सांगितलेले आहे. चरकानी अल्पप्रमाणात देऊनही जी उत्तम वेग उत्पन्न करते व व्याधी दूर करण्यास समर्प ठरते, जी गलानी उत्पन्न न करता गष, वर्ण, रस, सेवन करण्याच्या द्रव्य ठरते, ती मात्रा श्रेष्ठ आहे असे म्हटले आहे. मूळ वळत्यानंतर मुठीत जेवढे द्रव्य मावते ती अंतर्खम्भुषी होय.

प्रत्येक रुणात मदनफलाची मात्रा ही चिन्निमित्र वापरावी लागते, असाच याच अर्थ आहे. सामान्यतः मदनफलपिण्यालीचे चूर्ण १० ते १२ ग्रॅम इतक्या प्रमाणात वापरावे लागते, पण जर हेच चूर्ण वाचा, याष्टिमधु हासारख्या वमनोगा द्रव्याबरोबर दिले तर २ ते ३ ग्रॅम इतक्या अल्प प्रमाणातही कार्यकारी ठरते. याचासाठी व्यवहारात, मदनफल चूर्ण ३ ग्रॅम + वचा चूर्ण २ ग्रॅम + याष्टिमधुचूर्ण १ ग्रॅम असे एकत्रित मिश्रण करून ते मधाबरोबर चाटण्यास दिले जाते. या मिश्रणास वाम्पकचूर्ण असीच सार्व संज्ञा दिली जाते. वापक चूर्ण रुणास प्राशन करण्यास देते वेळी पुढीलप्रमाणे मंत्र म्हणावा असे मुश्तानी सुचाविलेले आहे.

मंत्र

‘अँ ब्रह्मदशाच्चिरुद्देशं शु चंद्रकार्णिलनला: ।
ऋषयः सोषधिग्रामा भूतसंघाभ्यं पातु ते ॥

रसायनविज्ञाना देवतामयूरं यथा ।

सुधेवेतम् नगाना भैषज्यमिदमस्तु ते ॥
वारभटानीहि याच अर्थाचा पुडील मंत्र सुचिविला आहे—

मंत्र

ॐ नमो भगवते भैषज्य ग्रुवे वैद्यर्ये प्रश्नराजाय ।
तत्यगताऽहति सत्यग् संबुद्धाय तद्यथा ॥

ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये सपुद्धते स्वाहा ॥

वमन हा शोधनोपक्रमातील एक महत्वाचा उपक्रम आहे. हा उपक्रम करताना काही नैषिकी उपचार शास्त्रकांनी सुचिविले आहेत. इतकाच या मंत्राचा अर्थ आहे. लगाचे मनोबल कायम गहावे हाही यामगील एक उद्देश दिसते. यापुढे लगास मानसिक होणाऱ्या थोड्याफार वासासही सज्ज होतो. जर लगास सात्त्विक असेल, प्रवरसत्व असेल व मुख्यातीपासूनच जर, तो वमन कर्म करवून घेण्याबाबत निश्चयी असेल, तर या प्रकारच्या मंत्राद्यांची काहीही आवश्यकता नाही हे स्पष्ट आहे.

वमनाची संशोधनि सुरु होते. म्हणजेच वामक द्रव्ये ही स्ववीर्यानि रसानुं होऊन सर्व जायास प्रवृत्त करतात. याप्रकारे दोषेत्कलेश होऊन दोष आमाशयात येऊन उदासभाव आपल शाळ्याने मुखावाटे बाहेर पडू लागतात.

एक मुहूर्त म्हणजेच ४४ मिनिटे इतका काल ही संशोधन पूर्ण होण्यास लागते असे म्हटलेले आहे. अर्थात हा कालही प्रत्येक रुणागाणिक वेगवेगळा अमृ शक्ती. ४४ मिनिटांमध्ये जर दोषेत्कलेशाची लक्षणे आहेत तर पुनर्श्व वामक चूर्ण द्यावे लागते.

दोषेत्कलेशाची अगदी मुखावाटे वाहेर पडू लागतात. तोंडाला पाणी सुरुण ही होत. या प्रकारची लक्षणे दिसू लागली की लगास इसुरस, इष्टमधुक्षवाय, दुष्य वा लवणाजलाने आंकंठपान करण्यास संगितले जाते. या सर्वांपच्येही ३ ते ४ लीटर द्रवद्रव्य लागते अधिक श्रेयस्कर ठरते. आंकंठपानासाठी सामान्यत: मात्रा पुरते, तर काही लगांगामध्ये यापेक्षा कमी म्हणजेच २ लीटर इतकीही अपवायात्मक झाले. सर्वसामान्यपणे लागारी मात्रा म्हणजे ३ ते ४ लीटर हीच होय. या प्रकारे आंकंठपान केल्यानंतर लगास साक्षात वमनवेग येऊ लागतात. वमनवेग क्षेभ निमिण केला तर लगेच वेग येण्यास सुरुवात होते. याएवजी लगास घांगत वेट घालून उलटी काढण्यास संगणेही युक्त ठरते. या प्रकारे वमनवेगाना मुख्यात शाळ्यानंतर

रुणाऱ्या पाठीकर प्रतिलोमातीने (खालून वर) हात फिरवावा. यापुढे वेग उत्तम प्रकारे येण्यास मदत होते. सामान्यत: अन्वयेली रुणास छर्दि यांबाबी ही अपेक्षा असल्याने तो हात आपण अनुलोमातीने- वरुन खाली फिरवीत असते. दोहंपंच्ये असणारा गतिभेद जरुर लक्षात घेतेला पाहिजे. याप्रकारे पाठीवरून हात फिरविल्याने वेग तर उत्तम येतातच, पण शिवाय आश्वासन चिकित्साही घडते, जी या उपक्रमामध्ये अवैतत आवश्यक अशी आहे. याच दृष्टीने रुणाचे मस्तक, कपालप्रदेश दबून धरणेही युक्त ठरते.

वमनाचा वेग कमी वाटल्यास पिंपळी, आवळकाठी, शिरस, सैंधव यांनी तयार केलेले जल पाजावे वा केवळ लवणजलाचा पानासाठी उपयोग करावा.

रुणाची नाडी, श्वसन, रक्तवात यांचे परिणेण वमनकर्म चालू. असलाना सातल्याने केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे रुणास पानासाठी दिलेले द्रव्य आणि बाहेर पडणारे द्रव्य यांचे प्रकारपण करणेही आवश्यक आहे.

विशेष नोंद – आतापर्यंत वर्णितेला वमनविधी हा प्रत्यक्षात केला जाणार विधी आहे. पूर्वीच्या शास्त्रकांनी मात्र योड्याशा वेगळ्या प्रकारे हा विधी करण्यास सांगितेले आहे. पूर्वीच्या शास्त्रकांनी सुचिविलेल्या विधीप्रमाणे इसुरस, यष्टिमधुक्षवाय, दुष्य वा तत्सम द्रवद्रव्यांचे आंकंठपान प्रथमत: करून आंकंठपानानंतर लगेच रुणास वामक द्रवद्रव्यांचे आंकंठपान करून आंकंठपानानंतर लगेच रुणास वामक द्रव्ये दिली जातात व त्यानंतर एक मुहूर्त इतक्या वेळात वमनवेग येऊ लागतात, असे शास्त्रकार सुचिविलात. याप्रकारे केलेल्या वमनासुळेही वेग येतातच, पण यामध्ये दोष प्रत्यक्षता: अनुभवास येतात. ते दोष पुढीलप्रमाणो-

१. या पद्धतीमध्ये आर्थी आंकंठपान करून नंतर वामकद्रव्ये दिल्याने वामकद्रव्यांची क्रिया घडून येऊन, वमन संप्राप्ती पूर्ण होण्यास जो कालावधी लागती त्या काळात आंकंठपानासाठी वापलेले द्रवद्रव्य आमाशयातून खाली ग्रहणीत जाण्याची शास्त्रात असते. असे घडले तर वमनवेग नीट येत नाहीत व बाहेर पडणारे द्रव्यांही प्रमाणत: अपेक्षेने फारच कमी असते. दोषनिर्हणही योग्य प्रकारे होऊ शकत नसल्याने काही वेळा संपूर्ण रोगमुक्ती निळेणे शब्द नाही.

२. आर्थी वामक द्रव्ये देऊन देणेत्वत्से झाल्यानंतर आंकंठपान करण्याने आपणास वमनाच्या वेगावर नियंत्रण ठेवता रेते. पिंतात वा अन्य सम्यक योगाची लक्षणे दिसू लागली की पान शांबविता येते. याउलट जर अयोगाची लक्षणे आढळली, तर पुन्हा अधिक प्रमाणात द्रवाचे प्राशन करण्यास सांगून वमनाचे अधिक वेग निर्माण करता येतात. आर्थी आंकंठपान करून नंतर वामक द्रव्ये देण्याने अतिथोग झाला तरी वमनाचे वेग शांबविणे वैवास शब्द नाही.

या सर्वांचा विचार करूनच यास्त्रकांनी सांगितलेल्या क्रमामध्ये शोडासा बदल करून अधिक उपयुक्त असा क्रम म्हणजेच आर्थी वामक द्रव्ये देऊन उत्क्षेत्र झाल्यानंतर वमनाचा सम्यक योग होईपर्यंत वरीत वरी उपक्रम करावे लागतात. याचसर्ती वमनाचा उलटी काढण्यास संगणेही युक्त ठरते. या प्रकारे वमनवेगाना मुख्यात शाळ्यानंतर

प्रथमतः सम्यक् योग, अयोग व अतियोग यांची लक्षणे व त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या व्यापदांचा विचार करून नंतरच पञ्चातकर्माचा विचार करणे युक्त ठेवल.

सम्यक् योग जाला किंवा नाही याची परीक्षा करण्याच्या अनेकविध पद्धती आहेत. यासाठी अतिकी, लैंगिकी, मानिकी आणि लैंगिकी असा ४ परीक्षा कराव्यात असे शाळकारांनी मुचविलेले आहे.

अंतिकी परीक्षा

‘क्रमातककः पितमथानिलभ्य यस्योति सम्बन्धविमतः स इष्टः ।’ – च. सि. १/१४

‘पितस्य दशनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ।’ – अ. ह. सु. १/२२

‘पितान्निष्टं वमनं ।’ – च. सि. १/१३

अंतिकी परीक्षा व्यव्याप्त अंत कशाने होते ते पाहणे. वमनप्रक्रियेमध्ये जे दोष बाहेर पडतात त्यामध्ये कफ, पित आणि वायु हे क्रमाने बाहेर पडत असतात. प्रथमतः कफ संपूर्णपणे बाहेर पडतो. त्यानंतरच पित बाहेर पडू लागते व संपूर्णपणे पित बाहेर पडते की वायु बाहेर पडू लागते असा याचा अर्थ आहे. वमनकर्म हा कफासाठी उपयुक्त असा उपक्रम असल्यानेच कफ पूर्ण पडून गेला की वमनाचा सम्यक् योग जाला असे समजावे. पित पडण्यास सुरुवात जाली हे तरी कसे ओळखावाच्याचे असा प्रश्न निर्माण होईल.

पण याचे उत्तर सोपे आहे. वामित द्रव्यामध्ये जर पीतवणीचे द्रव्य बाहेर पडू लागले, तर पितागमास सुरुवात जाली असे समजता येते, परंतु जेवा आकंठपानासाठी इस्खरस वा यष्टिमधुकवाया वापरलेला असेल त्या वेळी मूलतः च हे द्रव्य पीताम असल्याने पीतवणीचे द्रव्य कधी बाहेर पडू लागते याचा विनिज्ञय करणे अशक्य ठरते. असा वेळी घशाशी कडवट रुची उत्पन्न होणे हे पितागमाचे रुणगम्य असले तरी आधिक निज्ञयाने उरविता येण्याचोर्य असे लक्षण होय.

लैंगिकी परीक्षा

‘वेगविशेषदर्शनाङ्गु तुश्लते योगायेगातियेगविशेषतुपलभेत् ।’

– च. सु. १५/१३

‘जघन्यमध्यप्रवर्षेषु वेगाभ्यवार इष्टा वमने षडष्टै ।’ – च. सि. १/१२

लैंगिकी परीक्षा म्हणजे वमनाचे वेग किंवा योगाला केली जाणारी वातवरून केली जाणारी परीक्षा ती लैंगिकी परीक्षा होय. लैंगिकी परीक्षा ही हा या चतुर्विध परीक्षामध्ये अल्यत प्रमाण याचे असे शाळवचन आहे. पक्ष व्यव्याप्त वेळी किंवा वमनाचा सम्यक् योग जाला वा असले, वमनाचा अंत कशाने जाला इत्यादी गोष्टींनी वमनाचा सम्यक् योग जाला वा नाही हे सांगता येते हे ख्रे, पण यामध्ये काही विष्म प्राण्याची शब्दव्याप्त यात्र असते. लैंगिक परीक्षेमध्ये मात्र असा काही विष्म होऊन राक्षत नाही व म्हणूनच लैंगिकी परीक्षा करून उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांची परीक्षा करून- वमनाचा सम्यक्, अयोग वा अतियोग जाला हे उरविते आधिक युक्त होय. अर्थात सम्यक् योगामध्ये सांगितली जाणारी काही लक्षणे लगेच आढळणार नाहीत हे ख्रे, उदाहरणार्थ, व्याधी कमी होणे हे लक्षण काही कालानंतरच आडळून येईल, लगेच नव्हे. तरीही साकल्याने विचार करता लैंगिकी परीक्षा होच महत्वाची परीक्षा आहे हे लक्षत येईल.

या चार प्रकारच्या परीक्षांच्या सहाय्याने वमनाच्या सम्यक् योग, अयोग व अतियोगचे योग्य प्रकार निरीक्षण करून योगायेगाचे जान वैधास प्राप्त होते असे चरकाचार्य म्हणतात.

मानिकी परीक्षा

‘प्रस्तुतस्तथा द्विक्रियुणिश्च ।’ – च. सि. १/१२

प्राण रुग्णाजे प्रमाण. औषधिद्रव्य तथा दोष शरीराबाहेर किंवा प्रमाणात पडले त्याचे प्रमाण पाहणे म्हणजेच मानिकी परीक्षा होय. यामध्ये शरीराबाहेर पडणाऱ्या दोषांचे दिलेली दृष्ट, दक्षासामधी द्रव्य, वमनासाठी दिलेली जाणारी वामक इल्ये व त्यानंतर आकंठपानासाठी दिलेली क्वाश, स्वरसाठी द्रव्ये किंवा प्रमाणात शरीरात गेली हे निश्चितपणे माहीत असणे आवश्यक आहे. हे सर्व प्रमाण सोडून अधिक प्रमाणात जे द्रव्य बाहेर पडले ते दोषांने प्रमाण समजता येईल. याचासाठी प्रमाण मोजातान- बाहेर पडलेले द्रव्य - दिलेले द्रव्य = दोषप्रमाण, असे समीकरण मांडता येईल.

हे वेगोत्सुक द्रव्यांचे प्रमाण प्रवर वमनामध्ये २ प्रस्त्य, मध्यम वमनामध्ये १।। प्रस्त्य व हीनवेगामध्ये १ प्रस्त्य असते, असे शाळकार व्यव्याप्त असतात. प्रस्त्य व ६४ तोळे द्रव्य अपेक्षित असले तरी शोधानोपक्रमामध्ये मात्र प्रस्त्य म्हणजे १३।। पल प्रमाण याचे असे शाळवचन आहे. पक्ष व्यव्याप्त वेळी ४ तोळे. या हिंसोबांने येणे एक प्रस्त्य म्हणजे ५४ तोळे इतके द्रव्य होते- ६४ तोळे नव्हे. हा असा फक्क येशेच का केला गेला याचे स्पष्टीकरण देणे मात्र कठीणच आहे.

लैंगिकी परीक्षा

‘अत्र कैष्विक चरुविर्धा शुद्धरुक्ता लैंगिकी, मानिकी, लैंगिकी, अंतिकी चेति। तासामध्ये लैंगिकीयेव शुद्धिमाह ।’ – च. सि. १/१३ चक्रपाणि टीका

लिंग व्यव्याप्त लक्षण. वमनानंतर उत्पन्न होणारी जी लक्षणे त्यावरून केली जाणारी परीक्षा ती लैंगिकी परीक्षा होय. लैंगिकी परीक्षा ही हा या चतुर्विध परीक्षामध्ये अल्यत प्रमाण याचे असे शाळवचन आहे. वमनाचे वेग किंवा वामित द्रव्याचे प्रमाण किंवा असते, वमनाचा अंत कशाने जाला इत्यादी गोष्टींनी वमनाचा सम्यक् योग जाला वा नाही हे सांगता येते हे ख्रे, पण यामध्ये काही विष्म प्राण्याची शब्दव्याप्त यात्र असते. लैंगिक परीक्षेमध्ये मात्र असा काही विष्म होऊन राक्षत नाही व म्हणूनच लैंगिकी परीक्षा करून उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांची परीक्षा करून- वमनाचा सम्यक्, अयोग वा अतियोग जाला हे उरविते आधिक युक्त होय. अर्थात सम्यक् योगामध्ये सांगितली जाणारी काही लक्षणे लगेच आढळणार नाहीत हे ख्रे, उदाहरणार्थ, व्याधी कमी होणे हे लक्षण काही कालानंतरच आडळून येईल, लगेच नव्हे. तरीही साकल्याने विचार करता लैंगिकी परीक्षा होच महत्वाची परीक्षा आहे हे लक्षत येईल.

या चार प्रकारच्या परीक्षांच्या सहाय्याने वमनाच्या सम्यक् योग, अयोग व अतियोगचे योग्य प्रकार निरीक्षण करून योगायेगाचे जान वैधास प्राप्त होते असे चरकाचार्य म्हणतात.

मानिकी परीक्षा

‘प्रस्तुतस्तथा द्विक्रियुणिश्च ।’ – च. सि. १/१४

‘काले प्रहृष्टिरनमिति व्यथा यथाकर्मं देषहरणं स्वर्यचावस्थानमिति योगलक्षणानि

अतिथोग

‘तुणोहमूक्षानिकोपनिद्राबलातिहानिविमनेऽप्ति च स्पात ।’ – च. सि. १/१५
‘योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तांदिकोपगमनमित्यातियोगलक्षणाति भवति।’

‘निर्विकृद्य प्रवत्तते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।’
सम्बन्धोगे... ॥’ – अ. ह. सु. १८/२५

वमनाच्चा सम्यक् योगामुळे दोषांची योग्य काली प्रवृत्ती होते. वामित द्रव्यांतुन् प्रथमतः कफ व नंतर पित्त बाहेर पडू लागते. वमनाचे वेग स्वर्यंप्रवृत्त होतात. तसेच दोष निष्ठून गेल्यानंतर केवा आपोआप कमीही होतात. हत्वदेशी लाघव येते. पार्श्व, मूर्धा आदी प्रदेशी तथा सर्वं स्रोतसांत असण्या रोध दूर होऊन लघूत प्राप्त होते. मन प्रसन्न होते व इंद्रिये आपले अर्थशङ्खाचे कार्य अधिक कार्यक्षमतेने करू लागतात. यामुळे कार्य आणि दोर्बल्य भाव येत असते.

चाकानी सांगितलेल्या सम्यक् योगाच्चा लक्षणांच्या जोडिला कंठशुद्धी आणि कफसंसर्व ही दोन लक्षणे सुश्रुतानी वर्णिलेली असून वामपठानी वेदना अधिक न होणे हेही सम्यक् योगाचे एक लक्षण सांगितलेले आहे. वमनोपक्रम हा जासन उपक्रम असला तरी सम्यक् योगाने गंभीर पीडी होता कमा नये, असा याचा अर्थ आहे.

सम्यक् योगामध्ये दोष शरीराबाहेर निघून जात असल्यानेच लाघव आणि मन व इंद्रिय प्रसन्नता उत्पन्न होत असते.

अयोग

‘उच्छदिति स्फोटककोठकंडू हत्वादिशुद्धिगुरुग्रात्रा च ।’ – च. सि. १/१५
‘अस्वृतिः कुतास्त्रृत केवलस्य वाय्वेष्यस्य विञ्छो विंशो वेगानामयोगलक्षणानि

मत्वनि ।’ – च. सु. १५/१३

‘कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिं कण्डूच्छुद्धितिंगमाहुः ।’ – सु. चि. ३३/७

‘....तत्र वेगानामयकरतन् ॥

प्रवृत्तिः सविषंया वा केवलस्यैषयस्य वा ।

अयोगात्मेन निष्ठीविकंडूकोठञ्चरादद्यः ॥’ – अ. ह. सु. १८/२४

वमनाच्या अयोगाने वमनवेग योग्य प्रकारे न येणे किंवा वमनावाटे केवल औषधच बाहेर पडणे, दोन वेगांमध्ये फार अवधी जाणे ह. लक्षणे उत्तन होतात. वमनाचा असम्यक् योग झाल्यानेच हत्वदेशी अशुद्धी (गौरव), सोतोरेष, गवगोरव, सर्वांगावर विस्फोट, कोठ, कंडू उत्पन्न होणे आदी लक्षणे निर्माण होत असतात. कफप्रसेक व ज्वर ही लक्षणे वमनाच्या अयोगामध्ये अनुकूले सुश्रुत व वाम्पठानी वर्णिलेली आढळतात. अयोगामध्ये दोष शरीरातच राहिल्याने क्लेद, कफ तथा जलीय अंश चालित होऊन. शरीरात प्रमण करीत राहिल्याने अंमेकविष रोग उत्पन्न होऊ शकतात.

१२० / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

श्रवनि ।’ – च. सु. १५/१४

‘पिते कफस्थानु सुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हत्वंठतिःप्रस्त्रः सु चापि ।

लधीं च देहे कफसंसर्वे च स्थिते सुवातं पुरुषं व्यवस्थेत ॥’ – सु. चि. ३३/७

‘निर्विकृद्य प्रवत्तते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।’
सम्बन्धोगे... ॥’ – अ. ह. सु. १८/२५

वमनाच्चा सम्यक् योगामुळे दोषांची योग्य काली प्रवृत्ती होते. वामित द्रव्यांतुन् प्रथमतः कफ व नंतर पित्त बाहेर पडू लागते. वमनाचे वेग स्वर्यंप्रवृत्त होतात. तसेच दोष निष्ठून गेल्यानंतर केवा आपोआप कमीही होतात. हत्वदेशी लाघव येते. पार्श्व, मूर्धा आदी प्रदेशी तथा सर्वं स्रोतसांत असण्या रोध दूर होऊन लघूत प्राप्त होते. मन प्रसन्न होते व इंद्रिये आपले अर्थशङ्खाचे कार्य अधिक कार्यक्षमतेने करू लागतात. यामुळे कार्य आणि दोर्बल्य भाव येत असते.

चाकानी सांगितलेल्या सम्यक् योगाच्चा लक्षणांच्या जोडिला कंठशुद्धी आणि कफसंसर्व ही दोन लक्षणे सुश्रुतानी वर्णिलेली असून वामपठानी वेदना अधिक न होणे हेही सम्यक् योगाचे एक लक्षण सांगितलेले आहे. वमनोपक्रम हा जासन उपक्रम असला तरी सम्यक् योगाने गंभीर पीडी होता कमा नये, असा याचा अर्थ आहे.

सम्यक् योगामध्ये दोष शरीराबाहेर निघून जात असल्यानेच लाघव आणि मन व इंद्रिय प्रसन्नता उत्पन्न होत असते.

अयोग

‘योगेन तु खल्वेन छार्दितबंतमाभि समीक्ष सुप्रक्षालितपाणिपादास्य युहतमाश्वात्य स्तैहिकदैरेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्वयम् । सामव्यर्थतः प्रायविष्ट्या पुनरेवोदकमुपमशयेत् ।’ – च. सु. २५/१५

‘स्पृष्ट् वांतं व्येनम्यस्तमीक्ष स्तेनविरेचनशमनानां धूमानामन्वयम् सामव्यर्थतः प्रायविष्ट्यात्क्रिमादिशेत् ।’ – सु. चि. ३३/८

‘वमनप्रवृत्ततकर्म

वमनाच्या योग्येणातियोगाच्या लक्षणांचा विचार करून सम्यक् योग झाल्याची खात्री झाल्यानंतरच वमनकर्मचे प्रथानकर्म पूर्ण होते. या वमनोपक्रमानंतर काही विशिष्ट उपक्रम करणे. आवश्यक ठरते. त्यासच पश्चात्याकर्म असे म्हटले जाते. वमनामुळे आलेले दैर्वल्य दूर करणे. अग्निमाण्याची चिकित्सा करणे व तत्सम इतरही चिकित्सेचा वात अंतर्माव होते.

प्रश्चात्याकर्ममध्ये (अ) धूमपान, (ब) संमर्जनक्रम, (क) पश्चापथ यांचा विचार करावा लागते.

अ) धूमपान

वमनाचे वेग येणे यांबल्यावर रुणास वमनासाठी वामपत्त्या जाणाच्या आसनावरच शोडा वेळ आएम करण्यास सांगावे. १-१० मिनिटानंतर रुणाने शोजारीच ठेवलेला

विष्णुनावर ज्ञोपून विश्राति व्यावी. सामन्यतः एक मुहर्त (४४ मिनिटे) हा विश्राम छ्याव असे राखवतचन आहे. या कालामध्ये चारंवार जालास्त्राव. उद्यागाबाहुल्य्या आदी लक्षणे उत्पन्न होण्याची शक्यता असते; तसेच वर्मनाचा पुन्हा एखादा वेग येणेही शक्य असते.

वर्मनाचा वेग येणे निश्चितपणे बंद झाले, हल्लास, लालासाव आदी लक्षणे कमी झाली की नंतर धूमपान केले जाते. रुग्णाचा तथा दोषानुभवाचा निचार करून स्थैरिक, वैरेचनिक वा शमन धूमाचा प्रयोग केला जातो. वर्मनप्रतियोग्यमध्ये आमाशयातून निघालेला कफ मुखावाटे बाहेर पडत असतो. हा कफ मुखावाटे शरीराबाहेर निघून जात असतान, त्यापैकी काही करूनश ही कंठ, मुख, नासा या आदी भागांमध्ये विकटन राहणे स्वाभाविकच असते. धूमपानामुळे वर्मनोत्पृष्ठ कफामुळे कंठ, मुख, नासा या ठिकाणी आलेली पिण्ड्यालता, स्फिथता व उपतिपता कमी होते व कंठ, मुख, नासा या भागांतील कफाचे आवृतत्व नाहीसे होऊन लोतसे शुद्ध होतात.

वर्मन कर्मांतर मुख, कंठ, नासा या भागांतील शेष कफदोषाचे या प्रकारे निहिरण वर्मन हे केंत्रित पाहिजे. जर हा उपक्रम केला गेला नाही, तर या शेष कफामुळे मुख, कंठ वा नासारोग निमिण होऊ शकतात हे लक्षण घेतते पाहिजे. धूमपानासाठी जरी नीहिक, वैरेचनिक वा शमन धूप वापरावा असे शास्त्रकारांनी सुचाविलेले असेल तरी मुख्यतः प्रयोग करावा लागतो तो वैरेचनिक धूमपानाचा च होय. यामुळेच कफनिहिरण करून सोपे जाते. धूतरपत्र, मन-शिला, ज्योसिष्ठांती, हरताळ तथा आगू आदी अन्य मुगांधी द्रव्यांच्या साहाय्याने वैरेचनिक धूम वापरला जातो. बाजरी व जनरीच्या दिठांच्या साहाय्यानेही वैरेचनिक धूमपान करता येते.

जर फारसा कफ मुख, कंठ, नासा, आदी प्रदेशी विकटलेला नाही असे लक्षण आले तर शमन धूमपान केले जाते. हेरुका, शियंगु, गुणुल, मधुक, जटामांसी, नागरमोथा, सर्जरस यांची वर्ती बनवून त्या द्वारे शमन धूमपान केले जाते.

धूमपानविधी कसा करावा. याचे साविस्तर वारीन अन्य प्रकरणात केलेले आहे.

धूमपानानंतरही रुग्णाने विश्राम करणे जरुरीचे आहे. वर्मनोपक्रमाने वातप्रकोप व तदनुषंगाने येणारे दोबर्त्या हे महत्वाचे असून त्याचा विचार महत्वाचा असतो. याचसाठी सापूर्ण विश्राती आवश्यक ठरते.

याहिमध्यक्षाथ आदी आकंठपानासाठी वापरल्या जाणाऱ्या द्रव द्रव्यांपैकी काही अंसा हा आमाशयातून खाली ग्रहणी वा पकवाशयात जाणे शक्य असते याचीही नोंद घेतली पाहिजे. रुग्णास एकदोन वेळा द्रवमल्प्रवृत्ती येणेही शक्य असते याचीही नोंद घेतली पाहिजे.

ब) संसर्जन क्रम

'येदं विलोपीमङ्कानं कृतं च यूषं रसं त्रिनुभवं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽनकालान् प्रथानमध्यावरशुद्धशुद्धः ॥'

'येदं विलोपीमङ्कानं कृतं च यूषं रसं त्रिनुभवं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽनकालान् प्रथानमध्यावरशुद्धशुद्धः ॥'

- अ. ह. स. १८/२९

महान् स्थिरः मवपचस्तवैव सुक्षमाणे भवति क्रमेण ।

'योऽपराणे शुचिशुद्धदेशुण्णाशिरदाभिः पराषिकतग्राम् ।

- च. सि. १/११, अ. ह. स. १८/३०

'तोऽपराणे शुचिशुद्धदेशुण्णाशिरदाभिः पराषिकतग्राम् ।

कुलस्यमुद्गालक्जागलाना यूषे रसवैच्युपभोजयेत् तु ॥'

- सु. चि. ३/३

'अत्रोच्यते-अपिशब्दात् येदादिक्षमोऽजायुक्त एव ! त्रात्मतक्षीणकफान पेयादि, तेवामापि वातशूचिष्ठानां दीपतानीनां सात्यापेक्ष्या मासरसोपयोगः, दोषपुर्क्षिकल्यपेक्ष्या किंचित्कफुक्तकाना यूषोपदेशः, न तु विलोपेक्ष्याग्राम् ! उक्तं च पायुषाने यथा वृष्टिः नवेदयत्यतिकर्दम्य् ! तथा इलेष्याणि सुदृशे यवागुः इलेष्याद्विनी ॥' - सु. चि. ३/३/१ डत्तेण टीका

'अथेन सायाहने पौ विहि सुखोदक्यागरिषिकं प्राणाणां लोहितशालिंडलानां स्वत्किन्नत्रानां मंडपूरा सुखोष्यां यवागुं यायवेदग्रिभवलमाभिसमिक्ष्य च, एवं द्वितीये तुतीये चाक्रकाले ! चतुर्थे त्वक्रकाले तथाविधानमेव शालिंडलानामुत्स्वर्जाविलोपेष्यादकाद्वितीयामन्तेहलवणामत्यन्तेहलवणां वा भोजयेत् ! एवं यद्यमेष्यादेव योदनमुष्णादकानुपानं तुन्ना तुन्नेहलवणोपयक्तेन मुद्रागृष्णेण भोजयेत् ! एवमष्टमे नवमे चाक्रकाले ! दसमे त्वक्रकाले लावकामेजलादीनामन्यतमस्य मासरसेनो-दकालावणिकानार्थि सारवता भोजयेत् उव्योदकानुपानम् ; एवमकादशो द्वादशे चाक्रकाले अत ऊर्ध्वमन्युणान् क्रमेणोपमुजानः सप्तरात्रेण प्रकृतिशोजनमागच्छेत् !'

- च. सु. १५/१७

'क्राफिप्ते विशुद्धेऽन्यं मद्ये वातपैतिके !

तर्पणादिक्षमं कृत्याचेयाभ्युदयोद्वितीयं तन् ॥' - च. सि. ६/२९

सम्पृक्तं सर्जनं संसर्जनं क्रम हेय. वर्मनादी शोधनं उपक्रमांमध्ये सर्वं शरीरातील दोषां द्रवीभूत करून कोष्ठत स्फृत्यानी आणले जाते व नंतरच हे द्रवीभूत दोष शरीराबाहेर निघून जात असतात. या द्रवीभूत दोषांच्या कोष्ठातील उपस्थितीमुळेच रुग्णास तीव्र खलूपाचे अग्रिमांदृतप्रवृत्ती होत असते. हे अग्रिमांदृत करून रुग्णाचा अग्री पूर्वीस्थितीस यावा यासाठीच हा संसर्जन क्रम करावा लागते.

शोधनोपक्रमांमध्ये दोष प्रथमतः कोष्ठत स्फृत्यानी आणले जातात. याचाच अर्थ कफदोष ऊर्ध्वे आमाशयात, तितदोष अधो आमाशय वा ग्रहणी या प्रदेशी तर वातदोष पकवाशयात आणले जातात व तेथून ते शरीराबाहेर निघून जातात असा आहे. यापैकी

अपीचे स्थान आमशय हे आहे, पकवाशय नव्हे हे लक्षात घेतो, तर अग्रिमध्य हे केवळ कफ व फिज यांच्या शोधनोपक्रमानंतर उत्पत्त होते हेही लक्षात येईल. याचमुळे संसर्जन क्रमाची विशेषत: आवश्यकता असते, ती कफाचा उपक्रम वर्मन व पिताचा उपक्रम विरेचन दिल्यानंतर. बस्तीमुळे फारसे अग्रिमध्य होत नसम्भवाने संसर्जन क्रमाची तेथे आवश्यकता नसते.

वास्तविकपणे पाहता वर्मनादीच्या सम्बद्ध योगाचे वर्णन करताना या उपक्रमामुळे अग्रिमध्य होते असे वर्णन शाळकारांनी केलेले आहे, पण प्रत्यक्षात मात्र अग्रिमध्य आडळते व हेही शाळकारांनीही नमूद केलेले आहेच. या दोन्हीमध्ये आढळणाऱ्या विरोध समजाबून घेतला पाहिजे. वर्मनादी शोधनोपक्रमांनी मिळाणारे फायदे- अगिनवृद्धी, उत्साह प्राप्त होणे, बलप्राप्ती, सोग कूपी होणे वा नाहीसा होणे- हे काळांतराने मिळणारे आहेत, त्वारेन नव्हे. वर्मनादी शोधनोपक्रमाने रोग कूपी शाळाचे जसे लगेच जाणवत नाही तसेच अग्रिमधर्माचेही आहे. वर्मनादी उपक्रमानंतर लगेच आडळणाच्या लक्षणांमध्ये उत्साह उत्पत्त होणे, ही लक्षणे उत्पत्त होणे तर गहेच, पण रुण अगदी गळून गेल्यासारखा होते, त्वास दोर्बल्य जाणवत असते. अग्रिमावतही हीच स्थिती लक्षात घेतली पाहिजे.

वर्मनानंतर लगेच तीव्र स्वरूपाचे अग्रिमध्य आडळते. आशा वेळी रुणाच्या आहारकर जर नियंत्रण ठेवते नाही तर अनेक गंभीर उपद्रव उत्पत्त होण्याची शक्यता असते. हे उपद्रव टाळण्यासाठीच संसर्जन क्रम आवश्यक ठरतो.

संसर्जन क्रमामध्ये लषु पासून गुरु आहार क्रमांकने दिला जातो. याचे स्पष्टीकरण चरकारांच्यानी प्रत्यक्षातील एका उदाहरणाद्वारे फारच समर्पकपणे केलेले आहे. एखादी अल्पशी ठिणगी अस्तित्वात असेल व त्यापासून मोठा अग्री प्राप्त करावयाचा असेल तर अग्री वाढविण्यासाठी प्रथमतः छेठ्या व शोड्या शोड्या गवताच्या कोऱ्या त्या ठिकाणी घालून अग्री प्रज्ञविलित केला पाहिजे. अग्री प्रज्ञविलित ज्ञाळ्यानंतरच त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात गवताच्या पेढऱ्या वा इतर इंधन वाप्रता येते. सुरुवातीसच जर अल्पशा ठिणगीवर गवताच्या भाग एकदम टाळकला तर अग्री प्रज्ञविलित होणे तर गहेच पण असलेला अग्रीही संपूर्ण विझून जाईल. अशीच परिस्थिती जउठाग्निवाबतही आहे. जाठग्री मंद असताना सुरुवातीस लषु आहार देऊन क्रमांकनेच तो गुरु केला पाहिजे. जर एकदम गुरु वा अधिक मात्रामध्ये आहार दिला गेला, तर अग्रिमध्य अधिकच वाढून तज्जन्य अनेक गंभीर रोग उत्पत्त होऊ शकतात. जर क्रमांकनाने लषुपासून गुरु आहाराकडे वळते तर मात्र अग्रिवर्धन उत्तम प्रकारे होऊ शकते. संसर्जन क्रमामध्ये असाच लषुपासून गुरु आहार कशा क्रमाते घावा याचे वर्णन केलेले आहे. संसर्जन क्रमामध्ये पेया, विलेपी, अकृतमांसरस, कृतयूष, अकृतमांसरस, कृतमांसरस व नंतर सामान्यावाहर हे क्रमाते घावेत असे सुचिविलेले आहे. पेया, विलेपी आदी या ठिकाणी वाणिलेली दख्ये ही क्रमाने अधिकाधिक गुरु आहेत हे स्पष्ट आहे. प्रवर, मध्य

आणि आवर शुद्धी असताना अनुक्रमे ३, २ आणि १ अवक्रालामध्ये या प्रत्येकाचा क्रमाते उपयोग करावा असेही सांगितलेले आहे. म्हणजेच प्रवरशोधन ज्ञाते असताना त्या दिवशी सांयंकाळी पेया देण्यास सुखवात करावी. पुढील दोन अवक्राली म्हणजेच दुसऱ्या दिवशी सकाळी व सांयंकाळीही पेयाच घावी. त्यानंतर तिसऱ्या दिवशी सकाळी, रात्री व चौथा दिवशी सकाळी या तीन अवकालांमध्ये विलेपी घावी. असेच पुढीली ३-३ अवकाल अकृतयूष, कृतयूष, अकृतमांसरस, कृतमांसरस घावा. याप्रकारे ३-३ अवकाल एकेका द्रव्याचा उपयोग करून सातव्या दिवशी सांयंकाळी सामान्यावाहर घावा. कृत व अकृतयूष तथा मांससर देत असताना अकृतयूष व अकृतमांसरस एक एक अवकाल व कृतयूष व कृतमांसरस दोन-दोन अवकाल घावेत असे चरक टीकाकार चक्रपणी सुचिविलात.

वर चरकानी सिड्हिक्षानांत सांगितलेले पेयादीचे वर्णन केले. असेच वर्णन चरकानी या संसर्जनक्रमावाबत केलेले. आहे व ते म्हणजे सूत्रस्थानाच्या पंधरगव्या अग्न्यायात. याही ठिकाणी चरकानी वरील संसर्जनक्रम वेगळ्या भाषेत मांडला आहे. म्हणजे या ठिकाणी कोणत्या आहारकाळी कोणते भक्ष्य दख्य पेयादीसाठी वापरावे याचे वर्णन चरकानी केलेले आहे इतकेच.

पेयादी उपक्रम ३-३ अवकाल याप्रमाणे प्रवरशुद्धीसाठी केला जातो. मध्यम व अवशुद्धीसाठी पात्र क्रमश: २-२ व १-१ अवकाल ही दख्ये घावीत असे म्हटले आहे. हे सर्व पुढीलप्रमाणे कोष्ठकात मांडता येईल :

दिवस	अवकाल	प्रवरशुद्धी	मध्यशुद्धी	अवशुद्धी
पहिला	सकाळी	-	-	-
	सायंकाळी	पेया	पेया	पेया
दुसरा	सकाळी	पेया	पेया	विलेपी
	सायंकाळी	पेया	पेया	कृतावृत्तायूष
तिसरा	सकाळी	विलेपी	विलेपी	कृतावृत्तायूषसरस
	सायंकाळी	विलेपी	विलेपी	सामान्यावाहर
चौथा	सकाळी	विलेपी	विलेपी	अकृतयूष
	सायंकाळी	विलेपी	विलेपी	सामान्यावाहर
पाचवा	सकाळी	अकृतयूष	कृतयूष	सामान्यावाहर
	सायंकाळी	कृतयूष	अकृतमांसरस	सामान्यावाहर
सहावा	सकाळी	अकृतमांसरस	सामान्यावाहर	सामान्यावाहर
	सायंकाळी	कृतयूष	सामान्यावाहर	सामान्यावाहर
सातवा	सकाळी	कृतयूष	सामान्यावाहर	सामान्यावाहर
	सायंकाळी	कृतयूष	सामान्यावाहर	सामान्यावाहर

या प्रकारे गंथातून काही विशेष कालावधीसाठी हा पेयादी क्रम सांगितलेला अभिनवेश न बाळगता वैद्यने जर सारासार विचार करून रुणाचा आहार उपचिता तरी असला तरी तो असाच पाठ्ला पाहिजे असा मात्र याचा अर्थ नवे. कोणत्याही तन्हेचा चालू शाकेल. अग्रीर्धनासाठी क्रमाने लघु आहाराकडून गुरु आहाराकडे वळले पाहिजे हे तत्व लक्षात घेऊन, रुणाच्या अभिवृत्ताचे नावंवर परीक्षण करून काणता व किंती आहार रुणास हितकर ठेवले हे पाहिजे गेले पाहिजे. जर अभिवृत्ताचे नावंवर प्रकारे जाले तर दिवसापर्यंत सामान्याहारासाठी थांबोहा आवश्यक गहणार नाही. त्याच्यामणे अपिवर्धन लवकर व्हावे म्हणून दीपम औषधांची जोड देऊनही हा काल बदलता येणे शक्य असते. या संसर्जन क्रमांत सांगितलेला द्रव्ये त्याच स्वरूपात वापरली पाहिजेत असेही नवे. उदा. मासरसाबाबत शाकाहारी रुणामध्ये विचार करावाच लागेल. सक्षेपाने पाहावयाचे ज्ञात्यास वैद्यनाचे सारासार विचार करून, रुणाच्या अग्नीचा विचार करून आहाराकम उरवून घावा हेच खो.

सुश्रुतानी पेयादी क्रमाप्रवर्ती गुरुत्वाची कुलत्या आहे. डल्हणाचार्य म्हणतात, घोवेत असे म्हटले आहे. डल्हण याने यांने स्पष्टीकरण केलेले आहे. डल्हणाचार्य म्हणतात, 'या ठिकाणी उपयोगात आगलेल्या 'आपि' शब्दाने पेयादी क्रम मुश्तुतानाही मान्य आहे असे म्हणता येईल. जेथे अतिंत शीण कफ असेल तेथे पेया घावी. वातप्रधान, दीपामी आतुर असेल तर मासरस घावा आणि दोष तथा ऋतूद्वया उनुखाने किंवितही कफ असेल तर कुलत्यादी युषांचा प्रयोग करावा. कारण कफावरस्येमध्ये जर यवाण्या प्रयोग केला तर कफवृद्धी एकदम अधिक प्रमाणात होते. जसे एखाद्या ठिकाणी माती असेल, तर थोड्याशाही पात्रसाने फारच विखल तयार होतो तसेच येणेही घडते.

चरकानीही दोषादीचा विचार करून संसर्जन क्रमामध्ये पेयादी एवजी संतरणीचा चरकानीही दोषादीचा विचार करून नसेल, जो मध्यांपी चापर करावा असे म्हटले आहे. विशेषत: ज्याचे शोधन ठीक जाले नसेल, जो मध्यांपी असेल तथा वातप्रधानाच्या रुणामध्ये पेयादी क्रम न देता संतरणी घावे असे होऊन अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न होऊ शकतात. यांनाच वमन व्यापद असे म्हटले जाते. 'स्नेहस्वेदप्रवर्तन जीर्णं मात्रवदप्रेषयम् ।

एकाग्रमनसा यीं सम्बन्धायोगात कल्पते ॥ १ ॥ - च. सि. ६/७
'प्रेष्यभैषज्यवैद्याना वैयुण्यादुत्तरस्य च ॥ २ ॥ - च. सि. ६/२६
'आस्थानं परिकर्तिष्व त्वावे हृदग्रायाग्रहः ।

जीवादानं सविभूषणः स्तंभः सोपद्रवः कस्मः ।
अयोगादतियोगाच्च दृश्यता व्यापदे मता: ॥ ३ ॥ - च. सि. ६/२५, २६
'वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरचनं च पचंदस्यथा व्यापदते । तत्र वमन स्याथोगातिस्तर्वर्थं विरेचनस्योति पृथक् । सामाच्युभ्यो: सावशेषोथ्यत्वं, जीणीर्षयत्वं, हीनदोषाहतत्वं, वातशूलं, अयोग, अतियोग, जीवादानं, आस्थानं, परिकर्तिका, परिजात्वः, प्रवाहिका, हृदयोपसरणं, विक्रम इति ॥ - सु. चि. ३४/२

वमन व्यापद निर्माण होण्याची ४ प्रमुख कारणे आहेत. त्यातीली वैद्याकडून योग्य निरीक्षणसकती तथा निर्णयाशक्तीचा अभ्यव असणे हे महत्त्वाचे कारण होय. कारण वैद्यच औषध कोणते, कसे, किंती प्रमाणात व केवळा वापरावे हे उत्तीर्ण असते. यामध्ये काही प्रमात्र निर्माण ज्ञाला तर निष्पत्त्याने व्यापदांचा उद्भव होतो. आतुर किंवाच्याहे,

'उपस्थृतीदकं चैनं निवातमागारभुप्रवेश्य संवेश्य चातुर्शिष्यात्-उच्चै-
ग्राम्यस्मस्त्वपनं निशि दिवा स्वप्नं विलङ्घजीणिसात्यकालप्रमितातीन्युलिवेष्य-
भोजनवेगसंधारणोदीरणामिति भावानेतान्मनसाव्यसेवमानः सर्वमाहरमव्यादिति । स-
तथा कुर्यादि ।' - च. सु. १५/१६

फ्रार जोराने बोलणे, अत्याशन (अधिक खाणे), अतिस्थान (कोणत्याही आसनावर फार वेळ बसून गहणी वा फार वेळ झोपून आराम करणे), आतिचंक्रमण (फार फिणे), क्रोध, शोक, अत्याधिक प्रमाणात शैत्य, अवश्याय वा सूर्यसंतापाचे सेवन करणे, प्रवाताचे सेवन करणे, घोडा, गडी, उंट आदी वाहनांतून वा सायकल, रिसा, स्कूटर यांसारख्या वाहनांतून अतिप्रवास करणे, मैथुन, राजी जागरण, दिवास्वाप, विरुद्धजीण, असात्य, अकाल, गुरु व अधिक मात्रेत वा फार कमी मात्रेत आहार घेणे, मलमुत्रादी वेगांचे विधारण करणे वा त्यांचे बलपूर्वक उदीरण करणे या गोष्ठी रुणाने पूर्णबल प्राप्त होईपर्वत टाळल्या पाहिजेत.

वमनादी कमीमुळे ज्ञालेला वातप्रकोप वाढू नये यासाठी हा सर्व पथ्यापथ्याविधी आवश्यक असते.

वमनव्यापद

वमनोपक्रम करालाना स्नेहस्वेदनादी पूर्वकर्म, यथामत्रा औषधिद्रव्य देणे इत्यादीमध्ये तथा वमनावधीमध्ये आवश्यक तथा सर्व नियमांचे पालन केले तर सम्यक योग होते. याउलट या विधीमध्ये कोणत्याही कारणाने जर विश्वम निर्माण झाला तर दोष निर्माण होऊन अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न होऊ शकतात. यांनाच वमन व्यापद असे म्हटले जाते.

एकाग्रमनसा यीं सम्बन्धायोगात कल्पते ॥ १ ॥ - च. सि. ६/७
'प्रेष्यभैषज्यवैद्याना वैयुण्यादुत्तरस्य च ॥ २ ॥ - च. सि. ६/२६

'आस्थानं परिकर्तिष्व त्वावे हृदग्रायाग्रहः ।
जीवादानं सविभूषणः स्तंभः सोपद्रवः कस्मः ।

अयोगादतियोगाच्च दृश्यता व्यापदे मता: ॥ ३ ॥ - च. सि. ६/२५, २६
'वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरचनं च पचंदस्यथा व्यापदते । तत्र वमन स्याथोगातिस्तर्वर्थं विरेचनस्योति पृथक् । सामाच्युभ्यो: सावशेषोथ्यत्वं, जीणीर्षयत्वं, हीनदोषाहतत्वं, वातशूलं, अयोग, अतियोग, जीवादानं, आस्थानं, परिकर्तिका, परिजात्वः, प्रवाहिका, हृदयोपसरणं, विक्रम इति ॥ - सु. चि. ३४/२

वमन व्यापद निर्माण होण्याची ४ प्रमुख कारणे आहेत. त्यातीली वैद्याकडून योग्य निरीक्षणसकती तथा निर्णयाशक्तीचा अभ्यव असणे हे महत्त्वाचे कारण होय. कारण वैद्यच औषध कोणते, कसे, किंती प्रमाणात व केवळा वापरावे हे उत्तीर्ण असते. यामध्ये काही प्रमात्र निर्माण ज्ञाला तर निष्पत्त्याने व्यापदांचा उद्भव होतो. आतुर किंवाच्याहे,

क) पथ्यापथ्य
वमनानंतर जसा संसर्जनक्रम आवश्यक आहे तरीच अन्यही काही आहार-विहाराची नियंत्रणे आवश्यक ठरतात. हे सर्व पथ्यापथ्य, रुणास पूर्णबल यात होईपर्यंत पाल्यावे लागते.

व्यापदाचे दुसरे कारण संभवते. रुणाकडून वैद्याने दिलेल्या सूचनांचे जर यथायोग्य पालन केले गेले नाही तर व्यापद निर्माण होऊ शकतात हे लक्षात घेतले पाहिजे.

अत्यंत अवश्यक असते. कारण भेड़किंवा औषधिद्वारा आहे. औपची द्रव्य जर वीर्यवान नसेल वा याउलट अती तीक्षण असेल तरीही व्यापद संभवतात. चौथे कारण प्रेष्य वा ब्रेरक अहे, जे औषधांचा सम्यक संस्कारित न करण्याने होते.

चरकानी वरन व विरचन व्यापदांचे वर्णन करताना-

१. आधान २. परिकर्ता ३. साव ४. हृदयह ५. ग्राव्रह
६. जीवादान ७. विप्रंश ८. स्त्रभ ९. उपद्रव आणि १०. करम
- असे १० व्यापद सांगितलेले आहेत. या व्यापदांकडे पाहता असे म्हणता येईल की हे सर्व व्यापद अयोग वा अतियोगाते निर्माण होतात. वरील व्यापदांपैकी आधान, परिशाव, हृदग्रह, ग्राव्रह, आणि स्त्रभ हे ५ व्यापद अयोगामुळे तर परिकर्ता, जीवादान, विप्रंश, उपद्रव व करम हे ५ व्यापद अतियोगाने निर्माण होणे आहेत.
८. वर्णानीही वरन विरेचन व्यापदांचे एकत्रित वर्णन केलेले आहे. सुश्रुतानी 'पंचदशाशा सुश्रुतानीही वरन विरेचन व्यापदांचे एकत्रित वर्णन केलेले आहे. पुढीलप्रमाणे होते-व्यापदात' असे स्थून जे व्यापद वर्णिलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे होते.
९. वर्णानी अधोगती व विरेचनाची ऊर्ध्वगती होणे (वरन दिले असल विरेचन व विरेचन द्रव्यांमुळे वरन होणे) २. सावशोषणाधर्वं (शोधनासाठी दिलेले औषध पोटात शिळ्यक राहणे) ३. जीर्णीषष्ठत्वं (औषध लागू न होता पचून जाणे).
४. हीनदेषपहतत्वं (सर्व दोष बाहेर न पडणे). ५. वातशूल (वातजन्यशूल) ६. अयोग. ७. अतियोग. ८. जीवादान (जीवाकृत बाहेर पडणे, रक्तस्राव होणे) ९. आधान.
१०. परिकर्तिका (वर्मनामध्ये कंठक्षणान) ११. परिस्वाव: (वर्मनामध्ये श्लेषप्रसेक).
१२. प्रवाहिका (वर्मनामध्ये शुष्कोद्दगर) १३. हृदयोपसरण. १४. विबद्ध.
- येथे चौदाव व्यापद सांगितलेले असून, सुखवातीस मात्र 'पंचदशाशा व्यापदात' असे म्हणायाचे कारण वर्मनाची अधोगती व विरेचनाची ऊर्ध्वगती हे दोन वेगेवगळे व्यापद येथे गृहीत धरलेले आहेत. त्यापुढील तेऱा व्यापद हे वरन व विरेचन या दोही उपक्रमांत सामान्य आहेत. केवळ वरन व्यापद वा केवळ विरेचन व्यापद असा विचार केला तर मात्र चौदाव व्यापद होतात, पंथग नव्हे हे लक्षात येईल.
- चरकानी 'दूशेता व्यापदो मत' असे म्हणून दहा व्यापद सांगितलेले आहेत. तर सुश्रुतानी 'पंचदशाशा व्यापदात' स्थून पंथग व्यापद सांगितलेले आहेत. यावर टीका करताना चरकटीकाकार जेजटाने वरन व्यापद दहाच असतात असे म्हणून तंत्रांतरातील इतर संख्येला विरोध दर्शविला आहे. तर याउलट सुश्रुतीकाकार डल्हण याने पंचदशाशा याचा अर्थ सांगाताना हा शब्द तंत्रांतरातील संख्येला निषेधदरशक. आहे असे स्टॉले आहे. वास्तविकपणे पाहता दोन्ही टीकाकारांचा हा अधिनिवेश योग्य नव्हे. चरक वा सुश्रुत या दोन्ही मूळ मंशांतून असा निषेध कोठेही नाही. क्याण दोघांनीही व्यापदांचे वरण करताना विशेष आडलणाचा व्यापदांचा विचार केलेला आहे. उक्त व्यापदांपेक्षा

कर्मी वा आणार्खी अधिकही व्यापद निर्माण होऊ शकतात हे लक्षात घेतले पाहिजे. वरनप्रकरणांमध्ये आडलणाचा प्रमुख व्यापदांची लक्षणे व त्यावरील चिकित्सा यांचा चापुहे विचार करावयाचा आहे.

२. 'तेश्यामी व बुझकाणीडित' अशा रुणांमध्ये स्थूल कोळ असताना दिलेले वामक द्रव्यांचे पचन होऊ लागेवे व ते अधोगती होते. त्यापुढे इच्छा असूनही स्थानापासून चालित झालेले कफादी दोष वरनाकाटे बाहेर पडत नाहीत.

अशा केळी पुन्हा स्नेहन करून तीक्ष्णा वर्मनैषेधी द्याव्यात.

२. दोष उत्क्लिष्ट नस्ताना जर अल्पप्रमाणात व स्थूल वर्मनैषेध दिले, तर ते दोषांना बाहेर काढून टाकण्यास असमर्थ होते. त्यापुढे तृष्णा, कुर्खीशूल, शुष्कवर्मन, मूळ्य, हस्तपादशूल, हल्लास, अस्वस्थाता, उद्याग शूद्र न येणे ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

या अवस्थेमध्ये उण्ठोदक वा लवणजल देऊन पुन्हा वरन करावाचे.

३. कूरकोळ व तीव्र जातराप्री असताना अल्पप्रणावे व अल्पमात्रेत औषध दिल्यास ते औषध अत्राप्रमाणे पचून जाते. त्यापुढे क्षुब्ध झालेले दोष योग्य वेळी बाहेर न पदल्याने कोळाचा क्षोभ उत्पन्न होतो व रोग वाढतो. दौर्बल्य, अवयवांना शैवांश्चित्यात येणे इत्यादी लक्षणोही उत्पन्न होतात.

४. यासाठी तीक्ष्णा गुणांचे व जास्त प्रमाणात औषध देऊन वरन करावाचे.

५. स्नेहन न देता केवळ स्वेदन करून अल्प गुणावे औषध दिले गेले तर ते सर्व दोष काढून न टाकता योडेच दोष बाहेर काढते. यापुढे गोरव, हल्लास, उरगोरव व रोगवृद्धी ही लक्षणे निर्माण होतात.

यावर स्नेहन करून तीव्र औषधिद्वारे वापरावाची.

६. स्नेहन न देता केवळ स्वेदन करून रुक्ष औषधांच्या साहाय्याने वरन केल्यास वातप्रकोप होतो. कुपित झालेला वायू हा कुर्खी, पूल, स्फ्रिक्, मन्त्रा व मर्मस्थान या ठिकाणी शूल उत्पन्न करातो. तसेच श्रम, मूळ्यांचा उत्पन्न होतात. यासाच 'वातशूल' म्हणतात.

या व्यापदाचे चिकित्सेमध्ये स्नेहमद्दन करावे. पिंडस्वेद घावा. याष्टिमथू. सिद्धतेलाने अनुवासन घावा. इतरही सर्व वाताच्न उपचार करावेत.

७. रुक्ष शरीरी रुणामध्ये दोषांशिक्या असताना, अग्रिमांद्य असताना, अल्प गुण औषध अल्प मात्रेत दिले असता त्यापुढे उदगत आधान उत्पन्न होते, उभयमार्ग बद्द होतात (छार्ड वा मलप्रवृत्ती बंद होते), पृष्ठशूल, शिरःशूल, श्वासावरोध, मलमुत्वातवरोध उत्पन्न होतो.

या व्यापदांमध्ये अशयं, उदरभांगी तापस्कृद, फलवर्ती, निरुक्त तथा अनुवासना प्रयोग करावा. केवळ प्लेटस ट्यूबचा ही उपयोग काही वेळा होतो.

८. दुर्बल शरीर, मूळ्योक्त, मंदाग्री असताना अती उज्ज, लवण वा रुक्ष औषध दिले गेले, तर दोषप्रकाप होकून गलप्रदेशी करतनवत पाडा उत्पन्न होते. यासाच कंठक्षणन वा कंठकर्षण असे म्हणतात.

अशा रुणास मधुरसयुक्त, बुंदग चिकित्सा घावी, पिंपळ, यष्टिमधु, कट्टब यांनी

युक्त शृतशीतजल वा दुर्घ पिण्यास घावे.

८. बहुदोष, कूरकोष्ठ असताना जर अत्यनीर्य औषध दिले तर काही दोषच उत्किळाई होतात व थोड्या थोड्या प्रमाणात, पण वारंवार दोषाची प्रवृत्ती होते. मुखातून अल्प प्रमाणात वारंवार कफाचा खाव होतो.

यामध्ये तीक्ष्ण द्रव्यांन्या सहाय्याने पुढी वमन घावे.

९. हृदय हा व्यापद वमनाष्टी दिल्यानंतर धूणा, संकोच आदी कारणाने वेगावरोध केल्याने निर्माण होतो. वेगावरोधामुळे वातप्रकोप व त्यामुळे हृदयह निर्माण होत असतो. हिस्कका, श्वास, कास, पार्श्वशूल, दैन्य, लालालाव, अक्षिविष्म, संज्ञानाश आदी लक्षणे निर्माण करणारा हा एक गंभीर स्वरूपाचा व्यापद आहे. यामध्ये तुरंत तीक्ष्णघोषधीच्या साहाय्याने वमन दिले पाहिजे, तरच ही सर्व लक्षणे कमी होतात.

१०. हृदगह हा अयोगामुळे उत्पन्न होणारा रोग आहे तर हृदयापसरण हा अतिरेगाने उत्पन्न होणारा व्यापद होय. या व्यापदाच्या उत्पत्तीसही वातप्रकोपच कारणीभूत असतो.

यामध्येही हृदयाप्रमाणेच बरीचशी लक्षणे आडव्यात.

या अवस्थेमध्ये अथंग व मृदुस्वेदन करावे. यष्टिमधुसिद्धतौलाने अनुवासन घाव व हद्रोगाची अन्य चिकित्सा करावी.

११. वमनाचा अतियोग झाला असताना वेग अधिक येतात. कफ, पित व वायु या क्रमाने दोष बाहेर पडून गेल्यानंतर वमनातून वा निर्दिष्टव्यापात रक्त पडू लागते. यासच जीवादान असे व्यणतात. जीव खताचा खाव झाल्यानेच जिल्हा बाहेर पडते, नेत्रस्तव्यता, हनुसंस, हिस्कका, ज्वर, मूर्छा आदी उपद्रव उत्पन्न होतात व क्वचित मृत्युही संभवतो.

या व्यापदाची चिकित्सा करताना रक्तसंभन्न करणे ही महत्वाची चिकित्सा ठरते. अजारक्त, चंदन, उशीर, रसांन, लाजाचूर्ण आदी इच्छे साखरेच्या पाण्यात थालून मंथ तयार करून पिण्यास दिला जातो. ताडिमाती आस पदार्थानी सिद्ध केलेली यांच्या मधु व शर्करा चाबरोबर घावी. वटप्रश्रोह वा इतर कथायरसांच्या स्वास्थन औषधांपासून बनविलेल्या क्वथात तयार केलेली यावाच्या मधुयुक्त घावी किंवा दुर्घ, जागलमांसरस चाबरोबर घावी.

आमाशयधावन

वमन व्यापदाचा विचार करताना आपण अनेकविध व्यापद पाहिले. या व्यापदांच्या विवेचनाच्या वेळी असे वाटले की वमन हा खरोखरीच प्रक विलाष व अनेक प्रकारचे व्यापद निर्माण करणारा उपक्रम आहे, पण प्रत्यक्षत वात असे आडव्याते की, वमनोपक्रम जर यथाविधी केला गेला, तर वमन व्यापद फारत्व क्वचित निर्माण होतात आणि जर निर्माण झालेच तर त्वाची चिकित्सा करता येते.

काही विशिष्ट अवस्थांमध्ये मात्र वमनोपक्रम कसा करावा याविषयी संप्रम उत्पन्न होतो. उदा. अवास्थावे वर्णन करताना बाल, वृद्ध, कृश वैरैबरोबरच हद्रोगी, क्षत, दुर्बल हेही अवास्था म्हणून शाळ्कारांनी सांगतलेले आहेत. पण याच वेळी हृद्याप्रकरणांमध्ये मात्र चरकाचार्यानी कृषक द्विग्राहात वमन घावे असेही सांगतलेले आडव्याते. हृद्रोगी हा अवास्था असूनही पुढी कफज हद्रोगात वमन कसे घावे हा संप्रम साहजिकच उत्पन्न होत असतो.

या वेळेस दोष अत्याधिक प्रमाणात वाढलेले असतील व त्याचप्रमाण उत्किळाई असतील, परंतु देहदोर्बिल्यामुळे वा अन्य तत्सम काही कारणांनी वमन देणे अव्याय वाटत असेल, त्या वेळेस ही उग्रकल्पना व्याप्रता येते. आमाशयधावनामध्ये दोष हे आमाशयात आलेले असले पाहिजेत, त्याशिवाय मात्र हा उपक्रम करता येणार नाही. आमाशयधावनाच्या पुर्वकर्मांमध्ये अ) उपकरण व औषधसिद्धता आणि ब) आतुरासिद्धता या दोन गोष्टीचा प्रमुख्याने विचार करावाया स हवा.

अ) उपकरण व औषध सिद्धता – आमाशयधावनासाठी प्रधानतया या उपकरणाची जरी असते ते उपकरण म्हणजे स्टमक ट्यूब (stomach tube) होय. स्टमक ट्यूब ही

एक लांब खरी नलिका असते. १ सें. मी. जाडीची ही नलिका असून तिचे एक टोक निमुळते असते व दुसऱ्या टोकास एक रसाळे (Funnel) जोडलेले असते. वमनाच्या या उपकरणेत आमाशयधावनासाठी वापरल्या जाणाच्या नलिकेत, इतर आमाशयधावनासाठी जी स्टमक ट्यूब वापरतात त्यापेक्षा, आणखी एक योजना केलेली असते. ती म्हणजे या नलिकेता मध्यभागी एक खरी पुरायाची जोड दिलेली असते. याचे कार्य प्रधानकर्मचा

विचार करताना सांगणे शब्द होईल.
या स्टमकट्यूबप्रमाणेच औषधिद्वाच ठेवण्यासाठी, वामक दव्य गोळा करण्यासाठी
निरनिराळ्या आकाराची भांडिही लागतात. औषधिद्व्यापाण्ये याष्टमध्युक्ताचाची जरुरी
असते.

आ) आउरसिड्डा – या उपक्रमासाठी करावयाच्या पूर्वकर्मामध्ये स्नेहस्वेदादी
उपक्रम याशशक्य करावेतच. रुणास टिकामाणेठी सकाळीच आमाशयधावन करावे.

प्रधानकर्म – आमाशयधावनासाठी रुणास गुडाचाइतक्या उंचीच्या बिळान्यावर
(कॉटवर) झोपवाढे. रुण जे उपक्रम करण्यास वैद्यातुक्तुल असेल, तर हा उपक्रम रुण
बसलेल्या अवश्यतही करता येतो.

स्टमकट्यूबच्या अम्रास स्नेह लाघून ती ट्यूब तोडाद्वारे घशात घातली जाते.
घशात घालते वेळी रुणास गिळायाची क्रिया करण्यास सांगाऱ्यी; यामुळे घशातून
अन्नलिकेद्वारा आमाशयापर्यात ती पोहोचते. ट्यूब आत घालताना फार जोर करू नये.
गिळायाच्या क्रियेद्वाराच ती हळ्हळूळू आत जाऊ घाली. सामान्यतः २० इंची इतकी ट्यूब
आत गेल्यानंतर (आमाशयात पोहोचयास सामान्यतः इतकी लांबी पुरेशी असते)
स्टमकट्यूबला दुसऱ्या टाकलाला जोडलेल्या फॅनलमधून [शिष्मथु कवाय] घालावा. तो
आपोआप दव्याच्या अधोगाती स्वभावाने आमाशयात जाऊन पोहोचतो. सम्यक् शोधन
होण्यासाठी सामान्यतः १३ ते ५ लीटर कवायाशु वाप्रप्रवा. लागतो.

आमाशयात यांपकरे औषधिद्व्य पोहोचल्यावर ट्यूबमध्ये काही दव असतानाच
एकदम त्या ट्यूबचे टोक खाली करावे. यामुळे सायफल क्रिया सुरु होऊन आमाशयातील
इवद्व्य आपोआप बाहेर पडू लागते. दवद्व्य बाहेर पडताना त्यावरोबर आमाशयात
संचित झालेला कफदोषही बहेर पडतो व शोधन घडते.

आमाशयात संचित झालेला कफ दवाबरोबर बाहेर पडताना कवचित नलिकेच्या
छिरंत अडकून गहन प्रवाह खंडित होण्याची शक्यता असेते, अस्त्रा वेळी नलिकेस
मध्यभागी जोडलेला फूगा दाबल्यास हवेच्या दाखाने अडकलेला कफ दूर होऊन
स्थिरोद्ध दूर होतो व प्रवाह पुढी पूर्ववत चालू होतो. याप्रकारे शोधन करताना दिलेल्या
दवाबरोबर संपूर्ण कफ बाहेर नियाला नाही असे लक्षात आले तर पुनः पुढी याइमध्य
कवायाचा वापर करून आमाशयधावन उतम प्रकारे पूर्ण करता येते.

या उपक्रमाचे विशेष

१. दौर्बल्यमुळे व डेंड्रोगांडी अवस्थेमुळे वमनोपक्रम करता येत नाही. अशा
रुणांमध्ये कफज रोग असेल, तर हा उपक्रम करता येतो.
२. मात्र दोष उत्तिस्तृष्ट म्हणजेच आमाशयात असतील तरच हा उपक्रम उपयुक्त
आहे.

३. हा उपक्रम वमनोपक्रमप्रमाणे रुणास वासदायक नाही. तसेच अगदी सुट्टसुटीपणे
हा उपक्रम करता येते.

दितेवमशम्भुप्रतिश्य केवलं वैकारिकं पितृभूलं चापकर्ति । तत्त्वजिते पितृप्रिया शरीरात्मता: पितृविकाराः प्रशान्तिमप्यते यथाग्रो व्यग्रो हेतुमप्यिग्हं च शीति-भवति तद्दत् ।' - च. सू. २०/१९

विरेचन

व्याख्या

तत्र दोषहरणः...अथोभागं विरेचनसंज्ञकम् ।

उभयं चा शारीरमलविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते । - च. क. १/४

अथो गुदेन दोषनिर्हरणं भजत इत्यथोभागम् । वमनविरेचनयोरपि

कदाचिद्विरेचनसंज्ञां षड्विरेचनशास्त्रियोक्तां दर्शयन्नाह-उभयमपीत्यादि । - न वैचं

सति वमनविरेचनसंज्ञां प्रद्विरेचनशास्त्रियोक्तां दर्शयन्नाह-उभयमपीत्यादि ।

विरेचनसंज्ञा वमनविरेचनसंज्ञाप्रसिद्धिः सभवनीया, यतः पंकजशब्दविदियं

'न्नेहात्मरक्फदनं जगुलिरात्रोपरतः विबेत् ।' - च. क. १/४ चक्रपाणि टीका

'प्रस्कंदनं विरेचनं ।' - च. सू. १३/८० चक्रपाणि टीका

विरेचन अथोभागानि अथात गुदाताटे जाहेर काढून टाकण्याच्या शोधनकियोला

विरेचन असे म्हटले जाते) यासच त्रेत्वा प्रस्कंदन असेहो पर्यायवाची शब्द आहेत.

अनुलोमन, संसन, भेदन, विरेचन वौरे शब्दांही या उपक्रमासाठी वापरले जातात, पण

हे पर्यायी शब्द नसून ते सर्व विरेचनाचे प्रकार दर्शविणारे शब्दप्रयोग आहेत.

विरेचन या शब्दाने दोषहरण अपेक्षित आहे व म्हणूनच शिरोविरेचन (नस्य),

पूर्वविरेचन, ऊर्ध्वविरेचन (वमन) इत्यादी शब्दप्रयोग रुढ झालेले आहेत, पण केवळ

विरेचन असा शब्द योजिता असेल त्या नेव्ही मात्र अथोभागासाठी विरेचन हा त्यामुळे

अधोमागाने दोषहरण एवढाच मर्यादित अर्थ अपेक्षित आहे. निरुह बस्तीमुळेही गुदाताटे

दोषहरण होत असले, तरीही त्यास मात्र विरेचन हा शब्द वापरला जात नाही. विरेचन

ही एक योगदासंज्ञा आहे हे याचलन लक्षात घेईल.

विरेचन गुण

'विरेचनं पितृहरणां (श्वेषं) ।' - च. सू. २५/४
'विरेचनं तु विरेकं, श्वेषस्तु वातस्थनगते चा श्वेषाणि इति (विरेकं) ।'

- अ. सं. सू. २७

'वातस्थोपक्रम न्हेः स्वेदः संसोदयं गुडः ।' - अ. ह. सू. १३/१
'विरेचनं तु सवोर्जकमेयम्: यिते प्रयानतमं मन्यते भिषजः तदस्या-

दोषासाठी, पितृस्थानात कफासाठी एवढेच नव्हे, तर सर्व प्रकारच्या कफदोषासाठीही विरेचनाचा उपयोग होते. आमशय है पितृ आणि कफ या दोन्ही दोषासाठी उपक्रम तरतो. पितृसाठी असल्याने हा उपक्रम पितृ आणि कफ या दोन्ही दोषासाठी उपक्रम तरतो. पितृसाठी गुद्विरेचन, तर कफासाठी दोषासाठी उपक्रम तरतो. पितृसाठी एक यशस्वी उपक्रम आहे व म्हणूनच वातोपक्रमाचे वर्णन करताना 'संशोधन मुद्द करावे असे वाभटाचार्यानी सुचिविलेले आहे. पितृ आणि रक्त यामधील असल्याचा आप्रमाण्यां भावाचा विचार करता जेव्हा रक्तदुषी असते तेव्हा पितृचाची दृष्टी आद्विषेद याचसाठी पितृवरील म्हणून ओळखला जाणारा हा निरचनाप्रक्रम रक्तदृष्टीसाठीही तितकाच कार्यकारी होत असतो. याप्रकारे विरेचन हा अनेक कमे करणारा उपक्रम आहे.

'मालपहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।'

'बुद्धे: प्रसादं बलमांदिद्याणां शारुस्त्रिरत्नं बलमधिदीक्षिम् ।'

'विराच्या मालं वयसः: करोति विरेचनं सम्युग्यप्रस्थानम् ॥'

यथोदकानामुदकेऽपनीते चरस्थिरणां भवति प्रणाशः ।

'पिता त्यागानुमेत्यवाणां पितात्मकानां भवति प्रणाशः ।' - सु. वि. ३३/१८

'विरेचने न शुद्ध्यन्ति गीजं भवति कार्युकं ।' - का. सि.

विरेचन है पितृ व कफ दोषासाठीही उपक्रम तरते है तर खरेच, पण ते

उपक्रम तरते है आपाप पहिले. पण विरेचनाचे कार्य एवढेच मर्यादित

आहे असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. मांसगतिविषार, मेंदोपत विकार आणि सधी, मज्जा

तथा शुक्रगत विकारासाठीही विरेचन है प्रथम चिकित्सा आहे. योनिदोष, सन्त्रयोग

आणि अनेक प्रकारच्या मर्यादित अर्थ अपेक्षित आहे. योनिदोष, सन्त्रयोग

उपक्रम आहे. या विरेचनाची प्रस्त्रस्तो सांगताना चरकाचार्यानी विरेचन हा उपक्रम-

१. मलापह म्हणजेच श्वीरमलाचे शोषण, २. गोहर- मलाचे शोषण शाळ्यानेच

रोग दूर करणारा, ३. बलप्रसादन- बल वाढविणारा, ४. वर्ण प्रसादन- वर्ण प्रसादत

करणारा आणि ५. आयुष्कर- गो दूर करून स्वास्थ्य प्राप्त झाल्याने चिकित्सापर्यंत

स्वास्थ्य टिकवून आयुष्क वाढविणारा आहे असे म्हटले आहे.

मुश्तुतानी या उपक्रमामुळे १. बुद्धी निमित्त होते, २. इंद्रियांचा बल प्राप्त होते,

३. शारू दृढ होतात. ४. अग्नी प्रदीप होतो, ५. वार्षक्य लवकर येत नाही. आणि

६. पितृजरोग नष्ट होतात असे चारीलेले आहे.

मुश्तानी एक फार सुंदर दृष्टांत देऊन विरेचनाचे पितरोगहर्वत्तच स्पष्ट केते अहे. ते म्हणतात, की एखाडा जलाशयातील जल जर नाहीसे केले तर जलाढ्या आशयाने राहणाऱ्या कमलादी जलवनस्पती, मासे आदी जलचर वा सर्वचाच जसा नाश होते तद्वारा विरेचनाने पितराचे शोधन केल्याने या पितरात्या आश्रयाने निमिण होणारे अनेकविध रोग आपोआपच नष्ट होते असतात.

काशयपानी १. ईंटियुडी, २. ईंटियुचे अर्थग्रहणाचे सामर्थ्य वाहणे. ३. शरीरधारुंची शुद्धी आणि ४. शुक्रधारुंची कार्यकारी हेणे ही विरेचनाची विशेष कार्ये वर्णितली आहेत.

विरेचन संप्रादी

‘त्रिग्रातीक्ष्णसूक्ष्मव्यवाचिकाशनि औषधानि त्वबीयेण हृदयस्पेत्व धग्नीरुस्त्वं स्थकृ युक्त्या स्थूलापुण्येतोऽथः केवलं शरीररातं दोषसंघातं आप्येत्वाच विष्वद्यांति तैश्यत् विच्छिन्दति ।

स विचित्रः परप्लवः स्नेहभाविते कावे स्नेहावत्तथान्तरात्थानिव को॒दमसज्जन्तुपृष्ठवाभावात् आपाशयामात्...! ।

सलिलवृथात्मकचात् अशोभाप्रभावाच्च औषधस्य अथः प्रवर्तते, उथयनश्च उभयपृष्ठात् इति लक्षणोऽसः: ‘— च. क. १/५ आतापर्यंतच्या विवेचनावरून है स्पष्ट होईल की, विवेचनाचे कार्य है केवळ विरेचन करणारी द्रव्ये ही वापक द्रव्यांप्रणेच उणा, तीक्ष्णा, व्यावायि, विकासी, सूक्ष्म ही द्रव्ये आपाशयातून शोषली जाऊन, रसानुग होऊन स्वीयति हृदयात पोहोचतात व तेशून दशमनाद्वारा शरीरातील सर्वं स्थूल व अणुजोतसांपर्यं पोहोचून त्या तिकाणी असाध्या दोषसंघात दूर करतात. यामुळे दोषांना दिवता प्राप्त होते व द्रवीभूत आलेले दोष आपाशयाकडे येऊ लागतात. स्तेहावित काया असेल तर म्हणजेच स्नेह केलेल्या व्यक्तींमध्ये विरेचन दिले तर है कार्य अधिक सुकरतेने घडते. विरेचन करणारी द्रव्ये ही आलेले दोष है मलावाटे, गुणवाटे शरीरबाहेर काढून टाकले जातात. विरेचनाची संप्राप्ति ही या प्रकारे केवळ आमाशयापुत्रीच मर्यादित नसून यामुळे सर्वं शरीरांतरात दोष उत्क्रित होऊन अमाशयात येतात व नंतर त्याचे शोधन होत असते. याच कारणाने विरेचनाचे कार्य सर्वं सरीर, इंद्रिये तथा मन यंचर होऊ शकते व म्हणूनच वर वर्णिलेली विरेचनाची कार्ये घडून येऊ शकतात है लक्षत येईल.

विरेचनाचे प्रकार

अ) शाङ्खाधिपांची अनुलोमन, संसन, भेदन आणि विरेचन असे ४ प्रकारचे विरेचन वर्णिलेले आहे.

‘कृत्वा पार्कं मलानां चादृशत्वा कंकमधो नयेत् । तत्त्वानुलोमनं देयं यथा प्रोक्ता हरितकी ॥

पक्कत्वं यत्पक्कत्वेव शिलां कोऽचे मलादिकम् ।

नयत्यस्थः स्वस्मन तद्यथा स्थाकृतमालकः: ॥

मलादिकमवद्वं च बद्वं वा पिण्डितं भलैः: ।

भित्वाधः पातयति तद्देदनं कंडुकी यथा ॥ ॥

विषयकं यत्पक्कव वा शलादि द्वितीं नयेत् ।

रेचयत्यस्यि तद्देदये रेचनं विद्विता यथा ॥’ — शा. प्र. खं ४/३ ते ६

१. अनुलोमन — ज्या औषधी द्रव्यांमुळे प्रशस्ततः मलाचा पाक होते व नंतर

मलाची ग्रीष्मतात नष्ट करून, त्याच्या ठिकाणी कंसागारे संहसन दूर करून मलाला बहर काढले जाते त्यास अनुलोमन असे म्हणतात. उदा. हरीतकी.

२. लंसन — ज्या औषधिद्रव्यांमुळे अंत्रास घिरटदेला प्रकल वा अपकव अवस्थेतील मल तसाच (पाक न करता) बाहेर काढून टाकला जाते, त्यास संसन असे म्हणतात.

उदा. [आपावध.]

३. शेदन — ज्या औषधिद्रव्यांचे सेवनाने ग्रीष्मत, पिण्डित मलाचे भेदन होते म्हणजेच त्याचे विषयन होते, त्याची ग्रीष्मता नष्ट होते व मलाला द्रवीभूत अवस्थेत बाहेर काढून टाकले जाते, त्यास भेदन असे मलाला द्रवीभूत. [विष्टुका.]

४. रेचन — ज्या औषधाने प्रकव वा अपकव मलास द्रवीभूत करून अधोमाणी बाहेर काढले जाते, त्यास रेचन असे म्हणतात. उदा. [तिक्ष्णा.]

५. रेचन — ज्या विरेचनाचे त्याच्या कायानुसार सृष्टि, मध्य, तीक्ष्ण विरेचन असे ३ भेद संभवतात. चरकानी विवृत मुखविरेचनासाठी, आरवध मुदुविरेचनासाठी व सुहीशीर तीक्ष्ण विवेचनासाठी श्रृंग मानले. आहे.

शाङ्खाधिपांची वर्णिलेल्या अनुलोमनादी प्रकारांपेकी अनुलोमन व संसन याचा मुदुविरेचनात समावेश होतो, तर भेदन व रेचन है तीक्ष्ण विरेचनात समाविष्ट होतात.

अनुलोमनात दोषप्रक अणिक्षित आहे. हा प्रक होऊन विरेचनाची किया घडत असल्यानेच विरेचनाचे कार्य हब्लहळू. घडते. संसनात पाक घडत नाही त्यापुढे क्रिया लवकर घडते.

भेदन व रेचनात पारच त्वरेने कार्य घडते. अनुगोलन, संसन, भेदन व रेचन है क्रमाने अधिकाधिक तीक्ष्ण अहेत असे याविषयी म्हणूनच म्हणता येईल.

अनुलोमनात मलाचा पाक होतो व इतर प्रकारात पाकाची अपेक्षा नसते, असे जरी म्हटले जात असले तरी वाग्धटाच्या मतानुसार वमनात दोषप्रकाची अपेक्षा नाही, पंतु

विरेचनात मात्र पाक होऊनच दोष शरीरावाहेर काढले जातात असे आहे.

‘अपवच्च वर्मनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥’ — अ. ह. सू. १८/४७

याचाच अर्थ वरील सर्व कर्मप्रयोगे अपकव याचा अर्थ इष्टप्रकव असाच करणे इष्ट

ठेल.

इ) चरकानी एकप्रित्येके विरेचनाचे अनुलोमनादी भेद सांगितलेले नाहीत, पण अनुलोमनादी शब्दांचा व्यापार चरकानी जागोजाग केलेला आढळतो. पुरीषविरजनीय, पुरीषजनन, भेदनीय, विरेचननोपग, अनुलोमक इत्यादी अनेक प्रकार चरकानी वार्णितले आहेत.

इ) सुश्रृतानी मूलविरेचन, त्वक्विरेचन, प्रस्त्रविरेचन, फलविरेचन, तैलविरेचन व पथोविरेचन अशा इत्यांगानुसार द प्रकारच्या विरेचनांचा उल्लेख केलेला आहे.

उ) सुह व रुक्ष विरेचन

'नातिस्मिन्धशरीराय द्वात्नेहाविरेचनम् ।

'स्नहोत्कलस्थरीराय रुक्षं द्वाहाद्विरेचनम् ।'

'न चातिस्मिन्धपीतिसु एवेत स्नहाविरेचनम् ।'
दोषः प्रचलिताः स्थानाद भूयः शिलवर्णं वर्तमसु ।' - सु. चि. ३३/२८

चारक आणि सुश्रृत या दोषांनीही सुह विरेचन असे राजद्वयोग अनेक ठिकाणी केलेले दिसतात. ज्यांना स्नेह औषधिक प्रमाणात दिलेले आहे किंवा जे सिनग्रथ शरीरी रुण असतात त्यांना सिनग्रथ विरेचन देऊ नये, स्नेहानामेज्यांवे दोष उत्किळाई झालेले असतात त्यांना रुक्ष विरेचन घावे असे चक्रपाणीय महागत. चारक टीकाकार चक्रपाणीने यावर टीका करताना सिनग्रथ विरेचनाचा अर्थ स्नेहापन देऊन विरेचन करणे असा केलेला दिसतो. ज्यास पूर्वीच औषधिक प्रमाणात स्नेह दिलेला आहे त्यास विरेचनापूर्वी मुहा स्नेहापन केलाने अतिस्मिन्धाची लक्षणे. उत्पन्न होतात व त्यामुळे चालित झालेले दोषही निशत नाहीत. दोष स्रोतसात औषधिक लीन होतात व म्हणूनच या ठिकाणी रुक्ष विरेचन घावे असे चक्रपाणीनी म्हटलेले आहे. याच प्रकारचे भूत सुश्रृताचाचार्यांनी मांडलेले आहे.

सिनग्रथ विरेचन म्हणताना चक्रपाणीने स्नेहपूर्वक विरेचन असा जो अर्थ दिला आहे तोच फक्त मानवा असा मान याचा अर्थ नव्हे. स्निग्ध विरेचन म्हणजे स्नेहापूर्वक द्रव्यांगी दिलेले विरेचन तर रुक्ष विरेचन म्हणजे रुक्ष द्रव्यांच्या साहाय्याने दिलेले विरेचन असाही याचा अर्थ होऊ शकतो. तिल्वज्ञ, एण्ड, आरग्रथ, सातला आदी स्निग्ध विरेचन कृष्णरी द्रव्ये आहेत तर विवर्णासारखो इत्याही रुक्ष विरेचन करणारी आहेत. विरेचन द्रव्ये

अ) वागभटोक्त विरेचन द्रव्ये

'निकुंभकुंभत्रिफलागवाक्षीस्त्रुक्षास्त्रिनीलिनितित्वकानि ।'

स्म्याककांपित्तलक्ष्मेभुद्यन्था दुर्ब्यं च मूत्रं च विरेचनानि ।' - अ. ह. सु. १५/२
निकुंभ (दत्ति), कुंभ (निशोत्तर), फिला, गवाक्षी (इंद्रवासणी), सुकृ (सुही), शीखिनी, नोलिनी, तिल्वक, स्म्याक, कंपित्तलक (कंपिला), हेमदुर्घा (स्वर्णक्षीरी,

पिवळा थोतरा), इथं च मूत्र ही १३ औषधे वाग्मटानी विरेचन गणात वार्णितलेली आहेत. आ) चरकोक्त विरेचन द्रव्ये - प्रस्त्रिनी (च. सु. १/७७ ते ८०) हीस्तदंती, श्यामा, विवृत, अधोड्या (विश्यारा), सप्तला (शिकेकाई), दंती, इंद्रायण, विषाणिका, आवर्ती (मुरुडशेग), अजगांथा, इवती या इत्यांचा मूलांचा उपयोग विरेचनासाठी केला जातो.

प्रस्त्रिनी (च. सु. १/८१ ते ८५)- शीखिनी, विडंग, जलजयाहिमधु, करंज उदकीनी (कांजभेद), अभया, अंत-कोटरपुणी, कपिला, आरग्रथ यांची फळे विरेचनासाठी

वापरतात.

लुवण (च. सु. १/८१ ते ९२) सौचर्चल, सैधव आदी लवणांचा विरेचनासाठी उपयोग होतो.

सीरीविरेचन (च. सु. १/११४, ११५) सुहशीर, अर्कशीर यांचाही विरेचनासाठी उपयोग होतो.

पवाशयगत दोषांमध्ये उपयुक्त विरेचन द्रव्ये (च. सु. २/९, १०) विवृत, विफला, दंती, नोलिनी, सप्तला, वचा, कपिला, गवाक्षी, शीखिनी, उदकीया, पिलु, आरग्रथ, द्रवती, नितुल ही द्रव्ये पवाशयगत दोषांसाठी उपयुक्त ठरतात. भेटनीय द्रव्ये (च. सु. ४/४) विवृत, अर्क, एण्ड लांगली, दंती, वित्रक, करंज, यवतिक्ता, कटुका, स्वर्णक्षीरी ही दहा भेटनीय द्रव्ये आहेत.

विरेचनोपाया द्रव्ये (च. सु. ४/२४) जी द्रव्ये विरेचन द्रव्यांबरोबर दिली असताना विरेचन द्रव्याचे कार्य वाढवितात त्या द्रव्यांना विरेचनोपग द्रव्ये असे म्हटले जाते. द्राशा, गंधारी, पारोसा पिपळ, अभया, आमलकी, बिमोतक, कुवल (बोराचा प्रकार), बदर, कर्कुथु, पीलू ही दहा द्रव्ये विरेचनोपग आहेत.

चरकानी वेगवेगळ्या ठिकाणी वरीलप्रमाणे अनेक द्रव्ये विरेचनासाठी उपयुक्त असल्याचे म्हटलेले आहे. वरील द्रव्यांपैकी विवृत हे विरेचनामध्ये श्रेष्ठ आहे. आरग्रथ म्हटविरेचनामध्ये तर सुही तोषणा विरेचनामध्ये श्रेष्ठ आहे. अमलतेस भेदन आणि अनुलोमनात उत्कृष्ट आहे असेही चरकाचाचार्यांनी म्हटलेले आहे. यावाचे सेवन करण्याने मतोत्पत्ती अधिक होऊन मल अधिक प्रमाणात विसर्जित होतो, म्हणूनच यव हे परीषजननामध्ये श्रेष्ठ द्रव्ये आहे असेही चरकाचार्य म्हणतात. (च. सु. २५/४०)

इ) सुश्रृतेक्ष विरेचन द्रव्ये - (सु. सु. ३९/४) सुश्रृतमते विवृत, शामा, दंती, द्रवती, सप्तला, मेषशुणी, गवाक्षी, वृद्धदार्क, सूही, स्वर्णक्षीरी, वित्रक, किणीही, कुश या काश या सर्वांची मुळे; तिल्वक, शाय्याक, गटला या सर्वांची त्वक; कंपित्तलकचे फळवरील त्वक; पृष्ठ, हिंडा, बेहडा, आवर्त्त, एण्ड यांची फळे; विरेचन आणि आरग्रथाची पाने; सप्तपर्णी, ज्योतिष्मती, सुही यांचे उपयोग विरेचनासाठी उपयुक्त म्हणून सांगितलेले आहे.

मात्र 'जयपाल' हे इत्य उकड विरेचन इत्य प्लॉन वापरले जाते. जयपालाचे अनेक कल्प सध्या उपलब्ध आहेत.

विरेचनास योग्य, अयोग्य व्यक्तीचा विचार

विरेचन हा उपक्रम कोणत्या दोषांसाठी व धूतूसाठी उपयोगात आणावा याचे विवेचन पूर्वीच केलेले आहे. असे असले तरी सर्वच रुणांमध्ये विरेचन देता येते असे नाही. याचासाठी विरेच्य व अविरेच्य यांचा स्वतंत्र विचार पुढी करणे आवश्यक ठरते.

अविरेच्य

या रुणामध्ये विरेचन देऊ नये त्यांना अविरेच्य असे म्हणतात.

'प्रसकृतव्यमध्ये: पूर्वे प्रावेण्यामज्जरतेऽपि च ।'

'अविरेच्व त्वं जीर्णः सर्वेव त्वं जीर्णः ॥' – अ. ह. सू. १८/७

दूसांते: कर्मशिखर्ज्ञाः: सर्वेव त्वं जीर्णः ॥' – अ. ह. सू. १८/७
'अविरेच्व त्वं जीर्णः पूर्वमुक्तनालादोशागरक्तायित्विलिङ्गियात्या-
ग्निनिरुङ्कामाविव्याहारिणिविवरभद्रात्याधिताशताल्लादिताश्चित्स्न-
शत्रक्षदारुणकोऽः: क्षतादयश्च गर्भिण्यनाः ॥' – च. सि. २/१०

'क्षतादयश्च गर्भिण्यता इति वस्त्राविषयमध्यगतिता: ॥'

– च. स. २/१० चक्रपणि टीका

'भद्रात्यातिस्नेहितबलवृक्षसूत्ला: क्षतक्षिण्यायोपतका: ।'

'आंतस्तुदातेऽपरिजीणिश्वतो गर्भिण्यतो गच्छति यस्य चासुक् ॥'

'नवप्रतिश्यायमदात्ययी च नवजरी या च नवप्रसूता ।'

'शत्यादिताश्चायाविरेचनीयाः: स्नेहादिश्चर्यं त्वत्प्रसूताश्च ॥'

'अत्यर्थप्रतिश्यायप्रतिदेहान् विरेच्वेत् तत्त्वपि मंदमंदम् ॥' – सु. चि. ३३/१९

अविरेच्याचे वर्णन करताना तापस्तचायांनी अवाप्तचायांमध्ये सांगितलेले गर्भिणी, रुख्य, क्षुधित, बाल, वृद्ध, कृश, स्फूट वर्गी रुण, ज्यामध्ये दौर्बल्य असले ते सर्व अविरेच्य असलात असे म्हटले आहे. चारकानीही याचकरे 'क्षतादयश्च गर्भिण्यातः' असे म्हटानु क्षतापासून गर्भिणीपर्यातचे अवाप्य हे अविरेच्य असलात असेच म्हटलेले आहे. वस्त्राप्रमाणेच विरेचनानेही वातप्रकोप होणाऱ्याची शवस्त्रता गृहीत धरूनच चरक व वाभानने वरील प्रकारच्या दूर्बल रुणांना अविरेच्य मानलेले आहे हे स्पष्ट आहे. अविरेच्यामध्ये चरकानी सुभग, क्षतगुद, मुक्तनाल, अधोग रक्तप्रसूत, लौधित, दूर्बलेदिय, अल्यासी, निरुद्ध, कामादी व्याप्र, अजीणि, नवजर, मदतय्य, आधान, शत्यर्दित, अभिहत, अतिस्नाश, अतिरुक्ष, दारणकोष, क्षतक्षीण, अतिसूल, अतिकृश, बाल, वृद्ध, दूर्बल, शांत, पिपासित, कर्मभार, अथवहत, उपवासित, वैशुनप्रसूत, अथयनप्रसूत, व्यायामप्रसूत, चित्ताप्रसूत, क्षमा समावेश केलेला आहे. या अविरेच्याच्या यादीमध्ये सुश्रुतानी नवप्रसूता व नवप्रतिश्याय यांची भर घातलेली आहे, तर वाघाटानी गणयक्षमा, अतिसार, श्वीधित, नित्यदुःखित, हक्रोगी, भवयमीत हे

अधिक सांगितलेले आहेत.

अविरेच्याच्या यादीमध्ये सुभग अशा रुणास विरेचन देऊ नये असे म्हटलेले आहे. सुभग याचा अर्थ आहे सुकुमार. सुकुमाराना विरेचन देऊ नये असा एक अर्थ होते. चक्रपणीने सुभग याचा अर्थ सुभग गुद क्षतगेचे क्षतगुद असा केलेला आहे. गुद प्रदेशी क्षत असेल तर तो अविरेच्य असलो असा याचा अर्थ आहे. मुक्तनाल घणजे ल्याचे मलवेणवरील नियंत्रण गेलेले आहे, गुद या कर्मदियाचा नाश झालेला आहे असा रुण होय. कामादिव्यत्र या शब्दात काम, क्रोध, भय, शोक आदी सर्वच मानसिक भावांचा समावेश करावा लागेल.

वर निर्दिष्ट केलेल्या अविरेच्याच्या यादीकडे पाहिले तर संक्षेपाने असे म्हणतात येही वर्णित कौ-

अ) जे रुण दुर्बल, वातपीडित असे आहेत. ज्यांच्यामध्ये विरेचनामुळे होणाऱ्य वास सहन करण्याची क्षमता नाही अशा रुणांमध्ये विरेचन देणे योग्य नव्हे. उदा. सुभग, गर्भिणी, लंघित, श्रांत, उपवासित, दुर्बलेदिय, क्षतक्षीण, अतिसूल, अतिकृश, बाल, वृद्ध इत्यादी.

आ) या रुणामध्ये होणारी आशुकारी, गंभीर रोग उत्पन्न झाले असतील तेही अविरेच्य समजावेत.

इ) क्षतगुद, मुक्तनाल, आदी गुदात रोगांमध्ये विरेचन देऊ नये.

ई) सामावत्येमध्ये विरेचन देऊ नये. उदा. अजीणि, नवजर, नवप्रतिश्याय इत्यादी. उ) काही विशिष्ट रोगांमध्ये. उदा. अधोगरक्तपितृ, अतिसार इत्यादीमध्ये विरेचन निषिद्ध असते.

अविरेच्यामध्ये जर विरेचन दिले गेले तर अनेक प्रकारचे गंभीर उपद्रव निर्माण होऊ शकतात.

'विरेचनेचर्यति नरा विनाशमङ्ग्रुष्यक्तरविरेचनीया: ।' – सु. चि. ३३/१९
जर सुभगामध्ये विरेचन केले गेले तर हृदयापर्कणामुळे उर्ध्व वा अधोमाणि रक्तप्रवृत्ती होऊ लागते. गुरुक्षत असलाना दिलेल्या विरेचनामुळे भावंकर रुजा उत्पन्न होते वा प्राणपरोष होतो. मुक्तनाल असलाना विरेचन दिल्यास मृत्यू औढवायाची शक्तता असते. अधोग रक्तप्रितामध्ये, हा व्याधी रक्त व पितलाच्या दुर्धीमुळे उत्पत्त असला तरी, विरेचन निषिद्ध आहे. रक्तप्रितामध्ये प्रतिसाग चिकित्सा अपर्याप्त असते. अधोग रक्तप्रिताच्या रुणास विरेचन दिले, तर जीव रक्त अत्याधिक प्रमाणात गुदावाट बाहेर पडून मृत्यू संभवते. विरेचन दिल्यास वेग सहन होऊ शकत नाही. अजीणामध्ये विरेचनाने आमदोष निर्माण होतो. नवजर, नवप्रतिश्याय यातही आगदेष असल्याने ते दोष विरेचनाद्वारे बाहेर काढता येत नाहीत त्यामुळे वातक्रोपही होतो. मदात्ययमध्ये मध्यामुळे अतिक्षीण झालेल्या देहात वातक्रोपमुळे प्राणपरोष होतो. आधान असलाना दिलेल्या

विरेचनाने अधिक प्रमाणात वातप्रकोप होऊन तीव्रता आनाह, उदरशूल वा क्वचित मृत्युही येते. शल्यपीडित रुग्णात विरेचनाने शल्याने निर्माण ज्ञालेत्या क्षतावे ठिकाणी वातप्रकोप होऊन मृत्यु येते. अतिलक्ष व्यक्तीमध्ये विरेचनाने वातप्रकोप होऊन शिरीरत प्रह है लक्षण उत्तम होते. कूरकोटी गोयात हा उपक्रम केल्यात विरेचन लवकर होत नाही, दोष प्रकृष्टि होऊन हृतशूल, पर्वभेद, आनाह, अंगमर्द, छार्डि, मूळ्डी, क्षतम उत्पन्न करून प्राणांश होण्याची शक्यता असते. अतिसारामध्ये तथा अतिस्त्रियामध्ये विरेचनाने अतिस्वृती होते तर काम, सोक, भय, क्रोध आदी मानसिक विकारामध्ये विरेचनाचा उपयोगानंतर विरेचनाचे वेग येतच नाहीत वा अयोग होते.

विरेच्य

‘विरेकसाध्या गुल्म्याशोब्बिस्फोटत्वंगंकामला: ।

जीर्णिवरोदरगात्त्वंदिल्लीहरलीमका: ।

विद्रवित्तिमित जाचः स्यांदः पव्वाशायव्यथा ।

योनिशुक्राशया रोगाः कोळगा: कूमयो ब्रणाः ।

वातात्क्षम्बरं रक्तं मूत्रायातः शक्कदृग्वहः ।

तन्म्याश्च कुळ्यमेहव्याधाः…… । ।’ – अ. ह. पू. १८/८ ते १०

‘शेषसु विरेच्याः । कुळ्यच्चरमेहोद्धरक्तापित्तभग्दरोदराशोब्बिस्फोट्युल्लन्ना-

**मृदगलागड्यांथाविस्फोट्युल्लन्नाक्तमिकोष्टविस्पर्यपाण्डरोगाशिरः पार्व्य-
शुलोदावतरनेमास्यदाहद्वेगव्यग्नीलीकनेत्रनासिकात्यश्रवणरोगगहलीमक-
श्वासकासकामलाप्यस्मारोगादावातरकरतयोनिरोदोषतोमियरोवकाविपाकच्छदिव्य-
च्यृदरावस्फोटकादयः पितत्व्याशयोविशेषणे रोगाच्यायोक्ताश्च ।’ – च. सि. २/१२
‘विरेच्यात्तु ज्वरगरारुच्यरोगांकुदोदरग्रांथिविद्रविषाणुरोगाप्यस्मारहृद्वेगवातर-
क्तभग्दरच्छादियोनिरोगविसर्प्यगुल्म्यपवक्तव्याशयलिखितव्यसुविचाकालसक्तमूत्रायात-**

कुळ्याविस्फोटकप्रमेहानाहल्लीहशोफवृष्टशङ्कृतसंशाराप्रिददयइष्टव्यगाक्षिपाक-

**काच्यातीमराभिल्यदंशिरः कणक्षिनात्तास्यगुदमेहोद्दाहोद्धरक्तपित्तवृणिकोळ्णः
पित्तस्थानजेष्वन्नेषु च विकारोच्यन्ने च पैतिकव्याधिपरीता इति ।’ – सु. चि. ३३/२०**

‘कुळ्याच्यव्योगेतरगेषु रक्तापित्तहरीं क्रियाय् ।

विरेच्युपवासं वा स्नावणं शोणितस्य वा ।’ – च. सु. २४/१८

ज्ञा रुग्णमध्ये विरेचन देणे प्रशस्त असते अशा रुग्णांना विरेच्य म्हटले जाते.

चरक, मुश्रुत, वाग्मटादी सर्वच शाळकारांनी अतिरोच्य सौऱ्डन अन्य सर्वांना विरेचन देणे योग्य असते असे म्हटलेले आहे. असे असले तरी विशेषत: पुढील रुग्णांमध्ये विरेचन प्रयोग करणे अधिक प्रशस्त असते.

चरकानी निरेत्य रुग्णाने वर्णन करताना ज्वर, कुछ, प्रमेह, ऊर्ध्वगरक्तापित्त, भगांदर, अर्ण, ब्रह्म, प्लोहोदर, गुल्म, अर्जुद, गलांड, ग्रंथी, विषूचिका, अलसक,

मूत्राधात, कूमिकोष्ठ, विसर्प, पांडू, शिरशूल, पार्व्यशूल, उदावर्त, नेत्रदह, आस्यदह, हृद्रोग, व्यंग, नीलिका, अरुचि, नेत्रसाव, हलीमाक, कामला, श्वास, कास, कामला, अपचि, अप्स्मार, उम्माद, वातरक्त, योनिदोष, शुक्रदोष, तिमिर, उद्र, अविपाक, छार्डि, विस्फोट, शोथ, हल्लास आदी गोग सांगितलेले आहेत. सुश्रुतानी याच्या जेडीला पक्वाशय रुजा, गरदोष, शिरप्रदेशी दाह, विषध, विद्रवी, शाळक्षत, शारदध, अप्रिदध, उष्टव्रण, अद्विपाक, अभिष्टद, काच, गुददाह, मेहूदाह, नासादाह, कणीदाह, आनाह इत्यादी व्यापीने वर्णन केलेले आहे. वारपटामध्ये रुलोपद व स्तन्यदोष यांचे अधिक वर्णन मिळते.

वरील विरेच्याचे यादीकडे पाहता हे स्पष्ट होईल की, विरेचनाचे कार्य व्यापक अशा गोगांसाठी होत असते. १. जे-जे चाय आहेत, त्या सर्वांमध्ये विरेचन घावे असे शाळकार म्हणतात. वमन हा कफदोषासाठी केला जाणारा उपक्रम. कफदोषासाठी वमनप्रमाणेच विरेचनही उपयुक्त ठरत असल्याने सर्व वाच्य हे विरेच्यही ठरात हे स्पष्ट आहे. २. पितप्रधान व्याधीमध्ये विरेचन उपयुक्त ठरते. उदा. दाह, पांडू, कामला, हलीमाक, ज्वर वर्गी. यामध्येही ज्वर म्हणताना नवज्वर हा साम असल्याने त्यात विरेचन देऊ नने. ज्वराच्या जीर्णविस्तेत वा पक्वावस्थेत विरेचन उपयुक्त ठरते. उदर होती एक पितप्रधान व्याधी. सामान्य संप्राप्तीत जरी पिताचे प्राणात्य साक्षात वर्णिलेले नसले, तरी उदरातील जातोक्तवस्था ही दोष वा धातुपाकामुळे निर्माण होते असे शाळकार म्हणतात. पाक होणे हे पिताचे कर्म असल्याने ते योविण्यासाठी व पर्यायाने उदररोग कमी होण्यासाठीही विरेचन आवश्यक ठरते. ३. रक्तसज गोगांसाठीही विरेचन उपयुक्त ठरते. उदा. कुछ, विसर्प, गुदमळादी पाक, ल्लीहा, गुल्म, विद्रवी, नीलिका, व्यंग, वातरक्त इत्यादी. ४. ऊर्ध्वगरक्तापित्त, छार्डि आदी गोगांमध्ये प्रतिमार्गांग चिकित्सा करून गतिरोधासाठी विरेचन वापरेल जाते. ५. कूमिकोष्ठ, गरदोष, विषध आदी शोधनप्रथान गोगांतही विरेचन दिले जाते.

विरेचन विधी

वमनप्रमाणे विरेचनविधी हा क्षिण्ण नाही. तो एक आदी साधा, सोपा, सहज आवश्यकम आहे. याच्या प्रधानकर्मासाठी फार मोठी औषधी वा इतर सामुद्रीचीही आवश्यकता – सते. पचकमार्गातील सर्वां सोपा असा हा उपक्रम आहे. असे असले तरी विरेचनाचा सम्यक योग व्वावा, त्वाच्या उपयोगाने काही अन्य गोग वा व्यापद निर्माण होऊ नवेत यासाठी विरेचनविधीमध्येही काही निशाल्प पूर्वकर्में व त्याच्यमाणे काही विशिष्ट प्रथाकर्मेंही जरूरीची ठरतात. याच्यासाठी विरेचन विधीचा विचारासी पूर्वकर्म, प्रधानकर्म आणि पश्चातकर्म या क्रमानेच करणे इष्ट ठरते.

पूर्वकर्म – पूर्वकर्मांमध्ये १. औषधी तथा अन्य उपक्रमण सिद्धता, २. आतुरपरीक्षा तथा, ३. आतुरसिद्धता यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

१. औषधी तथा अन्य उपकरण सिद्धता – विरेचनासाठी अनेकविध औषधी द्रव्यांचा उल्लेख केला जातो. न्यापेकी रुग्णांची प्रकृती, वय, सत्त्व, सात्य, आहार, देश इत्यादी बाबी लक्षात खेळन तसेच व्याखी व त्यास कारणीभूत दोषांचा दिचार करून औषधिदब्ब व त्याची माझा उरवाची लागते. म्हणूनच अनेक औषधांचा संग्रह करणे जरुरीचे ठरते. विरेचनासाठी आवश्यक आसाणान्ना औषधिद्वयांप्रमाणेच संभाव्य विरेचन व्यापांचा प्रतिकार करण्यातील उपयुक्त असणाऱ्या औषधांचाही संग्रह पूर्वीपासूनच करावयास हवा.

सामान्यतः कटुका, आरगवध, द्राक्षा यांचे कवाच, एंड तैल; अभ्यारिणि, जयपालाचे कफल-अश्वकंचुकी, इच्छाभेदी, नाराचरस, जलेददारी इत्यादी औषधांचा विरेचनासाठी संग्रह हवा.

औषधांप्रमाणेच इतर उपकरणेही संग्रहित करावयास हवीत. उपकरणांमध्ये मलपात्र (Bed Pan), विविध आकारांचे मेज ग्लासेस आवश्यक उत्तरात. योग्यांक अधिक उपकरणांची या उपक्रमास काही आवश्यकता असत नाही.

२. आतुर परीक्षा – रुण हा विरेच्या आहे, याची प्रथमत: खांवी करून घेऊन मगाच स्नेहस्वेदादी पूर्वकर्म सुखवात करावी. स्नेहस्वेदादी पूर्वकर्म पूर्ण होईपर्यंत दरोज रुणपरीक्षा करणे आवश्यक असते. विरेचन औषधे देऊन फ्रान्नन कर्म मुरु करीपर्यंत त्यास अविरेच्य अशी कोणतीही अवस्था उत्तरात झालेली नाही याची खांवी करावी लागते.

३. आतुर सिद्धता – विरेचनाप्रमाणेच विरेचनाच्या पूर्वकर्मांमध्येही स्नेहन आणि स्वेदन हे दोन प्रयोग करावेच लागतात. विरेचनाप्रमाणेच याचा विस्तार केलेला असल्याने येचे याचिकावाचे विवेचन संक्षेपानेच केले तरी चालेला. स्नेहनामध्ये मध्यम प्रमाणाइतके म्हणेच १२ तास भूक लागणार नाही इतके स्नेहन अपेक्षित आहे. ७ दिवस स्नेहन करून, सम्यक स्निग्धांची लक्षणे दिसू लाल्यावर नंतरच विरेचन देता येते. विसर्प, पिंडका, शोश, कामला, पांडू, कुष्ठ, प्रमेह तसेच विषपीडित रुग्णांमध्ये स्नेहन न करताच विरेचन केले जाते.

स्नेहनाप्रमाणेच या काळ्यात स्वेदनही केले जाते. तापस्वेद वा बाष्पस्वेदाचा यासाठी उपयोग केला जातो. याच काळ्यात बालू स्नेहन व संचाहन करणेही युक्त ठरते. स्नेहन व स्वेदनाने द्विविषूत होऊन चालित झालेले दोष कोष्ठाकडे योग्यास प्रवृत्त होतात. याप्रकार दोषोत्कलेश झाल्याने विरेचन द्रव्याच्या उपयोगानंतर संप्राप्ति सुलभतेन घडून येते व विरेचनाचा सम्यक योग होतो.

विरेचनाच्या पूर्वी जसे स्नेहन, स्वेदन हे जरुरीचे आहे, त्याप्रमाणे विरेचनही आवश्यक आहे असे सुश्रुताचार्य म्हणतात.

‘अवान्तस्य हि सम्यग् वित्तिकात्मामि सतोऽधः सत्स्तु इतेष्वा ग्रहणी छादयति गौरवमाणदयति प्रवाहिकां वा जनयति ।’ – सु. चि. ३३/१४

सुश्रुताचार्याच्या मते विरेचन दिले गेले तर विरेचनाचा सम्यक योग होऊनही विरेचनाद्वारे अधोभागी गेलेला कफ हा ग्रहणाप्रदेशी आवृत होतो, त्यांकिणी लिप्त होतो. त्यामुळे ग्रहणाप्रदेशी गौच विवाहिका उत्पन्न होते. हे सर्व टाळण्यासाठी विरेचनाच्या पूर्वी वमन हे निश्चितपणे आवश्यक ठरते. याचाच अर्थ विविधत स्नेहन, स्वेदन करून प्रथमत: विरेचनानंतर लगेच विरेचन देता येत नाही, तर विरेचनानंतर संसर्जनक्रम करून असत: विरेचनानंतर पुढ्हा स्नेहन, स्वेदन करावे. विरेचन व विरेचन या दोन उपक्रमांप्रमध्ये १५ दिवसांचा कालावधी जाऊ यावा लागतो. विरेचनानंतर ७ दिवस संसर्जनक्रम व पुढे ७ दिवस स्नेहस्वेदनाचे असे हे १५ दिवस होते.

सुश्रुतानी या प्रकारे जरी विरेचनाच्या पूर्वी विरेचन हा विरेचनाप्रमाणेच प्रत्येक वेळी, प्रत्येक रुणात हे आवश्यक असते असे मत्र नव्हे. विरेचन हा विरेचनाप्रमाणेच कफाचाही उपक्रम आहेच. त्यामुळे जर विरेचनाचा सम्यक योग झाला तर पिताप्रमाणेच कफाचेही शोधन होत असल्याने ग्रहणी आदी अवश्यवात त्याचेमुळे आवृतत्व येणे शक्यव नाही. एक गोष्ट मत्र येथे लक्षात घेतली पाहिजे व ती म्हणजे पितासाठी जरी मुढू विरेचन घावे लागत असले, तरी कफासाठी मात्र सम्यक शोधनासाठी तीक्ष्ण विरेचन घावास हवे.

या डिकणी आणविही एक गोष्ट स्थृत करणे इष्ट ठेला. जर कोणाही रुणात विरेचन हे दोन्ही उपक्रम करावयाचे असरीला, तर मात्र यामध्ये प्रथम विरेचन विरेचन असाव क्रम हवा. उद्य. रसायनकर्मचे पूर्वकर्म खणून सर्वच पंचकर्मे करावीत असे म्हटले जाते. या प्रसंगीही प्रथम विरेचन हाच क्रम असणे जरुरीचे असते. प्रथम विरेचन देऊन नंतर विरेचनाप्रयोग केल्यास अनेक प्रकारचे व्यापद उत्पन्न होऊ शकतात. हे असे का घडते याची कारणेही स्पष्ट आहेत. विरेचनाचे कार्य घडते ते केवळ ऊर्ध्व आमाशयावर. विरेचनाप्रमुळे ऊर्ध्व आमाशयातील दोष (कफदोष) हा ऊर्ध्वर्गाती प्राप्त झाल्याने मुखावाटे बाहेर पडतो. जर आमाशयात काही दोष शिल्वाक गाहिलाच असेल तर तो नंतर दिल्या जाणाऱ्या विरेचनाने बाहेर पडतो. करण विरेचनाचे कार्य ऊर्ध्व व अधोआमाशय या दोन्ही ठिकाणी असणारे अनुक्रमे कफ व पित हे अधोगती प्राप्त झाल्याने गुदावाटे बाहेर पडतात. विरेचनावाटे संपूर्ण कफ निघून न गेल्यास अशा रुणात तो काढून टाकण्यासाठी विरेचनावाटे संपूर्ण कफ निघून योग होते. करण या वेळी दोष हे कूर्ज आमाशयातून पुढे अधोगांचे देणे मात्र अनुपयुक्त ठरते, करण या वेळी दोष हे कूर्ज आमाशयातून पुढे अधोगांचे गेलेले असतात व विरेचनाचे कार्य मात्र फक्त ऊर्ध्व आमाशयापुरेच मर्यादित असते व म्हणूनच विरेचनकर्म अशा वेळी निरर्थक ठरते. केवळ याच अर्थात विरेचनापूर्वी विरेचन घावे असे सुश्रुताचार्यानी म्हटले असावे असे वातते. संकेपाने पाहता स्नेहन व स्वेदन ही विरेचनाची अत्यावश्यक अशी पूर्वकर्म

आहेत. काही वेळा स्नेहन, स्वेदन, वमन, संसर्जन क्रम, पुत्ता स्नेहन व स्वेदन आणि नंतर विरेचन हा क्रम ठेवावा लागतो.

यथाविधी स्नेहन केल्यानंतर सम्यक् योगाची लक्षणे दिसू लागल्यानंतर स्नेहापन

यांबवावे. स्नेहन पूर्ण झाल्यानंतर २ दिवस मध्ये जाऊ देऊन मात्र विरेचन करावे.

वमन हे स्नेहन पूर्ण झाल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी केले जाते. विरेचन मात्र ३ दिवस काळ्यात स्वेदन मात्र चालून ठेवावे. तसेच या काळ्यामध्ये स्मित्य, द्रव, उज्जा असे मासरस, ओदन, अस्फाकळांचा रस यांती युक्त आहार घावा, लघु आहार घावा व पिण्यासाठी गरम पाणी वापरावे.

वमनकर्म करताना ग्रातःकाली योडासा आहार घेऊन नंतरच वमन घावे असे म्हटलेले आहे. परंतु विरेचनासाठी मात्र रिकाळ्या पोटी विरेचन करणेच अधिक युक्त रुते. वमनपूर्व काळात कफोत्क्लेश करणारा, कफ वाढविणारा आहार दिला जातो. तसेच विरेचनापूर्वी पित वाढविणारा आहार का नको असी शोका चेईल, परंतु पितवर्धक आहार दिल्यास अप्रिसुक्षण होऊन विरेचन औषधांनी पाचन होऊन जाईल व विरेचनाची अपेक्षित क्रिया होऊ शकणार नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे.

मुटु विरेचनाची अपेक्षा असेल तर मात्र विरेचन गर्वीच्या भोजनानंतर देणे इष ठरते. वातव्याखोसाठी मुटु. आगदी अन्त्य असे विरेचन अपेक्षित असल्याने म्हणूनच रात्री भोजनानंतर विरेचनावधी वापरणे ब्रेयस्कर आहे.

प्रशानकर्म – प्रशानकर्मामध्ये विरेचन औषधांचा प्रयोग केल्यापासूनच विरेचनाचे वेग येणे बंद होईपर्यंतचा विषय समाप्त होतो. यामध्ये रुणाचे वारंवार परीक्षण करून विरेचनाचा सम्यक् योग होतो किंवा अयोग, अतियोगाची लक्षणे आढळतात हे पाहणे अलंतर आवश्यक आहे.

‘श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोळं सम्यक्विरेचवेत् ।’

‘अथेन पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपमाद्यानुपहतमनसमाभिसमीक्ष्य सुखोमिष्टं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोम्यालिमालजप्यप्रायिक्षत्तमिष्टे तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्ते प्रस्तमाद्यक्षेषज्जदेशकालवल्यारीरहातात्यसलप्रकृतिवैवसामवत्यातराणि विकारांच्च ।’ – च. सू. १५/१८

‘श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोळं सम्यक्विरेचवेत् ।’ – अ. ह. सू. १८/३३

यथाविधी स्नेहस्वेदन केलेल्या रुणात स्नेहन पूर्ण झाल्यानंतर ३ दिवस मध्ये जाऊ देऊन नंतरच विरेचन औषधी दिल्या जातात. रात्री शोत्र ज्ञाप घेऊन सकाळी उठल्यानंतर सर्व प्रतीक्षिती आटोपून घ्यावेत ग्रोव्या आहाराचे सम्यक् पाचन ज्ञालेते आहे याचीही खात्री करून घ्यावी. त्यानंतर स्वस्तिवाचानादी भांगल उपचार करून रुणाचे मनोबोल वाढवून, रुणास धीर देऊन नंतर विरेचन औषध पाजावे.

कफदोष प्राधान्य असेल, तर तीक्ष्ण, उज्जा आणि कडू मांगाची द्रव्ये वापरावीत. पितदोष प्राधान्य असेल, तर मधुर, शीतद्रव्ये वापरणे श्रेष्ठस्कर आहे. शाळधीरांनी पुर्जी द्रव्ये श्रेष्ठस्कर असेल, तर मानलेली आहेत-

पितप्रधान असेल तर विवृत चूर्ण, द्राक्षाक्वाय...

कफप्रधान असेल तर विफलाक्वाय, गोपूर, विकट-

वातप्रधान असेल तर विवृत सैधन, शंठी, यांची चूर्ण, कांजी वा मासरसाबरोबर देणेव इष असते. गरम पाण्याने वातानुलोम चांगत होऊन विरेचनाचे वेग उत्तम प्रकारे येतात. याडलट विरेचन द्रव्यांबरोबर अनुप्राणासाठी गार पाणी वापरले गेले तर पोटात मुरडा होतो व विरेचनाचे वेग चांगले येत नाहीत. गरम पाणी हे योगवाही असल्यानेही विरेचन द्रव्यांबरोबर दिल्याने विरेचनापा ठरत असते.

‘गीतमात्र एवोपस्थे छर्दि विद्युताव शाताभ्यना मुख्यमत्य सहसा मिच्वेद ! तत्खोष्यादकेन लोतोमुख्यं विशेष्याद्रस्तुभिमृष्यमतुलिंगजबीर सुमनः सौंगायिकादि हृद्यगंधाद् उपजायेत । निवातसुखस्वाच्छास्थितश्चाविभास्यार्थं अल्पात्यमुख्यादक-मुकुंबस्तुनां वेगान् न धारयन् इर्यमाणाभ्यं शाव्यासने प्रतिग्रहेऽशीतस्माप्तिरिच्छेत ।’ – अ. सं. सू. २७

विरेचन औषधांचा उप गंध व अरुची यामुळे औषध सेवनानंतरही लोचव स्थानिक उत्क्लेश विरेचनाचे वेग असते. हे ठाळ्यासाठी औषध सेवनानंतर लगेचव गरम पाण्याने युत्त्वाया करून मुखभाग आटून स्वच्छ करावा. तसेच रोत जलाने मुखप्रक्षालनही करावे. याच्या जोडीला ताजे लिंबू, ओली माती किंवा सुगांधित फुलांच्या मधुर गांधारे आप्ताहण करावे. यामुळे हल्लास व छर्दि ठाळ्या येते. यांतर प्रत्यक्ष गार हवा लागणार नाही अशा टिकाणी विभायावर झोपून विश्रांती याची. वेगोदीरण चागले व्हावे यासाठी वारंवार गरम पाणी घ्यावे. वगोदीरण झाल्यानंतर फार जोर न करता, न कुंथता, येणाऱ्या वेगाचे विसर्जन करावे.

विरेचनवेग परीक्षा

विरेचनाचा सम्यक् योग ज्ञाता किंवा कसे याची परीक्षा वमनप्रमाणेच येथेही अंतिकी, वैगिकी, मानिकी वै लैगिक या ४ प्रकारच केली जाते. या ४ परीक्ष्यांविषयी वमनप्रकरणी विस्ताराने विरेचन केलेले असल्याने येथे प्रसंगोपात आवश्यक तेवढीच चर्चा करणे इष ठरते.

अंतिकी परीक्षा

‘... कफांत च विरेचनाच्छः ।’ – अ. ह. सू. १८/३२
‘प्रातिश विद्येषिक्षकानिलां सम्यग्विक्षत्य भवेत्कर्मणा ।’ – च. सि. १/१६
‘जर्जर्ष कफानुगे पिते, विद पितेऽनुकफे त्वशः ।’ – च. सि. ६/१६

अंतिकी परीक्षा म्हणजे अंत कशाने होतो याची परीक्षा करणे होय. विरेचनामध्ये प्रथमतः मल व नंतर पितृ, कफ, वायु हे क्रमाने बाहेर पडतात. वमनामध्ये कफ पडून जाऊन पितृचे दर्शन घडते की, वमन पूर्ण झाले असे स्फुटते जाते. विरेचनामध्ये मात्र प्रथमतः पितृ बाहेर पडते व नंतर कफ. याचवासाठी वाग्धाटानी 'काफांत च विरेकमाहुः' असे म्हटलेले आहे. म्हणजेच कफ पडू लागला की, विरेचन पूर्ण झाले असे समजावै; परंतु हे विथान माझ्या मर्ते पूर्ण सत्य नमून, अर्थस्त असेच आहे. विरेचन हा उपक्रम जेव्हा पितासाठी शोधनेप्रक्रम म्हणून केला जातो, त्या वेळेस पितृ पडून जाऊन, कफाचे दर्शन मालामध्ये घडते की सम्यक, योग झाला असे समजता येते. याचवासाठी पितासाठी मृदू विरेचनाची अपेक्षा केली जाते. परंतु जेव्हा कफाच्या शोधनासाठी हा विरेचन उपक्रम राखिला जातो त्या वेळेस मात्र केवळ कफदर्शन सम्यक, योगाचे लक्षण नव्हेच तर संपूर्ण कफ या वेळी शरीराबाबूहे निष्पून जाणे जरुरीचे ठरते व याचवासाठी या प्रकारच्या रुणामध्ये तिथ्या विरेचन सुव्याविलेले असते.

भानिकी परीक्षा - मान म्हणजेच प्रमाण. वमनाप्रमाणेच प्रवर, मध्यम, व अवर विरेचनामध्ये अनुक्रमान्वये ४, ३ व २ प्रस्थ इतके प्रमाण बाहेर पडणाऱ्या विरेचित द्रव्याचे हवे. अर्थात यातही मलाचा अंश मोडून इतर भाग मोजला पाहिजे. याचवासाठी पहिलांदा केवळ मल वा मलामिश्रित प्रवृत्ती होत असतानाची नात्रा सोडून देऊन त्यापेक्षा ४, ३, २ प्रस्थ इतके द्रव्याचे प्रमाण गुदावाटे बाहेर पडणे हे प्रवर, मध्यम व अवर विरेचनात अपेक्षित असते.

बैंगिकी परीक्षा - विरेचनाच्या वेगांचे परीक्षण करताना शाळवकारांनी प्रवर, मध्यम व कनिष्ठ शोधनाचे अनुक्रमे ३०, २० व १० केंद्र हे सम्यक, योगाचे म्हणून सांगितले आहेत. ३० पर्यंत वेग येणे हे खरोखरीच सम्यक, योगाचे लक्षण आहे का ते अतियोगाची लक्षणे दाखविते याबाबत प्रत्यक्षात सांकेतिकता आहे. सम्यक, योगाची म्हणून जी इतर लक्षणे सांगितली जातात ती पाहात ३० व २० वेगानंतर उत्तमाहादी लक्षणे येणीही शक्य नाही. वेग किंती आले हे पाहायणेपेक्षा अन्य लक्षणांची परीक्षा करूनच या सम्यक, योग झाला किंवा अयोग-अतियोग झाला हे ठरविणे अधिक योग्य ठरेल.

लैंगिकी परीक्षा - तिंग म्हणजे लक्षण. विरेचनामुळे उत्पन्न होणारी ताळातिक,

तसेच कालातराने फलदारी अशी दोन्ही प्रकारची लक्षणे पाहून विरेचनाच्या सम्यक-आदी योगाचे परीक्षण करणे म्हणजेच लैंगिकी परीक्षा होय.

अंतिकी, लैंगिकी, मानिकी व लैंगिकी अशा ४ प्रकारे ही परीक्षा करूनच विरेचनाचा सम्यक योग, अयोग वा अतियोग झाला हे ठरविता येते.

सम्यक योगाची लक्षणे

'न्नोतेविशुद्धोद्विद्यसंप्रसदो लथुत्यमूर्जीरनामयत्वम् /
ग्रादित्यक्ष विद्यपितककानिलां सम्यग्विरिकतत्य भवेत्तुमेणा ।'

- च. सि. १/१६

'गतेषु दोषेषु कफाकितेषु नाभ्या लथुत्वे मनस्त्वच तुष्टे ।
गतेऽनित्ये चाष्ट्यतुलोमभावं सम्यग्विरिकतं यमुञ्ज व्यवस्थेत् ।'

- सु. चि. ३/१८

'... योगो वैयाहित्ये यथोहित्यम् ।' - अ. ह. सू. १८/३९

विरेचनाचा सम्यक योग शाळ्याने पूर्वी वर्णन केल्याप्रणाले ३०, २० वा १० वेग येतात. कफाने विरेचन पूर्ण होते. विरेचनामध्ये मूत्र, मल, पितृ, औषध आणि कफ हे क्रमाने बाहेर येत असतात हेही पूर्वाच पाहिलेले आहे. सम्यक, शोधनाने सर्व स्वोतसे शुद्ध होतात. शानंदित्ये तथा कर्मैविद्ये प्रसन्न होतात व ती इंद्रिये आपले कार्य अधिक कार्यक्षमतेने करू लागतात. शरीरास लाघव प्राप्त होते. व्याधी कमी होतो. वातानुलोभन प्रकारे होते व अग्नीही प्रदीप्त होतो. वाग्धटानी सम्यक् योगाच्या लक्षणात 'अयोगाची लक्षणे न आढळणे' असेही लक्षण सांगितलेले आहे.

वरील लक्षणांपेकी रोगलक्षणे कमी होणे वा रोग नाहीसा होणे, अग्नी प्रदीप्त होणे इत्यादी लक्षणे ही विरेचनानंतर लगेच मिळणारी नव्हेत, तर कालांतराने विरेचनाने मिळणारे हे फल आहे हे लक्षण घेतले पाहिजे. विरेचनानंतर लगेच उत्पन्न होते ते अग्निमांद्य हे लक्षण, अग्नी प्रदीप्त होणे हे नव्हे. याचवासाठी संसर्जनादी पश्चात कमीची नितांत आवश्यकता जाणवते. या विषयाचा अधिक ऊहापेह वमन प्रकणी केलेला आहेच.

अयोग लक्षणे

'हत्कृक्षशुद्धिरुचिरुक्तस्तेशः फलेष्यापित्तयोः ।
कंदूविद्याः पिटिका पीनसो यातविद्यः ॥
अयोगलक्षणम्... ॥' - अ. ह. सू. १८/३८

'स्याच्छुलेष्यापित्तानिलसंप्रकोपः सादस्तथाप्रेरुक्ता प्रतिश्या ।
तंद्वा तथा छाद्विरोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥' - च. सि. १/१८

'हत्कृक्षशुद्धिः परिदाहकंडू विष्मृतसंगगच्च न साद्विरिक्ते ॥'

विरेचनाच्या अयोगाने दोषांची अप्रवृत्ती वा अल्पप्रवृत्ती होते. मलप्रवृत्ती वारंवार आयुल प्रमाणात होते राहते. अयोगामुळे वात, पितृ, कफ या सर्वच शासंतोषादेशांप्रकोप होकरून अनेकविष लक्षणांचा उद्भव होतो. अग्निमांद्य, गौरव, प्रतिश्याय, तंदा, च्छर्दि, पिडिका, अरुची, वायूची प्रतिलोम गती, दाह, हृदय आणि कुक्षिप्रदेशी गौरव, कंडू, मल तथा मूत्र संग वांग लक्षण उत्पन्न होतात.

तिन्ही दोषांचा प्रकोप होणे हे सम्यक, शोधन न घडल्याने निर्माण होणारे लक्षण आहे. यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांपेकी अग्निमांद्य, छर्दि, गौरव, अरुची, हृदय आहेत, तर पिणप्रकोपामुळे दाह हेलक्षण येते. वातप्रकोपामुळे चालानुपुरीषसंग हे लक्षण येत असते.

अतियोग लक्षणे

'विद्विग्नकरकवातेषु निःसुतेषु क्रमात्क्रबेत् ।'

'श्लेष्मापित्तुदकं ज्वेतं कृष्णां सलोहितम् ॥'

मासंथावनतुल्यं वा मेदःखंडभमेव वा ।

गुदनिः सरणं वृद्धा भ्रमो नेत्रप्रबेशनम् ॥'

भवत्यांतिविरक्ततय तथाऽतिक्रमनामया: ॥' - अ. ह. सु. १८/४० ते ४२

कफात्पित्तक्षयजानिलोत्या: सुप्त्यगमद्वक्लमवेपनाद्याः ।'

निद्रबलाभावतमः प्रवेशः सोमाद्विक्काभ्य विरक्ततिःति ॥' - च. सि. १/१८

'मूच्छ्यगुदप्रश्नकफातियोगाः शूलोदगमभ्यातिविरक्ततिंगम् ।'- सु. चि. ३३/१८

३०, २०, १० पेशा अधिक प्रमाणात वेग येणे, विरोचित इत्याचे प्रमाण सम्यक्

योगात वर्णितलेखा प्रमाणापेशा अधिक असणे ही अतियोगाची महत्वाची लक्षणे.

अतियोगामध्ये स्पर्शज्ञानाचा अभाव उत्पन्न होते. हत्ता-पायांना मुळा येऊ लागतात.

सर्व शरीरात मर्दनवत पीडा उत्पन्न होते. दौर्बल्य, कंप, तिमिरदर्शन, उन्माद, हिक्का,

मूर्ढना, गुदभ्रंश, शूल आदी लक्षणे उत्पन्न होतात.

युद्धवाटे कफप्रतिहित ज्वेताप वर्णाचे उदक अत्यधिक प्रमाणात बाहेर पडते. कालांतराने कफ तथा साक्षात रक्तधारुही जाऊ लागतात. मासंथावन जलाप्रमाणे तसेच मेदखडाने युक्त अशी मलप्रवृत्ती होते. तृष्णा, भ्रम, डोळे खोल जाणे यासारखी तथा वर्मनाच्या अतियोगात वर्णितेली सर्वच लक्षणे येणेही उत्पन्न होत असतात. अतियोगाची ही सर्वच लक्षणे अत्याधिक प्रमाणात धृतक्षय (विशेषता: अपाथात गेळ्याने रसक्षय व रक्तक्षय) झाल्याने उत्पन्न होणारी वाताची लक्षणे आहेत. अनेक प्रकारचे व्यापद या अतियोगाने होत असतात.

अयोग, अतियोग न होतात सम्यक योग झाल्याचे लक्षात आल्यावरच विरचनाचे प्रधानकर्म पुरेसे झाले असे रुग्णता मेईल. अयोग, अतियोगामुळे उत्पन्न त्रोणारे व्यापद, च त्यावरील अतिकारात्मक चिकित्सा यांचा विचार विरचनाचे पश्चातकर्मांचा विचार केल्यानंतरच करता येणे शक्य आहे.

पश्चातकर्म

'सम्यविवरिकतमेन च वर्मनोक्तेन योजयेत ।'

'शुमवर्जनं विषिणा ततो वर्मितवानिव ॥'

'क्रमेणाऽन्नानि भुजानो भरजेत्कृतिभोजनम् ।'- अ. ह. सु. १८/४२, ४३

विरेवनावे वेग येण्याचे बंद झाल्यानंतर रुग्ण पुन्हा पूर्वीष्ठितीत चेहरपर्यंत जे विशेष उपचार करावे लागतात त्यानाच पश्चातकर्म ही संज्ञा दिली जाते. वर्मन व विरेवन यामधील पश्चातकर्म हे सारखेच आहे. केवळ धूमपानाच फरक दोन्हीप्रमाणे आहे. वर्मनात गलप्रदेशी शेष स्वरूपात गाहिलेल्या कफदोषासाठी धूमपान हा महत्वाचा

उपक्रम पश्चातकर्मामध्ये करावाच लागतो. विरेचनात दोषांना अधोगती प्राप्त झालेली असल्याने गलप्रदेशी कफसंचिती होण्याचा संभवच उत नाही व मृणूनच विरेचनाचे पश्चातकर्मामध्ये धूमपान सोडून इतर सर्व वर्मनोतर केले जाणारे उपक्रम विरेचनामध्येही निःश्लेष्मापित्तुदकं ज्वेतं कृष्णां सलोहितम् ॥'

पश्चातकालामध्ये आवश्यक ठरात. संसर्जन क्रम, तरीण तथा आहारावहारातील अन्य पश्चात्य हे सर्व वर्मनप्रमाणच येणेही अपेक्षित आहे. वर्मनप्रकरणी या सर्वांचा विस्ताराने जहापैह केलेला असल्याने येणे आता फक्त निर्देश मात्र पुरेसा आहे.

विरेचन व्यापद

विरेचनाचे पूर्व, प्रधान व पश्चातकर्म जर यथाविधी केले गेले आणि ओषधांचा उपयोगाही जर योग्य प्रकारे, योग्य मात्रेत झाला तर विरेचनकर्म उत्क्रीतपणे पार पडते. जर यामध्ये कोणताही तर्हेचा बदल, संध्रम वा प्रमाद घडला, तर त्यामुळे काही उपद्रव निर्माण होण्याची शक्यता असते. या उपद्रवांच 'विरेचनव्यापद' असे म्हटले जाते.

'आस्थानं परिकर्तिभ्य लावे हृदग्रन्थयोग्यः ।'

'जीवादानं साविष्ठांशः स्ताभः सोपद्रवः कर्त्तमः ॥'

'वैद्यातुरनिमितं वर्मनं विरेचनं च पंचदशशास्त्रायापदते ।' तत्र

वर्मनस्याथोगात्लक्ष्यं विरेचनस्योति पृथक् । सामान्यमुभ्याः सावशेषविषयत्वं, जीणीष्ठात्वं, हीनदोषप्रहत्तव, चातशूलं, अयोगः, अतियोगाः, जीवादानं, आधानं, परिकर्तिभ्य, परिलाव, प्रवाहिका, हृदयोपसरणं, विवश इति ।'- सु. चि. ३४/२

आधान, परिकर्ता, परिलाव, हृदयह, अंगग्रह, जीवादान, विप्रश, स्तम्भ, उपद्रव च कर्त्तम हे १० उपद्रव वर्मन तथा विरेचन यामुळे उत्पन्न होतात असे चरकाचार्य म्हणतात. सुश्रुतानी वर्मनविरेचनाचे एकण १५ व्याप्त सांगितलेले आहेत. त्यांपेकी १. वर्मनपृष्ठीच्या उपयोगाने विरेचन आणि २. विरेचन औषधांच्या उपयोगाने वर्मन होणे हे दीन व्यापद वर्मन व विरेचन यामध्ये वेगाळे असे आहेत. वाकी १३ व्यापद हे वेगवेगले नसन दोनही उपक्रमामध्ये येणारे व्यापद आहेत. ते व्यापद म्हणजे वारशेषोपषाठत, जीणीष्ठात्व, हीनदोषाप्रहत्तव, चातशूल, अयोग, अतियोग, जीवादान, आधान, परिकर्तिभ्य, परिलाव, प्रवाहिका, हृदयापसरण, विवश हे होत.

या सर्व व्यापदविषयोंचा संपूर्ण झालपैह वर्मन प्रकरणी केलेला असून व्यापद चरकमात्रप्रमाणे १० किंवा सुश्रुतमताप्रमाणे १५ मानवेत यावाबतवेही विवेचन तेथेच केलेले आहे.

१. प्रातिलोभमात्री

'श्लेष्मोत्क्लिष्टेन इग्निष्पद्व्यं नाति वा यदु ।'

'विरेचनविषयों च गीत्यमृष्यं प्रवत्तते ।'- च. सि. ६/२८

'अन्जीणिनः श्लेष्यतो ब्रजसूर्व विरेचनम् ।
अतिरिद्योऽपालवण्यहृषितिष्ठुरि वा ॥

तत्र पूर्वदिता व्यापातिसद्भूतं न तथाऽग्ने चेत् ॥
आशये तिक्तति तत्स्वरीयं नववारयेत् ॥

अन्यक्र सात्याद् हवाद्या भेषजानिरपातः ॥' - अ. ह. क. ३/३, ४
विरेचन व्यापातेकीं विचरनैषीष्माचा वापर केला असताना विरेचन हैण्याएवजी वमन होणे म्हणेच अपेक्षेपेक्षा विरुद्धाती- प्रतिलोमाती ग्राप्त होणे हा एक महत्वाचा व्यापद होय. कोषामध्ये कफाचा उत्कलेश झालेला असेल, औषध दुग्धयुक्त असेल, अरुची असेल, पूर्वी घेतलेल्या आहारावे सम्पूर्ण पाचन हैण्यावृच विरेचन औषध दिले गेले असेल, तर अशा रुणांत विरेचन औषधाने वमन होते.

अशा अवस्थेत गोयाला सेहन, स्वेदन करून पुढी विरेचन घावे. जर डुस्याचा वेळीही वमन झाले, तर तिसऱ्या वेळी मान औषध देऊ नवे. मध्यांतरी काही कालावधी जाऊ देऊन नंतर पुढी स्नेहस्वेदादी पूर्वकमे पूर्ण करून अल्प विरेचनैषी द्वारे विरेचन करवावे.

२. आध्यान - ज्ञा रुणामध्ये दोषाधिक्या असते, शरीर रुक्ष असते, तीव्र स्वरूपावे अगिंगाय असते अशा रुणांना अल्पांगावे औषध अल्पमात्रत दिले गेले तर त्यामुळे उदगामील अधो व ऊर्ध्व दोनही मार्ग बंद होतात व आध्यान उत्पन्न होते. यामुळेच पृष्ठशूल, शिरःशूल, श्वास, मलमूत तथा वायु यांचा अवरोध यासारखी लक्षणे उत्पन्न होतात.

या व्यापदाच्या प्रतिकारासाठी अभ्यंग, स्वेद, फलवर्ती, निरुह तथा अनुवासन बस्ती यांचा प्रयोग करणे हितकारक उत्ते. उदरप्रदेशी पांड तेलाने अभ्यंग करून तापस्वेद केला जातो. फलवर्ती वा निरुहाच्या उपयोगानेही खोतेरेष्य दूर होऊन वातानुलेभन घडते व त्यामुळे सर्व लक्षणे कमी होण्यास मदत घडते. निरनिराळ्या क्षारांचे प्रयोगही उपयुक्त उत्तात. याच दृष्टीने हिंगवाळक, शंखवटी, चित्रकाढी चूणी इत्यादी कल्यांचा अभ्यंतर प्रयोगही हितकर ठरतो.

३. परिकर्तिका तथा प्रवाहिका - स्निग्ध रुणामध्ये गुरुकोळ तथा अग्नि सामावस्था असताना तीक्ष्णैषी देणे, शकलेल्या दुर्बल रुणांमध्ये मृदुकोळ तथा अल्पदोषावस्था असताना विरेचन वापरांने किंवा दुर्बल शरीर, मृदुकोळी, मंदाग्री रुणांमध्ये अतिरुचा लवण वा रुक्ष विरेचनैषी देणे यामुळे दोषप्रकोप होऊन तीव्र स्वरूपाची परिकर्तिका उत्पन्न होते. परिकर्तिकमध्ये गुरुप्रदेशी कवर्तनवत् (कावीने कापल्यप्रमाणे) वेदना होते. काही वेळा या परिकर्तिकावरोबरवच पिच्छल असा भाग तथा रक्तही गुरुवाट बाहेर पडू लागते. या अवस्थेसच प्रवाहिका असे म्हटले जाते.

या परिकर्तिकावचा प्रवाहिकेच्या प्रतिकारासाठी लंघन, पाचन औषधांचा उपयोग, लांघुरोजन व मधुरसमुक्त शृणण औषधांचा प्रयोग हे उपक्रम क्रमाने, अग्नीचा विचार करून केले पाहिजेत. तेथे पिच्छालाचा अधिक असेल तेथे रुक्ष औषधे वापरवीत. आम

आणि अजीणीचे प्राबल्य असेल, तर रुक्ष, उष्ण, क्षर, अम्लाचिकित्सा करावी.
उत्कलाचव तथा पिच्छालाचव कमी करण्यासाठी पिच्छालाची प्रयोग, शृतमंड वड, कदब, याइमधु तेलाचा अनुवासन इत्यादी उपक्रमही लाभदायक उत्तात. पिपळ, वड, कदब, उंडबर यांच्या चूणीनी सिद्ध शृतशीत दुग्धपानासाठी वापरावै.

४. परिक्राव - बहुदेष किंवा कुर कोळी रुणांत अल्पवीर्य औषध दिले गेले, तर संपूर्ण दोषांने शेधन होऊ शकत नाही, परंतु दोषेत्कलेश मात्र घडतो. यामुळे वारवार दोषप्रवृत्ती होत राहते. केंद्र, शोथ, कुष्ठ, गौच, अग्निमांध, स्तैमित्य, अरुचि, पांडू, दौरबल्य तथा सर्वांगामद ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

अशा अवस्थेत दोष अल्प असतील तर शमन करावे. यासाठी ग्रहणी रोगत वापरलच्या जाणाच्या औषधांचा प्रयोग करावा वा अशांची चिकित्सा करावी. जर दोष अधिक असतील तर मात्र तीक्ष्णैषीष्माचा वापर करून पुढी विरेचन घावे.

५. हृदयह तथा हृदयापस्त्रण - विरेचनैषी दिल्यानंतर वेगाविधारण केले गेले तर वातादी दोषांचा प्रकोप होऊन हृदयह उत्पन्न होते. या गंभीर व्यापदमध्ये हिक्का, श्वास, कास, पाशवर्शूल, दैन्य, लालाकाच, अस्फिंशिम, संज्ञानाश आदी लक्षणे उत्पन्न होतात. सुशुलानी या व्यापदालाच वृद्धायापस्त्रण असे म्हटलेले आहे.

या अवस्थेत अभ्यंग, बाष्पस्वेद, अनुवासन बस्ती यांचा प्रयोग करावयास हवा. पूर्ढी असेल, तर संज्ञाप्रोधांगानी तीक्ष्णा नस्याचा प्रयोगही अत्यावश्यक उत्तो. हृद्रोगाची अन्य चिकित्साही या अवस्थेत करावयास हवी.

६. अंगग्रह - हृदयहालाच्या चकराणाने म्हणजेच विरेचनैषी दिल्यानंतर वेगाविधारण केल्याने वातप्रकोप होऊन अंगग्रह उत्पन्न होते. यह, तोद, पिंडिकोद्देश्न, सर्वांगामध्ये घुसळ्याप्रमाणे वेदना ही लक्षणे यात आढळतात.

याप्रव्येही चालहर, स्नेहन, संवाहन व स्वेदन अपेक्षित असते.

७. जीवादान - मृदुकोळी, अल्पबल, अल्पदोष्यकांत रुणांस तीक्ष्णैषीष्मी दिल्यास अतियोग होतो. विरेचनाद्वारे शृङ्ख जीवादान बाहेर पडू लागते. यासच जीवादान असे म्हणतात. जीवादान शरीराबाहेर गेल्याने अनेक उपद्रव व कवचित मूर्यही संभवतो.

या व्यापदाच्या ग्रतिकारासाठी-

अ) सर्व प्रकारचे शीतोपचार करावेत. यामध्ये शीतजलाचा परिषेक, अवगाह करावा. शीत जलाचा पिच्छु गुदाभागी ठेवावा. दाडिम, शर्किंया यांचा मंथ पाजावा.

आ) दूर्वा स्वरस उत्तात मिसळून रक्तबर्वती घावा.

इ) प्रियगु, गंभीरी, बेर, दूर्वा, उशीर आदी शीतदव्यांनी सिद्ध दुर्घ पिण्यास घावे अथवा हे दुर्घ व घृतमंड मिसळून बस्ती घावा.

ई) मोचरसाचा पिच्छालेस्त्री, न्याशीदी तेलाचा बस्ती देणे हे सध्यःफलदायी उत्तात. मिसळून बस्ती, पद्मकादी तेलाचा बस्ती देणे हे सध्यःफलदायी उत्तात.

३) पिच्छेवर्सीनंतर धातमडाचा अनुवासन यावा.

४) गाय, हरीण, म्हेस, शेळी इत्यादी जागल प्राण्यांचे ताजे स्फुरण सफुरणास

पिच्छेस घावे

ए) लाजमंडाचा प्रयोग करावा.

६. **विष्वेश** – यालाच सुश्रुतानी गुद्भ्रंश महटलेले आहे. विरेचनाच्या अतियोगाने उननज होणारा हा एक व्यापद आहे.

गुद्भ्रंशाच्या प्रतिकरतासाठी प्रथमतः गुदस्वेशी अभ्यंग व मुट्टस्वेद करून नंतर कधायरसांच्या द्रव्यांनी बनविलेल्या कवाथात बुडवून तयार केलेला पिचु गुदस्वेशी उंवाचा. पद्मकादी तैलाचा व उकडते लालाही वासाठी चांगला उपयोग होतो. विश्रंशाचा अर्थ चरकाचार्यांनी सज्जाविष्म असाही केलेला आहे. अतियोगाने निर्माण जालेल्या धातुक्षयजन्य वातकोपमुळे नानोभिष्मात होऊन सज्जाविष्म उत्पन्न होत असतो. सज्जा निप्रभासांचे रुग्ण बेशुद्ध असत नाही तर त्याची वितवृत्ती नष्ट होते. या अवस्थेत रुग्णास मनोनुकूल अशा गायन, वादन, संभाषण आदी उपक्रमांची जरुरी असते. नस्यप्रयोगाही अशा अवस्थेत लाभदायक ठरतात.

७. स्तंभ – स्तिर्घरुणांमध्ये दिल्याने स्नेहाचे मुट्टेमुळे दोष आवृत्त होतात व स्तंभ उत्पन्न होतो. यामध्ये वाताचा अवरोध, गुदस्वेशी स्तंभ तथा शूल आणि अल्टाल्पमलप्रवृत्ती ही लक्षणे आढळतात.

यामध्ये लंघन, पाचन, तीक्ष्ण बस्तीचा प्रयोग करावा किंवा तीक्ष्णघोषधीच्या साहाय्याने पुढी विरेचन करावे.

८. कर्त्तम – स्तिर्घरुण, मुट्कोळी रुग्णांमध्ये मुट्ट औषध दिल्याने कफोत्तर्लेश होऊन त्या कफाने पित आणि वायु यांचे आवृत्त वाहत. तंद्रा, गौरव, कर्त्तम, दौर्बल्य, संपूर्ण शरीरात वेदना आदी लक्षणे उत्पन्न होतात. या व्यापदलाच कर्त्तम असे महटले जाते. यामध्ये लंघन, पाचन, तीक्ष्णविरेचन हे उपक्रम अपेक्षित आहेत. व्यापद, निर्माण जालेच तर त्यांचा प्रतिकार जळून केला पाहिजे, पण व्यापद निर्माणच होऊ नव्यत याची काढली घेणे हे जास्त महत्वाचे होय. विरेचन विशेषे सम्यक पालन केले व वैद्य जर मृतकर्म असेल तर व्यापद हे कवचितच आढळतात, हेही या संदर्भात लक्षात ध्यावयास होवे.

विरेचनात्तर कर्म विचार

पंचमर्मांचा विचार करताना नेहमी प्रथमतः वर्मन व नंतर विरेचन हाच क्रम हवा हे आपण याच प्रकरणी पूर्वीच अभ्यासिले आहे. इतर उपक्रम कधी करावेत या विषयाचे विवेचन केल्यावरच विरेचनाचे हे प्रकरण पूर्ण होऊ शकेल.

पशाद विरेको वांतस्य तत्त्वाग्नि निरुद्धणार /
सद्यो निरुद्धांतुवास्य: सप्तरत्राद विरेचितः ॥ - सु. चि. ३६/१९

‘नरां तिरिकलसु निरुद्धानं विवर्जयेत्सप्तादिनान्यवश्यम् !
शुद्धज्ञे विरेकेण निरुद्धानं तदध्यस्य शून्यं विक्षेच्छरीरम् ॥’ - च. सि. १/१९
‘संसुष्ठुभवतं नवमेऽहितसर्वित्तं पापवयोत्पत्तुवासव्येदा ।

(विरेचनानंतर जर कोणतेही शोधनकर्म करावयाचे नसेल, तर ७ व्या दिवशी रामनोक्ष देण्यास आरभ करावा. विरेचनानंतर जर बस्ती विकिळसा करावयाची असेल तर ९ व्या दिवशी प्रथमतः अनुवासन देऊन नंतर निरुद्धाचा प्रयोग करावा.) सुश्रुतानी मत्र वमनानंतर १५ दिवसांनी विरेचन व विरेचनानंतर ७ व्या दिवशी निरुद्धाचा असे महटले आहे. यावर टीका करताना डलहण या सुश्रुताच्या टीकाकारांनी ७ दिवसानंतर ८ व्या किंवा ९ व्या दिवशी बस्ती देण्यास हरकत नाही असे मुचविले आहे. संक्षेपाने असे महणता येईल की, ७ दिवसापूर्वी बस्तिकर्म करू नव्ये. विरेचनाने कोष्ठरिता आलेली असताना जर ७ दिवसापूर्वीच बस्ती दिला तर वातप्रक्रोप होऊन अनेक शरीरविधातकर भावांची निर्मिती होऊ शकते हे लक्षात घेतले पाहिजे. नस्य व रक्तमोक्षण हे उपक्रम कधी करावेत याविषयी निश्चित उल्लेख नाही, असल्याने विरेचनानंतर प्रथमतः बस्ती व नंतरच नस्य व रक्तमोक्षण करावे असे म्हणता येईल.

प्रकरण सातवा

बस्ति

कमन व विरेचनानंतर पंचकर्मातील महत्वाचा उपक्रम बस्ति होते या बस्तिकर्माचा विचार या प्रकरणात केला जाणार आहे.

बस्ति हे या उपक्रमाला जे नाव मिळालेले आहे ते त्या उपक्रमासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विशिष्ट उपकरणाच्वरून. या विशिष्ट उपकरणामध्ये बस्तिनिराळ्या प्रायंच्या बस्तीचा (भूतशयाचा) उपयोग केलेला असतो. ज्या उपक्रमामध्ये बस्तिनिराळ्या प्रायंच्या यंत्राचा (बस्तिनिराळ्या) उपयोग करावा लागतो तो बस्ति हा उपक्रम होय.

बस्ति या उपकरणामध्ये औषधी द्रव्य (सेन्ह, स्वरस, वकाश, मांसरस इ.) गुदावाट रुणशयारित घातले जाते. यावरूनच याची तुलना आधिनिक वैद्यक शाखात ज्यास 'एनिमा' म्हणतात, त्याच्याशी केली जाते. बस्ति व एनिमा हे समानार्थी शब्द नव्हेत. या दोहीमध्ये फार मोठा फरक आहे हे प्रथमतः लक्षात घेतले पाहिजे. एनिमाचा उपयोग फक्त मलनिर्हाणासाठीच केला जातो. याउलट बस्तिकडून मलनिर्हाणाच नव्हे, तर अन्य अनेक कर्मे अभेद्यत आहेत.

परंतु अन्यकर्ती काही ठिकाणी बस्ति हा शब्दप्रयोग केलेला आढळक्ते व त्या उपक्रमामध्ये गुदापेक्षा अन्य शयारिप्रदेशांशी औषधी द्रव्यांचा संबंध येतो असे दिसते. उद्य.- शिवेबस्ति, नेत्रबस्ति, व्रणबस्ति इत्यादी. शिवेबस्ति, नेत्रबस्ति, व्रणबस्ति या उपकरणामध्येही समान्य बस्तिप्रमाणेच (गुदाकाटे दिल्या जाणा-न्या बस्तिप्रमाणेच) वाताचे शमन होत असते. वाताचे शमन करणाऱ्या उपक्रमास बस्ति म्हटले जाते, एवढळ्याकरूनच त्या-त्या उपक्रमांना बस्ति म्हणता येईल. क्वचित प्रसंगी (उद्या. व्रणबस्तिमध्ये) बस्तिनियंत्रजाप्रमाणेच छोटासा ररी वा अन्य फूण वेळन पीडनाद्वारे द्रव्य व्रणात घातले जाते हेही खरे; पण या ठिकाणी हो गोष्ट स्पष्ट करावीशी वाटते की, जरी या ठिकाणी नावामध्ये बस्ति हा शब्द असला तरी ते खरे बस्तिप्रकार नव्हेतच. जेव्हा केवळ बस्ति असा शब्दप्रयोग केला जातो, त्या वेळेस गुदमाणी औषधी द्रव्य देणेच अभेद्यत असते. अन्यत जेव्हा बस्ति शब्द वापरला जातो तेव्हा त्या बस्ति शब्दामागे शयारिसूचक शब्द निश्चितपणे जोडला जातो. उद्य. शिवेबस्ति, नेत्रबस्ति, व्रणबस्ति यांमध्ये शिर, नेत्र, व्रण इ. शब्द जोडलेले आहेत.

शिवेबस्ति आदी उपक्रमही महत्वाचे असले तरी या बस्तिप्रकरणाशी मात्र त्याचा काहीही संबंध नाही हे पुन्हा एकदा स्पष्ट करणे आवश्यक वाटते.

बस्तिकर्त्तसेचे महत्व

'वातलेळ्यांपेक्ष दोषेषु घातते वा बस्तिरिव्यसे ।' - अ. ह. सू. ११/१
बस्ति हा उपक्रम वातासाठी वा वातशयान दोषांसाठी केला जातो. बस्ति हा अधोमार्गार, विशेषत: पक्ववाशयावर कार्यकारी असा उपक्रम. पक्ववाशय हे वाताचे प्रमुख स्थान आहे. या तिकाणाच्या वातावर विजय मिळविला की सर्व शयारितील वातविकार जिंकता येताता. (तत्रविजेते वाते सर्व वातविकारावजयः।) असे म्हटले जाते व म्हणूनच पक्ववाशयावर कार्यकारी बस्ति हा वातासाठी व वातप्रधान दोषांसाठी उपयोगात आणला जाणारा उपक्रम आहे.

बस्ति हा केवळ वातासाठीच उपयुक्त आहे असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. हा (वातदोषांसाठीच वातासाठी यांप्रमाणे) बस्ति हा इतर दोषांसाठीही (वापरला जातो.) सुश्रुताचार्य म्हणतात-

'बस्तिकर्त्ति च पिते च कफे रवते च शस्यते ।'

संसर्गं सज्जिप्राते च बस्तिरेव हितः सदा ॥' - सु. चि. ३५/३

(बस्ति हा वात, पिता, कफ या तिन्ही दोषांसाठी तसेच रक्तदुर्दीपाठीही उपयुक्त ठरतो) देंद्रेज वा सात्रिपातिक अवस्थेमध्येही बस्तिचा उपयोग सदैच वितकारकच ठरतो. म्हणूनच बस्ति हा सर्व पंचकर्मेपचारांमध्ये शेषु असा उपक्रम म्हणून वर्णिलेला आहे. याचे श्रेष्ठत्व वर्णन कराऱ्याना सुश्रुताचार्य म्हणतात-

'तत्र स्वेहादौना करमणा बस्तिकर्म प्रशान्तमाहुराचाराः । कस्यात् ? अनेककर्मकिरत्वाद् बस्ते: । इह खलु बास्तिनानाविश्वदत्यसंयोगाद् दोषाणां संशोधनसंशमनसंव्रहणानि करोति. क्षीणाशुक्रं वाजीकरोति, कृशं बुंधयति, स्तूलं करशयाति, चक्षुः प्रीणयति, वलीपलितमह्यपति, वयः स्थापयति । शयारिप्रवचं वर्णा बलमारोच्यमध्येषु: ॥'

करोति परित्विष्व बस्तिः सम्युगुपासितः ॥' - सु. चि. ३५/२

बस्ति हा अनेकविध औषधी द्रव्यांच्या संयोगाने दोषांचे शोधन करतो तसेच शमनही करतो. भलाचे संग्रहणाचे कार्यही बस्तिकडून घडते. बस्ति हा क्षीणशुक्रं असताना शुक्र वाढविते, कृश व्याकर्त्तीना स्तूल बनविते तर स्तूलानां कृश करतो. डेळ्याना हितकर्त्त अस्ता हा उपक्रम आहे. बस्ति हा वयःस्थापन म्हणजे तारण्य टिक्कून वार्धव्यं दूर देवायास मदत्वं क्रमापास-अम्बू बस्तिच्या उपयोगाने केस पिकणे थंबतो, शयारिवारील वार्धव्यसूचक वक्त्या नाहीशा होतात, शयारिवाच बल वाढवते आणि निरागी अवस्था प्राप्त होते. वण्हां प्राकृत गहतो. निरागी अवस्था बस्तिमुळे टिक्कून राहत असत्यानेच सुखायुक्त प्राप्त होते. ही व या प्रकारांची अनेक कर्मे बस्तिकडून घडतात ती वेगवेगळ्या औषधी द्रव्यांच्या संयोगानेच होय.

बस्ति हा या प्रकारे निरागविध दोषांसाठी, निरागविध कारणांसाठी, निरागविध हेहूंच्या पूतेसाठी वापरला जातो. हे सर्व कार्य बस्तिकडून कसे घडते याचे विवेचन

चरकाचार्यानी फारच उत्तम प्रकारे केलेले आहे. चरकाचार्य मृणतात-

'ग्राहगता: कोष्ठगताच्च गोग मगोर्खसविविधागजाच्च !

ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायो: परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥'

'विष्णुप्रिणादिमलाशयाना विशेषसहरकरः स यस्मात् ।
तस्यातिवृद्धत्य शमाय नान्यद्वस्तोर्विना भेषजमस्त किंचित् ॥'

- च. सि. १/३७, ३८

बरित ही वातावरील चिकित्सा आहे हे खेरे, परंतु याचा उपयोग अन्य दोषासाठीही

होत असतोच. शरीरात व्याधीप्रभाव दीन मार्गानी होत असतो. बाह्य मार्ग, मध्यम मार्ग

व अभ्यंतर मार्ग. या तीनही मार्गांमध्ये व्याधी उत्पन्न करण्यामार्गे व्याच्युद्देश यायुक्तित्वं

असते. शरीरातील स्वेद, मूत्र, मल, पित, कफातीचे संहनन तथा विशेषणाचे कार्य

वारूडकृद्वच घडत असते. याचसाठी बरितचिकित्सेने वाताबरोबरच अन्य दोषांचीही

चिकित्सा होत राहते व मृणूनच बरित ही श्रेष्ठ चिकित्सा समजली जाते. संपूर्ण

चिकित्सेचा विचार करता बरितचिकित्सा ही चिकित्सेचा अर्थ भाग समजावा लागेल

किंवा काही विद्वानांच्या भागप्रमाणे बरित ही संपूर्ण चिकित्सा समजता येईल. चरकाचार्यानी

याच संदर्भात मृटउलेले आहे-

'तस्मात्विकाक्ताश्चमिति शुवति सर्वा चिकित्सामयि बरितमेके ।' - च. सि. १/३९

बरितचिकित्सेचे कार्यकारित्व व महत्व आणखीही वेगळ्या प्रकारे मांडता येईल,

पण तत्पूर्वी बरित प्रकारांची व त्याच्या उपयोगित्वाची माहिती करून धैत्यास अधिक

मुलभरेने हा विषय मांडता येईल. याचसाठी प्रथमतः त्याचा विचार करू.

बरितप्रकार

बरित अनेक प्रकाराचा असते. बरितप्रकार अनेक वेगवेळ्या दृष्टिकोनांतून विचार करून केलेले आढळतात. यापैकी महत्वाच्या प्रकारांचा ऊहायेह कारबयाचा आहे. या प्रकारांचे विस्तारपूर्वक

प्रथमतः बरित प्रकार सांगाताना केवळ गणना मात्र केलेली आहे. या प्रकारांचे विस्तारपूर्वक वर्णन प्रसगानुलूप नंतर केले जाणार आहे.

(अ) अधिकृष्टप्रकार - अधिकृष्टप्रकार भेदाने बरितचे दीन प्रकार संभवतात.

(१) बरित व २) उत्तरबरित. केवळ बरित असा शब्दप्रयोग जेवा केला जातो त्या वेळी

जो गुदमागाने दिला जातो व ज्याचे कार्य प्रामुख्याने पकवाशयावर घडते असा बरित

अर्पेक्षित असतो. उत्तरबरित हा योनि तथा मूत्रमार्गांमध्ये औषधी द्रव्ये प्रसिद्ध करून

केला जाणारा बरितचा प्रकार आहे.

आ) द्रव्यभेदाने प्रकार

'तत्र द्विविधो बरितः नैरुहिक; स्त्रैहिकश्च ।' - सु. चि. ३५/१

'बरितद्विधाऽनुवासाख्यो निरुहश्च ततः परम् ।

य: स्त्रेहो दीयते य स्यादनुवासननामकः ॥

कथायक्षीरतैर्योन्निरुहः स निगद्यते ।

बरिताभिः दीयते यस्यात्स्यात् बरितरितिस्मृतः ॥' - वा. प्र. ८३, ८३

निरुह आणि अनुवासन हे बास्तवे दोन भेद आहेत. अनुवासन बरितमध्ये केवळ

स्त्रेहाचाच प्रयोग बरित देण्यासाठी केला जातो व मुण्डाच यालाच स्त्रैहिक बरित

असेही मृटले जाते. निरुह बरितमध्ये औषधी द्रव्याचा व्यापार जातो. अभ्यंत यामध्ये केवळ क्वाश असतो आसे मात्र नव्हे. क्वाशाबरोबरच स्नेह, काळ्क व इतरही काही द्रव्यांचा प्रयोग निरुहामध्ये केला जातो.

निरुह बरित

'आस्थापनं निरुह इत्यनर्थार्तरम् तस्य विकल्प्ये माषुतीलिकः; तस्य

पर्यावरण्यद्वे यापनो तुक्तरशः सिद्धवस्तिरिति । स दोषर्हितापाथ्यवरीरोगहरणाद्

वा निरुहः; वयःस्थापनाद्यःस्थापनाद् वा आस्थापनम् ।' - सु. चि. ३५/१०

निरुहवस्तिलाच आस्थापन हा पर्यावराची शब्द आहे. ज्या बरितमध्ये द्व्यायुचा

उपयोग करून बरित दिला जातो तो निरुह बरित होय. दोषांना शरीराबाहेर काढणारा,

त्याचे निरुहं करणारा किंवा गोगाचे हरण करणारा असा हा निरुह बरित असतो.

वयःस्थापन व आयुःस्थापन करणारा मृणजेच तारुण्य टिकिविष्यास मदत करणारा व दीर्घायु देणारा तो आस्थापन बरित मृणून ओळखला जातो.

आस्थापन बरितचाच विकल्प आहे तो आस्थापन बरित मृणून ओळखला जातो.

मध्य आणि तेलाचा प्रामुख्याने वापर केलेला आहे. या बरितचेच यापन बरित, युक्तरथ बरित आणि सिद्धबरित असे प्रकार संभवतात.

अनुवासन बरित / शुद्धिष्ठिरसेतु भ्रुतुषामुक्तु

'अनुवस्तव्यादि न इत्यत्यनुदिवसं वौ द्वौकौपौ इत्यनुवासनः । तस्यामि

विकल्प्येऽद्विद्विमात्रावक्तुषोऽप्यत्याह्यो मात्राबल्लिरिति ।' - सु. चि. ३५/१०

ज्या बरितमध्ये केवळ स्त्रेहाचा उपयोग बरितसाठी केला जातो, त्यास अनुवासन

बरित असे मृणतात. सुश्रूतानी या बरितमध्ये स्त्रैहिक बरित असे नाच दिले असून,

(अनुवासन अपि) दुष्टी उत्पन्न करीत नाही. तो अनुवासन बरित होय कॅवा दुर्योज्जेजो

दिला जातो. (अनुवासन वा दीयते) हो अनुवासन होय असी या अनुवासनाची व्याख्या

सुश्रूताचार्यानी केलेली आहे. सुश्रूतानी स्त्रेहाची इत्यनुवासनवस्ति अनुवासनवस्ति वा

प्रमाणवरून केलेले आहेत.

निरुहाची जी मात्र असते त्याच्या एकत्रुद्युर्योश्च इतक्या मात्रेत स्त्रेह वापरला

असता त्या बरितस स्त्रेहाची इत्यनुवासन द्वेष जाते. स्त्रेहाची इत्यनुवासन द्वेष

वापरला अनुवासन दिला जातो तर मूत्रा बरितमध्ये स्त्रेहाचे प्रमाण अनुवासनवस्ति अ

निम्ने इतकेव असते. निरुहाची सर्वसामान्य मात्रा ९६ तोके समजली जाते. मणजेव स्नेहबस्तिसाठी २४ तोके, अनुवासनासाठी १२ तोके व मात्राबस्तिसाठी ६ तोके ही स्नेहमात्रा योग्य होय.

इ) कर्मभेदाने प्रकार

बस्तिसाचा कर्मिकेवरून बासितवे अनेकविष्णु प्रकार करता येतात. सुश्रुत टीकाकार डल्हणानी शोधन, लेखन, स्नेहन व बुंहण असे चार भेद केलेले दिसतात. वाभटानी उत्क्लेशन, दोषहर, शोधन, शोधन, शमन याबरोबरच लेखन, बृहण, पिच्छल, दीपन इ. प्रकार वर्गितेले आहेत. चक्रानी कर्मिकरून बस्तिभेद सांगताना सहा प्रकारांचे वर्णन केलेले आढळते. ते सहा प्रकार म्हणजे वातच, बलवर्णकृत, स्नेहनीय, शुक्रकृत, कृष्णच वृष्टवर्कृत बास्ति होते. सुश्रुतानीही शोधन, संग्राही, शुक्रवृद्धिकर, कृशता उत्पन्न करणारा, स्पौत्य निषण करणारा, नेच, वयःस्त्रापन वरीं अनेक भेद केलेले आहेत.

इ) बस्तिसंख्येनुसार प्रकार

बस्तिकर्म करीत असताना सातत्याने निरुह वा अनुवासनाचा उपयोग करणे इष्ठ ठरत नाही, तर यांचा व्यवसात प्रयोग करणेच आवश्यक ठरते. अशा वेळी किती बस्ति सातत्याने घावेत व त्यापैकी निरुह व अनुवासनाचा रूम कसा असावा यावरून कर्मबस्ति, कालबस्ति व योगबस्ति असे प्रकार चरकाचार्यानी वर्गितेले आहेत. यांपैकी कर्मबस्ति, कालबस्ति व योगबस्ति यामध्ये अनुक्रमे एकूण ३०, १६ व. ८ बस्ति दिले जातात. वाभटानीही असेच प्रकार सांगितलेले असून, त्यांच्या मते ३०, १५ व ८ ही अनुक्रमे कर्मबस्ति, कालबस्ति व योगबस्तिमध्ये दिल्या जाणाऱ्या बस्तिची संख्या असते.

उ) अन्य प्रकार

अन्य काही विशिष्ट नावाने ओळखले जाणारे बस्तिप्रकार यंथातून वर्णितेले आढळतात. उद्दरहणार्थ- यामनबस्ति, सिद्धबस्ति, प्रासुतयोगिकी बस्ति, द्वादश प्राशुतिकी बस्ति, पादहीन बस्ति, तीक्ष्ण बस्ति, मृदु बस्ति, पिच्छबस्ति, रक्तबस्ति इत्यादी. बस्तिप्रकारांचा याप्रकारे प्रथमत: एकत्रित संग्रह केल्यानंतर बास्तिप्रकारांचा विस्ताराते क्रमशः विचार करणे सध्यक्तिक ठरते.

बस्ति कोणास द्यावा? कोणास देऊ नव्ये?

बस्ति हा सर्व प्रकाराचा रोगांसाठी, सर्व दोषांसाठी, सर्व अवस्थांमध्ये उपयुक्त असा उपक्रम आहे असे म्हटल्यानंतर बस्ति कोणास द्यावा व कोणास देऊ नव्ये हा प्रश्नच खेरे पाहता उपस्थित होऊ शकत नाही. परंतु प्रत्येक रोगांमध्ये सर्व फ्रकारचे बस्तिप्रकारे करता येतील असा मात्र याचा अर्थ नव्ये. म्हणूनच कोणाचा रोगात कोणाचा प्रकाराचा बस्ति द्यावा? कोणता देऊ नव्ये याचा विचार निश्चितव आवश्यक ठरतो.

उदाहरणार्थ मेद व कफ या दोन्हीमुळे सोतेरोध उत्तर होऊन वातप्रकोप झाला तर सुप्ति, शूल, शोथ आदी लक्षणे उत्पन्न होतात. अशा वेळी अनुवासन बस्ति केल्याने रोगाचा उपशम होण्याएवजी रोग वाढेल, तर निरुहाच्या प्रयोगाने तो कमी होईल. म्हणजेव अशा अवस्थेत अनुवासन टाळ्या पाहिजे हे निश्चित. याचामाती बस्तिप्रयोग करण्यापूर्वी कोणास, कोणता व कशा प्रकाराचा बस्ति द्यावा व कोणास कोणत्या प्रकाराचा बस्ति देऊ नव्ये हे प्रथमत: निश्चित करणे आवश्यक आहे व म्हणूनच त्याचा तोहापोह प्रथमत: केलेला आहे.

अनास्थाच्या

‘अनास्थाच्यास्तु अजीण्यतिस्पृष्ठायीतस्मैहोक्तिन्दोषोषत्याप्रियानवक्तानालाति-
दुर्बलशुष्टुष्ट्या श्रमातिक्तुष्ट्युक्त भ्रक्तव्यातोदक्तव्यातिविरिक्तनक्षत्रकृतनस्तः
कर्मकुद्धभीतमस्तमूर्द्धत्प्रसवकाळदिनिल्लिंदिकाकाश्वासहित्कावद्विद्वेदकोदराध-
मातालसकविसृष्टिकामप्रजातामातिसारमध्येवेकुछातारी: ।’ – च. सि. २/१३
‘त्रिवाद्याद्यशेषोकपिण्यासोरोकाजीणितिः पांडुरोग्यापदमूर्द्धकाद्यकिंदिकुद्धमेहेद-
रस्थेत्यश्वासकासंकरंशेषोकपेहुङ्कारक्षाधिकावद्यापदमूर्द्धकिंदिवर्तान्यसहा
कालद्वृष्टे व वातरोगाद्वृष्टे क्षीणा नानुवास्त्वा नास्थापायितव्याः ।’ – सु. चि. ३/५/१३
‘अनास्थाच्यास्त्वातिस्पृष्ठः क्षतारस्त्वको धूर्णं कृशः ।
आमातिसारी विमिणन् संस्थुदो दत्तनावनः ॥
कासस्थासप्रमेहाश्वाहिष्ठाऽऽध्यात्मानाल्यवर्चसि: ।
शूनयायः कृताहारो बन्द्वद्विद्वेदो दकोदरी ॥
कुछी च मध्यमेही च मासान् सप्त च गार्षिणी ॥’ – अ. ह. सू. ११/४, ६, ६
ज्याना निरुह म्हणजेव आस्थापन बस्ति देपो योग्य नाही त्यांना अनास्थाय असे म्हणातात. चक्रानी अनेक अवस्थांमध्ये आस्थापन देऊ नव्ये असे सांगितलेले आहे. विशेषतः अजीर्ण, अल्पाग्नि, अतिलिंग्य, स्नेहपानानंतर, दोष उत्तिनाउ असताना, प्रवासाने थकलेले, अतिदुर्ल, अतिकृश, क्षुधा, तृप्ता व श्रम यांनी पीडित जेवल्यानंतर, आंकठपानानंतर, वमन, विरेचन, नस्यादी उपक्रमानंतर लगेच, क्रोध, भीती, मद इत्यादी मानसिक भावांनी पीडित, मृच्छत, प्रसक्त छह्दि, निष्ठिव, श्वास, कास, हिक्का. असताना, बद्धगुदोद, छिद्रोद, दकोदर, आधान, अलसक, विसृचिका, आमदोष, आगातिसार, प्रमेह विशेषतः मधुमेह, कुष्ठ, अर्श आदी रोगांनी पीडित व्यवर्तीमध्येही आस्थापन बस्ति देणे योग्य नव्ये. चरकाचार्यानी सांगितलेल्या या रोगावस्थेमधील बहुसंख अवस्थांचे वर्णन सुश्रुताचार्यानी केलेले आहे. चरकाचेषा ज्या आणखी काही वेगवळ्या रोगवस्था सुश्रुताची सांगितलेल्या आहेत, त्यामध्ये पांडु, ब्रम, अरोचक, उम्माद, शोक, स्पृत्या, कंठशोष, बाल, वृद्ध, सप्तप्रसागर्षिणी खी इत्यादीचा समावेश करता येतो. वाभटानी वरील सूचीपेक्षा अल्पवर्चस व शून्यायु: (गुलदेशी शोथ असताना) यामध्ये आस्थापन निश्चिद वारंतेला आहे.

या वर बणिलेल्या रोगांत वा रोगवस्थेमध्ये आस्थापन बर्तिं दिल्याने आस्थापन केवळ निक्रिय रहतो, त्याचा काहीही उपयोग होत नाही असे नवे, तर त्यामुळे काही गंभीर उपद्रव निर्माण होण्याची शक्यता असते व महणूनच अशा अनास्थाप्य रुणासा आस्थापन दिले गेल्यास उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणावे विवेचन चरकाचाचारी केलेले आढळते.

‘तत्र अजीण्यातिनिरागथयीतस्नेहानां दृष्योदरं मूर्च्छा व्यवयुवा स्यात् ।

जग्तिन्द्रियावदाष्टमांग्योररोक्तकस्तीक्रः । यानकसानस्य शोभव्यापत्रोबरितरात् देहं
सांखेवेत् । अतिकृतलक्ष्मिष्ट्याश्रमातीनां पूर्वोक्तो दोषः स्यात् । अतिकृतात्य कारणं
प्रजर्जनयेत् । पीतोदकाशुक्तं भक्तयोगोलित्याष्टोर्खमधो वा वायुवस्तिमुख्यस्य द्विष्ठं
ब्रह्मां घोरन् विकारान् जनयेत् । वायिताविरिक्तयोस्तु रक्षशारिरं निरुहः क्षतं शार
इव दहेत् । क्रतनसः कर्मणो विश्रिंशं शुश्रसलब्धनेतस्तु कुर्यात् । कुन्दभीतयोबरित्यलक्ष्मि
मुपास्तवेत् । मत्युर्विद्धितयोश्वरं विचालितायां संज्ञायां जितोपयातव्यपत्स्यात् ।
प्रसकतच्छर्विनिष्ठीविकाव्यासकासाहित्यकक्तात्मानं शुश्रवीभूतो वायुरुर्ध्वं जातिं नयेत् ।
बद्धविद्धिदेवदराघातानां शुश्रतरमास्थाप्य बर्तिः प्राणान् हिंस्यात् । अलसकाविषूचि-
कामप्रजातामातिसारिणामकृतदोषः स्यात् । मशुमेहकृष्णोव्याधिः पुनर्विद्धितस्मादेते
नास्तथायाः ।’ – च. सि. २/१४

ज्यास अजीणी झाले आहे, ज्यास स्वेहकमं केले आहे वा ज्यांना नुकतेच स्वेहान केलेले आहे, त्यास आस्थापन बर्तिं दिला असता दृष्योदरं, मूर्च्छा आणि शोष रोग उत्पन्न होण्याची शक्यता असते. खेरे पाहता, बरित्या पूर्वकमिति स्वेहकमं स्वेहेद सांगितलेला आहे आणि येथे स्वेहपीत हा अनास्थाय बणिलेला आहे व ही दोन्ही विधाने प्रस्परिवरोधी होऊन रोषां निर्माण होते. अत्यंत उर्बंत, शुधा-तृणा तथा श्रमाने पोडित रुणास आस्थापन बर्तिं दिल्याने उत्पन्न होणारा शोष रुणा सहन करू शकत नाही व त्यामुळे श्वास, बलदृश्य आदी लक्षणांचा उद्भव होतो. अत्यंत कृश व्यक्तीस दिलेल्या आस्थापनामुळे कृशाता वाढते. (कृश व्यक्तीने वृहणवस्ति देणे आवश्यक असते.) जलपान तथा भोजनोत्तर रित्या जाणाऱ्या आस्थापन बर्तिमुळे दोषोक्तसेषा होऊन गंभीर व्याधी उत्पन्न होऊ शकतात. ज्यास वर्मनविशेचनादी शोषोपक्रम केलेले आहेत अशा रुणांमध्ये या उपक्रमांनी उत्पन्न होते. क्षतावर शीर प्रयोग केलेल्याने जसा दाह होते तद्वत् दाह याही अवस्थेत होऊ शकतो. विषेशा आणि शोतोरोध या प्रकारची लक्षणे नस्तानंतर केलेला जाणाऱ्या आस्थापनामुळे उत्पन्न होतात. कृद्ध आणि यचामीत रुणांमध्ये दिलेला बर्तिं हा फौर वरपर्त पोहोचतो व त्यामुळे गंभीर उपद्रव संभवतात, तर मत्त आणि मूर्च्छेत रुणांत या बरितच्या उपयोगाने संज्ञानाश व हृदयप्रेरण उत्पन्न होतो. छर्दि, श्वास, कास,

निष्ठीवन यामध्ये निरुहाचा प्रयोग केला असता, वायु हा बर्तिं द्रव्य फार वर बेजन जाते व उपद्रव निर्माण करतो. बद्धुदोटर, छिंदीटर, ड्कोटर आणि आध्यान असताना दिल्या जाणाऱ्या आस्थापनामुळे तीव्र आध्यान उत्पन्न होते. बुद्धुदोटरत आध्यान असतो, तर छिंदीटरत आंतर छिंद वडलेले असते. अशा वेळी आस्थापन केल्याने बर्तिं द्रव्य सर्वे उदयात पसरून शोष उत्पन्न होते. यामुळे श्वासादी लक्षणे उत्पन्न होऊन मृत्युही येण्याची शक्यता असते. तकोदरमध्ये दिल्या जाणाऱ्या निरुहामुळे बर्तिं द्रव्य उपस्नेहाच्याने उदयाच्या अध्यंतर त्वचेत सादृ लागून उदयातील जलसंस्थिती वाढीस लागते. अलसकामध्ये छर्दि आणि मलप्रवृत्ती बंद होऊन तीव्र स्वरूपाने आध्यान उत्पन्न होते, तर विसूचिकेमध्ये छर्दि आणि मलप्रवृत्ती दोन्हीही वाढत असल्याने आस्थापन बर्तिं निषिद्ध समजावा लागते. मध्युहे आणि कुष्ठ यामध्ये आस्थापन दिल्यास व्याधी वाढतो. डल्हणाच्या मतानुसार उन्माद, अप्रसार, प्रम आणि मूर्च्छा यामध्ये वेग कमी झाला, संज्ञानाश दुर्घाला की नंतरच नमानी उपक्रम वा बर्तिक्रम करता वेते. कुष्ठ, अर्ष आदी व्याधी असणाऱ्या रुणास वातव्याधी निर्माण झाला तर त्यांना बर्तिक्रमं करण्यात हक्कत नाही. बाल आणि वृद्ध यांना बर्तिं देऊ नये असे सांगितलेले आहे. या अवस्थेत तीस्या बर्तिं देऊ नये असा याचा अर्थ आहे, मुढ बर्तिं देण्यास हक्कत नाही. व्याचे एक वर्ष पूर्ण होइपवत किंवा नव्यत वर्षानंतरच्या आयुष्यात आस्थापन देणे योग्य नव्ये.

आस्थाय

आतापर्यंत आस्थापन किंवा निरुह कोणास व का देऊ नये याचा विचार केला. चर बणिलेल्या अवस्थेखोरेज अन्यत्र आस्थापनाचा प्रयोग केला जाते हेही यावरून स्पष्ट होते. यापुढे ज्या रोगांत आस्थापन बर्तिच्या विशेष उपयोग केला जाते त्यांचा विचार करावयाचा आहे.

‘शेषास्त्रास्थायाः । सवारीकांगुक्षिरोगवात्वयोर्मूरुक्षसंगवलवर्णितसंतरः-
स्पष्टदेशाध्यानांगुष्ठातिक्रमिकोल्लोदावातीतिसारपवर्णीशितापापलीहुत्यहृदोगभाग-
दरोन्मादज्वरब्रह्माशिरः कणारशूलहृदयपांश्वपृष्ठलक्टाप्रीयवेपनस्पेपकागोरवाति-
त्याध्यवरजः क्षवातीविषमाशिस्तिकर्जातुजयोरुत्कपाण्डित्योनिवाहागुणित-
स्तनादंतनख्यवास्तिशूलशोषेष्ट शात्रकृजनयारीकातिकादयः । वातव्याधीः विशेषण
रोगाच्यावोक्ताश्च एतेषु आस्थापनं प्रथानतमामित्युक्तं वनस्पतिमुलव्यदेवत् ।’
– च. सि. २/१६

‘तथा ज्वरातिसारतिमिरप्रतिशयवायशिरोगविषयांशादिताशेषपक्यस्यातेकांग-

सवर्गारोगाच्यानोदरयोनिशूलशक्तराशूलवृद्ध्यपदांशेनाशहद्वृत्यम्याप्रहर्षाऽऽस्मरीमृद्धग्यर्थभृत्यु-

चात्यर्थमुपवृज्जते ।’ – मु. चि. ३५/२

‘...तेन साध्यवेत् ।

गुल्माऽनाहवृद्ध्यातिसारशूलिनः ॥

जीर्णचरप्रतिशयादशशुक्राऽनिलमलग्नहन् ।

वस्याऽश्मरीजोनाशारू दारुणांश्चाऽनिलायमान् ॥' - अ. ह. सू. १९/२, ३

'वातव्याधावृद्धवर्ते वातासुविषमज्ज्वरे ।

मूलसुग्रसंदामि प्रमेहेषु निरुहगम् ।
वृद्धसुग्रसंदापते हृदये वृजेभिर्विवद् बुधः ॥' - भा. प्र.

ज्ञा. रुग्णामध्ये आस्थापनाचा प्रयोग प्रामुख्याने केला जाते त्याबाबत चरकानी विस्तारपूर्वक विवेचन केलेले आहे. ज्ञा व्याधीत आस्थापन विशेषक्षणाने वापले जाते ते व्याधी पुढीलप्रमाणे आहेत : सर्वांगराग, एकांगराग, कुक्किरोग, वात-मूत-मूत-शुक्रसंग, बल-मांस-दोष-शुक्रक्षय, आधान, सुर्पि, कृमिकोळ, उदावर्त, शुद्धातिसार, पवधेद, अधिताप, ज्वालाहोष, गुल्म, शूल, हड्डोग, घांसाद, ज्वर, ब्रह्म, शिर-कण्ठ-हृदय-पार्क्ष-पृष्ठकटिशूल, कटिप्रह, कंप, आक्षेप, अंगांगरव, अतिलापव, रक्तक्षय, विषमग्नि, स्फिक्क-ज्ञान-जंघा-करु-गुल्फ-पार्षिण-प्रपद-योनि-बहु-अंगुली-स्तन-शुच-पर्व-अस्थिशूल, शोष, संत्रभ, आंव्रकूजन, परिकर्तिका, तिमीर, पक्षाधात, मन्या-हुनुग्रह व अन्य सर्व वातव्याधी. चरकानी सापिततेत्वा या व्याधीपैकी बहुसंख्या व्याधी मुश्तुतानीही वर्णिलेले आहेत. चरकानी सापितत्वापेक्षा ज्वर, प्रतिशयाय, अधिमंथ, मूत्राशमरी, उपदंश, वातरक्ता, अर्श, स्तन्यक्षय, मूढार्थ, मूत्रकृच्छ हे व्याधी मुश्तुतानी अधिक सापितलेले आहेत. वातभटानी चारक व मुश्तुताच्या रोगांचीच गणना आस्थापनामध्ये केलेली आडळते. शांगधाराने अन्तर्पित, हड्डोग, असुदर, यांना निरुहयोग्य मानले आहे. भावप्रकाशकरानी विषमज्ज्वराचाही या आस्थापनामध्ये समावेश केलेला आहे. संकेपाने पाहावयाचे झाल्यास आस्थाप्य रोगांमध्ये सर्व प्रकारात्रे चातरेग किंवा वातप्रशन रोगांचा तसेच वाताच्या आश्रयात्मानी निर्मण होणाऱ्या रोगांचा समावेश केला गेला आहे. सर्व प्रकारात्रे शोधनार्ह रोगी तसेच अपानाच्या क्षेत्रातील रोगाही आस्थाप्य मानलेले आहेत.

नातुवास्य

आस्थापनाप्रमाणेच बस्तिचा जो दुसरा प्रकार स्नेहबस्ति किंवा अनुवासनबस्ति याचाही याच दृष्टिकोनातून विचार करून हा बस्ति कोणास, कधी व कोणत्या अवस्थेत द्यावा व कधी देऊ नये याचाही उक्कापेह करणे आवश्यक आहे.

'य एवानास्त्रायाः त एव अनुवास्याः स्तुः । विशेषत्वशुक्तनवर्ज्वराङ्गु-रोगकामलाप्रमेहाशः प्रतिशयाचारोचकमंदाप्रिदुवर्त्तलपाहिकफोदरोलसंभवचो-भेदविषयरपीतकफाश्चिद्गुरुकोल॒प्रतिदगलगंडापचीकृमिकोठिनः ।'

- च. सि. २/१६

'उदरी च प्रमेही च कुर्ची न्यूलश्च मानदः ।
अवश्यं स्थापनविषयाते नातुवास्याः कथंचन ॥' - सु. चि. ३/१४

'...नातुवास्यात एव च ।

येऽनात्माव्यातस्थापांडुकामलमेहपीनसाः ॥

निरन्तरीविद्यमेदिग्रुकोपकोदराः ।

अभिष्वादिक्षश्वलकृमिकोल्लभामालाताः ।

पीते विषे गरेपच्चां इलीपदी गलगांडवान् ॥ - अ. ह. सू. १९/७ ते ९

अनुवासन बस्ति देण्यास जे अस्थाप्य त्यांना नातुवास्य किंवा अनुवास्य असे घटते. ज्ञाना आस्थाप्य देणे तिष्ठद असते, त्यांना अनुवासनही देऊ नवे असे सामान्यतः म्हणता येईल. अर्थात् सामान्यतः असे सांगितले जाते, पण आदी या उल्लिखन भुक्तभूत अवस्थेत निरुह देऊ नवे असे सांगितले जाते. कृश व्यक्तीमध्ये निरुह निषिद्ध अनुवासन जेवाणांतरच द्यावा असे वापन मिळते. कृश हितकर संगितला जातो. याचासाठी अनुवासन दिले असला, तरी अनुवासन मात्र हितकर संगितला जातो. याचासाठी अनुवासन केलेले असला, ज्ञामध्ये रोगवृद्धी होते असा विशेष रोगांचे वार्णन चारकादी ग्रंथकारांनी केलेले आहेत. चरकानी अनुवास्य म्हणून जे गेंग सांगितलेले आहेत. त्यामध्ये अनास्थाप्य अडळते. चरकानी अनुवास्य म्हणून जे गेंग सांगितलेले आहेत. त्यामध्ये असेचक, सर्व रोग, अनुवास्त, नवज्वर, पांडू, कामला, प्रेमह, अर्श, प्रतिशयाय, अरेचक, मंदाग्री, दुर्बल, ल्लीहोद्द, कफेदर, उल्लस्तंभ, अतिसार, विषपीत, गरवीत, कफाभिष्वंद, गुरुकोळ, श्लीपद, गलगांड, अपचि, कृमिकोळ हे रोग आहेत. मुश्तुतानी या रोगांच्या जोडीला प्रेमह, कुछ व स्थौल्य यांचा समावेश अनुवास्यामध्ये केलेला दिसतो, तर वाघटानी पीनस व काशर्य हे दोन रोग अधिक सांगितलेले आहेत.

ज्ञा रुग्णामध्ये अनुवासन देऊ नवे असे सांगितले जाते, त्यामध्ये अनुवासन देण्याने काही वेळा रोगवृद्धी होते, तर काही वेळा हे अशा प्रकारचे रोग असाध्यही बनून शकतात. 'असाध्यता विकाराणां त्यादेषामुत्तुवासानात् ।'

असाध्यत्वेऽपि भूयिष्ठं गात्राणां सदनं भवेत् ॥' - च. सि. २/१४
अनुवासन दिल्याने शरीरामध्ये अंगसाद- गळून गेल्यासारखे वाटणे-

हेही एक प्रमुख लक्षण उत्पन्न हेतै.

जर अभुक्तभूत असलाना, भोजन केले नसताना, अनुवासन दिला गेला, तर आंत्रमार्ग अनावृत, नोकळा असल्याने बस्ति फार ग्रहणीपर्यात जाऊन पोहोचाण्याची शावक्षयता असते व त्यामुळे आधान, हिवका, छाडी व हृदयग्रह आदी लक्षणे उत्पन्न होऊ शकतात. याचासाठी अनुवासन बस्ति नेहमी जेवणांनंतरच द्यावा. जेवणांनंतर आमाशय व लाल्वंत्र यावर आहारदब्यांचा भार पडत असल्याने, स्नेह हा वर न जाता पवक्वाशयातच बराच काळ राहून आपते अपेक्षित कार्य करू शकतो. नवज्वर, कामला, पांडू, प्रमेह या रोगांमध्ये अनुवासनाने देषोत्त्वेश होऊन उदररोग उत्पन्न होऊ शकतो. अशामध्ये अनुवासन प्रयोग केला असला, अर्शाकुरु किंवा होतात व आधान उत्पन्न होते, तर अरेचक व आग्नीधार्यां याच्यांप्रयोगाने या व्याधीच्या लक्षणात वृद्धी होते. प्रतिशयाय,

म्हणजेच बस्तिपासून बनविले जाते. यावरुनच या उपक्रमाला 'बस्ति' हे नाव ग्रात जालेले आहे. हा मूराशय वापरण्याचा उद्देश म्हणजे एक प्रसारण-संकोचनशील खेळी उपलब्ध क्षेत्री हाच आहे. असा प्रकारच्या स्थितिस्थापकत्व असणाऱ्या पिशवीत भरलेले बस्तिद्रव्य हाताने दाबून बस्तिनोवाटे गुटप्रदेशी नेण्यास मोईच जाते.

हा प्राणयांच्या बस्तिपासून बनविलेला बस्तिपुटक तयार करताना, प्राणयांच्या बस्तिस तेल लावून, काढ्याने रंगवून तो चांगला कमावलेला असावा. बस्तिपुटकासाठी वापरावयाचा बस्तिहा चांगला मजबूत, निष्क्रिय, गाढी किंवा सिरा नसलेला असून तो दुर्घिरहित असावा. तो तु म्हणजेच पातळ असावा. तो स्वच्छ व जंतुरहित असणेही अवश्यक आहे.

अनुवास्य

अनुवास्याचा विचार केल्यानंतर आता अनुवास्याचा विचारही आवश्यक आहे.

'य एवास्थायास्त एवानुवास्या: । विशेषतस्तु रुक्षतीक्ष्याग्रयः केवल-
वातरोगतर्थव्य । एतेऽ गुरुनुवासनं प्रथनतमगित्वत्वं वनस्पातिमूलच्छेदनवद् गुले
हुमसेकवच्च ।' - च. सि. २/१८

'आस्थाया एव चान्वास्या विशेषदितिवहयः ।

रुक्षः केवलवातात्तरः....' - अ. ह. सु. ११/६
ज्यांना अनुवासन बस्ति देणे योग्य असते त्यांना अनुवास्य असे हस्तले जाते.
सामान्यतः सर्व प्रकारचे आस्थाय हे अनुवास्यी असतात. विशेषतः अत्यंत रुक्ष
शरीरी, ज्यांचा अग्री प्रदीप्त आहे व जे चातव्याखींनी पीडित आहेत त्यांना अनुवासन
देणे योग्य असते.

बस्तियंत्र

कोणत्या प्रकारचा बस्तिकोणास घाव याच्या इष्टनिष्ठेवद्दल ऊर्हापोह केल्यानंतर आता बस्तिकर्म करते केले जाते हे पहगे आवश्यक आहे. या बस्तिकर्माचा विचार करण्यापूर्वी सध्या एनिमा देण्यासाठी जे यंत्र वापरले जाते ते एनिमापात्र बस्तिकर्मासाठी अनुप्रयुक्त आहे. एनिमा देताना एनिमापात्रांमध्ये द्रव द्रव्य भरून त्या पात्रास जोडलेला रबरी नवीकाटे ते बस्तिप्रद्रव्य गुदापर्यंत पोहोचवले जाते. एनिमापात्र उंचावर ठेवलेले असल्याने गुरुत्वाकर्षणे द्रवद्रव्य गुदापर्यंत गुदामध्ये सुलभतेने जात असते. बस्तिमध्ये मात्र केवळ द्रवद्रव्य असत नाही तर त्यामध्ये कवाय, स्नेह आदी द्रवद्रव्यांच्या जोडीला गुदापर्यंत गुदापर्यंत गुदामध्ये सुलभतेने जात असतात. यामुळे बस्तिप्रद्रव्य हे गुदापर्यंत तसेच काही औषधी द्रव्यांची चूर्णेही मिसळलेली असतात. यामुळे बस्तिप्रद्रव्य हे गुदापर्यंत एकदम पातळ नसल्याने केवळ गुरुत्वाकर्षणे (द्रवद्रव्याप्रमाणे) एनिमापात्रातून देणे अशक्य होते. ते दाब तेजन (By Pressure) गुदात डकतावे लागते व यासाठीच असते.

स्वतं बस्तियंत्राची जरुरी असते. बस्ति देण्यासाठी जे बस्तियंत्र वापरते जाते त्याचे मुख्यतः दोन भाग असतात. बस्तिद्रव्य असेही देण्यासाठी जे बस्तियंत्र वापरते जाते त्याचे मुख्यतः दोन भाग असतात.

१. बस्तिपुटक २. बस्तिनेत्र.

३. बस्तिपुटक ४. स्फूल - बस्तिपुटक फार मोठा असू न्यो. मोठा बस्तिपुटक हतामध्ये नीट पकडता येत नाही व त्यावर सवेच, समप्रमाणात दाबही देता येत नाही. ५. जालयुक्तता - बस्तिपुटकावर सिगराजल असणे हाही एक दोष आहे. असा सिगराजलमुळे बस्तिचे पीडिन व्यवस्थित करता येत नाही.

बस्तिपुटक

बस्तिपुटक म्हणजे ज्यामध्ये बस्तिद्रव्य भरले जाते असा बस्तियंत्राचा भाग. हे बस्तिपुटक बैल, मैस, शेळी, मेंडी, हरीण, डुक्कर आदी प्राणयांच्या मूत्रशयापासून

मुश्तुतानी एक वर्षाच्या बालकास ६ अंगुल, आठ वर्षांपार्टी ८ अंगुल, सोळव्या वर्षी १० अंगुल आणि पंचवर्षीस वर्षासाठी १२ अंगुलांचे बस्तिनेत्र असावे असे म्हटले आहे. या वयाच्या मध्यवर्ती वर्षी वर्षी, शरीरबल तथा शरीरमान पाहून प्रमाण ठरवावे असे वागभावाचं खण्डात.

६. बालत — बस्तिपुटकामध्ये वायु अधिक प्रमाणात असू नवे. जर बस्तिपुटकामध्ये अधिक वायु राहिला, तर बस्तिद्वयात केस उत्पन्न होतो व त्यामुळे बाह्यवायु शरीरात प्रवेश करून अनेक उपद्रव निर्माण करतो.

७. स्निग्ध — बस्तिपुटक फार स्निग्धातीही असू नवे. अंतिस्निग्धातेमुळे तो हतातून निस्तून जाण्याची फार शवक्षता असते.

८. किंवदक्ता — किंवदयुक्त बस्तिपुटक हातात पकडणे कठीण होते. बस्तिनेत्र हे ८ प्रकारांचे देष टाळून बस्तिपुटक वापरणे इष ठरते.

बस्तिनेत्र

बस्तिनेत्र हा बस्तियंत्राचा दुसरा महत्वाचा भाग आहे. बस्तिपुटकामध्ये और्थी द्रव्य भरलेले असते. अशा बस्तिपुटकास हा बस्तिनेत्र जोडलेला असतो. या नेत्राचा अप्रभाग गुदामध्ये घालून बस्तिकर्म केले जाते. नेत्र म्हणजे नलिका. बस्तिपुटकास जोडलेली जी नलिका ती बस्तिनेत्र होय. बस्तिनेत्र ही एक विशिष्ट पारिभाषिक संज्ञा आहे.

बस्तिनेत्र हे सुवर्ण, रोप्य, ताम्र, लोह, पितळ वर्गे धारांपासून किंवा लाकूड, असरी, हस्तिदंत, शृंग, स्फटिकादी मणी यांपासून बनविले जाते. बस्तिनेत्र हे गुळ्याळीत (शलक्षण), बळकट, गोपुच्छाकृती (एका बाजूस अधिक परीघ असलेले व अश्वाकडे निमुळते असलेले), सरळ असून त्याचा अग्रभाग वाटोळा असतो (गुलिकामुखम) असभगास धारा नसावी, तसेच बस्तिनेत्र छिद्ररहित असावा.

बस्तिनेत्राची लांबी ही रुणाच्या बालानुसार उत्तरविली जाते. चरकमतानुसार ६ वर्षापर्यंतच्या बालकास द्यावयाच्या बस्तिसाठी बस्तिनेत्र ६ अंगुल लांबीचे असावे. १२ वर्षा ची अंगुल व विसाच्या वर्षी १२ अंगुल लांबीचे बस्तिनेत्र वापरावे. सह वर्षांपासून बाराच्या वर्षापर्यंत प्रतिवर्षी १३ अंगुल प्रमाणात वाढवावे. या हिशेबाबते. विसाच्या वर्षी ८ अंगुल प्रमाण येते. त्यानंतर विसाच्या वर्षापर्यंत प्रत्येक वर्षासाठी १४/२ अंगुल प्रमाण वाढवीलत जावे. अशा रीतीने विसाच्या वर्षी १२ अंगुल होते. विसाच्या वर्षानंतर हेच १२ अंगुले प्रमाण कायम ठेवले जाते.

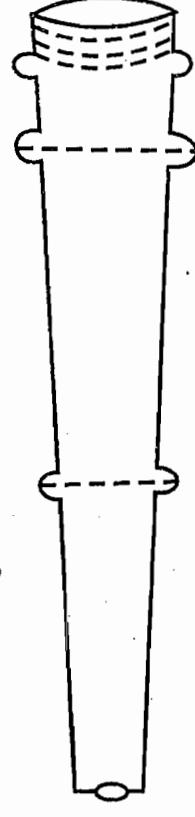
वाग्घट मतानुसार एक वर्षपिक्षा कमी वयाच्या रुणासाठी ५ अंगुल, सहाच्या वर्षी ६ अंगुल, सालच्या वर्षी ७ अंगुल प्रमाणाचे बस्तिनेत्र वापरात जावे. आणि त्यानंतर १२ अंगुल प्रमाणाचे बस्तिनेत्र वापरात जावे.

बस्तिनेत्राचा लांबीप्रमाणाचे या बस्तिनेत्राची जाडी किंवा असावी, त्याचा परीघ व अग्रकडे निमुळता होऊन लहान परिधाचा असा असतो. सामान्यतः युवकडे अंगठाएवढा परीघ असावा, तर अश्वाकडे करंगाळीएवढा. मुश्तुतानी एक वर्षाच्या बालकांसाठी करंगाळीएवढा; आठ वर्षासाठी अनामिकेएवढा, तर २५ वर्षे व त्यानंतरच्या

वय	वर्षपिक्षा कमी	चरकमत	सुश्रुतमत	वागभटमत
१ वर्ष	६ अंगुल	६ अंगुल	६ अंगुल	५ अंगुल
२ वर्ष	६/३ अंगुल	६ अंगुल	८ अंगुल	६ अंगुल
३ वर्ष	६/२ अंगुल	८ अंगुल	८ अंगुल	७ अंगुल
४ वर्ष	१० अंगुल	१० अंगुल	१० अंगुल	८ अंगुल
५ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	—
६ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
७ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
८ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
९ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१० वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
११ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१२ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१३ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१४ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१५ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१६ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१७ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१८ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
१९ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
२० वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
२१ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
२२ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
२३ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
२४ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल
२५ वर्ष	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल	१२ अंगुल

बरील कोंष्ठकावरून हे लक्षात येईल की, बस्तिनेत्राची लांबी किंवा असावी याबाबत तीनही प्रथमांगणी वेगवेगोळी मते मांडलेली आहेत. फक्त सहाच्या वर्षी ६ अंगुले व पूर्ण वयाच्या व्यक्तीमध्ये १२ अंगुले लांबीचे बस्तिनेत्र असावे याबाबत एकवाच्याता आढळते. वास्तविकपणे पाहता प्रत्येक वर्षाच्या रुणासाठी वेगव्या लांबीचे बस्तिनेत्र बाळगण्याची खरोखरीच जरुरी नाही. बस्तिनेत्राचा फक्त १/३ थाराच्या गुदात घालता जातो व बाकी बाहेरच असते. दरवर्षी २/३ किंवा १/२ अंगुल प्रमाणाने बस्तिनेत्राची लांबी वाढविली, तरी गुदामध्ये जाणारा भाग त्याच्या १/३ म्हणजेच १/९ किंवा १/६ ने वाढणा. १ अंगुल गुदाजे अंदाजे २ सें.मी. १/९ अंगुल म्हणजे प्रतिक्षी नेत्रबस्तिनेत्रे गुदात जाणाऱ्या भागावे प्रमाण वाढणार ते केवळ २ मि.मि. पेक्षाही कमी. खरोखरीच हे प्रमाण नवण्य असे आहे. बस्तिनेत्राचा अशगांगा गुदात घालताना बस्तिद्वय बाहेरचे बहेर पडू नाही नव्ये, किंवा ते फार वर जाऊ नव्ये, तसेच गुदास पांडाही होक नव्ये या उद्देशाने बालांमध्ये, मध्यम वयांमध्ये व पूर्णियु पुरुषांमध्ये वेगवेगव्या लांबीचे बस्तिनेत्र असावेत हे निश्चित. याचासाठी ६ अंगुले, ८ अंगुले, १२ अंगुले लांबीचे तीन बस्तिनेत्र बाळालाले तरीही ते पुरेसे उत्ते.

बस्तिनेत्राचा लांबीप्रमाणाचे या बस्तिनेत्राची जाडी किंवा असावी, त्याचा परीघ व अग्रकडे निमुळता होऊन लहान परिधाचा असा असतो. सामान्यतः युवकडे अंगठाएवढा परीघ असावा, तर अश्वाकडे करंगाळीएवढा. मुश्तुतानी एक वर्षाच्या बालकांसाठी करंगाळीएवढा; आठ वर्षासाठी अनामिकेएवढा, तर २५ वर्षे व त्यानंतरच्या

बास्तिनेत्राच्या परिधाप्रमाणेच या नलिकेचे मधले छिद्र किंती मोठे असावे याचे वर्णन करताना चरकाचार्यानी अग्रभागी छिद्राचा परिष ६ वर्षपर्यंत मुळा, १२ वर्षांनुसारी वर्टाणा व २० वर्षांनंतर गणवेर जाऊ शकेल इतका असावा असे महटले आहे.

अशा प्रकारल्या या बास्तिनेत्रास एकूण ३ कर्णिका असतात. त्यापैकी मुळाकडे दोन कर्णिकांच्या मध्ये बरितपुटक बरितनेत्रास बांधता येते. अग्रभागाकडे असणारी कर्णिका ही अग्रापून सामान्यात: ३ अंगुले अंतराकार असते. वयाच्या ६ वर्षपर्यंतसाठी १. अंगुलावर ही कर्णिका असते. मात्राच्या, बाराच्या, मोळाच्या वर्गी सव्हा अंगुल अंतर वाढविले जाते. सतराच्या वयापून एकवीस वर्षपर्यंत दरवर्षी १/४ अंगुल अंतर वाढविला. याप्रमाणे एकविसाच्या वर्गी ३ अंगुले अंतराकार ही कर्णिका येते. या कर्णिकेपर्यंतचा भाग गुदात सारून बास्तिकर्म केले जाते. बास्तिनेत्र अधिक खोलवर गुदात जाऊ नये यासाठीच या कर्णिकेची योजना असते.

अशा प्रकारे निशिष्ट आकाराचे, विशिष्ट लांबी, रुद्दी असणारे बरितनेत्र हा बास्तिनेत्रातील एक महत्वाचा भाग आहे. या बास्तिनेत्राचेही ७ दोष यंथात वर्णिलेले आहेत.

बास्तिनेत्र दोष

१. रुद्धता – दोष नेत्रांत लांबी, जीर्णता, शिथिलबंधनता, पारमीच्छ्र आणि वक्रता हे ८ नेत्रदोष आहेत.

२. रुद्धता – नेत्र जर रुद्ध व्हणजेच लहान असेल, तर बास्तिद्रव्य गुदातून पुढे पोहोचू शकत नाही. बास्तिनेत्र कार्य योग तर्फे होण्यासाठी बरितद्रव्य पक्वाशायापर्यंत पोहोचावे आवश्यक आहे. जर लहान बास्तिनेत्राचा प्रयोग केला, तर बास्तिद्रव्य कार्यकारी होण्यापूर्वीच शरीराबाहेर निघून जाईल.

३. दीर्घता – बास्तिनेत्र फर लांब असेल तर बास्तिद्रव्य पक्वाशायात फर वर पोहोचेल तसेच गुदभागी पौडा उत्पन्न होईल.

४. नुक्ता – बास्तिनेत्राचा परिष जर फर लहान असेल, तर बास्तिद्रव्य पक्वाशायात जागायास फर वेळ लागोल व शोम उत्पन्न होईल.

५. स्थूलता – फर स्थूल नेत्र गुदात प्रवेशित होऊ शकत नाही, तसेच यामुळे कर्षण होण्याचीही शक्यता असते.

६. जीर्णता – ज्या थातूपून बास्तिनेत्र बनविलेले असेल तो थातू जीर्ण असेल तर व बास्तिनेत्र फुटलेले असेल, तर गुदप्रदेशी क्षत उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.

७. शिथिलबंधनता – बास्तिनेत्र हा बास्तिपुटकास योग्य तर्फे बांधला नाही, तर बंधन शिथिल होऊन बास्तिपुटक उलटा करून आवश्यक त्वारिका येतील तर्फे बांधला नाही.

८. पार्श्वच्छ्रद्ध – पार्श्वच्छ्रद्ध व्हणजे छिद्र मध्यभागी नमून ते एका बाजूस असणे. हा दोष असेल तर गुदपौडा उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.

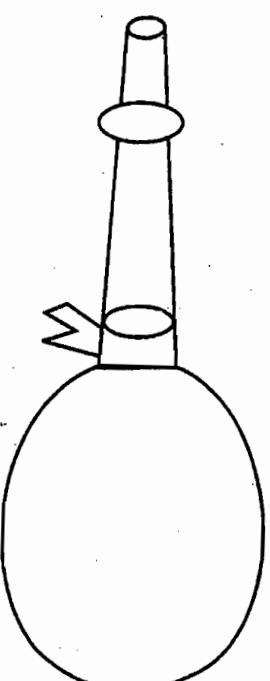
८. बक्ता – बास्तिनेत्र सरळ असले पाहिजे. ते बक्त असेल, तर गुदप्रदेशी शूल हे लक्षण उत्पन्न होते.

मुश्तानी असावकर्णिका (अग्राकडील कर्णिका फार जवळ असणे), प्रकृष्ट कर्णिका (कर्णिका फार दूर असणे), अगुनेत्रा (नेत्र छोटे असणे), बिनेत्रा (नेत्र छिद्रपुटक किंवा पुटलेले असणे), अगुसोत्रा (मधले छिद्र छोटे असणे), महासोत्रा (मधले छिद्र मोठे असणे) हेती आणखी काही नेत्रदोष वर्णिलेले आहेत.

या सर्व दोषांनी युक्त बास्तिनेत्रात उपयोग करू नव्ये संक्षेपाने पुढी एकदा सांगवाचावे झाल्यास – बास्तिनेत्र फार छोटे वा फार मोठे असू नये, कर्णिका अग्रापून योग अंतराकार असावी. नेत्र फार स्थूल वा लहान परिधाचा असू नये. मधले छिद्रही फार लहान वा फर मोठे असू नये. नेत्र जीर्ण खारूने असू नये, पुटले असू नये. बंधन शिथिल असू नये. बास्तिनेत्र हे योग्य आकाराचे, योग्य परिधाचे, सरळ, गुळ्युव्हीत, गोपुळ्याकार हवे.

बास्तियंत्र तथार करणे

बास्तियंत्राचे बास्तिपुटक आणि बास्तिनेत्र हे दोन मुळ्य भाग कशा स्वरूपावे असावेत हे आतापर्यंत पाहिले. योग्य प्रकाराचा बास्तिपुटक व बास्तिनेत्र हे एकत्रित जोडून

बास्तियंत्र तथार केले जाते. प्रथमत: बास्तिपुटक घेऊन त्याच्या दोन्ही टोकांस छिद्र केले जाते. नंतर हा बास्तिपुटक उलटा करून (आतील बाजू बाहेर) एका छिद्रातून बास्तिनेत्र हा अग्रभागाकडून आत साराला जातो. सूर्यो बास्तिनेत्र आत गोल्यावर मुळ्याकडे असणाऱ्या कर्णिकांच्या मध्ये हा बास्तिपुटक दोन्हाने घट बांधला जातो. नंतर पुढी बास्तिपुटक मुलता करून तथार झालेले हे बास्तियंत्र आवश्यक त्वारिका येण्यास ठेवले जाते.

बास्तिकर्म

बास्तिकोणास व कोणात्या प्रकारचा घावा या विचारानंतर आता बास्तिकसा घावा याचा ऊहापौह करू.

बास्तिकर्म व्हणजे बास्तिदेणे. हा बास्तिदेण्यासाठी काही पूर्वकर्माची जरूरी असते, तसेच प्रथान कर्मांतर काही निशिष्ट पच्चात कर्मवीही जरूरी असते. म्हणूनच बास्तिकर्माचा विचार ३ विभागांत करणे संयुक्तिक ठेले. पूर्वकर्म, प्रथानकर्म आणि पच्चातकर्म.

निरुह आणि अनुवासन हे जे बस्तिचे दोन प्रकार आहेत. यामध्ये काहीचा वूपकर्म, प्रथानकर्म व पश्चातकर्म ही विभिन्न असल्याने दोही बस्तिचा स्वतंत्रपणे विचार करणे योग्य ठेवेल. प्रथमतः निरुह किंवा आस्थापतनाचा विचार करू.

आस्थापतनबस्तिकर्म

औषधमिळदता – निरुह बस्तिसाठी क्वाचा प्रापुळ्याने समावेश करावा लागतो. मध्य, गळु इत्यादी द्रव्ये एकत्रित करून त्याचा बस्ति दिला जातो. प्रथमतः ज्ञा द्रव्याचा बस्ति द्यावयाचा अंसेत ती द्रव्ये ८० तोळे + मदनफळ चूण ८ तोळे घेऊन त्यात चौपट पाणी घालून ते मंदाशीवर १/४ उपर्यंत आटवतात वा या पद्धतीने काढा तयार केला जातो. हा कढा गाळून घेऊन त्यात दोषांनुसार केवागळ्या प्रमाणात स्नेह मिसळला जातो. सामान्यतः केवळ वातासाठी द्यावयाच्या बस्तिमध्ये क्वाचाच्या १/४, पिण्यानुंदं असलाना किंवा स्वस्थ मनुष्यामध्ये १/६, कफानुंदं असलाना १/८ इतका स्नेह मिसळलाचा. जर दंडन रोग असेल तर १/५ इतका स्नेह मिसळावा.

क्वाच व स्नेहाच्या जोडीला या मिश्रणात औषधांचा कल्कही घातला जातो. ज्ञा द्रव्यांचा क्वाच बनविलेला असेल त्याच औषधी द्रव्यांचा कल्क सामान्यतः वापरला जातो. कल्क क्वाचाच्या १/८ इतका किंवा बस्ति फार दाट वा फार पातळ होणार नाही इतका घालावा. कल्काचे प्रमाण जर जास्त झाले तर बस्ति देणे कठीण जाते. तसेच दिलेले बस्तिद्रव्य शरीरात बाराच काळ तसेच राहून क्षोभ उत्पन्न करते. याउलट जर कल्काचे प्रमाण कमी झाले, तर बस्तिद्रव्य फार लवकर परत वेते व अपेक्षित असपारे शोधनकर्म होऊ शकत नाही. याचासाठी योग्य प्रमाणातच कल्क वापरला पाहिजे. या मिश्रणात गृज ४ तोळे, मध्य व सेधव थोडेसे घालावे. काहीच्या मते स्नेह व मध्य प्रत्येकी १२ तोळे, सेधव १/२ तोळा, औषधाचा कल्क ८ तोळे व इतर द्रव्ये ४० तोळे घेऊन बस्तिकर्म करावे.

ही सर्व द्रव्ये एकत्रित करून मिश्रण करण्याचीही एक विशिष्ट पद्धती आहे. प्रथमतः एका भाङ्गलात मध्य घेऊन त्यात सेधव मिसळावे. त्यानंतर त्यात स्नेह मिसळून रखीने घुरुळावे. यानंतर या मिश्रणात कल्क मिसळून तोही घसळावा व शेवटी त्यात क्वाच मिसळावा. रवोने चांगले धूसळून हे मिश्रण तयाक करावे. या विशिष्ट क्रमाने औषधी द्रव्ये एकत्रित मिसळल्याने ती चांगली एकजीव होतात. मिश्रण चांगले तयार होते. हा क्रम जर टाळला तर क्वाच-द्रव्यांमध्ये कल्कालिच्या गुठळ्या तशाच गहन पक्वाचायात क्षोभ निर्माण होण्याची शक्तता असते. याचासाठी हा बस्तिद्रव्य एकत्रित करण्याचा क्रम कथीही बदलता कामा नये.

बस्ति देण्यापूर्वी तयार केलेले बस्तिद्रव्य ग्रम करून घेणे आवश्यक असते. हे ग्रम करताना बाष्णाच्या साहाय्याने ग्रम करावे. म्हणजेच बस्तिद्रव्य भरलेले प्रवासकात अग्निकर न ठेवता ते दुसऱ्या एका पाण्याते भरलेल्या पाणात ठेवून नंतर ते पाणी तापवून बस्तिद्रव्य ग्रम करावे. असे हे ग्रम केलेले बस्तिद्रव्य बस्तियात भरून वापरावै. बस्तिद्रव्य हे फार शीत व फार उष्ण असणे योग्य नाही. अतिशीत बस्तिद्रव्यांमुळे वातावृद्धी होऊन स्त्रेप, विवेध, आभ्यासादी लक्षणे उत्पन्न होतात. या उलट अती उष्ण बस्तिद्रव्या प्रयोगाने पितकप्रकोप होऊन मूळ्य, दाह, अतिसारादी लक्षणे उत्पन्न होतात.

वायनुसार बस्तिद्रव्याची मात्रा

‘निरुहमत्रा प्रस्तुतार्थामध्ये वर्षे तातोऽर्धप्रस्तुताभिवृद्धिः ।

आ द्वादशात्स्थाप्रस्तुताभिवृद्धिराषादशाद्वादशतः परं स्युः ।

आ सप्ततेरुक्तमिदं प्रमाणमतः परं षोडशवाद्येयम् ।

निरुहमत्रा प्रस्तुतप्रमाणा बले च त्रुद्धे च मुदुर्विशेषः । ।’ – च. सि. ३/३, ३२, ३३ वायनुसारी मात्रा ही वयानुसार बदलता जाते. निरुह बस्तिसाठी या ठाराविक प्रमाणपेक्षा अधिक वा कमी प्रमाणात बस्तिद्रव्य वापरल्यास अतियोग वा हीनयोग होण्याची शक्यता असते. वयानुसार योग्य मात्रा पुढीलप्रमाणे आहे-

वय	औषधाचे प्रमाण तोळे	वय	औषधाचे प्रमाण तोळे	वय	औषधाचे प्रमाण तोळे	वय	औषधाचे प्रमाण तोळे
१	४	६	१४	११	४४	१६	८०
२	८	७	२८	१२	४४	१७	८८
३	१२	८	३२	२३	५६	१८	९६
४	१६	९	३६	१४	६४	१९ते	१९६
५	२०	१०	५०	१५	७२	७०	७०
					७२	७१८	७०
						पुढे	८०

पहिल्या वर्षी ४ तोळे व पुढे प्रत्येक वर्षी ४-४ तोळ्यांनी औषधाचे प्रमाण वाढवीत जाते. असे वयाच्या १२ वर्षेपर्यंत करावे. त्यापुढे वयाच्या १८ वर्षेपर्यंत दरवर्षी बस्तिद्रव्याचे प्रमाण प्रत्येक वर्षी ८ तोळ्यांनी वाढवावे. अठाव्या वर्षी या हिशेबाने ८८ तोळे प्रमाण येते. हे प्रमाण वयाच्या ७० वर्षांपर्यंत कायम ठेवावे. ७० वर्षे वयानंतर ८० तोळे प्रमाणात बस्तिद्रव्य वापरावै.

मुश्तुतानी बस्तिद्रव्याचे प्रमाण सांगताना २, ४, व॒ प्रसूती (१६, ३२ व॒ ६४ तोळे) हे हीन, मध्य व उत्तम प्रमाण सांगितलेले असून, जास्तीत जास्त प्रमाण १२ प्रसूती म्हणजेच ९६ तोळे असावे असे म्हटले आहे.

यंत्रमिष्टद्वा

बरित्यंत्र कसे असावे व ते कसे तयार करावे याचा ऊहोपेह पूर्वीच केलेला आहे. अशा बस्तियंत्रत अगेकित ते सर्व औषधी मिश्रण भरलन बस्तियंत्र तयार ठेवले जाते. बस्तिपुटकामध्ये औषधी द्रव्य भरण्यापूर्वी एक महत्वाची गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. विशेषतः बरित्युटक जेव्हा प्राण्यांच्या बस्तिपासून किंवा चामड्याचा बनविलेला असतो त्या वेळी तो फार कडक बनलेला असत्याने, त्यात औषधी द्रव्य भरणे अशस्त्रप्राय असते. अशा वेळी तो बरित्युटक जर कढत पायात बुडविला, तर तो मृदू होतो व यानतारच औषधी द्रव्य त्या बरित्यनेत्रास जोडलेल्या बस्तिपुटकामध्ये भरणे शक्य होते.

बरित्यंत्र देण्यात बस्तिद्रव्य भरल्यानंतर त्याचे दुसरे टोकाही दोन्याने नीट बांधून यासमांग बरित्यंत्र देण्यात यंत्र सज्ज होते.

आतुरात्मिष्टद्वा

‘आस्थायं स्नेहितं स्विक्रं शुद्धं लक्ष्यवलं पुनः ।’ – अ. ह. स. १९/२०

अन्वासनाहृ विश्वाय पूर्वमेवाऽनुवासयेत् ॥’ – च. सि. १/१९

‘तैलाद्वत्तगात्राय ततो निलहृम् ।’ – च. सि. ३८/१

दत्ता लिखथतुं जात्वा ततः पश्चात्प्रिलहृयेत् ॥’ – सु. चि. ३७/१३

‘अथानुवासितमस्थापयेत् ।’ – सु. चि. ३८/१

केवळ बाह्य स्नेहन व सेवनाहन अगेकित आहे, अस्तर नेहन नव्हे. कारण स्नेहनामध्ये आस्थापन बरित्यंत्रासाठी रुग्णास स्नेहन व स्वेदन केले पाहिजे. स्नेहनामध्ये आस्थापन बरित्यंत्रासाठी रुग्णास स्नेहन व सेवनाहन अगेकित आहे, अस्तर नेहन नव्हे. कारण स्नेहनामध्ये आस्थापन निषिद्ध सांगितलेला आहे. स्वेदनामध्ये अघोदार, श्रोणी, कटि, वंशण,

पवालाशय प्रदेशी तापस्वेद वा बाष्पस्वेदाचा प्रयोग करावा. तसेच जर रुण रुण जर अनुवासनाहृ असेल तर प्रथमतः अनुवासन देऊन नंतरच आस्थापन

अत्यंत रुक्ष शरीरी असेल, तर प्रथमतः २ किंवा ३ अनुवासन देऊन नंतरच आस्थापन वापरावा. सुश्रुतानी तर आस्थापनापूर्वी नेहमीच अनुवासनाचा प्रयोग करावा असे सुविधिलेले आहे. याचाच अर्थ आस्थापनाचा पूर्वकर्मामध्ये अस्थंग, स्वेदन आणि अनुवासन या ३

कर्माचा समावेश करणे क्रमाप्राप्त असते.

या प्रकारची पूर्वकर्मे केलेल्या रुग्णास युग्म मुहूर्तावर, योग्य तिथी पाहून बरित्यंत्र करावे. चरकानी शुक्रतप्रक्षात बरित्यंत्र करावे असे सांगितलेले आहे. या दिवशी दुर्दिन नाही अशा दिवशी, खालेल्या अन्नाचे पूर्ण पचन झाल्याचार बरित्यंत्र याचा असे चरकाचार्य म्हणतात. हारितानी मात्र चरकाचा आगांदी उलट मत मांडते आहे. त्याच्या मते रोगाची विकित्सा जमकाळीचे करणे योग्य असते. शुक्रतप्रक्षात देवांचा जन्म होते तर कृष्णप्रक्षात दानव व रोगांचा उद्भव होतो. याचसाठी रोगाविकित्सा-विशेषतः बरित्यंत्रासाठी कृष्णप्रक्षात करावी असे ते म्हणतात. जेज्जटाचा मते नस्त्रादी पाहून विकित्साही कृष्णप्रक्षातच करावी असे ते म्हणतात.

शुक्रतप्रक्षातच बरित्यंत्र देणे इष्ट नरते.

बरित्यंत्र कर्म याप्रकारे कोणत्या प्रक्षात करावे याविषयी गंथकारांनी निश्चिन्म मते मांडली असली, तरी रुणाच्या दृष्टीने विचार कराताना जेव्हा रोगवृद्धी असेल व रुण आस्थापनाहृ असेल तोच बरित्याठी योग्य मुहूर्त होय, प्रस, नक्षत्र, तिथी इत्यादीचा विचार पाल तर स्यायनाचे पूर्वकर्म रुप्पन बरित्यंत्र करावे. येईल, रोगाविकित्सेत नव्हे. करून, नेहमीपेशा २/४ (पादहीन), हितकर, किंचित लिंगाध, किंचित रुक्ष, लघु असे अन्यान यावे. थोडा वेळ जाऊ धावा, मलभूतोत्सर्व करावा व नंतर बरित्यंत्र करावे.

प्रधानकर्म

‘अंगुष्ठमध्येन मुखं पिण्डाय नेत्राप्रसंस्थापनीय वर्तिम् ।

तैलाक्तवगात्रं कृतमूत्रविद्कं नातिक्षुशार्तं शयने मुन्यम् ॥

स्मृतेऽथवेष्वत्तराशरसे वा नात्युक्तिते स्वास्तरणोपपत्ते ।

निकृत्य सव्येतरदस्य सविक्षय वामं प्रसार्य प्रणयेतत्तम् ॥

स्निग्धे गुदे नेत्रवत्तुर्थंभागं लिंगस्यं शानेमुद्दिष्युपूर्वकर्षणम् ॥

अकंपनावेपनायवादीन्याप्युपौर्णास्यामि हि दस्यिंतस्म् ॥

‘अथ दक्षिणोत्तानेन पाणिनां बरित्यंत्र युक्तिलोकात्मां वामहत्तमध्यामंगुलित्रदेशिनोभ्यां नेत्रप्रसंगुहांगुण्ठेन नेत्रद्वारं पिण्डाय थृताभ्यक्ताप्रनेन थृताक्तनगुदाय प्रयच्छेदनुपूर्वकर्षणं सम्मुमुख्याकारिणिकं नेत्रं प्रणिष्ठत्वेति थृयात् ।

बरित्यंत्र स्वेच्छे करे कृत्वा दक्षिणोत्तानेन प्राप्य नेत्रेव देणु तु न विलोबेत् ॥

एकेनवाचपीडेन न दुर्तं न विलोबेत् ॥

ततो नेत्रमपनीय विश्वामात्रा: पीडेनकालादुपेशोत्तिलेत्यातुरं थृयात् ।

अथानुत्प्रवेशद्वृत्कट्टकं बस्त्यागमनाथम् । मिलहृप्रथागमनकालनु मुहूर्तो भवति ।

‘अथानुत्प्रवेशद्वृत्कट्टकं गुदे ।

उद्धवास्त्रा बस्त्येवदने बन्धे हस्तमकंपयन् ॥

पृष्ठवस्त्रं प्रति ततो नाऽतिद्वितीलंबेत् ॥

नाऽतिवेगं न वा मदं सकृदेव प्रपाडीयेत् ॥

सावशेषं च क्रुकीत वायुः शेषे हि तिथति ।

दत्ते गुलानदेहस्य पाणिना ताडीत्सक्षी ॥

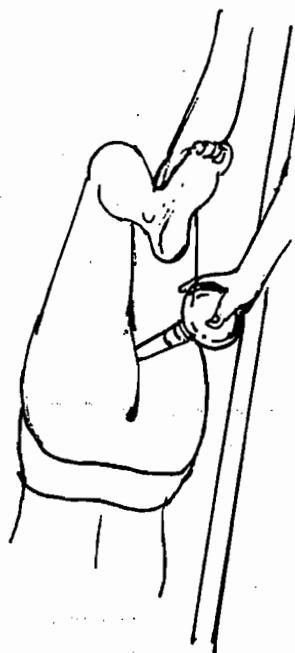
तत्पाणिष्ठ्यां तथा शस्यां पादतश्च विश्विष्यत् ॥’ – अ. ह. स. १९/२४ ते २७

‘आगतो परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवेपरम् ॥’ – अ. ह. स. १९/४७

‘वामाश्रयोऽप्तिव्रहणीगुदं च तत्याश्वस्तस्तस्त्वं सुखेष्पलक्ष्यः ।
लीयन् एवं लत्यश्च तत्सातस्त्वं शयनोऽहर्ति बस्तिदानम् ॥’

— च. सि. ३/२४

यथोक्त पूर्वकर्मानंतर रुणास फार उच्च नाही अशा बिभान्यावर उशी न घेता,
स्वतःच्याच हातावर डोके ठेवून डाढ्या कुशीवर झोपवावे. त्यास उजवी मांडी, जानु व
वेळशण सधीच्या ठिकाणी आर्कुचन करावयास तसेच डाढी मांडी पसरून झोपण्यास
सांगावे. रुण या अवस्थेत झोपल्याने गुद, रिम्कू, श्रोणि हा भाग बस्तिदेणा-चा
वैद्यास योग्य तर्हेन दिसू शकतो. वामपाशर्ववर झोपवावे असे म्हणण्यामागेही काही
निर्विचित कारण आहे. गुदवल्ली, मलाशय, पकवाशय, ग्रहणी हे सर्व अवश्यव डाढ्या
कुशीवर झोपले असता एका पातळीत आल्याने बस्तिदेव्य पकवाशयात मुलभतेने जार
शकते. याचसाठी रुणास शक्यातो वामपाशर्ववर झोपवावे.

रुण अशा विशिष्ट अवस्थेत झोपल्यानंतर त्याच्या गुदप्रदेशी स्नेह लावून ल्याम्ये
बस्तिदेव्य भरलेले आहे अशा बस्तिदेव्याचा बस्तिनेत्र गुदात साराचा. तटर्प्वी बस्तिनेत्रासही
स्नेह लावावा. बस्तिनेत्र गुदात धालण्यापूर्वी त्यातील हवा काढून टाकावी. म्हणजेच
कर्णिकेपर्वतचा भाग गुदात गेला पाहिजे. बस्तिनेत्र पृष्ठवंशाच्या अनुरोधाने सरळ आत
साराचा. जर तो तिरका गुदात गेला तर बस्तिदेव्याची धारा पकवाशयात नीट जार
शकत नाही. याकरिता बस्तिनेत्र गुदात घालताना काळजी घ्यावी.

यानंतर बस्तिपुटक डाढ्या हातात धरून उजव्या हाताने पिळावा. पीडन करताना
फार जोराने किंवा फार मंद पिळून नये, दाढ़ सर्वत सम असावा आणि त्या वेळी हस्तकंप
असू नये. फार घाईने व फार जोराने बस्तिपुटक दाढल्यास बस्ति वेगाने आत प्रवेशित
होऊन यकवाशयाचीही वर पोहोचेल व उपद्रव उत्पन्न करील. याउलट जर तो फार
मंददगतीने पिळला, तर बस्तिदेव्य हळ्हळ्हळ्ह यकवाशयात पोहोचेल व शोधनावे अमेकित
कार्य बस्तिकडून घडणार नाही. हस्तकंप असेल तर गुदप्रदेशी क्षत निर्णय होण्याची
भीती असते. बस्ति देण्यासाठी ‘विशनमात्रामिति: काल:’ जाऊ घावा. (निमिषेनेषणासाठी

जो काल लागतो किंवा एक गुल अक्षर उच्चारण्यास जो काल लागतो ती एक मात्रा.
अशा ३० मात्रा काल म्हणजे साधारणत: अध्य भिनिटाचा काल होय.)

बस्ति घेवेली रुणास ख्वास आत घेण्यास सांगावे. या वेळी रुणास तुंभा, कास
वारंवरे वेग येणार नाहीत, याची काळजी घ्यावी. बस्ति देत असताना मलवेग प्रवृत्त
होऊ नये. यासाठीही ख्वारदारी घ्यावी लागते. काही वेळा बस्तिकर्म चालू. असतानाच
मलवेग येतो. या वेळी बस्तिनेत्र काढून रुणास मलविसर्जन करण्यास संगावे व नंतर
पुढी बस्तिप्रयोग करावा. अशा रुणास कमरेखाली उशी ठेवून तो भाग उंच केला तर
मलवेग येणावे प्रमाण कमी होते.

बस्तिपुटकामध्ये भरलेले संपूर्ण द्रव्य बस्तिद्वारे न देता योडेसे शिलाक ठेवावे. जर
संपूर्ण द्रव्य दिले तर त्याबरोबर बाल्ह वायाही काही प्रमाणात शरीरात प्रविष्ट होईल व
त्यामुळे अनेक प्रकारच्या पीडा उत्पन्न होतील. बस्ति दिल्यानंतर बस्तिनेत्र काळजीपुर्वीक
हळ्हळ्ह बाहेर काढावे व रुणास उत्ताणे निजवावै.

बस्तिप्रत्यागम काल — बस्ति दिल्यानंतर वेग आल्यावर रुणास उकिडवे बस्तिपुट
मलविसर्जन करण्यास सांगावे. हा वेग येऊन मलविसर्जन होण्याच्या म्हणजेच बस्ति
दिल्यानंतर बस्ति परत येणाच्या काळाता बस्तिप्रत्यागम काल असे म्हणतात. निष्ठ ह
बस्तिच्या प्रत्यागम काल एक मुहूर्त म्हणजेच ४८ मिनिटे इतका असून ही याची परम
मर्यादा आहे असे सुश्रुताचार्य म्हणतात. एक मुहूर्त म्हणजेच ४८ मिनिटांपेक्षा अधिक
काळ जर निष्ठ शरीरात गाहिला, तर अनेक उपद्रव उत्पन्न करतो व मरणाप वेदनाही
उत्पन्न होतात. आधारान, पकवाशयशूल, मूत्रशूल, हत्यूल, वायूची प्रतिलोमगती उत्पन्न
होणे यासारखी लक्षणेही निर्णय होत असतात. सुश्रुतानी या लक्षणांच्या जोडीला ज्ञार,
अगति, मूळू ही लक्षणे वर्णिलेली आहेत. याचसाठी बस्ति प्रत्यागमकाल निर्विचारणे
गाहिला पाहिजे. जर बस्ति वेळेवर फ्रत आला नाही, तर अनेक उपाय यासाठी योजावे
लागतात, की जेणेकरून बस्ति लावकर बाहेर येईल. त्यापैकी काही महत्वाचे उपचार
पुढीलप्रमाणे—

१. गोमूत्र, यवक्षर, अम्ल आणि तीक्ष्णा औषधे यांनी सिद्ध केलेला बस्ति घावा.
 २. गुदवर्तिन्चा प्रयोग करावा.
 ३. श्रोणि, स्फिकू, वंकंण, अधोदप्रदेशी स्वेदन करावे. यासाठी तापस्वेद किंवा
अवागाहाचा उपचार करावा.
 ४. त्रासन चिकित्सेने रुणास भयभीत करावे. भयामुळे अतिसार उत्पन्न होते
असल्याने बस्तिदेव्य बाहेर पडते.
 ५. विरेचन गणातील औषधी द्रव्यांचा उपयोग करून विरेचन घावे.
 ६. बस्ति प्रत्यागम होईपर्यंत रुणाकडे संपूर्ण लक्ष केंद्रित करावे.
- या व आशा प्रकारच्या अन्य उपक्रमानंतर बस्तिदेव्य बाहेर पडते व उपद्रव टब्बतात.
बस्तिप्रत्यागम आल्यानंतरच बस्तिकर्म पूर्ण झाले असे समजता येईल. बस्ति

देख्यावे कार्य जरी पूर्वीच आटोपलेले असले, तरी बास्तिद्रव्य शरीरात कार्यकारी होऊन त्याची संशालि पूर्ण होऊन दोषासहित बास्तिद्रव्य शरीराबाहेर पडल्यानंतरच त्याचे कार्य पूर्ण होते व म्हणूनच तोपर्यंत बास्तिकर्म चालूच आहे असे म्हणावे लागते. या प्रकारे दिलेल्या बास्तिमुळे शरीरावर होणाऱ्या परिणामांचा विचार घेण्येच करणे युक्त ठोल. पश्चातकर्माचा विचार करण्यापूर्वी बास्तिचा सम्यक् योग, अयोग वा अतियोग याची माहिती घेतली, तर पश्चातकर्म समजाने सोपे होईल व म्हणूनच प्रथमत: बास्तिचा सम्यक्, अयोग, अतियोगांची लक्षणे व त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या उपद्रवांची निकितसा याचा विचार करून नंतरच बास्तिच्या पश्चातकर्माचा विचार करू.

आस्थापन सम्यक् योग लक्षणे

‘नाभिप्रदेशं काटियार्खकुर्कांक्षं गत्वा शुक्रदोषचयं विलोङ्ग्य !

सन्नेह कायं सुपुरीषदोषः सम्यक् सुखनेव च यः स बास्तिः ।’

‘प्रसूषविष्फूत्रसमीरणत्वं रुच्यामिवृद्ध्याशयतायावानि ।

रोगोवशांतिः प्रकृतिस्थाच बलं च तत्त्वात्मनिरुद्गतिंगम् ।’

— च. सि. १/४०, ४१

‘यत्य क्रमेण गवङ्गनित विद्यपितकफलायवः ।

लायतचेपेजानेत सुनिरुद्देशं तमादेशेत् ।’ — सु. चि. ३८/६

जो बास्ति नाभिप्रदेश, कटी, पार्श्व तथा कुक्षीपर्यंत जाऊन संपूर्ण मल तथा शरीराला स्थिरता देऊन दोषांमा सुखपूर्वक बाहेर काढतो तो खरा बास्ति होय, असे या बास्तिविषयी सांगितले जाते. नाभी, कटी, पार्श्व, कुक्षी तथा शुक्रवहस्तोतस या ठिकाणी क्षेष्म उत्पन्न केला जातो. बास्तिद्रव्य हे ख्वायीनि सर्व शरीरात पसलून दोषांमा पक्वाशयात आणते. ‘बीरेंग बास्तिमादते दोषानापात्मस्तकत् ।’ असे सूत्र याविषयी मिळते. म्हणजेच बास्तिचे कार्य केवळ पक्वाशयापुरोत्तम मर्यादित नसून, सर्व शरीरावर कार्यकारी असा हा उत्पक्षम आहे. दोष व पुरीष हे सुखेनैव शरीराबाहेर काढण्याचे कार्य बास्तिकडून घडते. होते. यामध्येही क्रमशः मल, पित, कफ आणि वायु यांचे विसर्जन होते. दोष शरीराबाहेर नेल्यानेच शरीरास लक्ष्य येते, आणी तीक्ष्ण होते, रुची उत्पन्न होते आणि रोगोपशमही होतो. रोगी स्वस्थ होतो, एवढेच नव्हे, तर रुणाचे बलही वाढते.

अयोग लक्षणे

‘स्मारुक्षिशरोहदुरुक्षिलिंगेन शोफः प्रतिस्थापयविकर्तिके च ।

हल्लासिका मारुतमूत्रसंगः श्वासो न सम्यक् च निरुहिते स्थात् ।’

— च. सि. १/४२

‘स्य स्याद् गास्तिरल्योगल्यवेगो होनीमलानिलः ।’ — सु. चि. ३८/६

तुमिलः स विजेयो मूत्राशर्चलिंगजाड्यवान् ।’

बास्तिच्या अयोगाने वेग अत्यात्य येतात. बास्तिद्रव्य शरीराबाहेर नीट येत नाही. मलप्रवृत्तीही साफ होत नाही. यामुळे नायूची प्रतिलोम गती होऊन शिर, हृदय, नाभी, बास्ति, गुद, मेह वा योनिप्रदेशी वेदना तथा शोष उत्पन्न होते. गुदप्रदेशी परिकर्तिका-कात्रीने कोपल्याप्रमाणे वेदना- निर्माण होते. प्रतिशयाय, अरुची, हल्लास, श्वासकृद्धता आदी लक्षणे आढळतात. मलसंगाप्रमाणे वातसंग व मूत्रसंगही उत्पन्न होते. शरीर गुरु म्हणजेच जड वाटू लागते. अशा अवस्थेत बास्तिप्रत्यागमचिकित्सा करावी लागते.

अतियोग लक्षणे

‘लिंगं यदेव्यतिविरेचितस्य भवतवातिनिरुहितस्य ।’ — च. सि. १/४३

‘यान्वेत्रं प्राक् प्रयुक्तानि लिंगान्यतिविरेचिते ।

तान्वेचातिनिरुहितपि विजेयानि विपर्यास्ता ।’ — सु. चि. ३८/६

निरुहाच्या अतियोगाने जी लक्षणे उत्पन्न होतात ती विरेचनाच्या अतियोगाप्रमाणच असतात. म्हणजेच अंगसुप्ती, अंगमदृ, क्षसम, निद्रा, दौर्बल्य, तमः प्रवेश, उभाद, हिक्का आदी लक्षणे विरेचनाप्रमाणेच बास्तिच्याही अतियोगाने उत्पन्न होत असतात. अशा अवस्थेत गाही, दीपन, पाचन, चिकित्सा करावी लागते.

प्रश्चातकर्म

बास्तित प्रत्यागम झाल्यानंतर जे कर्म करावे लागते ते प्रश्चातकर्म होय. निरुह दिल्यानंतर बास्ति परत कधी येतो, याचे तिरेकिं आवश्यक असते. काही वेळा बास्ति फारच लवकर परत येतो, पण त्यामुळे सम्यक् योगाची लक्षणे मात्र उत्पन्न होत नाहीत, दोष बाहेर न पडता केवळ बास्तिद्रव्यच बाहेर पडते. अशा वेळी लगेच उन्ही एकदा निरुहाचा प्रयोग करावा. यानेही सम्यक् योग झाल्या नाही, तर पुन्हा तिस्रा, चौथा, पाचवा निरुह घावा. पण हे पुढील बास्तिप्रयोग मात्र त्या दिवशीच न करता दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशीची करावेत. एकाच दिवशी जर दोनापेशा अधिक वेळा निरुह दिला तर पक्वाशयात क्षेष्म उत्पन्न होतो. जर सम्यक् योगाची लक्षणे आढळतीच नाहीत, तर अनुवासन वा मात्रा बास्तिचा प्रयोग प्रथमतः करून नंतर निरुह वापरावा. निरुह बास्तिचा सम्यक् योग झाल्यानंतर रुणास विश्रांती घावी, घोड्या वेळाने मुखोष्ण पाण्याने स्नान करावे. निरुहाने चालित झालेल्या शेष दोषाचे शमन गरम असले तर योग आणि वातप्रथाने दोष असताना माससरस इत्याचा जांगलमासरस आणि भात हे सर्वच अवस्थेत हितकारी ठरतात. निरुहामुळे शोधन घडत असले तरी पक्वाशयामध्ये क्षेष्म मात्र फारसा उत्पन्न होत नाही व म्हणूनच वमनविचेनादी उपक्रमानंतर अत्यावश्यक असणारा संसर्जनक्रम येणे फारसा चांगितलेला नाही. अर्थात अग्निविचार करून रुणास आहार घावा हे जरे.

सामान्यतः नेहमीच्या १/३ इतका कमी आहार हणास घावा. आहार लघु असावा. शाकाहारी रुणांत मूग, उडीद, मसूर, तूर योंचा युष, खिचडी, दूष इत्यादीचा समावेश आहारात करावा.

असा आहार दिल्यानंतर रुणास अनुवासन बरित घावा तो त्याच दिवशी सायंकाळी घावा. सामान्यतः सायंकाळी अनुवासन देता येतो. जटुकूण काणी आणि हारितानी मन दुसऱ्या निळहानंतर मान सायंकाळी अनुवासन देता येतो. जटुकूण नये असे फूटते जाते, परतु दिवशी अनुवासन घावा असे मत दिलेले आढळते. युशुत टीकाकाका डलणाने निळहाची सायक लक्षणे दिसताच अनुवासन घावा असे मूटलेले आहे. निळहानंतर होणार वातप्रकोप लक्षण घेऊनच मासरस, भात, दुधापान तथा अनुवासनाना प्रयोग सांगितलेला आहे.

पश्चापथ्य – रुणास निरुह बरित जितके दिवस दिला जातो तितकेच दिवस पूढीली त्यास पस्य पाळणे आवश्यक असते. चामच्ये अस्त्रासन, वाहनातून प्रवास, फार जोगाने बोलणे, दिवाचाप, मैशून, वेगावरोग, शांतजलपन, शीतजलाने स्वान, फार उन्हात वा घंडीत फिरणे, क्रोधादी मानसिक धूक हे टाळले पाहिजेत. या काळात हितकर, मधुर आहार घेताता पाहिजे.

पश्चातकर्मामध्ये अतिथेग, अंयोग वा बरितव्यापांदंचा विचार करून त्याची चिकित्साही केली गेली पाहिजे.

अनुवासन बरित

आस्थापनाच्या विचारानंतर आता बरितचा जो दुसरा महत्वाचा प्रकार अनुवासन बरित त्याचा विचार करू. बरितकर्माचा अभ्यास करताना यातही पूर्वकर्म, प्रधानकर्म व पश्चातकर्म असाच विचार करणे सम्युक्तक होईल.

पूर्वकर्म – पूर्वकर्मामध्ये आस्थापनापणेच औषधसिद्धता, यंत्रसिद्धता व आतुरसिद्धता यांचा ऊहापेह अपेक्षित आहे.

औषधसिद्धता – अनुवासन बरितमध्ये केवळ स्नेहाचाच उपयोग बरितदत्य म्हणून केला जातो. स्नेहाचे प्रमाण हे आस्थापनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या इत्याच्या १/४ इतके असते. व्याहजेच प्रौढ व्यक्तीस घावयाच्या अनुवासन द्रव्याची मात्रा ३४ तोळे इतकी असणे अपेक्षित आहे. वापरला जाणारा स्नेह हा सेधव आणि बांडीशोपदूर्ण मिसळून आणि कोण्णा करून मगाच वापरला जातो. फार गरम स्नेह जर वापरला, तर त्यामध्ये तीक्षणात आल्याने पकवाशयात क्षेप उत्पन्न होतो व बरितदत्य त्वरेने बाहिर येते. बरितदत्य फार गाही असता कामा नव्ये. शीत स्नेहाचा उपयोग केल्यास अपेक्षित लाभदायक परिणाम होणे तर गोहेच, पण त्यामुळे वातप्रकोप होऊन अनेक उपद्रव उत्पन्न होतात.

यंत्रसिद्धता – आस्थापन बरितप्रमाणेच अनुवासनामध्येही बरितपुटक व बरितनव यापासून बनविलेले बरितयांत तयार करून वापरले जाते. अनुवासन बरितमध्ये केवळ

स्नेहाचा उपयोग केला जातो, त्यात आस्थापनप्रमाणे कल्कादी द्रव्ये बिसळवेली नसतात. यामुळेच बरितयाएवजी साथा 'एनिमा कॅन' ही अनुवासनासाठी वापरता येतो. अनुवासनासाठी अस्तरणाच्या मात्राबरिस्त स्नेहाचे प्रमाण कमी असल्यातेच काच वा लॉस्टिक यापासून बनविलेली सीरिंजही उपयोगी पडते. अनुवासन हा शरीरात बराच काळ टिकला तरच आपले अपेक्षित कार्य करू शकतो. म्हणून व अनुवासन देत असलाना तो पकवाशयात बन्याच्या तरपर्यात जाणे आवश्यक असते. यासाठीच बरितनेवास किंवा एनिमा कॅनच्या अप्राप्त रबर कॅशेटर जोडून माच हे यत्र वापरात.

आतुरसिद्धता – सर्वप्रथम रुणाची प्रश्ना कठून तो रुण अनुवासनाही आहे याची खांवी करून घ्यावी. अनुवासन शिशिर, हेमंत आणि वर्षातक्त्वात्मूळेच दिवसांचा घावा तर शरट, ग्रीष्म, वर्षा या कृत्रिमध्ये तो यांनी देवयास हक्कत नाही. सामान्यात, एकी अनुवासन देणे इट नव्हे. रात्री स्वासाधारितपणे असणाऱ्या शैल्यादिमुळे कफाचा उत्कलेश झालेला असतो. अशा वेळी दिलेल्या अनुवासनामुळे आध्यात्म, गौरव, ज्वर इत्यादी लक्षणे उत्पन्न होतात. अतिरुक्त शरीरी रुणामध्ये तसेच तात्पर्याखानी पीडित रुणामध्ये रात्री अनुवासन देता येतो.

अनुवासन बरित कधीही जेवणापूर्वी देऊ नव्हे. भोजनापूर्वी, विक्रमोष्टुता असताना जर अनुवासन दिला, तर अनुवासन फार वरपर्यात पोहोचते आणि अनेक उपद्रव उत्पन्न होतात. यासाठीच जेवणानंतर लोच अनुवासन घावा. अनुवासनापूर्वी रुणास अथंग करावै व स्वेदनही करावै. स्वेदनासाठी तपस्वेद, परिशेक वा अवगाह वापरावा. त्यानंतर रुणास फार स्त्रिया नाही वा फार रुख्या नाही असा आहार घेण्यास सांगवे. अती स्निग्ध आहारानंतर अनुवासन प्रयोग केल्यास मद आणि मूळ्या उत्पन्न होते. या उलट जर अती रुक्ष आहारानंतर अनुवासन दिला, तर बल व वर्ण यांचा नाश होतो. आहारात मांसरस, यूष व दृष्ट यांचा वापर करावा. नेहमीच्या आहारमात्रेपेक्षा १/४ कमी आहारमात्रा असावी. जेवणानंतर रुणास शतपाचली करावयास सांगून, मलमूत विसर्जन करण्यास सांगावै व मागच अनुवासन घावा.

प्रथानकर्म

आस्थापन बरितप्रमाणे फार उंच नाही अशा बिछाच्यावर उशी न घेता डाळ्या कुशीवर, उजवी मांडी आरंभित करून डावा पाय पसरून रुणास झोपवावे. रुणाच्या गुदप्रदेशी तसेच बरितनेवास जोडीलेल्या रबरी नक्लीस स्नेह लावून मात्र ती नक्ली साधारणतः ५ ते ६ इंच आत सक्कवून नंतर बरितपुटक पिळावा. बरितपुटक पिळावा आस्थापनात बरिलेल्या सर्व बांधवंची काळजी घ्यावी. बरित दिल्यानंतर शंभर अंक मोजेपर्यंत रुणास उताणे निजवावै. हात व पाय पसरावयास सांगून सर्वांग शिशिल ठेवाव्याची सूचना घावी. रुण ज्वा आसनावर

ज्ञानलेला असेल, त्या अमासाची रुग्णाळ्या पात्यांडील बाजू किंचित उचलून वर केरावी किंवा रुग्णाळ्या कमरेखाली उशी घावी. पात्यांचे ताळवे, फ्रिक्ट प्रदर्श येथे अभ्यंग करून हलतक्या होताने ताइन करावे. यामुळे स्वेह पक्वाशयात टिकून गहण्यास मरत होते. काही काल जाऊ दिल्यानंतर रुग्णास उठायास सोगावे.

वात आणि पुरीष यासाहित. दाह न होता, उचित काळामध्ये स्वेह परत आला, तर अनुवासन योग्य झाले असे समजाव. स्वेहबस्ति परत योग्याचा काल स्फुरणजेव बस्तिप्रत्यागम काल. हा तीन वाप किंवा १२ तासांचा आहे. म्हणजेच स्वेह जर १२ तास शारीरिक गाहिला, तर त्याचे कार्य योग्य झाले असे समजावे. १२ तासांपूर्वीच जर स्वेह परत आला तर पुढी एकदा अनुवासनाची योजना करावी. स्वेह ३२ तासात परत आला नाही. तरी काळजी करण्याचे कारण नाही. या वेळी २४ तास पूर्ण हाडप्रसरित वाट पाहावी. २४ तासानंतरही बस्ति परत आला नाही व त्यामुळे काही विशेष उपद्रव उत्पन्न झाले नाहीत, तर त्याची उपेक्षा करावी. २४ तासानंतर बस्ति परत आला नाही व त्यामुळे काही उपद्रव निर्माण झाले, तर त्याची उपेक्षा करावी.

बस्ति आदी आस्थापन प्रकरणी यासाठी जाणिलेली चिकित्सा येथेही करावी. अनुवासन बास्तिन्या पश्चातकर्मचा विचार करायापूर्वी याच्या सम्यक योग, अयोग व अतियोगाची लक्षणे व त्यांची चिकित्सा याचा उहापाह केल्यास पश्चातकर्म चांगले समजू राखेल. याचसाठी प्रथमत: अनुवासाळ्या अयोग, अतियोग व सम्यक योगांचा उहापाह करू.

अनुवासन सम्यक योग

‘प्रत्येत्यसकतं सशकृत्वं तैलं वक्त्रादिबुद्भौद्रियसंप्रसादः ।

स्वप्नानुवृत्तिरुप्त्युत्तरं स्वेहं स सम्यग्नुवासितः ॥’ – च. सि. १/४३

‘सानिलः सुरुरीषव्यच्च स्वेहः प्रत्येति यस्य तु ।

अनुवासनाचा सम्यक योग झाला असताना स्वेह या यथोचित कालामध्ये मलाबोवरच बाहेर येते. बाहेर येताना कोणत्याही उपद्रवाखिना हा बाहेर येतो. रक्तादी थातु, बुद्धी, इंद्रिय यांचे पोषण होते, बल प्राप्त होते, झोप चांगली याणते, शरोगस लाघव येते. मल, मूत्र व वायु यांची सम्यक प्रवृत्ती होते.

अयोग लक्षणे

‘अथः सातीरोदव्याहुपृष्ठपाभ्युषे लुक्षत्वरं च गत्वा ।

अनुवासनाचा अयोग झाला असताना सर्व शरीरात विशेषत: उदर, बाहु, प्रृष्ठ, पार्श्व या प्रदेशी शूल उत्पन्न होतो. सर्व शरीरावयव रुक्ष होतात. मल, मूत्र, वायु यांचा विबंध उत्पन्न होतो.

अतियोग लक्षणे

‘हल्लासमोहक्लमसादमूर्ढ्यं विकर्तिका चाय्युवासिते स्तुः ।’ – च. सि. १/४५ हल्लास, मोह, कस्तम, अंगसाद, मूर्ढ्यं, गुदप्रदेशी कर्तनवत प्रीडा ही लक्षणे अनुवासाळ्या अतियोगाने उत्पन्न होतात.

पश्चातकर्म

अनुवासनाचे पश्चातकर्म जागित्या प्रत्यागमनंतर युरु होते. अनुवासन बस्तिची प्रत्यागम कालमर्यादा कमाल २४ तासांची समजली जाते. याविषयीचे विवेचन पूर्वीच केलेले आहे. २४ तासात बस्ति परत आला नाही व त्यामुळे काही उपद्रव निर्माण झाले नाहीत, तर त्याकडे उल्केश करावे, परतु २४ तासात बस्तिप्रदव्य प्रस्त आले यासी व त्यामुळे हल्लास, आध्यात्म, उदरशूलादी लक्षणे निर्माण झाली, तर मात्र बस्ति प्रत्यागम त्वावा यासाठी वेळाची चिकित्सा करावी लागते. यामध्ये फलवर्ती व तीक्ष्णा बस्तिचा प्रयोग करावा लागतो.

बस्ति प्रत्यागम योग्य वेळेत झाल्यानंतर दुपारी रुग्णास भोजन घावे आणि सायंकाळी यूप्रसादीने युक्त असे भोजन देऊन पुढी अनुवासन घावा. जर अनुवासन तिसन्या किंवा पादव्या दिवसी पुढी घावयाचा असेल, तर प्रथमत: निरुद्ध देऊन मगच अनुवासन घावा.

ज्या रुग्णात यथोचित कालात (२४ तासांत) स्वेह परत आला नसेल व उपद्रवही नसतील, अशा रुग्णास आगम करण्यास सोगावे. ग्रनी मुख्याने निद्रा घेतल्यानंतर दुपारी दिवशी रुग्णास धान्याक व शंटी यांनी सिड्कोण्याजल पिण्यास घावे. यामुळे स्वेहने पाचन यांगले होते, कफाचे छ्डेदम होते आणि वातानुलोमानही योग्य प्रकारे होते असते.

बस्तिप्रद

बस्ति कसा घावा हे आतापर्यंत पाहिले. याप्रकारे बस्ति देत असताना होणाऱ्या प्रमातुमुळे जे विकार उत्पन्न होतात त्यास ‘बस्तिप्रद’ असे म्हणतात. बस्तिप्रद अनेक प्रकारे उत्पन्न होते असले, तरी त्यांची मुख्य कारणे व त्यानुसार केले जाणारे भेद ५ प्रकारचे असतात.

१. बस्तिनेत्र व्यापद. २. बस्तिपुटक व्यापद. ३. प्रोतोजन्य व्यापद ४. शयनविधी प्रमादजन्य व्यापद ५. अन्य व्यापद

१. बस्तिनेत्र व्यापद – बस्तिनेत्र कसे असावे हे विस्ताराने पूर्वीच पाहिलेले आहे. तसेच बस्तिनेत्राच्या ८ दोषांचा झाहपोहोही केलेला आहेच. अनवधानाने दोषप्रकृत बस्तिनेत्राच्या वापर केल्यास, त्यामुळे जे व्यापद उत्पन्न होतात त्यांना बस्तिनेत्र व्यापद असे महसूल त्यांना बस्तिनेत्रदोष सांगताना केलेले आहेच.

२. बस्तिपुटक व्यापद – बास्तिपुटकाचे ८ दोष व त्यापासून निर्माण होणाऱ्या व्यापदांचाही विचार यांपूर्वीच केलेला आहे.

३. प्रणेताजन्य व्यापद - बस्ति देणारी जी व्यक्ती किंवा बस्तिदाला असेल त्यासच बस्तिप्रणेता असे म्हटले जाते. बस्तिनेत, बस्तिपुटकांनी युक्त बस्तियन सुझतीत अमूळनही बस्ति देणारा बस्ति देणाऱ्याच्या प्रमाणमुळे काही व्याधी उपचन होत असतात. विशेषत: बस्तिप्रदाला जर याबाबतीत शिक्षित नसेल तर हे व्यापद निमिण होण्याची जास्तच शब्द्याता असते. चरकानी प्रणेताजन्य व्यापदांचे वर्णन करताना-

'स्वातातिहुतोऽक्षिप्तार्थिर्गुह्यकामिता': /

आतिबाहायमंदवातिवेगादोषः प्रणेतुतः ॥' - च. सि. ५/६

असे म्हटलेले आहे. सवात बस्तिदान, इतुप्रणित बस्ति, तिरक प्रणिधान, उल्लुपदवातिव्य, संकंपबस्तिदान, आतिशणितबस्ति, अतिबाहू वा अतिमंदवातिव्य, अतिवेगदवातिव्य हे ८ प्रकारचे व्यापद, बस्तिदात्याच्या प्रमाणाने उपचन होतात.

सवात बस्तिदान - बस्ति देण असताना बाह्यवायु शरीरात- पकवाशयात प्रवेशत करू नये अशी अपेक्षा असते. यासाठी बस्तिनेत बस्तिपुटकास नीट बांधणे, बस्तिनेताच्या अपार्वत बस्तिदव्य आत्यारंतरच बस्तिप्रयोग करणे व थोडसे दव्य बस्तिपुटकात शिळ्लक असतानाच बस्तिकर्म पैरे करणे यासारखी काळजी घेणे आवश्यक असते. या नियमांचे जर पालन केले गेले नाही, तर मात्र बाह्य वायू पकवाशयात प्रवेशित होऊन तेच शूल व तोद उपचन करतो.

अशा वेळी गुद आणि पकवाशयप्रदेशी अभ्यंग करावे व यासाठी बलातेल, क्षीरबलातेल वा चंदनबलालाक्षादी तेलासारख्या वाताळू इत्यानी सिद्ध तैलांचा प्रयोग करावा. गुदप्रदेशी प्रदुस्वेदनही करावे.

दुतबास्तिदान - फार घाईने बस्तिनेत गुदात सारणे वा फार घाईने ते बाहेर काढणे यापुळे गुद, वंक्षण, जंघा, उरु तथा कटीप्रदेश वेदना उपचन होतात. मुत्राशयात स्तम्भ उपचन होऊन मृतसंगा निमिण होतो.

या अवस्थेत वाताळू भोजन, अभ्यंग आणि स्वेदन करावे. भेजनामध्ये कुशरा, मांसप्रस तथा अन्य मधुर, स्तम्भ, उरु पदार्थाचा समावेश करावा. अभ्यंगासाठीही बलातेलासारखी वाताळू दव्ये वापरवीत आणि प्रदुस्वेद करावा. अनुवासन वा पिच्छिबस्तिचा योग्य वापरही या अवस्थेत लोभदायक ठरतो.

तिर्यग् प्रणिधान - बस्तिनेत तिर्यग् आत घातले तर गुदवलीमुळे त्याचे मुख आवृत होते व बस्तिदव्य पकवाशयात प्रवेशित होऊक शकत नाही.

यामध्ये बस्तिनेत गुदबाहू, काढून गुद्हा पृष्ठवंशाच्या अनुरोधाने सरळ आत घालावे.

उल्लुपदवातिव्य - बस्ति देण असताना बस्तिपुटकावर सर्वच व सर्वकाळ सारखाच

दव देणे अवश्यक असते. जर दव देत असताना बस्तिपुटक फार जोगाने पिच्छला,

सोडला, पुळा पिच्छला असे घडले, तर जो दोष उपचन होतो त्यास उल्लुप दोष असे

म्हणतात. यामुळे गुदामध्ये वातप्रकोप होतो आणि त्यामुळे उःप्रदेशी शूल, शिःशूल,

उपचन होतात.

संकंपबस्तिदान - बस्तिदाला जर तज्ज नसेल, तर बस्तिनेत गुदात सारताना व नंतर बस्तिपुटकाचे पीडन कराताना हस्तकंप होऊन त्यामुळे गुदशोथ. दाह ही लक्षण उपचन होतात.

या अवस्थेत मधुररसाने सिड बस्तिचाही उपयोग होतो. गुदप्रदेशी मधुर, काळय इत्यांच्या कवाथाने परिशेष करावा.

आतिशणित बास्ति - बस्तिनेत गुदात पहिल्या कार्यकेपर्यंत घालावयाचे असते. ते जर आतवर घालावयाचा प्रयत्न केला तर गुदवलीच्या ठिकाणी ब्राण उपचन होतो. गुदप्रदेशी वेदना, तोद, दाह ही लक्षणे उपचन होतात, तसेच मलावृतीच्या वेळी गुदांश्च होतो.

अशा रुणास पिच्छाबस्तित तथा क्षीरबस्तिचा प्रयोग करावा. गुदप्रदेशी जात्यादितेल,

चुक्रतेल, पद्मकादीतेल आदीचा पिच्य ठेवावा.

आतिबाहू तथा अतिमंदवातिव्यस्ति - जर बस्तिनेत गुदात आत नोट श्रेते नाही तर किंवा बास्ति फार मंदवेगाने दिला तर बस्तिदव्य पकवाशयात न जाता व कायकरी न होताच तसेच पत येते.

या अवस्थेत गुद्हा बरित देणे आवश्यक उत्तरे.

अतिवेग दवबस्तित - बस्तिदेत असताना बस्तिपुटक फार जोगाने वा फार जलाद दाबले तर बस्तिदव्य पकवाशयात होती वर ग्रहणी वा क्षविचित आमाशयपर्यंत होतो येतू शकते. त्यामुळे छट्ट, गलपीडा, आदी लक्षणेही उपचन होतात.

अशा रुणामध्ये गलप्रदेशी अभ्यंग, मृदुपीडन करावे. प्रदुविकेचन घावे व शीतोदक परिषेक, उत्रासन, सुंगंधी द्रव्यांचे अवश्राण वरीरी उपचार करावेत.

५. शायनविशिष्य प्रमादजन्य व्यापद या व्यापदाचे सविस्तर वर्णन सुझतानी विस्ताराने केलेले आहे. (मु. चि. ६/२३ ते २८)

बस्तिदेत असताना रुणाने कसे झोपावे याचे विस्ताराने वर्णन पूर्वीच केले गेले आहे. रुण डाळ्या कुशीवर, उजवा पाय बाकवून (पोटाशी घेऊन), डावा पाय सरळ ठेवून झोपालेल्या अवश्येत बस्ति दिला जातो. त्यानंतर रुग्णास उताणे निजवून बिघान्याची पायाकडील बाजू उच्चातुं शोरीशी उच्च केली जाते. यामध्ये काही प्रमाद ज्ञाला तर व्यापद निर्मण होतात. त्यापैकी महात्वाचे व्यापद पूढीलप्रमाणे आहेत :

बस्तिदव्य पकवाशयाकडे नीट न जाता ते मृत्याशय व मेहू या दिशेने जाते व त्यामुळे मंडाचे उत्त्यात होते. या व्यापदामध्ये मृदुस्वेदन करून मृदामध्ये उत्तरबस्तिचा वापर करावा.

जर शिर फार खाली ठेवून बस्तिकर्म केले तर बस्तिदव्य आमाशयपर्यंत पोहोचते.

जर पालथे जोपलेल्या अवस्थेत बस्ति हिला तर बस्ति पत्त्वाशयात नीट न पोहचून लिमागं होते व हृदय आणि गुटप्रदेश या दोन्ही ठिकाणी पोडा उत्सव होते. वातप्रकोप होऊन कोषात शूल उत्पन्न होते. खडलट रुग्ण उत्तराणा जोपलेला असताना दिलेल्या बस्तमुळे मार्गावरोधाने बस्तिप्रत्य आत जाऊ शकत नाही. दोन्ही पाय आखडून झापलेला अवस्थेत बस्ति दिल्यास बस्ति वाताने आवृत्त होते व लवकर परत येऊ राकं नाही. बस्ति देतेवेळी रुग्ण उथ्या चा बसलेल्या अवस्थेत असेल तर बस्ति पत्त्वाशयाचे उचित तरीण करू शकत नाही. बस्तिप्रत्य लागेच परत येते. याचप्रमाणे पत्त्वाशयाचे उचित तरीण करू शकत नाही. बस्तिप्रत्य लागेच परत येते.

५. आन्य व्यापद - बस्तिनेत्र, बस्तिपुटक सुयोग्य असून बस्ति देयाचे कार्यी योग तहेने पार पडले आणि यांच्या जोडीला जर सुयोग्य आसन असले तर वरील सर्व व्यापद ठाळता येतात. यांचे वर्णन चरकावाचार्यानी केलेले आहे. चरकावाचार्य बस्तिविधिप्रादमुळे उत्पन्न होतात. त्यांचे वर्णन चरकावाचार्यानी केलेले आहे. चरकावाचार्य म्हणतात-

‘नातियोगी कल्नमाध्याते हिक्का हृत्यापितृरुद्धर्यता ।

प्रवाहिका शिरोऽङ्गार्ति याकितः परित्वः ॥

द्वादश व्यापदो बल्नेत्रसायग्योगसंभवाः ॥ १ ॥ - च. सि. ७/३, ४

(अयोग, अतियोग, कल्याप, आधान, हिम्का, हृत्यादी, ऊर्ज्ज्ञाप्राप्ती, स्वाहिका, शिरोऽर्ति, अंगार्ति, परिकर्ती आणि परिचक्ष्य) बस्तिविधी प्रमादामुळे उत्पन्न होणार. ३२ व्यापद आहेत. वास्ताविकपणे पाहता अयोगे, अतियोगामुळेच सामान्यतः पुढील व्यापद उत्पन्न होत असतात. उदाहरणार्थ कल्याप, आधान, प्रवाहिका, शिरोति हे अयोगाजन्य तर हिक्का, हृत्यादी, अंगार्ति, परिकर्तिका आणि प्रारस्त वे अतियोगाजन्य व्यापद आहेत. असे अमूळती या लक्षणांची वेगळी चिकित्सा करावी लागत असल्यानेच त्याचा संतान उल्लेख केलेला दिसतो. चरक टीकाकार चक्रपाणिने अन्य काहीचे मत म्हणून माडताना अयोग व अतियोग हे गाळते असून या अयोग व अतियोगने निर्माण होणाऱ्या कर्तमाते व्यापादांची फक्त रुग्णाना केलेली आहे व म्हूळनच ‘दर्शता व्यापदे बस्ते’ असे म्हूळन दर्शन व्यापद सांगितलेले आहेत.

अयोग - गुरुकोळ, वातबहूल, अत्यंत रुक्ष शरीरी रुग्णांमध्ये किंवा वातप्रकीती

असताना शीत किंवा अनुष्ठ, अल्पतवणा, अल्पस्तेह, अल्पद्रव वा घनद्रव्याच्या साहाय्याने जर बस्ति दिला आणि ते द्रव जर हीन गुणांने युक्त असेल तर ते दोषांचा क्षेप उत्पन्न करते, परंतु त्यांना जाहेर मान काढ रक्कत नाही. यामुळे उत्तराच, मल, अस्त, लवण यांनी सिद्ध तेलाचा अनुवासन घाला. धूप्रपान करावे. अवलेह, मासरस, मृत्त आणि वायूचा संग, नाभी व बस्तिप्रदेशी रुग्ण आणि दाह, हृत्यादी गौव, शोष, गुदकड, पिडका, वैवर्ण्य, अरुची आणि अग्रिमांद्य ही लक्षणे उत्पन्न होतात. यासूच अयोग म्हणतात.

या व्यापदासाठी प्रथमतः उषा प्रमात्या पाजाची प्रमात्या हा दोपनचापन कषायासाठी वापरला जणारा पारिभाषिक शब्द आहे. पिपल्यादी प्रमात्या व्याप्त्या होविरादी प्रमात्या या यासाठी उपयुक्त ठरतात. प्रमात्या पाजात्यानंतर स्वेदन करून गुटमध्ये फलवतीचा प्रयोग करावा आणि बस्तिप्रत्यग्माची वाट पाहावी. आवश्यकतेनसर विरचन्हा करावे. बिल्यमूल, त्रिवृत, देवदारु, यत्र, कोत्त, कुलत्या यांच्या काढवात मुरा आणि गोभूत, मिसळून बस्ति घावा.

अतियोग - स्त्रिय, स्विच, मुट्ठकोठी रुग्णांमध्ये अतिशीस्या, उषा, शारुक्त बस्ति दिल्यास अतियोग होतो. अतियोगाची लक्षणे विचेचनातियोगाप्रमाणेच असतात. या अवस्थेत पृश्नपण्यां, कमळ, गांभारी, बला, यष्टिमधु या द्रव्यांचा कल्क, तंडुलोदक, दूध आणि तुप्प मिसळून बस्ति घावा. अतियोगासाठी अतिसाराची सर्व चिकित्सा करावी असे वाखटानी सांगितलेले आहे.

कल्याप - दोषात्यादी ठिकाणी सामता असताना, मुट्ठ इव्यांच्या साहाय्याने निरुह देण्याने दोषांचे निहेरण योग्य प्रकारे होत नाही. आम, पित आणि कफ यामुळे कल्याप, चाप्यांचा कल्क, शारीरांमध्ये पाचन, रुक्षण आणि स्वेदन चिकित्सा करावी लागते. पाचनासाठी पिपळी, गंधटून, उशीर, देवदारु, मरवा यापसून तगार केलेले शूतशीतजल सौवर्चित मिसळून पाजावे, देवदारु, निकट्ट, हरीतकी, पलाश, चित्रक, कर्तूर, कुळ यांनी सिद्धजल शार च गोमूवाबोबर पाजावे. रुक्षणासाठी दस्यामुलक्ष्यांचा आणि गोभूत यांचा बस्ति घावा.

आधान - दोषबाहुल्य असताना कुरकोषी रुग्णात तसेच रुक्षशरीरी व्यक्तीमध्ये अल्पवीर्य द्रव्यांचा बस्ति दिल्यास वातप्रकोट होतो. वाताचे विमागणमन होऊन आधान उत्पन्न होते. यामुळे गुटमागांच्या ठिकाणी पोडा व विदाह, वृषभण्यूल, वंशणशूल आणि हृत्यूल उत्पन्न होतो.

या अवस्थेत फलवर्ति वापरावी. फलवर्तीसाठी रामा, विवृत, मदनफल, कुळ, पिपली, लवण, सरीप, गुह्यम, माष, वचा, किष्फ, श्वार यांचे चूणे गुल्याबोबर मिसळून वर्ती तयार केली जाते. फलवर्तीनंतर निरुह आणि अनुवासनाचा प्रयोग करावा.

हिक्का - गुडकोळी, अल्पबल रुग्णांमध्ये तोस्प औषधांनी सिद्ध आस्थापन दिल्याने अत्याधिक प्रमाणात शोधन होऊन हिक्का हे लक्षण उत्पन्न होते.

या व्यापदाच्या प्रतिकारासाठी हिक्कानाशक उपायांचा अवलंब करावा. वृहंण उत्पचार करावेत. बला, शालपणी, गांभारी, निफला, गुड आणि सैधेच, तसेच आरानाल, अस्त, लवण यांनी सिद्ध तेलाचा अनुवासन घाला. धूप्रपान करावे. अवलेह, मासरस, दूध यांचे युक्तपूर्वक सेवन करावे.

हृत्यादी - अति तीक्ष्ण औषधांनी दिलेला बस्ति, वातल बस्ति अथवा योग तहेने प्रयोगित न केलेला बस्ति हृत्यादेशात जखडल्यासारखी वेदना उत्पन्न करतो.

या अवस्थेत कुश, काश, करीर, बोर यांनी सिड केलेला शृंखलीतबस्ति घावा

अस्वासंक्षेप – लवणसंक्षेप आणि वातम्भ द्रव्यांनी सिद्ध अनुवासन घावा.
ऊरक्षांगी – बृहत्त दिल्यानंतर मलमूत्रवातवेगांचा अवरोध केला तर किंवा बस्ति फार जोरान दिला गेला तर तो अतिविग्राने प्रयाकरू होते, ज्यामध्ये मूळदी लक्षणे उत्पन्न होतात.

जर मूळदी असेल तर थड्हगार पाण्याने मुखावर परिषेक करावा. पाश्वं, उदर यांवरही शीतजलाने परिसेचन करावे. पाश्वं, उदरावर मर्दन करावे. वृसन चिकित्सा भोती दाखविणे आर्दीच्या साहाय्याने संज्ञाप्रबोधन करावे. त्यानंतर क्रमुककल्क कोल, कुलात्य व गोमूत्र मिसळून निरुद्धबस्ति घावा. दोष जर उरःस्थानी असतील, तर बिल्यादी सिद्ध बस्ति घावा. दोषांचे अधिकान जर शिःप्रदेशी असेल तर नावन नस्य घावे. कपाळावर सर्पिलेप करावा. धूमनस्थाचाही या अवस्थेत उपयोग होते.

प्रवाहिका – दोषबाहुल्य असलाना स्नेहन स्वेदन केलेल्या रुणामध्ये अल्पगुण्यकृत द्रव्यांनी सिद्ध बस्तिपूळे दोषोत्क्लेश होते आणि दोष अत्यन्य प्रमाणात वारंवार गुदमार्ग बाहेर पडलात. यामुळे प्रवाहिका उत्पन्न होते. गुदशोष, जंथा, आणि उरुप्रदेशी साद, वाताचा अवरोध यामुळे वारंवार प्रवाहण ही लक्षणे अडकलतात.

या अवस्थेत स्वेदन व अभ्यांगपूर्वक निरुद्ध दिला जातो किंवा विरेचनकल्यांचा उपयोग केला जातो. या रुणामध्ये लंघन आणि संसर्जनक्रमही अपेक्षित असली.

शिरोति – दुर्बल, क्रकोळी, तीव्रोद्देश्यकृत रुणास तुळ, मुट व शीत बस्ति दिला तर वायु बहिस्तेशंसांनी आवृत्त होकून वायुला प्रतिलोम गती ब्राज होते. हा वायु सर्व शरीरावयांपासूने जाऊन ग्रह, संतं ही लक्षणे उत्पन्न करतो. गलस्तंभ, मन्त्यस्तंभ, कंठभेद, शिरोभेद, कणाबाधिर्य, कर्णनाद, पीनस, नेत्रविघ्राम ही लक्षणे आढळतात.

या रुणास लवणासिद्ध तेलाने अथग करावा. प्रधमन वा धूमनस्य घावे. विरेचन करावे, स्प्रिंथमस्तासाठी देऊन अनुवासन बस्ति घावा. प्रथमनासाठी कटफलचूर्ण, विकट्टूर्ण, वचाचूर्ण यापावे. धूमनस्थासाठी कंठकारी किंवा सर्षप धूम वापरावा.

अंगार्ति – बरिसासाठी आवश्यक ते अस्यां आणि स्वेदन न करता ग्रह आणि अतिरीक्षणीय द्रव्ये उत्तम मात्रेमध्ये बरिसासाठी वापरल्यास अतियोग होतो. यामुळे प्रथमपतः दोषावर होकून नंतर वातप्रकोपामुळे उदावर्ती होतो, वायु प्रतिलोम शाळ्यानने शरीरात तीव्र, वेदना, ग्रह, स्तम्भ, तोद, भूद, स्फुरण आणि जँभा ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

या व्यापदाच्या प्रतिकारासाठी लवणातैलाने अम्बंग करावे. गरम पाण्याने परिषेक करावा. प्रसवेद वापरावा. यव, कुलात्य, कोळ, दशमूल यांचा काढा करून त्यात बिल्यातैल आणि लवण मिसळून निरुद्ध घावा. निरुहानंतर रात्री भोजन करण्यास सांगून नंतर याइमध्यूतैल वा बिल्यातैल वा बिल्यातैलाने अनुवास घावा.

१८८ / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

परिकरिका – मृदुकोर्षी, अल्पदोषेष्यकृत रुणामध्ये रुक्ष, तीक्ष्ण, अतिमात्रेत बृहत्त दिल्यास तो दोषांना लोाच बाहेर काढून पातिकोतिका उत्पन्न करतो. गुदप्रदेशी शाळाने कातरल्यासारखी वेदना, विकृ, बास्ति, वर्क्षण आणि नाशी प्रदेशी शूल निर्मण होतो. विवेद्ध होकून अन्यात्प्र प्रमाणात दोषावर होते.

यामध्ये मधुर आणि शीत औषधांचा प्रयोग करावा. उसाचा स आणि द्रुत याजावे. त्यानंतर याइमधुर आणि तिल कल्क यांनी सिद्ध तैलाचा अनुवासन घावा. सर्जरस, याइमधुर, कर्दम, अंजन यांनी सिद्ध दुधाचा बरिस्त घावा. अम्ल आणि लक्व अधिक असलेला आहार अल्पप्रमाणात घावा.

परिस्वाव – पिताज्यांशी असपताना उष्ण, तीक्ष्ण, लवण, अस्ताइव्याने युक्त बृहत्त दिल्यास गुदप्रदेशी क्षणान होकून दाव उत्पन्न होते. पित आणि शक्त यांचा लाव होकू लागतो. यासच परिस्वाव व्यापद असे ह्याणतात. यामध्ये वारंवार मूळदी येते. यामध्ये शाळमलीवैतौने सिद्ध बकरीच्या दुधाने किंवा वटपल्लव, यव, तिल, सौवर्चल, कांचनार यांनी सिद्ध दुधाचा घृतयुक्त पिच्छाबृत्सि घावा. गुदप्रदेशी शीत, मधुर द्रव्यांचा परिषेक व लेप करावा. मधुर आणि रक्तापितच चिकित्सा करावी. निरुह बहिस्ताच्या प्रयोगात होणाऱ्या व्यापदांचा विचार केल्यानंतर आता अनुवासनाच्या विचाराही विचार करू.

स्नेहबस्ति (अनुवासन) व्यापद-

स्नेहबस्ति देण्यामध्ये जालेल्या प्रमादाने सुळा प्रकारचे व्यापद उत्पन्न होतात. १. वातावृत स्नेह. २. पितावृत स्नेह. ३. कफावृत स्नेह. ४. अत्रावृत स्नेह. ५. पुरीषावृत स्नेह. ६. अमुकतप्रणात स्नेहबस्ति

‘वातपितकफातयत्रपुरेष्वरावृतस्य च ।

अशुक्ते च प्रणीतस्य स्नेह वस्ते: व्यापद: //’ – च. सि. १४/२५

१. वातावृत स्नेह – वाताधिक्य असलाना अल्पनंत शीत व अल्पप्रमाणात दिलेल्या स्नेहबस्तिमुळे स्नेह वाताने आवृत होते आणि वास्तपत्रल्याम योग्य काळत होईनासा होतो. अंगमर्द, जळ, आधान, अंगग्रह, उर्ल-पार्श्व यामध्ये वेदना, कषायमुखात, जळ्बा आणि कंप ही लक्षणेही उत्पन्न होतात.

या व्यापदासाठी रास्ना, देयदरू, लोधी यांच्या क्वाशात सुरा, सौविरक, यव, कोल, कुलात्य, लवण, अम्ल, कांजी इत्यादी द्रव्ये मिसळून स्त्रिघ व कोणा असा निरुह घाव किंवा गस्तादितैल, पंचमूल क्वाश आणि गोमूत्र एकत्रित करून त्यांचा बरिस्त घावा. निरुहाने सम्यक् शोधन झाल्यानंतर रात्री भोजन करण्यास सांगून नंतर अनुवासन घावा.

२. पितावृत स्नेह – पितप्रथान रेग असलाना अधिक उष्ण अशा स्नेहबस्तिमुळे स्नेह पितावृत होते. संपूर्ण शरीरगत दाह, तृष्णा, सर्वांगावर आरक्ष वाणि चे शीतप्रित

उठणे, मोह, तमः प्रवेश, ज्वर, स्वेताधिक्य, कटुकास्थता, अंगपीतता ही लक्षणे यामुळे उत्पन्न होतात.

यासाठी मुधर आणि तिक्तगणातील औषधांनी सिद्ध निरूह वापरावा.

३. कफावृत स्नेह - कफ दोषाचे आधिक्य असताना आतिमुद्द औषधांनी युक्त अनुवासन बरिस्त दिला, तर स्नेह हा कफवृत होतो. बरिस्त प्रत्यागम होत नाही व त्यामुळे तंद्रा, शोतपूर्वक ज्वर, आलस्य, प्रसेक, अरुचि, अंगागैव, मूळ्य, ग्लानी, मधुग्रस्यता ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

या व्यापदांच्या प्रतीकारासाठी मदनफल, कषय, कटू गणातील औषधे यांच्या कन्धाशत उण्या, तीक्ष्ण द्रव्ये मिसळून गोमूत्र, सुरा यासह निरूह द्यावा.

४. अत्रावृत स्नेह - अत्यधिक मात्रेत आहार घेतल्यानंतर अनुवासन लोगेच दिला तर स्नेह अत्रावृत होतो. बरिस्त प्रत्यागम होत नाही. भट्टी, मूळ्य, अरुचि, ग्लानी, अंगशूल, निप्रा, अंगमर्द, दाह, आमाशय शूल, वातावरोध, हृत्सूल, मुखवैरस्य, श्वास, भ्रम आणि अन्य आमाची लक्षणे उत्पन्न होतात.

यासाठी कटू आणि लवण रसाची औषधे वापरावीत. पाचनानंतर मुटुविरेचन करावे.

५. पुरीषावृत स्नेह - बरिस्त देण्यापूर्वी मलमूत्रविसर्जन करण्यास रुणास सांगितले जाते. हा नियम न पाळता- मलमूत्रविसर्जन न करताच- जर अनुवासन दिला तर स्नेह हा पुरीषावृत होतो. असा अवस्थेत मल, मूत्र यांचा अवरोध, पक्वाणशायामच्ये गौरव, अंगारेत, आधमन, हृदय्रह, श्वास ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

बरिस्तप्रत्यागम होण्याचा प्रयत्न करावा. उदावर्त चिकित्सा करावी.

६. अभुक्तप्रणित स्नेह व्यापद - भोजन न करता अनुवासन दिला, तर सर्व मार्ग रिक्त मिळाल्याने बरिस्त वेगाने वर पोहोचातो. त्यामुळे गलग्रह, इंद्रियांचा उपलेप, अवसाद, मुखास स्नेहांग येणे, कास, श्वास, अरुची ही लक्षणे उत्पन्न होतात. काही वेळा भट्टी हेही लक्षण निर्माण होते.

यांच्या प्रतीकारासाठी अप्यंग आणि स्वेदन करावे. गुदामध्ये फलवर्ति सारून बरिस्तप्रत्यागम होण्याचा प्रयत्न करावा. उदावर्त चिकित्सा करावी.

६. अभुक्तप्रणित स्नेह व्यापद - भोजन न करता अनुवासन दिला, तर सर्व मार्ग रिक्त मिळाल्याने बरिस्त वेगाने वर पोहोचातो. त्यामुळे गलग्रह, इंद्रियांचा उपलेप, अवसाद, मुखास स्नेहांग येणे, कास, श्वास, अरुची ही लक्षणे उत्पन्न होतात. काही वेळा भट्टी हेही लक्षण निर्माण होते.

‘वातश्लेष्याविक्षेपे वा काके वाऽतिक्तवत्यापि ।
शूले प्रवाहिकायां या मिळ्यावस्ति प्रयोजयत् । ।’ - च. सि. ११/११, १००
मिसळून निरूह दिला जाते. विरेचन केते जाते व इतर छर्दिन चिकित्साही केली जाते. आतापूर्वीत आपूर्ण बरिस्तचे दोन मुख्य प्रकार आस्थापन आणि अनुवासन यांचे विस्तराने वर्णन पाहिले. आता यापूर्वे बरिस्तचे जे अन्य प्रकार सांगितले जातात त्यांचाही ऊहापोहे करू. बरिस्त हा वेगावळ्या द्रव्यांच्या उपयोगाने अनेक कर्मसाठी उपयुक्त असणारा उपक्रम असल्याने (अनेक कर्मकरत्वात् बस्तो:) प्रथमतः या प्रकाराचा विचार करून मग इतरही यंगेकृत प्रकाराने विचेचन करू.

(शोधनबाबिस्त - उशितोरादी द्रव्यांचा व्यापाय, त्यांचाच त्वक्क, स्नेह, सैधेव यांची युक्त बरिस्त हा शोधन बरिस्त होय.)

प्रिच्छिक्षित द्रव्यांच्या साहाय्याने दिला जाणारा तो प्रिच्छिक्षित होय. शारीराबाबूर्द्धा जाणारा स्तन्यान स्वरूपाचा कफ चटकन बाबूर काढून उत्क्रमण्यासाठी या बरिस्त प्रकाराचा उपयोग होतो. प्रवाहिका या गोगात मलावर्ते कफ गाबेर पडतो. वायुळ्या रुक्षगुणाचे साहचर्य आल्याने कफाचा स्नेहांश कमी होते जाऊन कफ हा स्तन्यान बनतो व तो पक्वाणशयत विकटून बसतो. हा कफ लवक्ष बाबूर पडत नाही व त्यामुळे च प्रवाहण हे लक्षण उत्पन्न होते. प्रवाहणामुळे अधिक वातप्रकोप → वातप्रकोपामुळे कफाच्या स्तन्यान गुणाची वृद्धी → त्यामुळे अधिक प्रवाहण असे विषचक निर्माण होते. या अवस्थेत प्रिच्छिक्षितचा फारच चांगला उपयोग होते. प्रिच्छिक्षित द्रव्यांच्या साहाय्याने दिलेल्या या

वस्तिमुळे पक्वाशयात संचित कफ पूर्णपणे निघून जातो व त्यामुळेच प्रवाहण, कृतेऽपि अकृतसंज्ञा, वारंवार सकफ मलप्रवृत्ती, उदशूल ही प्रवाहिकेची सर्व लक्षणे लगेच कमी होतात.

पिच्छाबृत्तिचा द्ययोगे प्रवाहिकेमध्यील सकफ मलप्रवृत्ती कमी करण्यासाठी जसा होते, तसाच उक्तसंभवासाठी होते. पिच्छाबृत्तिमध्ये वापरली जाणारी मोचरसासारखी दब्ख ही उत्कृष्ट रक्तसंभक आहेत. याचमुळे प्रवाहिकेप्रमाणेच रक्तशार्मच्याही या प्रकारच्या पिच्छाबृत्तिचा उपयोग केला जातो.

‘बदर्येरावतीशेतुशाल्यलीष्टन्वनंकुरा: ।

क्षरित्वः क्षोदयुता: सात्त्वा: पिच्छाबृत्तिक्रिता: ।

वाराहमाहिषोर्ब्रवेडातेणोयकोवक्षुट् ।

सद्यस्कमध्यगांज वा देवं पिच्छाबृत्तिषु ।' - सु. चि. ३८/२९, ३०
(पिच्छाबृत्तिसाठी बदर, नागबता, शालमती इत्यादिच्या अंकुरांनी विरुद्ध दुधाचा, मध व रक्तबरोबर प्रयोग केला जातो) वाराह, महिष, कुकुट इत्यादी अनेक प्राणांचे रक्त यासाठी वापरले जाई.

बवहरात पिच्छाबृत्तिसाठी शालमती निर्वास (मोचरस) दुधात शिजवून तयार शालेल्या पिच्छाबृत्तिचा विशेष उपयोग केला जातो. इसबागोलापासुन बनाविलेला पिच्छाबृत्तिसाठी उपयुक्त ठरतो.

माधुरैतिक वस्ति / यापन वस्ति - (गर्जे आणि त्याच्यावसारात्वे श्रीमंत आणि थोर व्यक्ती, विया, बाल, वृद्ध यांचे दोषहरण करण्यासाठी, त्यांचे बल व वर्ण उत्तम होण्यासाठी माधुरैतिक वस्ति दिला जातो.)या वस्तिमध्ये वापरल्या जणाऱ्या दव्यांमध्ये मध आणि तेल यांचे प्रमाण आविष्क असल्यानेच यास माधुरैतिक वस्ति असे म्हणात. या वस्तिने आयुष्याचे यापन होते, म्हणजे आयुष्य वाढते म्हणूनच यास यापनवस्ति असेही म्हणतात.

या वस्तिला निरुह वस्तिप्रमाणे वाहन, वैशुन, भोजन, पान यासंबंधीचे कोणतेही वंदन नसूनही निरुह वस्तिचे संपूर्ण गुण विकल्पात व काही अपयाही होत नाही.) मध व तेल समझा (प्रत्येकी १ तोळे), एंडमूल कवाच १८ तोळे, राष्ट्रपुष्टा चर्ण २ तोळे, सैधव २ तोळा, गेवफलाचे चर्ण २ तोळा हे एकत्रित करून या सर्वांचा सुखोणा वस्ति दिला जातो.

युक्तरथ वस्ति - हीही निरुहचीच एक उपकल्यन आहे. यथ, हती, घोड्यावरून प्रवास करण्यासाठी हा वस्ति घेता येतो म्हणूनच यास युक्तरथवस्ति असे म्हणात. वचा, सैधव, पिपळी, मदनफल प्रत्येकी १ तोळा, मध १६ तोळे, तेल १६ तोळे, एंडमूल कवाच ३२ तोळे व योय प्रमाणात मासरस मिसळून हा वस्तिप्रयोग केला जातो.

सिद्धवस्ति - यच, कोल, कुलत्य प्रत्येकी ४ तोळे यांचा १०० तोळे पाण्यात,

चतुर्थांश उक्तवून काढा करावा, त्यांत पिपळी व याईमध्य चर्ण प्रत्येकी ४ तोळे, सैधव ६ तोळा, मध व तेल प्रत्येकी १६ तोळे मिसळून वस्ति द्यावा. यालच माधुरैतिक सिद्ध वस्ति असे म्हणात.

हा वस्ति बल, उपचय, वर्ण वाढविणारा, अनेक व्याधी कमी करणारा असा आहे. असणारा क्रम यावरून हे ३ प्रकार केलेले आहेत.

‘देवोष्यादिवस्तिं तु नाऽसंभाव्य निरुत्येत् ।

स्त्रायाङ्गिन्रुद्विलिंगं तोपर्यं वास्तिं ते करावे व जोपर्यं वस्ति दोष व औषध याचे बल लक्षात घेऊन योग्य दिसेल ते करावे व जोपर्यं वस्ति लागू. पडत नाही तोपर्यं वरचेवर वास्तिं द्यावा असे वापाटार्य सुचावितात, पण वरचेवर वस्तिप्रयोग करताना सातत्याने केवल अनुवासनाचा प्रयोग करत येत नाही. याचसाठी कर्मवस्ति, कालवस्ति, योगवस्ति हे प्रकार अवलंबिते जातात. अ) कर्मवस्ति - प्रथम एक अनुवासन नंतर १२-१२ व्यात्यासात (एकांआड एक) आस्थापन व अनुवासन आणि शेवटचे ५ अनुवासन अशा एकूण ३० वस्तिंच्या उपक्रमास कर्मवस्ति असे म्हणतात.

ब) कालवस्ति - प्रथम एक अनुवासन अशा एकूण १५ वस्तिंच्या उपक्रमास कालवस्ति मिळून ११ व शेवटी ३ अनुवासन असते. अनुवासन असता ३-३ आस्थापन व अनुवासन व्यात्यासात देऊन शेवटचा १२ वर्षांच्या पुन्हा नंतर प्रत्येकी ३-३ आस्थापन व अनुवासन असता निरुह वस्ति यांपैकी पहिला अनुवासन, क) योगवस्ति - एकूण ८ वस्तिंच्या हा उपक्रम असून त्यांपैकी पहिला अनुवासन असता निरुह वस्ति यांपैकी पहिला अनुवासन असता निरुह वस्ति यांपैकी पहिला अनुवासन असता निरुह वस्ति यांपैकी कोणत्याही एकाचाच अती प्रमाणात वापर करू नये. स्नेहवस्तिच्या फारीत उपयोगाते दोष आपल्या स्थानावून च्यूत होतात आणि अग्रिमांद्य उत्तरव करतात. याउलट निरुहाच्या अतिसेवनाने वातावरकारांची शीरी असते, याचसाठी निरुह व अनुवासन व्यात्यासात वापरवेत.

मात्रावस्ति

‘हस्त्याः स्नेहमात्राया मात्रावस्तिः सप्तो श्वेतृ ।' - च. सि. ४/५१
‘हस्त्याः स्नेहमात्राया मात्राया योजितः सप्तः ।
मात्रावस्तिः स्वतः स्नेहः... ।' - अ. ह. स. १९/६७
'कर्मव्यायमशराध्वपानवलीकवितेषु च ।
दुर्बले वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा मतः ।
यथेष्याहारचेष्टस्य सर्वकाल निरत्यतः ।' - च. सि. ४/५०, ५१

..... शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृक्षवधारक्षायामासकर्तविंशतिके:

वातभगवलाऽत्यागिनपेष्वरसुखत्यागिः ।

दोषव्योमिष्वरहितो बल्यः सुष्खः ॥' अ. ह. सु. १९/६८, ६९

मात्राबस्ति – ही चेहेबस्तिचीच एक उपकल्पना आहे. मात्राबस्तिमध्ये स्नोहाची

मात्रा अल्प मूणजेच अनुवासनाच्या निम्नी मूणजेच ६ तोळे इतकी असते. यामध्ये स्नोहाचे प्रमाण अल्प असल्यानेच स्नोहाचीरुपुळे निर्माण होणाऱ्या व्यापदांची यामध्ये भीती असत नाही. त्यामुळेच नित्य देण्यासु योग्य अम्बा हा बस्तिप्रयोग आहे. या बस्तिप्रयोगाच्या वेळी काही विशिष्ट प्रथा पाळवे व्यापत नाही. नेहमीचा सर्व आहारविहार चातु ठेवूनच मात्राबस्तिचा प्रयोग करता येते. बाल, कुर्क, गजेलोक, श्रीमंत, सुकुमार यांच्यासाठी विशेष प्रशस्त असा हा मात्राबस्ति आहे. श्रमाने थकलेले, व्यायाम, भारवहन, पांग्रीमण यामुळे थकलेले, मध्यपान, अतिमध्युम्भुले शीण झालेले, अल्पत उर्बल आणि वातव्याधीनी पोडित रुणामध्ये मात्राबस्ति वापरणे लाभदायक ठरते.

पात केवळ स्नेह असतो व त्याची मात्राही फक्त ६ तोळे इतकीच असते व मृणूनच मीरिजने बस्ति देणे सांडचे ठरते. मीरिजला खरी नळी (केंथेटर) जोडून नंतर बास्तिप्रयोग करणे युक्त ठरते.

प्रासृत घोगिकी बस्ति – वयानुसार बस्तिद्रव्याचे प्रमाण ठरविले जाते, हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. परंतु काही बस्ति विशिष्ट प्रमाणातच देण्याचा उल्लेख मिळतो. याप्रमाणे प्रासृति (८ तोळे) या प्रमाणात जो बस्ति दिला जातो त्यासु प्रासृत योगिकी बस्ति असे मृणतात. शीरखस्ति, तैलप्रसादी बस्ति, पटोलादी बस्ति, विडांगादी बस्ति असे अनेक प्रकार चरकानी सिद्धिस्थानाच्या आठव्या अध्यायात दिलेले आढळतात. द्वादश प्रासृतिकी बस्ति – ज्या बस्तिचे प्रमाण ३२ प्रासृति (१६ तोळे) असते.

पादहीन बस्ति – यामध्ये १२ प्रासृतिमध्ये एकपाद कमी कलन मूणजेच ३ प्रासृति कमी कलन ८ प्रासृति कम्याणात जो बस्तिद्विला जातो त्यास पादहीन बस्ति असे मृणतात.

तीक्ष्णबस्ति – बस्ति प्रत्यागम ठराविक वेळेत जर शाला नाही तर बस्ति प्रत्यागमासाठी अनेक वेळा तीक्ष्ण बस्तिचा प्रयोग करावा लागतो. शार, मूत्र, तथा अन्य तोक्षोप्रधीचा उपयोग यामध्ये केला जातो.

ब्यवहारात अनेक वेळा दिला जाणारा टर्पेटाईन एण्टीमा हा तीक्ष्णबस्तिच होय. यामध्ये टर्पेटाईन तेल या तीक्ष्णबस्तिचा उपयोग केलेल्या अम्बाते. केवळ २ ते ५ शेवट इतक्या अल्प प्रमाणात टर्पेटाईन वापरूनही बस्तिस तीक्ष्णत्व येते व बस्तिप्रत्यागम होते. यापेशा आधिक प्रमाणात टर्पेटाईन तेल कधीही वापरता उपयोगी नाही.

मृदुबस्ति – मधुरसंकंदतीत औषधे, दूध, मासरस, घृत इत्यादीच्या संयोगाने मृदुबस्ति दिला जातो. अल्पत बाल किंवा वृद्ध व्यक्तीमध्ये मृदुबस्तिचा उपयोग केला जातो.

रक्तबस्ति – रक्ताच्या साहाय्याने दिला जाणारा बस्ति तो रक्तबस्ति होय.

'तदेव दध्मृदितं रक्तं बस्तिं प्रदापयेत्' – च. सि. ६/७८

शरीरात कोणत्याही कारणाने शालेला रक्तक्षय दूर करण्यासाठी 'रक्तं रक्तेन चर्धते' या त्याचाने रक्ताचे पोषण त्वारेन व्यावे या दृष्टीनेच अनेक वेळा रक्तबस्ति दिला जाते. यासाठी जागल प्राणयांचे ताजे रक्त वापरते जाते.

बस्ति विधी कीरीत असताना व्यवहारात अनेक वेळा बदल केले जातात. स्नेहबस्तिसारखे अशीच व्यापारात शरीरात बस्ति आही काळ टिकून राहावे अशी अपेक्षा असते. ज्या बस्तिमध्ये मांसस्य दूध, तुप यांसारख्या इत्यांचा प्रमुख्याने वापर होते, त्यामध्ये ही दृव्ये परत न येता श्वारात शोषणी जावीत अशी अपेक्षा असते. अशा वेळी बस्तिप्रयोग करताना यासाठीचे वेळी पद्धत अवतांतिली जाते.

यासाठी बस्तिद्रव्य एका सलाईनच्या बाटलोत भरलन त्या सलाईन अंपरेटसच्या साहाय्याने बस्ति दिला जातो. याच्या रबी नळीस पुढे एक केंथेटर जोडून, तो केंथेटर ८ ते १० इंच आत गुदत सारला जातो. बस्तिद्रव्य हल्लूहल्लू, खेंब येब गुदामध्ये जाईल अशी योजना केली जाते. बस्तिद्रव्य आगारी शेंडे व हल्लूहल्लू गुदात व पक्वाण्याशयात वरपर्यंत जात असल्याने ते तेथे शोषिले जाते. बस्ति प्रत्यागम व्यावा अशी येथे अपेक्षा असतच नाही. बस्तिद्रव्य शोषेले जाऊनच ते येथे अशा वेळी कार्यकारी होत असते. अनेक प्रकारच्या वातव्याधीमध्ये- विशेषतः ज्या वातव्याधीत कर्मद्रियहाती होते अशा प्रवक्ष्यानुभव आहे. आधारजन्य विकलांगात आली असताना मांसाधूतात बलप्रद असा प्रवक्ष्यानुभव आहे. आधारजन्य विकलांगात आली असताना मांसाधूतात बलप्रद तरणाच्या कारस्करासारख्या औषधी द्रव्यांच्या जोडीला या प्रकारचा राजयापनबस्ति प्रयोग केल्याने असाध्य गणले गेलेले व्याधीही बरे- अगदी चांगले बरे झालेले आढळते. या अनुभवानुभव राजयापन बस्तिप्रयोगामध्ये अश्वगंधा, शतावरी, गस्ना, एडमूळ, बता यांच्या कवायाबोगर दूध, मांसरस व तुप यांची योजना केली जाते व त्याचा वरील पद्धतीने सलाईन अंपरेटसच्या साहाय्याने हल्लूहल्लू बस्ति दिला जातो.

बस्तिप्रयोग करताना बराच वेळ लागतो व त्या कालावधीत बस्तिद्रव्य गर बस्ति दिला ते कोमट राहावे यासाठी वारंवार बस्तिद्रव्य गरम कलन यावे लागते. गर बस्ति दिला

गेल्यास अनेक उपद्रव संभवतात. शिवाय गर द्रव्यांतील तूप गोटून रबरी ट्यूबमध्ये अडकण्याचाही संभव असतो. एवढी महत्वाची काळजी घेतली तर अन्यथा हा उपक्रम अगदी सोपा व विनाउपद्रव असा आहे.

आपण बरितचे कार्यक्रम, त्याचे श्रेष्ठत्व, प्रकार, बरितविधी त्याच्या प्रमाणादृत उपत्र होणारे व्यापद व त्याची चिकित्सा यांचा विस्ताराने विचार केलेला असून खेरे पाहता बरित प्रकरण याप्रकारे पूर्ण होते, परंतु गंधकारांनी बरितप्रकरणामध्येच उत्तर बरितचाही समावेश केलेला दिसतो. म्हणून त्या प्रकारचाही विचार यापुढे करू.

उत्तरबरित

‘उत्तरमार्गे दीयालानव्या किंवा श्रेष्ठगुणतया उत्तरबरिति: १’

‘बरिती रोगेसु नाराणा योनिग्राभाशियेषु च /
द्वित्रास्थायनयुद्देश्ये विद्युग्माबरितिस्तुतरम् ॥’ - च. सि. १/५४ चक्रपाणी टीका

उत्तरबरित ही एक पारिभाषिक संज्ञा आहे. (पुरुषांच्या मूत्रमार्गात आणि वियांमध्ये खणजेच मूत्र वा योनी व ग्राहशिवात दिला जाणणाऱ्या बरित तो उत्तरबरित होय.) उत्तरमार्गात म्हणतात. चरकाचार्यांनी याच अर्थाने उत्तरबरित हा शब्द वापरलून मूत्रकूच्छदी मूत्रमार्गातील व्याधीताठी याचा प्रयोग संगितलेला आहे, परंतु याचवरेवर चरकानी उत्तरबरित या नवाने अन्य काही कल्यानाही मांडलेली दिसते. चरकामध्ये सिद्धिक्षानानाच्या बाराच्या जाणाच्या बरितचे वर्णन नसून युद्देवाटे जाणान्या काही विशिष्ट बरितचेच वर्ण मिळते. उत्तरबरित म्हणजेच श्रेष्ठबरित असा अर्थ कल्पून येथे हे प्रकार दिलेले आहेत हे चक्रपाणिंच्या टीकेवरून स्पष्ट होते.

चरकानी याप्रकारे जरी दोन अगदी विभिन्न अर्थांनी हा शब्द वापरला असला तरी अन्य शाब्दकारांनी भाव उत्तरबरित म्हणजेच उत्तरमार्गात म्हणजेच भूत वा योनिग्राभात दिला जाणाऱ्या बरित हाच अर्थ माझेस्ता अमावे-व याच अर्थाने या प्रकणातही उत्तरबरित या शब्दाची योजना केलेली आहे.

उत्तरबरितचा विचार करताना पुरुष रुग्णांमध्ये मूत्रमार्गार्दून दिला जाणारा, वियांमध्ये योंचा स्वतंत्रपणे विचार करणे आवश्यक आहे.

असे दोन भाग असलात.

अ) **उत्तरबरिति** – उत्तर बरितनेवाच वापर विशेषत्वाने केला जातो व पुष्ट ही संज्ञा

जासाठी अनेक देळा वापरली जाणारी संज्ञा असल्यानेच उत्तरबरितनेवा पुष्टनेत्र असे म्हटले जात असावे. परंतु या डिकणी एक गोष्ट स्पष्ट करणे आवश्यक वाटते व ती म्हणजे पुष्टनेत्र हा शब्दप्रयोग केवळ वियांमध्ये दिल्या जणांन्या बरितप्रकरामध्येच वापरला जातो असे मत नव्हे. सर्वत्र, आदी पुरुषांमध्ये वापरवयाच्या उत्तरबरितसाठी वापरल्या जाणान्या बरितनेवासही पुष्टनेत्र हीच संज्ञा वापरली जाते.

पुरुषांमध्ये वापरवयाच्या उत्तर बरितनेवाची लांबी १२ अंगुल एवढी असावी असे चरकाचार्यांनी सुचिविलेले आहे. सुश्रुतानी याची लांबी १४ अंगुले एवढी सांगितलेली आहे. नेवाचा आकार जाईच्या किंवा कण्हेहीच्या फुलांच्या देतप्रमाणे वृत्ताकार असावा. गोपुच्छप्रमाणे मुळवकडील भाग थोडासा रुद व असभाग निमुळता होत गेलेला असावा. याचे छिद्र मेहरीचा दाणा जाऊ शकेल इतके असावे. या बरितनेवास केवळ दोनच कर्णिका असलात. एक मुळवकडील बाजूस असून बरितप्रकट बांधकारीकैपर्यंतचा भाग पडते, तर दुसरी नेत्रांच्या मध्यभागी असते. बरितनेवाचा मध्यकारीकैपर्यंतचा भाग मेढात धालावा म्हणजेच ६ किंवा ७ अंगुल प्रमाणात हे बरितनेवे मेढात प्रवेशित होईल. शारणांनी ४, ५, ६ वा ७ अंगुल प्रणाणात हे नेव मेढात धालावे आणि रुणाच्या देहयशीवरून हे उत्तरवाचे असे म्हटलेले आहे. बरितनेवाचे मान आणि प्रणिधान मेढाचे आकारावर अवलंबून ठेवावे असे एकीया मत सुश्रुतानी दिलेले आहे.

स्थियांमध्ये एक मूत्रमार्गातील वापरवयाच्या उत्तरबरितनेवाची लांबी जास्त लांबी जास्तीत जास्त लांबावा म्हणजेच ६ किंवा ७ अंगुल प्रमाणात हे नेव मेढात धालावे आणि रुणाच्या देहयशीवरून हे उत्तरवाचे असे म्हटलेले आहे. बरितनेवाचे मान आणि प्रणिधान मेढाचे आकारावर अवलंबून ठेवावे असे एकीया मत सुश्रुतानी दिलेले आहे.

१० अंगुल असावा. याची जाडी मूत्रमार्गांच्या परिधाइतकी असून, छिद्र मुणाचा दाणा जाऊ शकेल इतके असावे. मूत्रमार्गामध्ये केवळ २ अंगुल इतकेच बरितनेव आत सरावे. लहान मुलीमध्ये १ अंगुल प्रमाणात बरितनेव युक्तमार्गात आत घालावे.

ब) **उत्तरबरित पुटक** – निरुल्हादी बरितच्या अपेक्षेन उत्तरबरितमध्ये बरितप्रकट्याची मात्रा फारच कमी असल्याने बरितप्रकट हा छोटासा असागे अपेक्षित असते. हा बरितप्रकट शेळी, मेंदी, किंवा डुक्काचे बरित (मूत्राशय) यापासून बनविलेला असतो किंवा कोणत्याही पक्षाच्या गळव्याजवलील काठदै वा अन्य कोणतेही मठ काठडे यापासून हा बरितप्रकट बनवितात.

बरितद्रव्याचे प्रमाण

पुरुषांमध्ये मूत्रमार्गातील उत्तरबरितनेवाचे प्रमाण चरकानी अर्धा पल म्हणजेच २ तोळे असे सांगितलेले आहे. वापरातनीही शुक्रितमात्रा म्हणजे २ तोळे हेच प्रमाण चरित्याचे (४ तोळे) सांगून ही सर्वांगीक मात्रा आहे व ही मात्रा २५ वर्षे वयाच्या द्रव्याचे प्रकूप्त्याचे (४ तोळे) सांगून ही सांगितलेले आहे. सुश्रुतानी उत्तरबरितनेवाची वापरवयाच्या द्रव्याचे प्रमाण एक लांगासाठी वापरावी असे सांगितलेले आहे. पहिल्या वर्षी ११६ तोळा स्नेह धावा व पुढे दरवर्षी ११६ तोळा वाडवित जावे असे २५ वर्षेपर्यंत करावे व त्यापुढे ४ तोळे ही मात्रा

कारण ठेवावी असे याचे स्पष्टीकरण डल्हणानी केलेले आहे. पुरुषांमध्ये क्वाथाने उत्तरबस्ति निरुद्ध घावयाचा असेल तर द्रव्याचे प्रमाण १ प्रसूत (८ तोळे) असावे असेही सुश्रूतानी सांगितलेले आहे.

बियांमध्ये मूत्रमार्गासाठी घावयाच्या उत्तरबस्तिमध्ये स्नेहाची मत्रा एक प्रसूत असावी तर क्वाथाची २ प्रसूत इतकी. १२ वर्षपिक्झा लहान वयाच्या मुलीमध्ये केवळ १ प्रसूत मात्रा क्वाथाची असावी.

बियांमध्ये योनिमार्ग व गर्भाशयासाठी घावयाच्या उत्तरबस्तिसाठी १ प्रसूत इतक्मा प्रमाणात स्नेह व २ प्रसूत प्रमाणात क्वाथ वापरावा.

उत्तरबस्ति विधी

पूर्वकर्म

अ) आगुर परीक्षा – उत्तरबस्ति हासुद्धा स्नेह व निरुद्ध या दोन प्रकारचा असते. त्वापैकी कोणास कोणता बस्त घाव याचा विनियोग प्रथमतः केंद्रे आवश्यक आहे. बिया व पुरुष या दोन्हीमध्येही मूत्राशयात रोगासाठी उत्तरबस्ति दिला जातो. चरकानी १३ प्रकारच्या मूत्ररोगात उत्तरबस्ति घाव असे म्हटले आहे. मूत्राकौसार, मूत्रजटर, मूत्रकूच्छ, मूत्रोत्संग, संक्षय, मूत्रातीत, अच्छीला, चातवस्ति, उष्णवात, वातकुडलिका, प्रथी, विडविषात, बस्तकुडल हे ते १३ व्याधी होते. वरील रोगांप्रमाणेच मूत्रशर्करा, मूत्राशमरी, बस्तशूल, वक्षणशूल, मेहनशूल यांमध्येही अवस्थानुसार उत्तरबस्ति दिला जातो.

पुरुषांमध्ये शुक्रदोष, क्लैव्या, घजभंग यांमध्ये उत्तरबस्ति लाभदायक ठरतो. बियांमध्ये गर्भाशय तथा योनी गोणांसाठी उत्तरबस्तिचा उपयोग होतो. योनिप्रश्ना, रजोदोष, योनिदोष, योनिशूल, तीव्र योनिव्यापद्, असुखद, अनातिव (पुण्यनाश), अकालरज-प्रवृत्ती, अपरद्वारा गर्भान्तरोध, वंध्यात्म हे यातील काही महत्वाचे रोग.

ब) आगुरसिद्धता – उत्तरबस्ति देण्यापूर्वी रुणास दूध आणि तुमाबरोबर यवाच्या घावी किंवा मांसरसयुक्त भोजन घावे. बस्त देण्यापूर्वी मलमूत्रविसर्जन करण्यास सांगात अभ्यंग करावे. विशेषतः श्रोणी, स्फिक्ष, कटी, पार्श्व, योनी, वक्षण या ठिकाणी अभ्यंग करावे व नंतरच बस्तप्रयोग करावा.

बियांमध्ये गर्भाशयात रोगांसाठी उत्तरबस्ति घावयाचा असल्यास तो कठुकालामध्येच घावा. रजोदर्शनानंतरच्या १६ दिवसांचा काल म्हणजेच क्रिटुकाल होय. या कालात गर्भाशयमुख विकसित असल्याने बस्तिप्रदव्य गर्भाशयात सरलतेने प्रवेश करू शकते. योनिरोगांसाठी उत्तरबस्ति घावयाचा असेल तर मात्र तो कथंही दिला तरी चालतो.

प्रयानकर्म

पुरुषांमध्ये गुडच्याइतक्या उंचीच्या आसानावर बसवून तैल वा घृताने अभ्यंग

करावे. मेढाचे अग्रभागी स्नेह लावून प्रथमतः एक मूत्रशलाका (Bladder Sound) मूत्रमार्गात प्रविष्ट करून मूत्रमार्गाची परीक्षा करावी. यामुळे जर मार्गावरोध असेलच तर तो दूर होतो. त्वानंतर बस्तिनेत्र शिवणीच्या समांतर हळ्ळूहळ्ळू आत सारावा. खर केंथेटरचाही उपयोग बस्तिनेत्रे ऐवजी करता येतो. नेत्र बस्तिपर्यंत पोहोचल्यावर प्रथमतः मूत्रानिर्हरण करावे व त्यानंतर बस्तिनेत्र बस्तिपुटकास जोडून किंवा सीरिजला जोडून मुख्योषा असे बस्तिप्रदव्य मूत्राशयात भरावे. बस्तिप्रदव्य मूत्राशयात गेल्यानंतर बस्तिनेत्र हळ्ळूवारागो बाहेर काढावे.

बियांमध्ये उत्तरबस्तिचा प्रयोग करताना रुणेस टेबलावर उताणे निजण्यास सांगावे. गुडच्यापाशी पाय वाकवून ते बाजूस पसराविषयस सांगावे. मूत्रमार्गात उत्तरबस्ति घावयाचा असल्यास मूत्रशलाकेच्या साहाय्याने मार्गाप्रीक्षण करून मग्न बस्त घावा. गर्भाशयात केंथेटर घालून मात्र बस्त घावा. Uterine Canula चा यासाठी चांगला उपयोग करून घेता येतो.

उत्तरबस्तिसाठी स्नेहद्रव्य वापरेल तर मात्र ते लवक्कर परत येते. बस्त लोग्च परत आला तर तो सम्प्रदत बस्त समजावा. याप्रकारे लांगोपाठ २ किंवा ३ बस्त देता येतात.

उत्तरबस्तिसाठी स्नेहद्रव्य वापरेल तर मात्र ते लवक्कर परत येत नाही. स्नेहबस्तिप्रमाणेच स्नेह आत राहून कार्यकारी होतो. गर्भाशयात दिलेल्या स्नेहाचा काही भाग लोग्च परत येतो. पण बहुतांश आतच राहतो व कालांतराने बाहेर पडतो.

पश्चातकर्म

उत्तरबस्तिसाठी वापरलेल्या बस्तिप्रदव्याचे प्रत्यागम न झाल्यास १२ तास किंवा जास्तीत-जास्त २४ तास वाट पाहून जर तेवढ्या वेळात बस्तिप्रदव्य परत आले नाही, तर प्रत्यागमासाठी वेगाळी चिकित्सा करावी. यासाठी स्थानिक अभ्यंग आणि मूडुस्वेद करावा. बस्तिप्रत्यागम घावा यासाठी पिपल्यादी वर्तीचा वर्तीचा उपयोग केला जातो. सामान्यात: वरील प्रकारच्या वर्ती या गुदाभागी घावल्या जातात. गुदात निर्माण झालेल्या शोभाने अपगांची प्रवृत्ती होऊन उत्तरबस्तिचेही प्रत्यागम होत असते. गुदवर्तीचा उपयोग न झाल्यास मूत्रमार्गात वा गर्भाशयात वर्तीचा प्रयोग करावा, एण्यामुळे फार वेदना उत्पन्न होतात. म्हणूनच वर्तीचा मूत्रमार्गात प्रयोग करण्यापेक्षा केंथेटर घालून बस्तिप्रदव्य बाहेर काढणे हा यावरील उत्तम व्यावहारिक मार्ग होय. बस्तिप्रत्यागम झाल्यानंतर रुणास, दुग्ध, यूष अथवा मांसरसयुक्त भोजन घावे.

नस्यालाच शिरोविरेचन, नस्तःप्रच्छदन, नस्तकर्म, नावन इत्यादी पर्यायी शब्द वापरले जातात. वास्तविक पाहता हे संपूर्ण नस्योपक्रमांचे पर्याय नक्हेत, तर ही नस्याच्या एकेका प्रकारांची घोटक अशी नावे आहेत. नस्यप्रकारासाठी हे पर्याय योजणे अधिक सयुविक ठेवले हे पुढे स्पष्ट होईलच. असे असले तरी पूर्वीच्या गंथनिर्मितीच्या वेळी परिभाषा निश्चिती केलेली नस्लाच्याने असो वा अन्य कारणाने असो हे सर्व शब्द सरकर्ट नस्याला पर्यायी म्हणून काही ठिकाणी वापरलेले आडळतात हे मात्र खरे.

नस्य

वमन, विरेचन, बर्स्त यापाणेच शोऱ्हेनेपचारमधील आणखी एक महत्वाचा उपक्रम नस्य होय. या उपक्रमाचा विचार मात्र वमनादी उपक्रमापेक्षा अगदी निराळ्याच दृष्टिकोनानून केलेला आहे असे दिसते. वमन, विरेचन व बर्स्त हे अनुक्रमे कफ, पित व वायु या दोषांचा प्रकोप दूर करण्यासाठी उपयुक्त असणारे शोधनप्रक्रम आहेत, हे आणण पाहिलेले आहे. नस्यामध्ये मात्र असा दोषविचार केलेला नस्तू, त्थानवैगुण्याचा विचार या ठिकाणी महत्वाचा आहे. दोष कोणताही असो जर विकृति कर्वजुगतप्रदेशी असेल तर नस्याचा प्रयोग उपयुक्त ठरतो व म्हणूनच वाभटानी
'कर्वजुगतिकारेषु विशेषाक्तस्याभिष्ठते ।'

नसा हि शिरसो द्वारं तेन तद व्याधं हन्ति तान् ॥' - अ. ह. सू. २०/१२
 असे म्हलेले आहे.

नस्य हे जसे दोषशोधनासाठी वापरले जाते तद्वत्त्व ते शमन व बृहणासाठीही वापरले जाते. या प्रकारामध्ये म्हणूनच नस्याचे विवेचन करताना केवळ शोधनप्रक्रमासाठी आवश्यक असणाऱ्या नस्यप्रकारांचा विचार न करता नस्य कमाविषयी उपलब्ध असणारी सर्वच माहिती घ्यावयाची आहे.

व्याख्या

'ओषधमेष्यासिद्धेवा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यम्' - सु. चि. ४०/१८
'नासायां भ्रवं नस्यम् ।' - अ. ह. सू. २०/३ टीका
'नस्य तद कर्षते श्रीरनसाश्राहं यदीष्यम् ।' - भा. प्र. पू. खं.
 नावकात औषध टाकून केला जाणाऱ्या उपक्रम तो नस्योपक्रम होय. शोधन चिकित्सेमध्ये उत्कलाई झालेल्या दोषांना जवळच्या मागानि शरीराबोहेर काढून टाकले जाते. कर्वजुगतप्रदेशात घ्यणजेच शिरःप्रदेशी दोष असताना त्याना काढून टाकण्याचा जवळच्या मार्ग म्हणजे नासाद्वार होय. नाकावाटे शरीरात घातले जाणारे औषधी द्रव्य उत्कलाई अनुसार यथायोग्य औषधांनी सिद्ध केलेले स्नेह, कल्क, कवाय, मधु, सैधेव, आसव, चूपं यांच्या साहाय्याने विरेचन नस्य केले जाते.

विरेचन नस्यामध्ये शिरःप्रदेशातील उत्कलाई दोष जवळच्या उत्कलेश दोष जवळच्या विरेचन नस्यामुळे शिरःप्रदेशातील दोषांचा उत्कलेश होऊन ते दोष जवळच्या मागानि म्हणजेच नाकावाटे बाहेर काढले जातात. याचासाठी विरेचन नस्य हे प्रामुख्याने केलेले आहे.

नस्य प्रकार

नस्याचे प्रकार प्रश्नकारांनी अनेक वेगवेगळ्या दृष्टिकोनानून केलेले आडळतात. यापैकी वाभटानी केलेले कार्यक्रम अधिक सयुविक आहे असे वाटते. म्हणूनच वाभटानी केलेल्या कर्माकरणाचा विचार प्रथमतः कल्पन नंतर इतर शास्त्रकांची मते विचारात घेणे इट ठरेल.

वाभटानी सापितलेते नस्य प्रकार-
 आहेत. **'विरेचनं बृहणं च शमनं च विद्यापि तत् ।'** - अ. ह. सू. २०/२
 विरेचन, बृहण व शमन हे नस्याचे तीन प्रकार आहेत. हे नस्य प्रकार त्याच्या कार्मकेत्या विचार कल्पन केलेले आहेत हे स्पष्ट आहे. विरेचन नस्यामुळे शिरःप्रदेशातील दोष उत्कलाई होऊन नाकावाटे बाहेर काढले जातात. बृहण नस्यामुळे भातूचे पोषण होते व त्यामुळेच धातुक्षयजुगत रोगांसाठी निर्भाग होणाऱ्या कर्वजुगत रोगांसाठी या प्रकारचा उपयोग होतो. शमन नस्य हे कर्वजुगत रोगांमध्ये वाढलेल्या दोषांच्या शमनासाठी उपयुक्त ठरते.

विरेचन नस्य

'विरेचनं बृहणं च शमनं च विद्यापि तत् ।' - अ. ह. सू. २०/३
'शिरोविरेचनं इत्येषाणाभिव्यातातुकण्ठशिरसामरेचक्षिरात्मिक्षु विकारेषु दध्याविभेदक्षमिप्रतिशयायाप्रसारगांधाज्ञानेष्व ओर्ध्वजुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्वयेष्टत् सिद्धेन वा स्नेहेनेते ।' - मु. चि. ४०/१९
 विरेचन नस्यालाच शिरोविरेचन असा पर्यायी शब्द वापरला जातो. त्या-त्या दोषांच्या अनुसार यथायोग्य औषधांनी सिद्ध केलेले स्नेह, कल्क, कवाय, मधु, सैधेव, आसव, चूपं यांच्या साहाय्याने विरेचन नस्य केले जाते.

विरेचन नस्यामध्ये शिरःप्रदेशातील उत्कलाई दोष जवळच्या उत्कलेश होऊन ते दोष जवळच्या अनेक रोगहेतू हे नासाद्वारे उत्कलाई दोषांचा उत्कलेश होऊन ते दोष जवळच्या हेही तितकेच खो आहे. याचासाठी 'नसा हि शिरसो द्वारं' असे वर्णन शास्त्रकांनी केलेले आहे.

कफप्रधान शिरोगेलासी वापरणे इष्ट उत्तरे. शिःशूल, शिरोगौरु, अभिष्यंद, गतप्रदेशातील सर्व व्याधी, शोफ, गलगांड, कुमी, प्रशी, कुष्ठ, अप्रसार, पीनस इत्यादी रोगामध्ये हा नस्प्रकार उपयुक्त उत्तरे. शिरोविरेचन नस्य कफाने व्याप्त ताझे, कंठ व शिर असताना तसेच अरुची, शिरोगौरु, शूल, पीनस, अर्थावदेभक, कुमी, प्रतिरथ्य, अप्सार, गंधशान (वास न येणे) व अन्य ऊर्ध्वजुगातरोगामध्ये उपयुक्त आहे असे मुशुताचार्य म्हणतात.

विरेचनस्य कोणास देक नवे

‘आशिगोविरेचनार्थ अजीणिर्मुक्तमक्तपातल्लोहस्वातोवगात्राकामात्मातशिराःस्नातुकामःक्षुर्ज्ञाप्राशमात्मतमूर्च्छितशस्त्राल्लट्डहतव्यवायव्यायामापानकलातनवज्जरशोकापिताविरिक्तानुवासितगिरिणीनवप्रतिशयायात् अनुद्गुदिते चेति ।’

- सु. वि. २/१९

‘नस्येन परिहर्तव्यो भुक्तवानप्यार्थितेऽत्यर्थलुण्ठप्रतिशयायो गार्भणी पीतन्नेहोदकमध्येऽजीणी दत्तबसिः कृद्वा गर्वत्स्त्रिषितः शोकाभिशूतः शान्ते बालो वृद्धो वेगवावरोद्यितः शिःस्नातुकामश्चेति ।’ - सु. वि. ४०/३२

अजीणी, पुक्तमध्यक्त, स्नेहपान, जलपान तथा भृष्टपान ज्यांनी केलेले आहे असा व्यक्ती, स्नान केलेले वा सानुकाम, शुष्ठा, तृष्णा यांनी पीडित, मदमत, मूर्च्छित, शाबदंडादिने अधिघात झालेले, मैयुन, व्यायाम वामुळे शकलेले, नवज्वरी, शोकाभित्तप, विरेचन वा अनुवासन बास्ति दिलेले, गर्भिणी, नवप्रतिशयाय या रोगामध्ये तसेच उर्दित असताना विरेचन नस्याचा उपयोग करू नये.

वरील सर्व अवस्थांमध्ये विरेचन नस्य वापरल्यास त्यामुळे अनेक प्रकारचे व्याप्त उत्पन्न होत असतात. जसे अजीणी आणि भोजनोत्तर काल यामध्ये कफाचा प्रकोप असतो. त्यामुळे या काळात नस्य केल्यास प्रकृष्टित झालेल्या कफाच्या उत्कलेशामुळे ऊर्ध्वजुगृत झालेला अवरोध होऊन कास, श्वास, छद्दि, प्रतिशयाय यांतराखे रोग उत्पन्न होतात. ज्यांनी स्नेहपान, अतिरिक्त प्रमाणात जलपान वा भृष्टपान केलेले आहे त्यांना नस्य दिल्यास नासा आणि गलप्रदेशी लाव सुरु होते. डोळ्यांतील लाव वाढतो व तिमिर आणि शिरोगेला उत्पन्न होऊ शकतात. स्नानानंतर नस्यकर्म केल्यास किंवा नस्यानंतर लोगच डोळ्यातरुन स्नान केल्यास प्रतिशयाय होतो. शुभापीडित व्यक्तीमध्ये शोषण नस्याने वातप्रकोप होतो तर तृष्णागीडितमध्ये या उपक्रमाने तोडला कोरड पडते व तृष्णेचे प्रमाण आधिकच वाढते. प्रमाणे यक्तल्यानंतर नस्य केल्याने सर्वां वेदना उत्पन्न होतात. मदमत किंवा मूर्च्छेने पीडित रुणामध्ये नस्यामुळे संज्ञाप्रसा होऊन मानसोपणात होते. शूल, दंडादीने अशिघात झाल्यानंतर नस्य केल्यास तीव्ररुजा उत्पन्न होते. मैयुन, व्यायाम आदीने यक्तलेल्या व्यक्तीमध्ये विरेचन नस्याचा प्रयोग केल्यास शिर, नेच, उर तथा स्कंध प्रदेशी पीडा उत्पन्न होते. नवज्वर, शोकाभित्त यांमध्ये

केलेल्या नस्यामुळे तिमिर उत्पन्न होते आणि ज्वरवेगाही वाढतो. विरेचनानंतर केलेल्या नस्यामुळे वातप्रकोप होजेन ईंद्रियोपवात होतो. अनुवासन बास्तनंतर हा उपक्रम केल्यास कफप्रकोप होजेन शिःप्रदेशी गौरव, केंद्र आणि कुमी उत्पन्न होतात. गर्भिणी अवस्थेत नस्य केल्यास गर्भविकृति निमिण होते व त्यामुळे गर्भवालकाचे डोळ्यामध्ये चकणेपणा, हस्तविकृती, पश्चात वा पंगुता येते. नवप्रतिशयायामध्ये नस्य केल्यास रोगवृद्धी होते. होग्य वेळी, योग्य प्रकारचे नस्य न केल्यास किंवा दुर्दित असताना नस्य दिले गेल्यास शीत दोष, पूनिनस्य आणि अनेक प्रकारचे शिरोगेल संभवतात.

‘बृहणनस्य- यालाच तरणिनस्य असेही म्हटले उत्पन्न होणाऱ्या अनेकविध ऊर्ध्वजुगत रोगांसाठी हे नस्य उपयुक्त उत्पन्न होते. धृत्युख्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या वातप्रकोप या नस्याने कमी होतो. या नस्यामुळे शिःस्न घातून्हून वोषण होते व त्यामुळेच वातप्रकोप कमी होत असतो.

‘बृहणनस्य- यालाच तरणिनस्य असेही म्हटले जाते. धृत्युख्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या अनेकविध ऊर्ध्वजुगत रोगांसाठी हे नस्य उपयुक्त उत्पन्न होते. धृत्युख्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या वातप्रकोप या नस्याने कमी होतो. या नस्यामुळे शिःस्न घातून्हून वोषण होते व त्यामुळेच वातप्रकोप कमी होत असतो.

‘बृहणनस्य- वातजे शूले सूर्यवर्तने स्वरक्षये ।’

‘नासाऽस्त्वशोषे वातसंगे कृच्छुबोद्येववाहुके ।’ - अ. ह. सु. २०/४

वातजे शिरोगेल, शिःकंत, अर्तित, वातजे शिःशूल, सूर्यवर्तक, स्वरक्षय, नासाशोष, वाक्संग, आवबाहुक वरीं रोगामध्ये या बृहण नस्याचा वापर करणे इष्ट उत्तरे.

जांगत प्राणयांचा मासरस, त्यांचे रस्त, साळवैचा डिंक, शृत वर्गेच्या साहाय्याने बृहण नस्य दिले जाते.

शमन नस्य

‘शमनं गीलिकल्यांकेशदोषाक्षिराणिषु ।’ - अ. ह. सु. २०/४

ऊर्ध्वजुगृत प्रदेशी वाढलेल्या दोषांच्या शमनासाठी हा नस्यप्रकार उपयुक्त उत्पन्न होते. जेळा विरेचन नस्य देणे निषिद्ध असते असा सर्व ऊर्ध्वजुगृत रोगामध्ये हा नस्यप्रकार कृत्याज्ञातो. रक्तपितादी रोगामध्ये विशेषकल्प या शमन नस्याची उपयुक्तता जणवते. नीलिका, व्यंग, केशदोष, अधिराजी (डोळे लाल होणे) आदी रोगांसाठी हे शमन नस्य उपयोगी पडते.

पूवोक्त पदर्थ, दूध, सिद्धजल यांच्या साहाय्याने शमन नस्याचा प्रयोग केला जातो.

(आतपर्यंत नस्याचा कार्मुकतेनसार केल्या जाणाऱ्या प्रकारांचा विचार केल्यानंतर आता आणखी एका वेगळ्या दृष्टिक्षणातून वाम्पटाचाचानोच केलेल्या वर्गीकरणाचा विचार करू. वाम्पटानी हे प्रकार नस्यांसाठी जे द्रव्य वापरले जाते, ज्या प्रकारे वापरले जाते त्या द्रव्यानुसार केलेले आहेत.)

१) नावन २) अचारीडक ३) प्रमग्न, हे ते तीन नस्य प्रकार होत. नावनामध्ये सेहोचा उपयोग नस्य द्रव्य म्हणून केला जातो. अचारीडकामध्ये स्नेह मोडून इतर द्रव्यपदार्थांच्या साहाय्याने (दूध, मासरस, स्वरस, व्याय इ.) नस्यकर्म केले जाते. ज्या

नस्यामध्ये चूर्णाचा उपयोग नस्यासाठी करतात ते प्रथमन नस्य होय. याप्रमाणे येथे द्रव्य कशा स्वरूपात वापरते जाते याकरून हे प्रकार केलेले आहेत हे स्पष्ट होते.

नावननस्य— हे एक सेहननस्य आहे. खण्डजेच यामध्ये केवळ स्नेह वा सिद्ध सेहाचा उपयोग नस्यासाठी केला जातो. जे द्रव्य स्नेह सिद्ध करण्यासाठी वापरले जाते, त्यापुसार नावनाचे शोधन, शमन वा बुंहणाचे कार्य घडत असते. उदाहरणच पाहावाचे ज्ञाल्यास असे म्हणता येईल की, वचातैलाने शोधन वा विरेचन, अणुतैलाने शमन तर बलातैलाने बुंहणाचे कार्य घडेल. निराळ्या शब्दांत सांगावाचे ज्ञाल्यास, नावननस्य हे शोधन, शमन व बुंहण या तिन्ही प्रकारचे असू शकते. यारेकी ऊ नावनाने बुंहण घडते त्यालाच सुश्रुतानी ‘नस्य’ असा पर्याय वापरलेला आहे. सुश्रुताचार्य म्हणतात-

तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यांशिरसां गीवावस्तुंशोरसांच बलतजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं
वा स्नेहो विष्येत तस्मिन् वैशेषिको नस्याव्यः । — सु. चि. ४०/१८
ग्रीवा, संकष व उत्प्रदेशाला बल देण्यासाठी, दूरी चांगली राहावी यासाठी जे स्नेहनस्य देण्यात त्यालाच ‘नस्य’ घटले जाते हे येथे स्पष्ट केलेले आहे.
नावननस्याचे सेहाच्या प्रमाणावरून दोन प्रकार केले जातात— १. पर्श आणि २. प्रतिमर्श. मर्शामध्ये सेहाची मात्रा अधिक असते, तर प्रतिमर्शामध्ये ही मात्रा अत्यध्य असते. या विषयांचे अधिक विवेचन याच प्रकरणात पुढे केलेले आहे.

अवपीडकनस्य—

तस्य च तंत्रांतरे-विषातादिनां संज्ञाप्रबोधनत्वेन रक्तपितादीनां संभन्नत्वेन द्वैविष्यम् । तथा च विदेहः— ‘विषाभियातसंन्यासपूच्छमिहपतंत्रके मदाय-स्मारकामातिचित्कोषभयादिषु ॥ मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलवेतसाम् । संज्ञाप्रबोधेत्वशमगमीडं प्रयोजयेत् ॥ शिरोविरेचनस्तपदिष्टुक्षुकाळ्यं तद् विरेचनम् । क्षोद्रादिकलक्षिप्तिष्ठ संत्वनं त्वपरीडनम् ॥ इति ॥’— सु. चि. ४०/३० डल्हण टीका ओषधांचा कल्क पिढून त्याहून निधानाच्या रसात जेक्का नस्य केले जाते, तेव्हा त्यास ‘अवपीडक’ नस्य असे म्हणतात असे वाभ्याचार्यांनी म्हटलेले आहे, पण प्रत्येक वेळी कल्कातून च रस घेतला पाहिजे असे मात्र नव्हे. स्नेह सोडून अन्य कोणत्याही द्रव द्रव्याने केले जाणारे नस्य म्हणजे अवपीडक होय. अवपीडक नस्य हे संभन्न आणि शोधन असे दोन प्रकारचे असते. सुश्रुतानी अवपीडक नस्य हा विरेचन नस्याचा प्रकार म्हणून सांगिलेला असला तरी रक्तपित प्रकरणात त्यांनी शर्कराजल, इक्सुरस आदी द्रव्यांचाही स्पष्ट निर्देश केलेला आहे. चरक टीकाकार चाकणांदातानी

कशा स्वरूपात वापरते जाते याकरून हे प्रकार केलेले आहेत शकते हे स्पष्ट केलेले आहे.

विषपीडित, संन्यास, मूळज्ञ, मोह, अपतंत्रक, मद, अपस्मार, शिरोवेदना, क्रोधभयादी मानस अवस्थांमध्ये तसेच मनाची व्याकूळता असेल त्या वेळी अवपीडकाने शोधन प्रयोग करावा असे विदेहाने म्हटलेले आहे. स्तंभन अवपीडकाचा उपयोग रक्तपितामध्ये केला जातो, तर दुर्बल, कीण व्यक्तिमध्ये शमन केले जाते. स्तंभन व शमनतासाठी शर्कराजल, इक्सुरस, दृध्य, मांसरस, मधु इ. द्रव्यांचा अवपीडनासाठी उपयोग केला जातो. ४-६ व च विदू ही अवपीडवनस्याची हीन, मध्य व उत्तम मात्रा समजली जाते.

प्रथमन नस्य

‘ध्यानं विरेचनश्चूणां युञ्जातं मुख्याद्युना ।
संघंगुलद्विषुव्या नाड्या भेषजाभृथा ॥
स हि शूरितरं दोषं वृण्णलादपकर्षते ॥’— अ. ह. सू. २०/८
‘...कार्यः प्रथागतनस्य च ।
‘वेतोविकारकुमिविषाधिप्रयानां चूर्णं प्रथयेत् ।’— च. सि. ६/१०७
‘अत्राह विदेहः ‘नाडी घडुंगलायामा द्विपुखीं च तथा धमेत् । वा बद्धं सूक्ष्मेणा वासमा’
‘मुच्चुटीमात्रमेषे प्रथमने विधिः । युक्तिप्रमाणं जिह्वेद् वा बद्धं सूक्ष्मेणा वासमा’
‘इति । तर्जन्यंगुलमात्राहां चूर्णं मुच्चुटीमात्रम् ।’— सु. चि. ४०/३१ डल्हण टीका
प्रथमन नस्यालाच ध्यापन असाही एक पर्याय आहे. प्रथमन म्हणजे फुंकणे.

प्रथमन नस्यामध्ये चूर्ण नाकामध्ये जोगाने फुंकले जाते. प्रथमनकरिता ६ अंगुले लांबीची नालिका घेऊन त्यात चूर्ण भरून, त्या नलिकेवे एक टोक नाकात घालून, दुसऱ्या टोकाने जोरात फुंकले जाते त्यामुळे चूर्ण नासारंग्रामाचे आतवर वेगाने जाते. सस्था या उपक्रमासाठी रबरी फुंगे जोडलेली व त्याच्या साहाय्याने ध्यापन करण्याची सोय असलेली येते उपलब्ध होऊ शकतात. या यंत्रामुळे प्रथमननाचे कार्य सुकरतेने करता येते.

प्रथमन हे केवळ शोधन नस्य आहे. त्यावै इतर प्रकार होऊच शकत नाहीत. विदेहाने प्रथमनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या चूणाची मात्रा ‘तीन मुच्चुटी’ इतकी असावी असे सांगिलेले आहे. तर्जनी आणि अंगठा याद्वारे एक वेळी जेवडे चूर्ण घेता येते ती मुच्चुटी होय. (मुच्चुटी = चिमूट)

विदेहने आणखीही एका प्रकारे प्रथमन सुचितो आहे. औषधी द्रव्यांचे सूक्ष्म चूर्ण

करून ते एका पातळ लिंगिरीत वस्त्रात बांधून त्याची पोडली करावी. ही पोडली नासाप्रदेशी नेझन वारंवार ती हुंगावी. यामुळे सूक्ष्मचूर्ण नासाप्रधात प्रवेश करते व अपेक्षित कार्य घडते. या प्रकाराने अपेक्षित लाभ होतोच, पण एका वेळी अधिक मात्रे द्रव्य नासारंध्रात जात नसल्याने कधीही अतियोग माव होत नाही.

प्रथमनासाठी सामान्यात: वचाचूर्ण, सातलाचूर्ण वा तत्सम तीक्ष्णा द्रव्यांचा उपयोग केला जातो.

नावन कोणास घावे?

नावननस्याचा प्रयोग अनेक रोगांमध्ये केला जातो.

‘तर तु देयं वाताभिमृते लिंगिरि दत्तकेशस्मशुभ्रगतदारुणकर्णशुतकर्ण-
लिंगेऽतीमिरस्वरेपथ्यतनासातरागास्यशोषवाहुकातजवलिपतिप्राङ्गीवादारुणग्रन्थे
वातयोतिकेमु मुखरोगेच्छन्येषु च वातपितहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ।’

- सु. चि. ४०/१८

वातज शिरोरोग, दंतपतन, केशातन, रसमथुरात, तीव्र कणिशूल, कानात आवाज योगे (कणिश्वेद), तिमिर, स्वरोपथात, नासारोग, मुखरोग, अवबाहुक, अकाली सर्वांगावर मुकुत्या पडणे, अकाली केस पिकणे, दारुण प्रबोध (झोपेन लवकर जाने न होणे नकिंता पापण्या उपडण्यास नास होणे), वातपितज मुखरोग या वा प्रकारल्या अन्य रोगांमध्येही वातपितज द्रव्यांनी सिद्ध स्नेहाचा नावनासाठी उपयोग केला जातो.

नावन कोणास देऊ नये?

‘... योजयेन तु न नावनम् ।

तोयमध्यारन्त्वेष्यीताना पातुमिच्छताम् ॥

शुक्तंभक्तनिशिरः स्नातनातुकामहुतासुजाम् ।

नवयोनस्वेवात्मसुतिकाभ्वातस्मिन्निः ॥

शुद्धनां दत्तबस्तीनं तथाऽनार्तवद्वृद्धिः ।

अन्यत्राऽत्यविकादव्याधे । ।’ - अ. ह. मु. २०/११ ते १३

अत्याधिक प्रमाणात जलपान वा मध्यपान केलेल्या व्यक्तीमध्ये, स्नेहपान केलेल्या व करू इच्छिणाच्यामध्ये, जेवणानंतर लोचे, डोक्यावरून स्नान केल्यानंतर वा स्नान करू इच्छिणाच्यामध्ये, रक्तमोक्षण केलेले वा करू इच्छिणाच्या व्यक्तीमध्ये, नवपीनस, वेग आले असताना, सूतिकेमध्ये, खास या रोगाने पीडित रुग्णांमध्ये, विरेचन वा बरितप्रयोग केल्यानंतर लोचे, दुर्दिन असताना ‘नावन नस्य’ देऊ नये.

वरील अवस्थांमध्ये नावन नस्य देऊ नये असा सर्वसामान्य नियम असता तरी, रुग्णास जर काही आत्मायिक रोगावस्था निमिण झाली तर त्याना अपवात म्हणून नावन करण्यास हरकत नाही हेच येथे ‘अन्यत्र आत्मविकादव्याधे:’ या शब्दांनी सूचित केलेले आहे.

नस्य कधी घावे— योग्य काल-

‘प्रातः गुलेभ्याणि प्रस्याद्वे गिरे सामग्रिशोभ्यते ।

स्वस्त्वते तु पूर्वान्ते शराळकातवस्ततयोः ॥

शीते मध्यांदिने ग्रीष्मे सायं वसासु सतये ॥

वाताभिमृते लिंगिरि हिम्मायामपतानके ॥

यन्यासाठं च स्वरभ्यं सायांप्रतादिनिदेने ।

एकाहातरमन्यत्र सप्लाहं च तदाचरेत् ॥’ - अ. ह. मु. २०/१४ ते १६

पितरोगिणाम् अपाराहे वातारोगिणाम् ।’ - सु. चि. ४०/२०

‘स्वस्त्वते तु शीते मध्यांदे शरादवसंतयोः पूर्वान्ते ग्रीष्मेऽपराहे वसास्वादित्यदश्मः ।

(कफविकारासाठी सकाळी, पितिविकारासाठी मध्याह्नकाळी आणि वातविकारासाठी असेल, तर शरद व वसंतहस्तमध्ये सकाळी, हेमंत व शिंशिरग्रामध्ये दुपारी, ग्रीष्माहस्तमध्ये सायंकाळी तर यावसाय्यामध्ये ऊन पहलेले असेल त्या दिवशी ते घावे.

वातज शिरोरोग, हिक्का, अपतानक, मन्याह, स्वरप्रसा या विकारावर दरोज सकाळी व सायंकाळी नस्य प्रयोग करावा.

इतर विकारावर एकदिवसाआड नस्य घावे. नस्य सातत्याने सात दिवसांपेशा इष्ट असते.

नस्य द्रव्याची योग्य मात्रा

नावन किंवा स्नेहनस्यासाठी वापरल्या जाणाच्या स्नेहाच्या परिणामावरून त्याचे दोन भेद संभवतात. मरण आणि ग्रतिमर्श. मशीमध्ये स्नेहाची मात्रा अधिक असते, तर ग्रतिमर्शामध्ये ही मात्रा अत्यल्प हणजेच केवळ २ विंदू इतकी असते.

‘तस्य प्रसापामध्येऽविद्यवः प्रदेशिनीर्वद्यव्याधिः सृताः प्रस्थाया मात्रा, द्वितीया शुक्तिः, शुतीया पाणिगुर्कितः, इत्येतास्तिळो मात्रा यथाबलं प्रयोज्यः ।’ - सु. चि. ४०/२३
‘अष्टाविति प्रत्येकं नासापुटयोः, एवं षोडसाबिद्यवः ।’

- सु. चि. ४०/२३ डल्हण टीका

चत्वारो विद्यवः पृष्ठ वा तथाश्च वा यथाबलम् ।

लिंगोविकरन्त्वेष्य प्रसापामध्येणिर्दिशेत् ।’ - सु. चि. ४०/२७ डल्हण टीका

‘प्रायोगिके लिंगवार्षी स्नेहिके शक्तिरिक्ष्यते ।

दोषोच्छ्रव्यं समासाच्य दद्याद द्वित्रिचतुर्ग्राम ।’ - सु. चि. ४०/२७ डल्हण टीका

'प्रदेशिन्यंगलीयवर्द्धयाम्प्रसम्भवतात् ।

यावत्यत्यसौ बिंदुदशाई षट् क्रमेण ते ॥

मरास्त्योक्त्यमध्यना मात्रात्ता एव च क्रमात् ।

बिंदुदशोनः: कल्कादेः... ॥' - अ. ह. मृ. ३०/१, १०

मर्श नस्यामध्ये वापरत्या जाणात्ता स्नेहाचे प्रमाण प्रतिमर्शाच्या तुलनेने अधिक असते. स्नेहाचे प्रमाण बिंदु या परिमणामध्ये सांगितलेले आहे. हाताच्या अगठाशेजारच्या बोटाची (प्रदेशिनी) दोन पेरे स्नेहात बुचकळून वर काढली असता, जे प्रमाण खाली पडते त्यास 'बिंदु' असे म्हणात. अशा प्रकारचे *c* बिंदु ही मर्श नस्याची हीन मात्रा (अल्प मात्रा) आहे. मध्यम मात्रा शुक्तिप्रमाण (१६ बिंदु) तर उत्तम मात्रा पाणिशुक्तिप्रमाण (३२ बिंदु) इतकी असते. डल्हणाचे मते ही *c*, १६, ३२ बिंदु ही मात्रा प्रत्येक नासापुटाकरता आहे. म्हणजेच एका रुणासाठी दोन्ही नासापुटांत मिळून १६, ३२, ६४ बिंदु ही मात्रा हीन, मध्य व उत्तम नावनाची समजली पाहिजे.

सुश्रुतानी नावनाचा प्रयोग शोधनासाठी करावयाचा असेल, तर स्नेहाचे ४, ६, *c*, बिंदु हे प्रमाण अनुक्रमे हीन, मध्य व उत्तम प्रमाण समजावे असे सांगितलेले आहे. वाग्घटानी हेच प्रमाण ६, *c*, १० बिंदु इतके सांगितलेले आहे. भोजानी स्नेहाचे प्रमाण सांगताना प्रायोगिक नावनासाठी *c* बिंदु व अन्यत्र १६ बिंदु ही मात्रा वर्णिलेली दिसते. रुणबल व रोगबलाचा विचार करून ही मात्रा दुपट किंवा तिप्पट करावी असेही भोजानी सुचिविलेले आहे.

अवपीडकासाठी द्रवदव्याचे प्रमाण हे नावनापेक्षा २ बिंदुंदू कमी करावे असे वाग्घटाचार्य म्हणतात. म्हणजेच ४, ६, *c* बिंदु ही अवपीडकासाठी अनुक्रमे हीन, मध्य व उत्तम मात्रा होय.

प्रथमनासाठी ३ मुच्चुटी (चिमटी) हे प्रमाण चूणिचे असावे असे डल्हणानी सांगितलेले आहे.

नस्यकर्म

पूर्वकर्म

'स्निग्धात्तिवज्ज्ञेत्तमगात्तस्य प्राक्कृतात्तवश्यकस्य च ।

निवाग्यनस्थस्य जवूर्द्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ।' - अ. ह. मृ. २०/१७

'अथ पुरुषव शिरोविरेवनीचाय त्वक्तमूरुपुरीषाय शुक्तवते व्याप्ते काले दत्तकात्तधूपणनाचां विशुद्धवक्तव्यस्तोतसै पाणितप्रयातिस्विक्षयादितगलक्यात्तललतप्रदेशाय वातातपरजोहीनं वेस्मनि ।' - सु. चि. ४०/२१

नस्यविधीसाठी स्वतंत्र जागा असावी. ही जागा धूळ व बाहेरून येणारा प्रत्यक्ष वारा यापासून आलिज्ज असावी. या जागी भरपूर प्रकाश हवा. अशा स्वतंत्र खोलीत रुणास बसवून व शोपवून नस्यकर्म केले जाते. प्रथमन

नस्य बसवून करणे सोईचे असते, तर बाकी प्रकारांमध्ये रुणास शोपवून नस्य करणे सोईचे असते. या दोन्ही आसनांमध्ये रुणाच्या मानवीरील भाग हा इतर शरीरापेक्षा किंवित खाली शुक्तवेला व त्याचवेळी नासाभाग उत्तर असा ठेवणे आवश्यक असते.

उद्यास नस्य द्यावयाचे असेल त्यास शौचमुखमार्जनादी विधी उरकून घ्यावयास सांगावै. त्यानंतर त्याच्या मस्तकास स्तोहापूर्वक मर्दन करावै. यासाठी बलातेल विका पंचगुण तेलाचा उपयोग करावा. यानंतर उत्तमांगास (शिरःप्रदेशी) स्वेदन करावै. विशेषतः शिर, मुख, नासा, मन्त्या, शीवा, कंठ याबोबरच श्वूमध्यग्रापदेशी तापस्वेद करावा. या प्रकारच्या तापस्वेदासाठी हेऊप झायर या उपलब्ध असणाऱ्या उपकरणाचा स्वेजतेने उपयोग करता येते. स्वेदनांतर गल, कपोल, ललाट प्रदेशी हलक्या हाताने मर्दन करावै व नंतरच नस्य घावै. नस्यकर्मपूर्वी करावयाच्या स्वेहनामध्ये अशंतर स्वेहपान करणे आवश्यक असते असे एक मत आहे, परंतु या प्रकारच्या स्वेहपानाची आवश्यकता नसते. स्वेहन, स्वेदन ही दोषोत्त्वलेशासाठी करावयाची कमें आहेत. वमन, विरेचन, बस्ति या उपक्रमामध्ये दोषोत्त्वलेश होऊन दोष कोणतात यावेत अशी अपेक्षा असल्यानेच पूर्वकर्मपूर्वी अशंतर स्वेहपान अपेक्षित ठरते. नस्यामध्ये मात्र ही उपक्रम केवळ कळळ्यजुगात रोगांसाठीच मावादित असल्याने स्वेहन, स्वेदन केवळ शिरःप्रदेशातच अपेक्षित आहे, अशंतर स्वेहपानाचा येथे काही उपयोग होणार नाही. स्वेहपानांतर नस्यकर्म निषिद्ध असते असेच ग्रंथकरानी कराणांसह स्पष्ट केलेले आहे, याचीही येथे नोंद घेतली पाहिजे. स्वेहनप्रणालीच स्वेदनविधी समष्टीकरण आवश्यक वाते. सामाच्यातः शिरःप्रदेशी स्वेदन करू नये, असा नियम सांगितला जातो. नस्य करावयाचे असेल तर मात्र शिरःप्रदेशातील दोषांना द्रवता याची व दोषनिर्हण चांगले क्वाहे यासाठी शिरःप्रदेशी तापस्वेदाचा प्रयोग करण्यास कोणताच प्रत्यवाय नाही.

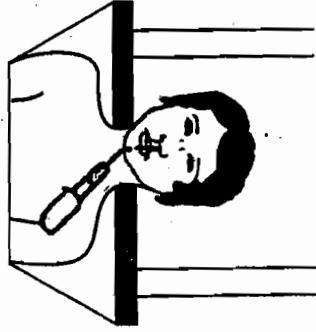
प्रधानकर्म

'अथ पुरुषाय . . . वेशमन्तुतानशायिने प्रसारितकरचरणाय किंवित् प्राविलंबितशिरसे वक्त्राङ्गादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशित्यग्रोत्त्रमितनासाय विशुद्धस्तोतसि दद्धिणहसेन स्वेषुष्णांभुषतपं रजतसुवर्णतात्रशुक्तवृतीनाप्यततस्य शुक्तवृत्या पिचुना वा सुखोऽच्छा स्वेहमद्दुतमासिंचेदव्यव्यक्तिज्ञात्यारं यथा नेत्रे न ग्रान्तोति ।'

- सु. चि. ४०/२१

'अथोत्तरान्तुदिवस्य पाणिपादे प्रसारिते ।
किंचिद्दुतप्रदेशस्य किंचित्मूर्धानि नामिते ।

नस्य / २०९

नस्यापुटं पिण्यायेकं पर्यायेण निषेचयेत् ।

उज्जामुतप्तं भैषज्यं प्रानड्या पिवुनाऽथवा ॥' - अ. ह. सू. २०/१८, १९
'अन् एव शयानस्य शुद्ध्यर्थं ख्वद्येष्विरः ।
संस्वेद्य नामाम्बाय वामेनागुच्छवर्णा ॥'

हस्तेन दक्षिणोनाथ दद्यादुभयतः सम्य् ।

प्रानड्या पितुना वामि नस्तः स्वेहं यथाविधि ॥' - च. सि. १/१०२, १०३
स्वेहस्वेदनादी आवश्यक ती सर्व पूर्वकमें कर्तन रुणास नस्यासाक्षर उत्ताणे शोनावे.

हातपाय पसरण्यास सांगृन्, पवाचा कलं किंचित् वर आणि डोके किंचित् खाली अशा अवस्थेत शारीर तेवून (किंचित्प्रतिपादस्य किंचित्पूर्णमि, नामिते Headlow position) नस्य कर्म करावे. नस्यकमीपूर्वी रुणाळ्या डोक्यावर स्वच्छ कापडने आच्छादन करावे. नंतर वैधाने आपल्या डाळ्या हाताळ्या बोटाने रुणाचे नासाप किंचित् वर उचलून, नासालोत व नासारंध्र एका सराळ खेत आणून नस्य कर्मास मुरुवात करावी. नस्यासाठी वापरावयावे औषधी द्रव घांटी, सोने, तंबे किंवा तस्म इतर खाटापासून चनाविलेल्या घंचने किंवा शुक्ता (शिंपला) घेऊन त्याळ्या साहाय्याने नाकात सोडावे. सध्या उपलब्ध असणाऱ्या कोचेचा वा एलॉस्टिकचा ड्रापर वापरणे हे अधिक सोडावे पडते. नस्य द्रव्य योग्य प्रमाणात वापरावे.

नस्याची धारा फार घाईने वा फार हळ्यावृद्ध खालू नवे. शांबून खालून नस्याप्रयोग न करता मात्रा पूर्ण होईपर्यंत सातत्याने धारा खालू ठेवावी. या वेळी स्वेहं नाकाबाहेर घेणार नाही, त्याचा ओहोल डोळ्यांत जाणार नाही याचीही खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.

नस्य देताना एक नासापुट बंद

करून दुसऱ्या नासापुटात औषधी द्रव्य धालावे आणि रुणास ते जोराने आत औढून घेण्यास सांगावे. एका बाजूचे नस्य पूर्ण शाळ्यावर याचप्रमाणे दुसऱ्या बाजूसही नस्य करावे.

पश्चातकर्म

'दते पादतलस्कथहस्तकणादि मदयेत् ।' - अ. ह. सू. २०/२०

नस्याते वाक्षणं तिळ्डुत्तोतः धारयेतः ।

शूमं योत्वा कवोल्यामुकवलान् कपणसुख्ये ॥' - अ. ह. सू. २०/२२

'कृते च स्वेदव्यौद्य आकर्षेच्च पुनः पुनः ।

तत्नेहं श्लेषणा सार्थं तथा स्नेहे न तिळ्डति ।

स्वेदेनोक्त्वेषितः श्लेषा नस्तःकर्मण्युपस्थितः ।

शूद्यः स्वेह्य गैतेन शिरसि स्वायाते ततः ।

श्रोत्रमन्यगलाव्येषु विकाराद् स कल्पते ।

ततो नस्तःकृते शूमं यिब्बेत् कफविनाशनम् ॥' - च. सि. १/१०४ ते १०६

करावा. तळ्वे, खांदे, हात, कान या टिकाणी हलवया हाताने मदन करावे. नस्यानंतर रुणास १०० अंक भोजपर्यंत उत्ताणे पडून राहण्यास सांगावे. यानंतर ध्यात येणारा स्वेह वा कफ झुळून ठाकण्यास सांगावे, तो कभीही गिळू नवे. नेत लाव असेल तर तो हस्तेन दक्षिणोनाथ दद्यादुभयतः सम्य् ।

यांतर कवलाग्रह-गंडु करावे. यामुळे मुखाची शुद्धी होते. गुळ्यासाठी कोणाजलाचा वापर करावा. धूमपान हा नस्यानंतर कावयाच्या उपक्रमातील महत्वाचा उपक्रम. नस्याने कफोत्स्वेश जालेला असतो. यामुळे काही वेळा स्वेहं आणि कफ दोन्ही शिर-प्रदेशी जाऊन मन्या, गल तथा कणांप्रदेशी रोगोत्पत्ती करू शकतात. हे सर्व टाळ्यासाठी कफाचे संपूर्ण शोषन होणे आवश्यक असते व चाचसाठी धूमपानाची जरुरी असते. नस्यानंतर फार हसणे, व्यायाम वा हालचाली अधिक प्रमाणात करणे तथा क्रोधादी मनःशोध या गोष्टी टाळ्याचा पाहिजेत.

नस्याळ्या सम्यक्, अर्योग आणि आतियोगाची लक्षणे

सम्यक्योग

'सम्यक्लिंग्ये सुखोच्चवासस्वप्रबोधाक्षयात्वम् ।' - अ. ह. सू. २०/२३
'लायवं शिरसः शुद्धिः लोतसां व्याधिनिर्जयः ।

विकौर्द्धियप्रसादच्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥' - सु. चि. ४०/२८
'शुद्धिरिद्रियणां मनःसुखम् ॥' - सु. चि. ४०/२६

नावनाळ्या सम्यक्योगाने शिरःप्रदेशात तथा संपूर्ण शारीरात लक्ष्यात प्राप्त होते. इदिद्ये आणि मुख, स्वर हे शुद्ध होतात. मनःप्रसन्नता ग्राह होते. शोप शांत आणि वेळेवर लागते. सर्व लोतसे शुद्ध होतात आणि ज्ञा रोगकरता नस्य केते असेल त्या रोगाचा उभराम होतो.

अयोग

'नक्षेषितव्यता शोषो नासास्ये मूर्यशून्यता ॥' - अ. ह. सू. २०/२४
'दुर्विरक्ते गदेष्वेकः ।' - अ. ह. सू. २०/२५

'अयोगे वातवेगुण्यमिदियाणां च रुक्षता ।

रोगाशांतिच्च तत्रेष्टं शूद्यो नस्यं प्रयोगयेत् ॥' - सु. चि. ४०/२६

'अंड्यपदेशो गुरुता लोतसां कफस्तंभः ।

शूद्यिं हीनविश्वेषे तु लक्षणं परिकीर्तिम् ॥' - सु. चि. ४०/२८

अयोग किंवा हीनयोगामध्ये वातप्रकोप होऊन अनेक प्रकारची वातलक्षणे उत्पन्न होतात. ईंट्रियाळ्या टिकाणी रुक्षता उत्पन्न होते व व्याधीची सर्व लक्षणे चाढीस लागतात.

विरचन नस्याच्चा अयोगाने या उलट कपाची लक्षणे उत्पन्न होतात. कंडू, अंगारूव, नासा, मुख, नेत्र यांतून कफ आणि इतर साव वाढतात. याप्रमाणे शोधन व इतर नस्य प्रकार यामध्ये अयोगाने परस्परविरोधी लक्षणे आढळून येतात. शमन वा बुंहण नस्याच्चा अयोगाने वातप्रकोप होतो म्हणून सर्व प्रकारचे स्निग्धोपचार व पुढी नस्य करणे ही चिकित्सा करावी लागते, तर शोधन नस्याच्चा अयोगाने कफप्रकोप शाळ्याने रुक्षण चिकित्सा आवश्यक ठरते.

अतियोग

'स्निग्धेऽतिकंदृग्निता प्रसेकारुचिपीनसाः ।' – अ. ह. सू. २०/२५

'श्वासतात्तिविरेचिते ।' – अ. ह. सू. २०/२५

'कफःप्रसेकः शिरसो गुरुतोद्दियविश्वमः ।'

'लक्षणं सूक्ष्यतिनिर्घ्ये रुक्षं तत्राववरयेत् ।' – सु. चि. ४०/२८

'भस्तुतुगामो वातवृच्छिरिद्यविश्वमः ।'

शून्यता शिरसञ्चारमि मुर्द्धिगाढविरेचिते ।' – सु. चि. ४०/२८
स्नेहनस्याच्चा अतियोगाने कफवाव वाढतो. शिरःप्रदेशी गौरव, इंद्रियविश्वम ही लक्षणे उत्पन्न होतात. यामध्ये रुक्षण चिकित्सा केली पाहिजे. याडलट शोधन वा विरेचन नस्याच्चा अतियोगाने वातप्रकोप, इंद्रियविश्वम, शिरःशून्यता तथा मस्तुरुंग बाहेर पडणे यातारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. मस्तुरुंग म्हणजेच शिरस्थ मज्जा. ही मज्जा बाहेर पडणे हे गंभीर लक्षण होय. नासागत व्रण उत्पन्न शाळ्याचे हे लक्षण आहे. या प्रकारच्चा अतियोगामध्ये अनेक प्रकारचे वाताचे उपक्रम आवश्यक ठरतात.

नस्यव्यापद

'नस्ये शिरोविरेके व व्यापदो द्विविद्या: स्फुलाः ।'

'दोषोत्पत्तेशार्द श्वाच्चैव विज्ञेयात्तां यथाक्रमम् ।'

'दोषोत्पत्तेशार्दनिमित्तात् जयेच्छमनशोधनः ।'

'अथ लघननियमात्मू यथाक्रमं बुंहणं हितम् ।' – सु. चि. ४०/३३

'अलोंगे भोजने शुक्ते तोवयीतेऽ श द्विदिने ।'

'प्रतिशयादेजे स्नाने स्नेहपानेऽ तुवासने ।'

'नावनं स्नेहनं रोगान्करोति श्लोक्षात्क्षहूर् ।'

'तत्र श्लोषहरः सरवस्तीश्चोषादिविधिहितः ।'

'कामे विरेचने गर्भे व्याचायाभिहतेच्चामि ।'

'वाताते लक्षण नस्येन कुरुत्स्याज्जनयेदगदान् ।'

'तत्र वातहरः सर्वो विद्यिः स्नेहनबुङ्हणः ।'

'स्वेदादिः स्त्यददृश्टं क्षीरं गार्भिगव्यासु विशेषतः ।'

'जवरसोकामितात्मानां तिमिरं मध्यपस्थ च ।'

नासा, मुख, नेत्र यांतून कफ आणि इतर साव वाढतात. याप्रमाणे शोधन व इतर नस्य प्रकार यामध्ये अयोगाने परस्परविरोधी लक्षणे आढळून येतात. शमन वा बुंहण नस्याच्चा अयोगाने वातप्रकोप होतो म्हणून सर्व प्रकारचे स्निग्धोपचार व पुढी नस्य करणे ही चिकित्सा करावी लागते, तर शोधन नस्याच्चा अयोगाने कफप्रकोप शाळ्याने रुक्षण चिकित्सा आवश्यक ठरते.

रुक्षे: सेकांजलेलेसै: पुष्टपाकेऽस्त्र शोधयेत् ॥' – च. सि. ९/११० ते ११५
'मूक्ष्यां शीततोयेन सिवेतारिहरन् शिरः ।' – अ. ह. सू. २०/२१
योग्य काली नस्य न देण्याते, अयोग्यकाली देण्याते, नस्यासर्ती अपान व्यक्तिमध्ये नस्य केल्याने वा नस्यविधीमध्ये विश्वम उत्पन्न शाळ्याने नस्यव्यापद् उत्पन्न होतात. हे व्यापद दोन प्रकारबे असू. शक्तात. एक दोषाचा अधिक उत्पत्तेश शाळ्याने उत्पन्न होणारे व उसे दोषाचे होऊन उत्पन्न होणारे, दोषेवतेशाने उत्पन्न होणाऱ्या व्यापदासाठी शोधन वा शमन चिकित्सा केली जाते, तर दोषाच्याने उत्पन्न होणाऱ्या व्यापदासाठी बुंहण आवश्यक आहे.

अजीर्ण, भुक्ताभक्त, जलपीत आदीमध्ये तसेच दुर्दिन असताना नस्य दिल्यास श्वास, कास, पीनस, अग्निमांधारी कफविकार उत्पन्न होतात. यावर उण, तीक्ष्ण असे सर्व कफम उपक्रम करावे लागतात. त्रिखुवकीरिस, नागारुटी, कस्तुरीभैरवरस यासारबी औषधे यासाठी उपयुक्त ठरतात.

कृशरीरी रुणामध्ये, विरक्त रुणामध्ये, गर्भिणी, व्यायामाने दमलेले, तुष्टर्या यामध्ये नस्य देण्याने वातप्रोप होऊन असेका वातविकार उत्पन्न होत असतात. यामध्ये स्नेहन, बंहणादी वातशामक उपचार करावे लागतात. गर्भिणीस विशेषतः दुष्प्रापन देणे आवश्यक ठरते.

जर, शोकाभित्ता, मद्यपीत यामध्ये दिलेल्या नस्याने तिमिरोग उत्पन्न होतो. यासाठी शीत अंजन, लेप, पुटपाक आदीच्या साहाय्याने चिकित्सा केली जाते. नस्य देताना जर मूळां आली तर ललाट आणि कपोलप्रदेशी शीत जलाने परिषेक करावा.

प्रतिमर्श नस्य

मर्श आणि प्रतिमर्शनस्य हे नावनस्याचे स्नेहाच्या परिणामावरून केले जाणारे देन प्रकार आहेत, हे याच प्रकरणात पूर्वीच पाहिले आहेच. यांपैकी प्रतिमर्श नस्याची अधिक माहिती यापुढे घ्यावयाची आहे.

'मस्तुत्वं प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्राया ।' – अ. ह. सू. २०/७

'प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धुखात्मसु ।'

'प्रयोग्येऽ कालवर्षांउपाय...।' – अ. ह. सू. २०/२६

'प्रतिमर्शो श्वेतस्तेहो निदौषं उभयाच्छक्तु ।' – च. सि. ९/९३

'प्रतिमर्शश्च नस्यार्थं करोति न च दोषवरन् ।'

'नस्तः स्नेहांगुलिं दाळात्मतमिश्रं च सर्वदा ।'

'न चोंच्चेदोगोगां प्रतिमर्शः स दाढ़वृक्षुत् ।' – च. सि. ९/११६, ११७

'ईष्टुसिंधतः स्नेहो यावद् वर्क्षं प्रयवते ।'

'नस्ये निषिद्धतं तं विद्यात् प्रतिमर्शत् प्रमाणातः ।' – सु. चि. ४०/३६

मर्श आणि प्रतिमर्श हे दोन्ही स्नेहनस्याचे किंवा नावनाचे भेद असून दोन्हीमध्ये

फक्त स्नेहद्रव्याच्चा प्रमाणाचाच फक्क आहे. मर्शाची मात्रा आधिक असून प्रतिमर्शाची मात्रा अत्यंत म्हणजेच केवळ २ विद्युत उत्कीच असते.

प्रतिमर्शनस्थात स्नेह हा नासासोतातून कठेपर्यंत पोचावा, पण त्यामुळे गलप्रदेशी नस्यातील स्नेहाचे प्रमाण सांगताना वर्णन करतात.

प्रतिमर्शनस्थात स्नेहाची मात्रा अल्प असल्यानेच हे नस्य सर्व चृतमध्ये देणे शक्य होते. कोणत्याही प्रकारचे व्यापद याने उत्पन्न हेत नाहीत व म्हूळूनच भृतशीण, बाल, वृद्ध, सुकुमार यांना तसेच अकाळी वर्षा असतानाही या नस्याचा प्रयोग करण्यास हरकत नाही. सामान्यतः नस्योप्रमाणाविलेखी सांगताना असे मृटले जाते की, ७ वर्षापेशा जास्त वयाच्या वृद्धांमध्ये नस्य देऊ असे वाविषयी मृटलेले आहे. असे सामान्यतः जरी मृटलेले असले, तरी प्रतिमर्श नस्य मात्र यास अपवाद आहे. प्रतिमर्श नस्य मात्रा बास्तिप्रमाणेच जन्मापासून मृत्युपर्यंत सर्वकाली हितकर असते, हे नित्य देत गेल्याने मर्शी नस्यप्रमाणेच गुणकारी आहे. यास काही पर्यंत यानी, पूर्वकर्म व पश्चातकर्मची फारशी आवश्यकता नाही किंवा मर्श नस्यप्रमाणे यामुळे काही अपाय होण्याची थासी नाही.

जर असे आहे तर मर्श नस्य वापरतयाचेच कशाता? नेहमी प्रतिमर्शी नस्याचाच प्रयोग का केला जाऊ नये अशी शंका कोणासही येणे शक्य आहे, पण मर्शी आणि प्रतिमर्शी नस्यातील महत्वाचा भेद येणे लक्षात घेतला पाहिजे (मर्शाचा तत्काळ व उक्त गुण येतो, तर प्रतिमर्शाचा नाश कमळावराने मिळत असतो). हाच तो महत्वाचा फक्क. अच्छपान व विचारणास्नेहे, कुटिप्रावेशिक व वातातिपिक ल्यायन, अंतुवासन व साड आहे.

प्रतिमर्श नस्य दिवसाल्या कोणत्याही वेळी वापरता येते. स्वस्यवृत्ताकारिता प्रतिमर्श नस्य वापरण्याच्या दृष्टीने वाघटानी १५ विशेष कालांचे वर्णन केले आहे, तर सुश्रूतानी १४ विशेष काल सांगितलेले आहेत.

‘निशाहृष्टुवृत्तवातः स्वप्राच्यप्रमरेतसम् ।’

दंतकाळस्य हासत्य योज्योऽतेऽसौ द्विबुद्धकः । ११—अ. ह. सू. २०/२८, १९

‘प्रतिमर्शभृत्युर्दस्तु कालसूषयत्वेयः । तद यथा— कल्पोत्तित्वे प्रश्नालितदंतेन गृहाक्रियाच्छाल्याचाच्चावाच्चपरिश्रोतेन शृङ्गोच्चाकवलाजगांते शुक्तवत्ता छादितवता दिवस्योत्तितेन सायंवेति । — सु. चि. ४०/३४

वाघटानी सांगितलेले प्रतिमर्शास योग्य काल पुढीलप्रमाणे आहेत : १. संकाळी, २. सायंकाळी, ३. जेवल्यानंतर, ४. वांती शाल्यानंतर, ५. दिवसा निजून उत्त्वानंतर,

६. मूर्धिमण्णानंतर, ७. परिश्रमानंतर, ८. मैशुनानंतर, ९. शिरोभ्यानंतर, १०. गुंडधानंतर, ११. मूत्रोत्सर्गानंतर, १२. अंजन केल्यावर, १३. मलोत्सर्गानंतर, १४. दंतधावनानंतर, १५. हृस्त्व्यानंतर.

याएवजो व्याधून बाहेर जातेसमयी असा एक काल जास्त वाणितेला आहे.

या कालापेक्षा सकाळी, सायंकाळी, जेवल्यानंतर, वांती शाल्यानंतर व दिवसा निजून उत्त्वानंतर प्रतिमर्श नस्य केल्याने लोतसे शुद्ध होतात. मार्गक्रमण, परिश्रम, मैशुनानंतर केलेल्या या उपक्रमाने प्रमारिहार होतो. शिरोभ्यां, गङ्गां, मूत्रोत्सर्गानंतर केलेल्या प्रतिमर्शाने दृष्टी सतेज होते. दंतधावनानंतर हा उपक्रम केल्यास दात बळकट होतात तर फार हृस्त्व्याने उत्पन्न होण्याच्या वातप्रकोपावे शर्मन प्रतिशर्मनि होत असते. निरोगी व्यक्तिने स्वस्यवृत्तासाठी प्रतिमर्शाचा प्रयोग करताना तैलाचाच उपचाग नस्यातील करवा, अन्य स्नेहाचा नव्हे. करण तैल हे सात्य असते. (नित्याभ्यासेन शस्याते) शिरप्रदेश हे कफस्यान असल्याने इतर स्नेहाने कफबूळी होण्याची शक्यता असल्याने तैलाचाच प्रयोग केला पाहिजे हेती एक आणखी महत्वाचे करण तैलप्रयोगामार्यो आहे.

या प्रकारे नेहमी प्रतिमर्शाचा प्रयोग करीत गाहिल्यास, त्वचा, स्कंध, गीवा, मुख व वक्ष हे घोनत होतात, सणीय होतात, इंदिये बळकट होतात व केस अकली पिकत नाहीत.

प्रतिमर्श नस्य हे याप्रमाणे जरी सर्वत्र, सर्वांसाठी उपयुक्त असते असे मृटले जात असते, तरी काही विशिष्ट गोवावस्थेमध्ये मात्र या नस्याचा उपयोग करता येत नाही.

‘न त्विष्टो दुष्ट्यानेसे ।

मृष्टगतेऽबलश्चोन्ने कृमिदृष्टिष्ठितमृष्टनि ॥

जुट्टुपीनस, कमी ऐकू येणे, कृमिजन्याशिरोरोग, दोष फार वाढलेले वा उत्तिस्त शाते असलाना तसेच मृष्टांपी व्यक्तिमध्ये प्रतिमर्श नस्य देऊ नये. या अवस्थेमध्ये प्रतिमर्श नस्य दिल्यास दोषांचे शर्मन होण्यावेजी ते दोष उलट अधिकच मुक्तिप्रित होण्याची शक्यता असते. प्रतिमर्श नस्याची मात्रा कमी असल्यानेच उत्क्षस्त दोषांचे शर्मन न होता, विरुद्ध क्रिया घडत असते.

अन्य ग्रंथकारांनी केलेले नस्य प्रकार

वाघटानी नस्याचे कार्मकतेवरून केलेले विशेषन, वृहण व शर्मन हे प्रकार वाचप्रमाणे द्रव्यस्तरप्रतरूपन केलेले नावन, अवपीडक व प्रथमन या प्रकाराचे विस्ताराने विशेषन आतपर्यंत केले. याचे वर्णन पाहताना, इतर ग्रंथकारांनी या प्रकाराबाबत जे विशेषन केले आहे त्यांचाही अनुषंगाने विचार केला गेला. यापुढे वाघटाखेरीज अन्यांनी केलेल्या नस्यप्रकारांचा विचार करणे आवश्यक आहे. याचे विशेषन करताना वाघटाचे भासाखेरीज अन्य काही विशेष प्रकार असेत, तेवढ्याचाच विस्तार यापुढे केलेला आहे.

चरकोकृत नस्य प्रकार

'नावनं चावपीडश्च धमापनं धूम एव च ।
प्रतिमर्शश्च विजेयं नस्तः कर्म तु पंचया ॥
स्नेहनं शोधनं चैव हिक्षिप्यं नावनं स्मृतम् ।
शोषनः स्त्राभनश्च स्थादवयिङो हिक्षा मतः ॥
बृहत्तिक्षयापनं नाम देहसोलोविषयेन्नम् ।
विजेयाक्षिक्षियो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥'

प्रतिमर्शं भवेत्स्नेहे निर्देश उपयर्थकृत् ।

एवं तदेवनं कर्म लघ्णं शमनं विद्या ॥' - च. सि. १/१० ते १३
चरकानी नस्य ५ प्रकारचे सांगितलेले आहेत. नावन, अवपीड, ध्यापन, धूम
आणि प्रतिमर्श. यांपैकी नावनास्य हे, शोधन आणि स्नेहन या दोन प्रकारचे असते.
प्रकारभेद नाहीत. धूम नस्य हे प्रायोगिक, वैवेचनिक आणि सैहिक या तीन प्रकारचे
असते, तर प्रतिमर्श नस्य स्नेहन आणि विरेचन असे दोन प्रकारचे असते.
म्हणजे- रेचन, तण आणि शमन नस्य.

चरकानी, वाग्भटानी सांगितलेल्या प्रकारगोपेशा धूम नस्य हा प्रकार येथे अधिक
सांगितलेला आढळतो. धूमपान करताना ते नेहमी नाकावे कागवे असे सांगितले जाते व
म्हणूनच नस्यामध्येच या धूमपानाचा समावेश चरकानी केलेला आहे असे दिसते. या
उपक्रमाचे वर्णन पुढील प्रकारणमध्ये स्वतंत्रपृष्ठे व विस्ताराने केले जाणार असल्याने,
या प्रकरणी केवळ उलेखखानात आलेला आहे. बाबी सर्वं प्रकारांचे विवेचन वाग्भटानी
केलेल्या प्रकारांच्या संदर्भात झालेलेच आहे.

चरकानीच अन्यत्र (च. वि. ८-१५४) द्रव्याचे उपयुक्तागानुसार नस्याचे ७ प्रकार
वर्णितले आहेत. ते प्रकार म्हणजे १. फल नस्य, २. पत्र नस्य, ३. मूल नस्य, ४. केद
नस्य, ५. पुष्प नस्य, ६. निर्यास नस्य आणि ७. त्वक् नस्य.

१. फल नस्य- यामध्ये अणार्ग, पिपली, विहाग, मरिच, शिंशु, शिरीष,
गीदू, अजमोदा, एला, हेरुकादी फलांचा निर्देश केलेला आहे.
२. पत्र नस्य- यामध्ये तुलसी, सुमुख, सत्पर्ण, आरवध, मूलक, शृंगबेर,
लशुन, तकरी, सर्षप, तालीसपत्र या पत्रांचा निर्देश केलेला आहे.
३. मूल नस्य- यामध्ये अर्क, अलर्क, कुछु, नागदंति, वचा, भांगी, जोतिभांगी,
इंद्रायणी, ब्राह्मी, अतिविषा, करवीर, करंज या मुळांचा निर्देश केलेला आहे.
४. कंद नस्य- यामध्ये हरिदार, शुंठी, मूलक, लशुन या कंदांचा निर्देश यामध्ये
मिळतो.

५. पुष्प नस्य- लोधी, मदन, सप्तपत्र, निंब, अर्क यांच्या पुष्टांचा निर्देश यामध्ये
मिळतो.

६. निर्यास नस्य- देवदार, हिंगु, अगुरु, सरल, शाळमली, ताड, मधुक, लाशा
यांचे नियसांचा निर्देश यामध्ये मिळतो.
७. त्वक् नस्य- तेजोवरी, गुडूचि, इंगदी, शोभांजन, त्वक् या तवांचा निर्देश
यामध्ये मिळतो.

या सात प्रकारांचा नस्यांचा प्रयोग अनेकविध रोगांत अवस्थानुरूप केला जातो.

सुशुतोकृत नस्य प्रकार

'तद् हिक्षिप्य् शिरोविरेचनं स्नेहनं च । तद् हिक्षिप्यि पंचादा तद्वच्छा-
नस्यं, शिरोविरेचनं, प्रतिमर्शः, अवपीडः, प्रथमनं च ।' - सु. चि. ४०/१८
सुशुतानी नस्याचे दोन प्रकार सांगितलेले आहेत. शिरोविरेचन आणि स्नेहन. या
दोन नस्यप्रकारांचे पुन्हा पाच प्रकारांत वर्गाकरण करता येते. नस्य, शिरोविरेचन,
प्रतिमर्श, अवपीड आणि प्रथमन.
सुशुतानी सांगितलेल्या या सर्व प्रकारांचे विवेचन पूर्वी येऊन गेलेलेच आहे.
यामध्ये नस्यांचा विकल्प, प्रतिमर्श आणि शिरोविरेचनाचा विकल्प अवपीड व
प्रथमन मानले गेले आहे.

काशयापोवत्त नस्य प्रकार

'बुंहणं कर्षणं कैव द्विक्षिणं नस्य कर्म तु ।' - का. सि. अ. २
'शोधनं पूरणं कैव द्विक्षिणं नस्यमुच्यते ।' - का. सि. अ. ४
काशयापानी नस्याचे बुंहण आणि कर्षण असे दोन भेद सांगितलेले असून बुंहण
नस्यालाच पूरण आणि कर्षणाला शोधन असे विकल्प सांगितलेले आहेत.

शाङ्गन्धिरोक्त नस्य प्रकार

'नस्यभेदो द्विथा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा ।'
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बुंहणं मतम् ।' - शा. उ. खं. ८/२
'अवपीड प्रथमनौ द्वौ भेदवापरात् स्मृतौ ।
शिरोविरेचनस्यात्... ।' - शा. उ. खं. ८/२१
'भृश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदै स्नेहने मतौ ।' - शा. उ. खं. ८/२४
शाङ्गन्धिरानी नस्याचे रेचन व स्नेहन असे दोन प्रकार वर्णितले आहेत. रेचनाचा
पर्याय आहे, कर्षण, तर स्नेहनाचा पर्याय आहे बुंहण. विरेचन नस्य अवपीड आणि
प्रथमन या दोन प्रकारचे असते, तर बुंहण वा स्नेहन नस्य, मर्श व प्रतिमर्श या दोन
प्रकारचे असते, असे येथे सांगितलेले आहे.

भोजमते नस्य प्रकार

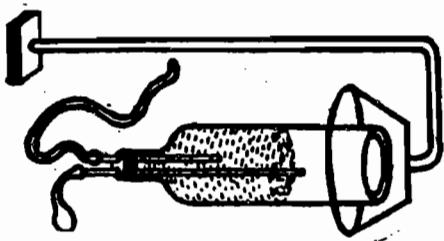
भोजानी प्रायोगिक व स्नेहिक असे नस्याचे दोन प्रकार सांगितलेले आढळतात.

विदेहकृत नस्य प्रकार

निदेहानी संशोधने व्यापार आणि स्तंभन असे दोन प्रकार नस्याचे केलेले आहेत.

नासाधावन

अनेक ग्रंथकारांनी वेगवेगळ्या पद्धतीने केलेल्या नस्य प्रकाराबरोबरच आणखी ही एका उपक्रमाचा निचार येथे कराणे आवश्यक आहे व तो उपक्रम म्हणजे 'नासाधावन' हा होय. नासाधावन हा उपक्रम कोणत्याही ग्रंथात वर्णिलेला नाही. तरीही व्यवहारमध्ये केला जाणारा व अनेक अवस्थामध्ये अल्पत उपक्रम आहे.

नासाधावन ही शोधन नस्याची एक उपक्रमपणा समजण्यास हरकत नाही. नासाधावन हा उपक्रम उष्टीनेनसाठी विशेष उपयुक्त आसा उपक्रम आहे. नासाधावनासाठी तीक्ष्णा द्रव्यांचा क्वाय (सामान्यतः वचाक्षाय) वापरला जातो. या नासाधावनासाठी एक विशेष उपक्रमण वापरले जाते. यासाठी एक सलाईनची चाटाती घेऊन त्या बाटलीमध्ये क्वाय भरला जातो. या बाटलीच्या तुवातून दोन काचेच्या नळ्या बाहेर आलेल्या असतात. त्यांपैकी एका नळीस खरी नळी जोडून, तिन्या इस्न्या टोकास एक नेच (नॉझल) बसविलेला असतो. उस्न्या नळीस एक खरी नळी व त्यास एक फुण बसविलेला असतो.

नस्यासाठी आवश्यक ती सर्व पूर्वकर्मे करून रुणास एका खुर्चीवर बसविलेला. मान शोडीशी खाली वाकवून बसतेल्या असतो. उस्न्या नळीस एक खरी नळी व त्यास अवस्थेत बसलेल्या रुणास्या नाकपुडीत उपक्रमणास बसविलेला नेच खालून, त्या वेळी दुसऱ्या नालिकेस जोडलेला खरी फुण दाखला असताना नाकात क्वाय बोगाने शिरतो. त्या वेळी रुणाला तोड उघडे ठेवण्यास सांगितले जाते. नाकात गेलेले द्रव्यद्रव्य नाक व तोङ्गावाटे बाहेर पडते व बाहेर पडताना नासारंगांत संचित असणारा कफही सूणपूर्णपणे बाहेर पडतो. शोधन असमकरो झाल्याने रुणास लगेच आगम पडतो. प्रसमन नस्यापेशा कमी त्रासदायक, परंतु अधिक लाभदायी असा हा नासाधावन विधी आहे.

या प्रकरणात आतापर्यंत नस्याचा विविध दृष्टिकोनांतर निचार मांडला आहे. आतापर्यंतच्या विवेचनात शाळ व प्रत्यक्षेत केल्या जाणाऱ्या नस्योपक्रमांची माहिती दिलेली आहे. नस्याच्या मंदभांती येणारे आणखी दोन उपक्रम म्हणजे धूमपान व गढू वृही तुष्टीमुळे अनेक गो उत्सन्न होतात, असा रक्तधूतूची उष्टी दूर करण्यास आवश्यक होत. या दोन उपक्रमाचा निचार अन्य प्रकरणांत केला जाणार असल्याने नस्य प्रकरण येथेच संपविणे योग्य ररेल.

प्रकारण नववे

रक्तमोक्षण

पंचकमोपचारामधील एक महत्वाचा पण तितकाच विवाद्य उपक्रम म्हणजे रक्तमोक्षण हा होय. रक्तमोक्षण म्हणजे रक्त शरीराबाहेर काढून टाकणे. रक्त व मोक्षणाचे अनेक पर्याय वापरून रक्तमोक्षणाचेही पर्यायवाची शब्द बनविलेले दिसतात. याचमुळे असाविसुटी, रक्तनिहरण, रक्तलावण, रक्तहरण, शोणतमोक्षण, शोणितनिहरण इत्यादी अनेक पर्याय या उपक्रमासाठी वापरलेले आढळतात.

वर्मन, विरेचनादी पंचकमातील इतर उपक्रम व रक्तमोक्षण यांमध्ये एक फर मोठा भेद आहे. वर्मन, विरेचन व बस्ति हे उपक्रम प्राधान्यतया कफ, पित व वायु या शरीरदेखावराल शोधनपेचार म्हणून ओळखले जातात. नस्याचा उपयोग केला जातो तो ऊर्ध्वजुगल रोगासाठी. म्हणजे येथे दोषांचा विचार फारसा न करता स्थानाला महत्व दिलेले आहे. रक्तमोक्षण हा रक्तदुष्टी असताना केला जाणार उपक्रम आहे. येथे दोषांचा वा स्थानाचा विचार न करता इत्याचा विचार प्रामुख्याने केलेला दिसतो.

सक्त हा शरीरातील एक महत्वाचा धातृ, जीवनाचे कार्य घडते ते या रक्तथृत्युक्त्वे. असा महत्वाच्या धातूची उष्टी झाल्यास अनेक प्रकारचे व्याधी उत्पन्नतात. याचसाठी या उष्टीचा विचार वेगळ्या तन्हेने करावा लागतो. सांगितलेला नाही. त्यांनी रक्तमोक्षण वागळून, इतर चार उपक्रमांच समावेश शोधन चिकित्सेमध्ये केलेला आहे व 'म्हणूनच 'चतुर्भक्षकायसंसुद्धः' असे शोधन प्रकारांने वर्णन करताना म्हटलेले आहे. चरककालानंतर निमण झालेल्या मुशुतामध्ये मात्र 'रक्तमोक्षः' हा स्वतंत्र शोधनोपचार म्हणून सांगितलेला आढळतो. मुशुत हा शत्यांत्रज्ञ असल्याने, त्याचा रक्तमोक्षी फार निकटचा संबंध सातल्याने आल्यानेच, त्यांनी रक्तदुष्टीचा विचार करून हा स्वतंत्र शोधनोपचार सांगितलेला दिसतो. मुशुतामध्ये काही वचनावरून रक्ताला वातपितकफाटी तिदोषाबरोबरीने चौथा दोष मानवा किंवा काय याबाबतही नंतरच्या काळात मत प्रदर्शित केलेले दिसते. इतक्या महत्वाच्या ज्याच्या दुष्टीमुळे अनेक गो उत्सन्न होतात, असा रक्तधूतूची उष्टी दूर करण्यास आवश्यक असा रक्तमोक्ष, हा मुशुतानी सांगितलेला उपक्रम नंतर मात्र कायमचा शोधनोपचारत समाविष्ट झाला व त्यामुळेच मुशुतानंतरच्या काळ्यात निर्मिलेल्या सर्वच आगुवेदीय

ग्रंथाद्युन शोधनचिकित्सा वा पंचकर्मीचे वर्णन करताना या रक्तमोक्षणाचाही वमनविरेचनादी उपक्रमाबोधरच उल्लेख केला गेला आहे.

चक्रकारी याप्रकारे रक्तमोक्षण हा शोधन चिकित्सेचे वर्णन करताना सांगितलेला नसला, तरीही काही प्रसंगी रक्तादृशी असलाना रक्तमोक्षण करावे अशा उल्लेख मात्र चक्रकात निळतो हे लक्षण ठेवले पाहिजे.

रक्तमोक्षण हा याप्रकारे रक्तादृशीजन्य व्याधीचिरील प्रमुख शोधनेपचार आहे. पित व रक्त यांच्यात असणाऱ्या आप्रयाश्रयी भावांमुळे अनेक वेळा पितप्रकोपासाठीही रक्तमोक्षणाने रक्तादृशी त्वरेने कमी होते, हे खरे पण त्याबोरेबरच ‘जीवकरत’ शरीरबाबेहर जात असल्याने जर या उपक्रमाचा अतिवेग वा मिळायोग घडला, तर त्यामुळे आत्मदिक अवस्थाही तक्काळ निमिण होते हे लक्षण घेऊनच अलंतर काळजीपूर्वक हा उपक्रम अमलात आणणे आवश्यक आहे.

रक्तादृशीजन्य रोगांसाठी रक्तमोक्षण केले जाते असे म्हणताना रक्तादृशीचाही विचार करणे क्रमशापत आहे. ही रक्तादृशी नोट समजावी याकरित प्रथमत: संक्षेपाने शुद्ध वा प्राकृत रक्ताचा विचार करणे योग्य ठरेल.

प्राकृत रक्त

प्राकृत वा शुद्ध रक्ताचा वर्ण लाल असतो. शुद्ध रक्त हे इंद्रगोपकिङ्कारप्रमाणे, लाल कमवाप्रमाणे, लालशरसाप्रमाणे किंवा गुंजफलाप्रमाणे रक्तवर्णाचे असते.

‘तपनीयद्वयोर्याभं पदालक्तकस्त्रिभ्युः ।

गुंजाकलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥’ – च. सू. २४/२२
‘इंद्रगोपकशतीकाशमसंहतमविवरणं प्रकृतिस्तं जानीयात ॥’ – च. सू. २४/१८

प्राकृत रक्ताचे विस्ताता, द्रवता, स्थंदन, लघूता हे अन्य गुण आहेत.

‘विस्ताता रगा: स्थंदनं लघूता तथा ।

भूस्यादीनं गुणा होते दृश्यते चात्र शोणिते ॥’ – सु. सू. २४/१९
विस्ताता म्हणजे रक्ताच्या ठिकाणी असणारा एक प्रकारता उपर्याक्षर होय. उद्देश्यानक अशा या गंधामुळे अनेक वेळा काही व्यक्तिमध्ये मूळदर्दी लक्षणेही उत्पन्न होऊ शकता. द्रवता हा रक्ताचा दुसरा महत्वाचा गुण. रक्त द्रव असल्यानेच सर्व शरीरपत याचे चांगल्या तच्छेने वहन होऊ शकते. त्याचप्रमाणे रक्तसन्मागाने शरीरात प्रवेशित होणारा बाहे प्राणवायू (Oxygen) रक्तात शोषिला जाऊन सर्व शरीरास पुरवला जातो व यामुळेच रक्ताचे ‘जीवन’ हे प्रमुख कार्य होऊ शकते. प्राण: शोणितं हृनुवतते’ असे याचसाठी चरकावाचार्यांनी वर्णन केलेले आहे.

‘तद्विशुद्धं हि लक्षितं बलवर्णसुखायुषा ।

भुनिक्त प्राणिन प्राणः शोणितं हृतुवतति ॥’ – च. सू. २४/४
सुश्रुतानी केलेले ‘रक्तं जीव हृतिःस्थितिः’ असे वर्णन याच प्रकाराचे आहे.

‘देहस्य लक्षितं मूलं लक्षितेण व धारते ।

तस्माद यनेन संक्षेपं रक्तं जीव हृति शिथति ॥’ – सु. सू. १४/३६
संदन म्हणजे हालाचाल होणे, वाहणे. हाही रक्ताचा एक महत्वाचा गुण आहे. रक्ताचा शरीरबाबाबाबाह वायूशी सक्षात संपर्क आला, तर रक्ताचे संक्षेप होते. रक्त गोठते. रक्ताच्या प्रमुख गुणांपैकीच हा एक गुण आहे. यामुळेच व्रण निर्माण झाला, तरी रक्तसाव थोड्याच वेळात यांबतो व रक्ताचा शरीरबाबाबाह होणारा ओषध कमी होतो:

प्राणवायूने संपूर्वत रक्तात सर्व शरीरभर विक्षेपित होते. शरीरधारांना ‘जीवन’ सातत्यासाठी अल्यावरश्यक असणारा प्राणवायू रक्ताकडून मिळतो. त्याच वेळी त्याज्य असा वायू हाही रक्तादृशेच फुफ्फुसाकडे पोहचवला जाऊन शरीरबाबाहेर टाकला जाते. प्राणवायूने संपूर्वतरक्तत हे अगदी लालवण्याचे दिसते, तर त्याज्य वायूव्ये फुफ्फुसाकडे वहन कराणे रक्त मात्र इषत् श्याव, अशांग असे असते. व्यवहारामध्ये अनेक वेळा या रक्ताच्या दोन दोनीही अवस्थांमधील रक्त हे आपले प्राकृत कर्मच करीत असते. हे दुष्ट रक्त नव्हेच!

रक्तदृष्टी

प्राकृत गुणांपेक्षा अन्य विपरीत गुण रक्तास प्राप्त झाले, तर त्या रक्तास ‘दुष्टरक्त’ ही संज्ञा दिली जाते.
वारादी दोषांमुळे रक्तास इर्दी प्राप्त होते. रक्तदृष्टीची अनेक कारणे अमृत शकातात.

रक्तदृष्टी कारणे

‘प्रदुष्टबहुतीक्षणोष्मद्विरचेभ्य तदिद्यैः ।
तथातिलवणक्षारेरम्बैः कटुभिरेव च ॥
कुलस्याविष्वाविलोतानिषेवणैः ।
पिण्डालुमुलकादिनां हरितानां च सर्वशः ॥
जलजानुपशेलानां प्रसहानां च सेवनात् ।
दद्यत्स्वप्तुसुक्तनानां सुरां सौकीरकस्य च ॥
विरुद्धानुपाविलक्ष्यपूतनां भक्षणेन च ।
भुक्त्वा दिवा प्रस्वप्तां द्रवस्त्रिघारुलणि च ॥
अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।
छादिवेगप्रतिशतलाले चानवसेवनात् ।
अमा भियातसंतप्तपैर्जीणार्थ्यसनेस्तथा ।

शरत्कालसंख्याच्च शोणितं संयुक्तस्थिति ॥’ – च. सू. २४/५ ते १०
रक्तदृष्टीस कारणीभूत असणाऱ्या वरील सर्व कारणांचे सोप्या पद्धतीने वारीकरण करणे सहज शक्य आहे.

अ) आहार हेतु- आ) विहार हेतु- ३) मानसिक हेतु- ८) काल हेतु- अशा चार प्रकारे काल कारणांचे वर्गीकरण करता येईल.

अ) आहार हेतु- i) उष्ण, तीक्ष्ण, अती अम्ल, लवण, कट्ट, द्रव्यांचे सेवन करणे, ii) द्रव, स्निग्ध, गुरु पदार्थांचे अधिक प्रमाणात सेवन करणे, iii) विशेषज्ञ, कुजके, नासके, विलव पदार्थांचे सेवन करणे, iv) कुलत्य, माष, निष्ठाव, तिळ, मिडाळु, मुळा, हिरव्या भाज्या, दधी, दधिमस्तु, अम्लकंजी, सुरा, सौविरक हे पदार्थ तसेच जलज, अनुप्र, प्रसाद तथा विशेषया प्रायांचे मास अधिक प्रमाणात सेवन करणे. आ) विहार हेतु- जैवणांतर लोब्ब झोप घेणे, दिवसा झोपणे, उन्हात किंवा वान्यावर फर काळ बसणे, छांदि वेगविधारण, अतिश्रम, अभियात, शरदमृदूमध्ये रक्तमोक्षण न करणे.

इ) मानसिक हेतु- क्रोध, शोक, भय.

ई) कालहेतु- शारदमृदू

या सर्व कारणांनी दूषित जालेले रक्त वातादी दोषानुरूप वेगवेगळी लक्षणे दाखवते.

रक्तदुष्टी लक्षणे

'अरुणाभं भवद्वाताद्विशदं फेनिलं त्वं ।

पितात्यीतासितं रक्तं त्यायत्योऽप्याच्चरेण च ॥

द्विष्टोषज रक्तदुष्टी लक्षणे- द्विष्टोषज उष्ट रक्तामध्ये दोन-दोन दोषांच्या तुष्टीची लक्षणे आढळतात.

साक्रियातिक रक्तदुष्टी लक्षणे- साक्रियातिक दोषामुळे रक्तदुष्टी असताना तिसी दोषांची लक्षणे आढळतात. सुश्रुताने साक्रियातिक दूषित रक्तात्ते वर्णन करताना हे रक्त कांजीच्या वर्णांचे असणे तथा ते अत्यंत तुर्गुषी असणे ही विशेष लक्षणे सांगितलेली आहेत.

याप्रकारे रक्तदुष्टी होऊन त्यामुळेच रक्तप्रदोषज व्याधी उत्पन्न होत असतात. रक्तमोक्षण कोणास करावे? रक्तमोक्षणाहै

क्वचित्विषयोगितरोषु रक्तापितहरि क्षियाद् । - च. सू. २४/१८

विरेकमुपवासं वा लक्षणं शोणतस्य वा । - च. सू. २४/१८

रक्तमोक्षण हा उपक्रम रक्तदुष्टी असताना केला जागारा उपक्रम असत्यानेच सर्व प्रकारच्या रक्तप्रदोषज विकारासाठी हा उपक्रम उपयुक्त ठारतो. चरकानीही याचसाठी शोणितजन्य विकारासाठी हा उपक्रम विचेन, लेंघन, रक्तापिताची अन्य चिकित्सा याबरोबर सांगितलेला आहे.

रक्त प्रदोषज विकार- रक्तमोक्षण ही याप्रकारे रक्तप्रदोषज विकारावरील चिकित्सा असल्याने रक्तदोषज रोग कोणते ते पाहणे आवश्यक आहे.

... वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ॥

जुद्येवीसपीडिका रक्तापितमस्यदः ।

जुद्येवीसपीडिका रक्तापितमस्यदः ।

तद्व्याप्त्यपाकश्च लोहा गुल्मोऽथ विद्धी ॥

नीलिका कामला व्यंगं पिलवत्तिलकालकाः ॥

द्वृश्चमदलं व्यञ्जं यामा कोठात्मण्डलम् ॥

रक्तप्रदोषात्मायन्ते..... ॥' - च. सू. २४/८ ते १०

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते वृष्णविविधाः ॥

मुख्याकोऽस्त्रिरागश्च पूतियाणात्मग्रन्थिता ॥

जूल्यापकृशवोसपरकापितप्रमालवकाः ॥

निद्रधी रक्तमेहव्य ग्रदते वातशोणितम् ॥

वैवर्ण्यमग्निश्च विषासा गुरुग्राता ॥

संतापश्चातिवैत्यमरुचिः शिरसश्च लक्षणः ॥

विदाहश्चात्मनस्य तिक्तास्तोद्दिग्गरणं कल्पमः ॥

क्रोधप्रज्ञता तुङ्के: समाहे लक्षणास्याता ॥

ते लवकर गोठत नाही. चरकानी वर्णितलेल्या या लक्षणांच्या जोडीला सुश्रुतानी नील, पीत, हरित, रुग्णवर्णांता, विस्राता व मुळाया, माशा यांची या रक्तावर बसण्यास असरुती ही लक्षणे अधिक सांगितलेली आहेत. सामान्यात: रक्तावर माशा लगेच बसतात, परंतु पितदूषित रक्तात्ता अत्यंत उप्रग्राम्यामुळे माशा त्यावर बसत नाहीत. कफदृष्ट रक्तलक्षणे- कफाने दूषित रक्त हे तेतुक्त विकित पांडुवर्णांचे आण

स्वेदः शरीरदौणित्यम् मदः कंपः स्वरक्षयः ।
तंश्च निदानियोगात्म्भुत तमसःस्थानिदर्शनम् ॥

कंडूलककोठपिडकः। कुच्छवद्वलादयः ।

विकारः सर्व एवते विज्ञयः शोणाताश्रयः ॥' - च. सू. २४/११ ते १६
..... रक्तं विस्तप्लिहाविद्यन् ॥

कुच्छवातात्मापिण्ठात्मायोपकुशकामला: ।

व्याघ्राभिनाशसमाहरदवत्तव्यङ्गेन्द्रियोत्तराः ॥' - अ. ह. सू. ११/१

'विस्तप्लिहाविद्यन्तिस्तदनज्जराद् ।

नखेनत्रोशिरोरगमदहृलवणात्मयताः ॥

कुच्छवातात्मापिण्ठात्माकृशग्रामादः ।

..... रक्तप्रकोपजाः ॥' - अ. ह. सू. २७/३, ४

चरक, सुश्रुत, वाम्पात्री ग्रंथकारानी अनेक व्याधीचे वर्णन रक्तप्रदोषज मृणून केलेते आहे. कुरु, विसर्प, पिडका, नीलिका, व्यंग, पिण्डु, तिलकालक, दट्ट, चर्मदल, श्वेत, पामा, कोठ, अख्यंडल, कंडू, मशक, न्यच्छ, इंद्रियुन यासरखे त्वक्करोग, क्षुद्ररोग वा कुछाचे सर्व प्रकार तसेच रक्तप्रदोष, रक्तार्तव, प्लीहोदेष, गुल्म, अर्बुद, विद्रधी, कामला, वारतक्ता, अर्श यांसरखे काही गंभीर रोग या ठिकाणी सांगितलेले आहेत. या सर्व गंभीर रोगाबरोबरच अन्य अनेक लक्षणेही या ठिकाणी रक्तदोषज व्याधीमध्ये वर्णिलेली आडळतात. गुदपाक, मेढपाक, मुखपाक, मुखदौरांध्य, रक्ततत्त्वक, रक्तनेत्रका, वैचर्य, गुरुग्राता, संताप, अग्निदौरांध्य, अरुची, अन्नपानविद्याह, कोथाधिकाता, बुळिसंवेह, ब्रम, मद, कंप, स्वेद, शरीरदौरांध्य, स्वरक्षय, अतिनिद्रा, तमोदर्शन, अगमद ही ती लक्षणे होते.

या सर्व रोग वा लक्षणे वर्णन करताना चरकाचार्यानी आणखीही एक विशेष गोष्ट स्पष्ट केलेली आहे: ते मृणातात की जे रोग, त्या रोगांसाठी आवश्यक असणारी योग्य ती शीत वा उषा, 'स्त्रिय वा रक्ष आदी विपर्यय प्रकाराने चिकित्सा करूनही बरे होत नाहीत, ते सर्व रक्ताजिविकार समजावेत.

'शातोष्णीतानिग्रहलक्ष्याद्यैरुपक्रान्तात्मावदेत् ।'

स्वयक्तस्याच्या न स्थिर्यन्ति रक्तजांस्तात्मावदेत् ॥'

व उल्लेखितेत्या सर्वच रक्तप्रदोषज रोगांसाठी अस्त्रविद्युति लाभदायक उरते. याखेरीज रक्तवह सोतसाच्या उष्टिमुळे उपत रोगांसाच्या अन्य काही रोगांमध्येही अस्त्रविद्युति केली जाते. मद, मूळ्या आणि संन्यास हे ते तीन रोग होते. रक्तमोक्षणाते या तीनही रोगांमधील लक्षणे कमी होण्यास निश्चितच मदत होते.

या सर्व रक्तमोक्षणाही व्यक्तीमध्ये रक्तमोक्षणाने निश्चितच फायदा होते. जर

२२४ / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

अशा रोगांमध्ये रक्तमोक्षण केले नाही, तर मात्र कंडू, शोथ, दाह, पाक, वेदना आदी अनेक उपदवात्मक लक्षणे उत्पन्न होतात.

'तद दुव्यं शोणितनिहित्यमाणं कण्डूशोफारगादाहपाकवेदनां जनयेत् ।'
..... सु. सू. १४/२३

रक्तमोक्षण कोणास करू नवे? रक्तमोक्षण अयोग्य

'अविवाक्या: - सर्वांशोकः क्षीणात्य चास्त्रभोजननिमित्तः पांडुरोक्तसोदिरिशोभिणीनां च स्वयथेवः ।' - सु. सू. १४/१९

बालस्थाविकरक्षकतांकृशग्रामीरक्षान्तर्गत्यक्षीकार्षित्वात्माविक्रिकास्त्रापितामुवासितजागारितकलीब्रह्मणिनां कास्त्रस्वामशोषप्रवृद्धज्ञवराक्षेपक्यक्षायातोपवासामिपसामूर्च्छप्रिणितानां च सिंरं न विष्येत् । - सु. शा. ८/२

ज्ञा रणांमध्ये सर्वांशोक, रोगांमुळे आलेली क्षीणता, अस्त्रातिसेवनामुळे उत्पन्न रोग, पांडु, शोथ हे रोग असतील त्यांमध्ये तसेच गर्भिणी अवस्थेमध्ये रक्तमोक्ष करून नवे. त्याचप्रमाणे बाल, दट्ट, रुक्षशरीरी व्यक्तीं, क्षतस्कीण, भीरू, श्रांत, मध्यापान केलेले, अती प्रमाणात चालण्यामुळे अकेलेले, अतिल्यवायामुळे कृशता ग्राव झावते झावते झावते, वमन, विरेचन, आस्थापन, अनुवासन ज्यांना दिलेले आहे असे, राजी जागलेले, कवैल्य, कूश, कास, श्वास, शोथ, तीव्रज्ञव, आसेपक, फक्षावात, उपवासित, पिपासित, मूळींदी पीडित रुणांमध्ये सिपाव्यय करू नये.

रक्तमोक्षणास योग्य काल

'तस्मान्न शीते नात्युणे नात्वित्वे नातितापिते ।
यवाग्नं ग्रापितस्य शोणितं मोक्षयेद शिष्कृ ॥' - सु. सू. १४/२४

'नैवातिशीते नात्युणो न प्रवाते च चाङ्गिते ।
शिरणां व्यथनं कायमिरोगे वा कदाचन ॥' - सु. शा. ८/६

'व्यञ्जे वर्षसु विष्येत शीष्काले तु शीतले ।
हेमतकाले मध्यान्हे शब्दकालात्वयः स्मृता: ॥' - सु. शा. ८/२०

शरदकर्तृमध्ये निसगतिंच पित्रक्रोप असतो वा पित्रक्रोपमुळेच रक्ततुष्टीही योग्य व्याचारात्मेण्ये सामान्यतः आडळते. म्हणूनच शरदकर्तृहा रक्तमोक्षणासाठी असंत योग्य असा काल आहे. रसायनाचे पूर्वकर्म किंवा स्वास्थ्य कायम टिकवे यासाठी शोधनेपचार करावयाचे असतील, तर त्यामध्येही रक्तमोक्षणासाठीं शरदकर्तृहा च श्रेष्ठ काल आहे. रक्तप्रदोषज व्याधींसाठी अन्य कर्तृमध्यमध्ये रक्तमोक्षणे करावयाचे झाल्यास ज्या दिवशी अधिक शंडी नाही किंवा फार उकाडाही नाही, आकाश अन्नाच्छादित नाही, दुर्दिन नाही असे पाहून रक्तमोक्षणाचा अवतंत्रकरावा. म्हणजेच वर्षकर्तृमध्ये आकाशात डगा नसताना, श्रीष्टकर्तृमध्ये पहाटे किंवा सांयंकाळी, तर हेमत व शिशिरकर्तृमध्ये मध्याह्वकाळी रक्तमोक्ष करावा.

आजकाल रक्तदान शिविरे वारंवार आयोजित केती जाता. या शिविरां रक्तदान करण्याने दाता व्यक्तीस निवृत्तत्व लाभ होतो. मात्र १५ ऑस्ट्र वा अन्य दिवशी बाहेर थुताथार पाऊस व पालसाठी हवा असताना रक्तदान कळ नये हे शाब्दियदृष्ट्या सत्य लक्षात घावासे हवे.

रक्तमोक्षपाने प्रवर्णनाने २००३०४०
(अलाजुकर्म) २) शृंगकर्म, ३) जलोकावचरण, ४) सिराव्यथ. यांपेकी अलाजुकर्म करण्यापासूनी प्रच्छन्नकर्म करावे लागते.

आणखीही एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून रक्तमोक्षाचे प्रकार सांगितले जाता.

१) शब्दाच्या सहाय्याने केले जाणारे व २) शब्दाच्या मदतीशिवाय केले जाणारे.
'तज् शक्तिसावणं द्विविष्टं । प्रच्छन्नं सिराव्यथं च ।' - सु. सू. १४/२० शब्दाने केल्या जाणाऱ्या रक्तमोक्षण प्रकारात सिराव्यथाचा समावेश केला जातो. अलाजुकर्म व शृंगकर्मांमध्ये ही पूर्वकर्म म्हणून प्रच्छन्नकर्म करावे लागत असत्याने व प्रच्छन्नकर्मासाठी शब्दाचा उपयोग करावा लागत अस्पृश्ये, यांदेन कमीचा समावेशद्वै शब्दाच्या सहाय्याने केल्या जाणाऱ्या रक्तमोक्षण प्रकारात आवश्यक आहे. शब्दाच्याने केल्या जाणाऱ्या रक्तमोक्षणांमध्ये जलोकावचरणाचा समावेश होतो. असे असले तरी अषांहृदयकरानी मात्र जलोकाचा समावेश अनुशब्दामध्ये केलेला आहे ते म्हणतात-

अग्नेहृत्युशत्रुघ्नाणं तान्वेच च विकल्पयेत् । - अ. ह. सू. २६/२७

अलाजु, शृंग, जलोका व सिराव्यथ या चारही प्रकारच्या रक्तमोक्षणाचा प्रयोग दोषांची अवस्था, रक्ताची अवस्था व रुग्णाची अवस्था यांचा विचार करूनच करावा लागतो.

दोषांच्या अवस्थेनुसार रक्तमोक्षण

'तज् वातपितकरुदृष्ट्याणोणां यथासंख्यं शृंगजलोकात्तजुभिरवसेचयेत्,
सवर्णि सर्वैर्वा विशेषत्तु विश्वाव्यं शृंगजलोकात्तजुभिरुणहीयत् ।
उष्णं समयुक्तं लिंगं गवा शृंगं प्रकीर्तिम् ।
तस्माद् वातोपसुष्टे तु हितं तदवसेचने ।
शीतोषिवासा मुहुरा जलोका वारिसंभवा ।
तस्माद् वितोपसुष्टे तु हिताता तदवसेचने ।
अलाजु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णं च परिकीर्तिम् ।
तस्मात् श्लेष्योपसुष्टे तु हितं तदवसेचने । - सु. सू. १३/३ ते ६
वाताने दृष्टित् रक्तासाठी शृंग कमीचा उपयोग केला जातो. शृंग हे उष्ण, मधुर

आणि स्निग्ध असून, हे सर्व शृंग वाताच्या विरोधी शृंगांचे आहेत. पितोने दृष्टिरक्तासाठी जलोकावचरण केले जाते. जलोका या नेहमी पाण्यात राहणाऱ्या, शीत आणि मधुर असतात. शृंगालेच उष्ण, कटु आदी पितोन्या शृंगांनी दुष्ट शाळेते रक्त जलोकांच्या सहाय्याने काढणे इष्ट ठरते. अलाजुकर्म कफाने दृष्टित जलोकांच्या आवश्यक असतात. यांनी आणखीही काही गोष्टी स्पष्ट केल्या आहेत. ते म्हणतात, याखेरीज त्यांनी आणखीही काही गोष्टी स्पष्ट केले आहे, पण वापरानीही दोषविचार माडताना बरील प्रकारावेच विवेचन केले आहे, पण

तत्समनलस्याद् तुंज्याव्यक्तं कफवातुना ।

कफेन दुष्टं ऋषिरं न शृंगेणविनिहितं ।

स्कन्धत्वाद् वातपिताभ्यां दुष्टं शृंगेण निहितं । - अ. ह. सू. २६/४९, ५० पितॄदृष्टित रक्त ने अलाजुन्या सहाय्याने काढू नये, करण त्यामध्ये अग्रीचा संपर्क येत असलो. याचासाठी वात व कफदुष्ट रक्तासाठी हा उपयोग उपयुक्त ठरतो. कफदृष्टित रक्तावे निहिरण शृंगाच्या सहाय्याने केल नये. शृंगाने वातपितॄदृष्टित रक्त काढता येते.

रक्ताच्या अवस्थेनुसार रक्तमोक्षण
(रक्त जर गृथित, प्रखाद्या ठिकाणी साकळलेले, असेल जर जलोकावचरण किंवा प्रच्छन्नकर्म करावे) साविदीहिक उक्तादृष्टी असेल, तर सिराव्यथ करावा.
इल्हण या सुश्रूत टीकाकाराच्या मते रक्त जर त्याचा किंवा त्वचेच्या समीपवर्ती असेल, तर केवळ प्रच्छन्न कर्म करावे. त्यापेक्षा गंभीर स्थानी रक्तादृष्टी असेल, तर जलोकावचरण करावे. अतिगंभीरस्थानी रक्तादृष्टी असताना अलाजु, वा शृंगाचा उपयोग करावा. साविदीहिक रक्तादृष्टीमध्ये सिराव्यथ करावा.

रुग्णाच्या अवस्थेनुसार रक्तमोक्षण

'शृंगाद्यवालस्यादिर शीतेनुर्वृत्तनारुदुक्षुमाराणमनुग्रहर्यं परमसुकुमारोऽयं
शोणितावसेचनोगमिहितो जलोकासः । - सु. सू. १३/२
'शृंगालाद् सुकुमारोपायां, जलोकसत्तु परमसुकुमारोपायाद;
असुकुमारोपायाच्या मतानुसारै शृंग, अलाजुचा प्रयोग सुकुमार लोकांमध्ये तर जलोकांचा उपयोग असतं सुकुमार लोकांमध्ये केला जातो. सुश्रूतानी राजा, राजसद्यश्रीमान लोक, बात, वृद्ध, विजे, उर्बेल, लिंग तथा प्रमसुकुमार लोकांसाठी जलोकावचरण करावे असे महटते आहे. जलोकावचरण विवेशमध्ये कौप्यत्याही प्रकाराची वेत्ता नसते म्हणूनच हा उपक्रम सुकुमार व्यक्तीमध्ये योजिला जातो.

ज्याचे बल उतम आहे अशा दृशरीरी व्यक्तीमध्ये प्रच्छन वा सिगवर्ष केला जातो.

रक्तमोक्षणाचे जे चार प्रकार आहेत त्यांमेकी प्रथमतः शस्त्राच्या साहाय्याविना केल्या जाणाऱ्या रक्तमोक्षण प्रकारांची जलौकावरणाची माहिती घेऊन नंतर शस्त्राच्या साहाय्याने केल्या जाणाऱ्या रक्तमोक्षणाचा विवाच करू.

जलौकावरण

जलौकावरण हा सहजसाध्य, कर्मसुकृ, फारसे उपद्रव नसणारा, वेदनारहित व कृष्णनव सुकृमारंभाचे योजिला जाणगा उपक्रम आहे.

‘जलसामयुरिति जलायुक्ता’ / जलसामोक इति जलौकक्षः: १ – सु. १३/८ जलौकांना व्यावहारिक नाव आहे ‘जलवा’. जलवा सामान्यतः विखलमय भागात सापडतात. या जलात उत्पन्न होतात, जलातच राहतात. जल हेच त्यांचे उत्पत्ती पोषण, निवास व प्राप्तिस्थान आहे, म्हणूनच त्यांना ‘जलौका’ म्हणतात. जलायुक्ता व जलौकसा असेही पर्यायवाची शब्द यास वापरते जातात.

‘जलौका’ याप्रमाणे पाण्यात राहणाऱ्या शीत, मधुर असल्यानेच पितळद्विषित रक्ताच्या निहरणासाठी यांचा उपयोग करून घेतला जाते. वेदनारहित तथा उपद्रवरहित उपक्रम असल्यानेच सुकृमारंभातीही याचाच प्रयोग केला जातो.

जलौका दोन प्रकाराच्या असल्यात. सविष आणि निर्विष. जलौकावरचणापूर्वी जलौका सविष आहेत वा निर्विष याचे परिक्षण होणे आवश्यक असते. निर्विष जलौकांचा प्रयोग रक्तमोक्षणासाठी करावयाचा असतो. सविष जलौकांचा नाही. जर सविष जलौका लावल्या गेल्या तर भयंकर शोथ, कंडू, मूळ्य, ज्वर, दाह, छर्दी, मद, अंगसाद आदी लक्षणे उत्पन्न होतात.

‘तारिदिई पुरुषे दंशे श्वयशुरुतिमात्रं कण्डूमूर्च्छा ज्वरो दाहश्चादिमदं सदनविमिति लिंगानि भवन्ति ।’ – सु. १३/१०

सत्त्विष व निर्विष जलौका प्रत्येकी सहा प्रकारच्या असलात.

‘त द्वादश / तासां सविषा: षट् तावत्य एव निर्विषा: ।’ – सु. १३/८

सविष जलौका

‘तज्र सविषः – कृष्णा कर्बुरा अलगदर्द इंद्रायुधा सामुदिका गोचंदनाशेति / तात्वं जन्मूर्णविर्गा युक्तिशिरा: कृष्णा / वर्मिमत्यवदयता छिंत्रोन्नतकृषिः कर्बुरा / रोमशा यहायश्वरा कृष्णपुख्यलगादी / इंद्रायुधवद्व्यताजिभः विक्रिता इंद्रायुधा / इष्टदसितपीतिका विवित्र पुष्याकृतिविक्रिता सामुदिका / गोवृषणवदधोभागे द्विष्टाकृतिरपुख्यी गोचंदनेति ।’ – सु. १३/९

सविष जलौका सहा रक्ताच्या असलात. त्याची नावे – कृष्णा, कर्बुरा, अलगदर्द, इंद्रायुधा, सामुदिका व गोचंदना अशी आहेत. ही त्यांची नावे जलौकांची आकृती,

वर्ण, त्वचेची व मुख्यतः शिरःप्रदेशाची विशेषता यावरून दिली गेली आहेत हे स्पष्ट आहे.

कृष्णा जलौका – अंजनाप्रमाणे म्हणजेच काजक्रमप्रमाणे असलंत काढव्या वर्णाची, मोठ्या जाड शिरःप्रदेशाची जलौकीका ‘कृष्णा’ होय.

कर्बुरा जलौका – कर्बुर म्हणजेच भुरकृत वणाची ही जलौका, वर्मी नावाच्या माशाच्या आकाराची असते. इलेणाच्या माते वर्मिमत्याच्या आकाराची म्हणजेच सपिकार अशी ही जलौकी असते. या जलौकेचा कुक्षीप्रदेश काही ठिकाणी उत्रत, तर काही ठिकाणी छिन असा दिसतो. सर्पकाम्युझेच असा आकार दिसतो. काहींच्या मते वर्मिमत्य म्हणजेच गोहितमस्य. यामध्ये खवते असल्याने कुक्षी काही ठिकाणी उत्रत, तर काही ठिकाणी अवनंत दिसते.

अलगदर्द जलौका – या जलौकेच्या अंगावर असणाऱ्या वलयामुळे ती रोमयुक्त आहे असे वाटते. हिचा पाशवैशाग मोठा असून मुख्यप्रदेश काळ्यात दिसतो. इंद्रायुधा जलौका – पाठीकर इंद्रधनुष्याप्रमाण चिन्हविचित्र रंगांच्या रेषांनी भरलेल्या जलौकेस इंद्रायुध असे म्हणतात.

सामुद्रिका जलौका – ही जलौका किंचित् काळी वा पिवळसर रंगाची असून त्यावर अनेक चिन्हविचित्र आकारांचे ठिपके असतात.

गोचंदना जलौका – या जलौकेची मायील शोटाकडील बाजू ही बैलाच्या वृष्णप्रमाणे देन भागात विश्वकृत शाळ्यासारखी दिसते. तोंड मात्र आगदी ऑटे असते.

‘दुष्टांकुमत्यशेषकाहिक्वकोथमलदभवाः ।’
रक्ता: ख्वेता भूषां कृष्णाक्षयपलता: त्वच्युपिच्छितः: ॥
इंद्रायुधाविविजेवरिजयो रेषाशांख ताः: ।’
साविष वर्जयेत् ॥’ – अ. ह. मू. २६/३६

‘तज्र सविषमत्यकोटकदर्दप्रत्युरीकोथजातः करुषेक्षम्भु च सविषः: ॥’
– सु. मू. १३/१३
वाभटानी सविष जलौकांचे वर्णन करताना अतिचपलता, स्थूलता, पिच्छलता, अतिकृष्णाता, चिन्हविचित्र वर्ण असणे, रोम असणे तशा राजी म्हणजेच वलये फार असणे ही सविष जलौकांची सामान्य लक्षणे म्हणून सांगितलेली आहेत.

सविष जलौका सामान्यतः मत्स्य, कीटक, बेडूक वा अन्य प्राणांच्या मृत शरीरमुळे उत्पन्न झालेल्या किंवा मलभूतांनी दृष्ट झालेल्या जलात उत्पन्न होऊ शकतात.

निर्विष जलौका

‘अश निर्विषः कर्मिला शंकुमुखी मूर्षिका प्राणीरीकमुखी सवारिका वेति । तज्र मनः शिलारंजिताभ्यामिक पाशवाच्या पृच्छे त्विन्द्रधुद्वावर्णा कविला । किंविद्वक्ता दृतकाया पिंगला च पिंगला । यकुर्बणा शीघ्रपादिनी दर्शितिश्वासुखी च शंकुमुखी । मूर्षिकाकृतिवर्णाऽनिष्टानिष्टाना च पिंगला । मुदगवणी पुंडरीकतुल्यवक्ता

पुङ्गीकमुखी । त्रिनथा पद्मप्रवणार्थिदधारंलभ्यमणा च सावरिका, सा च पश्वेण ।

इत्तेता अविषा व्याख्याताः ।' - सु. सू. १३/११
साविष जलौकप्राप्ताणेच निविष जलौकांचेही ६ प्रकार असतात. त्यांची नावे-
कपिता, विगता, रंकमुखी, पूषिका, पुङ्गीक व सावरिका अशी आहेत.

कपिला जलौका- कपिला जलौकेचा नर्ण पार्विभागी मनःशिलप्राप्ते लासर

काळा, तर पृष्ठभागी मुग्गप्राप्ते हिरवट असते. या जलौकेची त्वचा स्निग्ध असते.

पिंगला जलौका- किंचित लाल, मिळत वर्णांची, गोलाकार तथा जलद हलचाली करणारी जलौका म्हणजे पिंगल होय.

शंकुमुखी जलौका- चक्रतुखडप्राप्ताणे हिरवट रंगाची, दोर्षी व तीक्ष्ण मुखाची व त्वामुळेच रक्ताचे भराभर शोषण करणारी ही जलौका आहे.

मूषिका जलौका- मूषिका जलौका ही मूषकसमान आकृती असणारी, त्वाच वर्णांची तथा अनिट गंध (दुर्गंध) असणारी असते.

पुङ्गीक जलौका- मृगासाराख्या हिरवट रंगाची, उमलतेल्या कमलपुष्पाप्राप्ताणे विसर्णीं मुख असणारी जलौका पुङ्गीकमुखी होय.

सावरिका जलौका- ही जलौका स्निग्ध, कमलपत्राचा वर्णांची व १८ अंगुले पांबं असते. या जलौकेचा उपचोप मानवासाठी केला जात नाही, तर हत्ती, घोडे आदी पशुसाठी केला जातो.

'निर्विशा शैवलशयावा वृत्ता नीलोर्धरजयः ।'

कथायपृष्ठस्तन्त्रयः: किंचित्यीतोदराज्य चः ।' - अ. ह. सू. २६/३८

जी जळू रोवाळी रंगाची किंवा ईर्षत रथावर्णांची असते, जिन्या पाठीवर निळसर रेषा असतात किंवा जिन्या पृष्ठ, पारवर्भाग कथाय वर्णाचा असतो, जिन्ये शारीर कोमल, तनु असते आणि पोटाचा वर्ण किंचित् प्रिव्यक्तस असतो ती जलौका निविष समजावी असे वाभटानी म्हटलेले आहे.

'सर्वसांच गरं प्रयाणं अष्टदशागुलानि तत्र चतुर्थच्छडांगुला नृशु योजयेत् गजवानिषु अपरा; तसु मुकुभयासन्तु त्वचेत्यापितरका वायाच्च द्वियः; विपरीतः पुमासोर्धवंशाकृति पुरोवृत्ताक्ष्य । तत्र बहुदेशेषु विरोक्तिषु चामयेषु पुमांसो योजायितत्वा: । त्रिव्यो विपरीतेषु ।' - अष्टांग संग्रह

अष्टांगसंग्रहकारानी जलौकेच्या त्वांचेत्यापिती सांगताना म्हटले आहे की जलौका ही जास्तीत जास्त १८ अंगुले लोंबीची असते. ही लोंबीस अधिक असणारी जलौका ही हत्ती, घोडा आदी पशुसाठी वापरावी. मानवासाठी मात्र ४, ५ किंवा ६ अंगुले लोंबीची जलौका नापरावी.

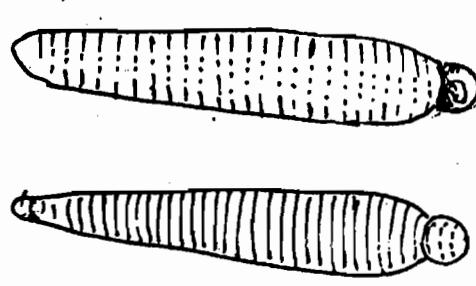
जलौकेमध्ये (नर व मादी) असे दोन भेद असतात. जी कोमल शरीराची, कोमल त्वचेची, छोटे मुख व खालील भाग मोठा असणारी असते, ती ढी जलौका समजावी. उडलट कठीण त्वचेची, मोठा शिंग्रदेश, मध्यभाग छोटा व अर्धचंद्रासमान गोल

२३० / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

जलौकांचे अन्यत्र मिळणारे सामान्य वर्णन

जलौका किंवा जवळवा या सामान्यात: पाण्यात रहतात. पाण्यात विषधब्लेला ऑक्सिसजन त्वचेवाटे बेझेन त्वांची श्वसनक्रिया चालते. पाण्याबाहेही त्वा गहू शक्कात, पण यासाठी त्यांची त्वचा नेहमी आई रहणे आवश्यक असते. जर त्वचा शुक्क झाली तर त्वाचा ऑक्सिसजन धोणे अशक्य होते. हे सर्व टाळ्यायासाठी त्यांच्या त्वचेतून एक प्रकारचा स्निग्ध असा खाल सतत होत रहतो. या खालमुळेच जलौकांची त्वचा नेहमी आई रहू शकते. सामान्यतः जलौका ही गृह्णपद्याप्राप्ताणे म्हणजेच गांडूल्याप्राप्ताणे लांबट आकाराची, पण त्वांसेखा अधिक जाडीची असते. लांबीला ४ ते ६ अंगुले लांबीची, म्हणजेच ६ ते १० सेंटीमीटर लांबीची, जलौका रक्तवसेचनासाठी उत्तम प्रकारची समजाली जाते. जलौकांचा रंग चमकदार असून पुष्टभागाकर वलये असतात, तर पोटाकडील खाग स्निग्ध, पुळ्युळ्युत दिसतो. तोडाकडील बाजू टोकदार निमुळ्यांती असते.

तोडामध्ये असणाऱ्या Success मुळे जलौका त्वचेस दंसा करून, रक्त आचूणणाचे कार्य करू शकते. दुसऱ्या टोकास एक गोलाकार, पृथु असा खाग असतो. या टोकाने जलौका ही अन्य वस्तुंगा चिकटून राहते व रक्तशोषण करताना आधार घेते. जलौकेच्या सर्व शारीरत प्रत्यास्थता (Elasticity) अधिक असल्याने जलौका रक्तआचूणणांतर मुळून तिच्या पूळळ्यां आकाराच्या उपटीने सहज वाढ शकते. आयुर्वेदिक ग्राणिशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून पाहता जलौकेचा समावेश हिस्तिनीया (Hirudinea) वर्गात केला जातो. इंग्रेजीमध्ये जलौकेस Leach असे म्हणतात.

जलौका संग्रहण तथा पालन
'क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः योषणं सावचारण्यम् ।
जलौकसाक्ष यो वेत्ति तत् साध्यान् स जयेद गदन् ।' - सु. सू. १३/२१

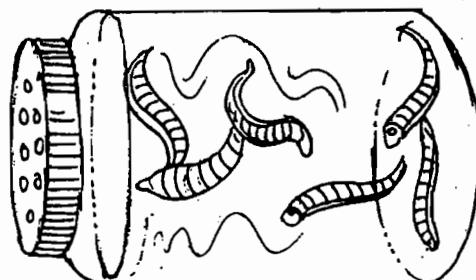
तासा ग्रहणमार्दित्वमिगान्त्यैर्वा प्रयोगशुल्हणीयाद् । अथेनां नवे महति घट्ट सरस्तडागोदकंपकमावाय्य निदध्यात् । भ्रष्टव्यार्थं चासापुष्परेच्छेवालं वाल्लरम्यादकाङ्क्ष कंदाश्शूर्णाकृत्य शत्यार्थं दृष्ट्यार्थं दृष्ट्यार्थं चासापुष्परेच्छेवालं वाल्लरम्यादकाङ्क्ष भ्रष्टव्याद दध्यात् । सप्तरात्रात् सप्तरात्रात् घटमन्यं संक्रमयेत् । - सु. सू. १३/११५ प्रहणं चासा शरात् काले, तंत्रात्रवच्चनाद् । अन्देवाप्रयोगान्तरिति स्थोहतज्जुमांसपेशीनवनीतिष्ठीराद्यक्तजंयद्यवयवेत् ।

- सु. सू. १३/११५ डल्हण टीका जलौकांचा अनेक रोगांमध्ये उपयोग केला जात असल्याने त्यांचा संग्रह करणे आवश्यक उरते. शरदवस्तुमध्ये नदी, नाले, तलाव वर्गेरीली पाणी शुद्ध होते (हंसोळक) व या पाण्यामध्ये निर्विष जलौकांची उत्पत्ती चांगल्या तद्देने होते. खूणून चासान्यवाह शरदवस्तुमध्ये गोळा केलेल्या जलौका चांगल्या असलात.

जलौका गोळा करताना मांसाचा तुकडा बांधलेला गळ जलौका जेव्हे आहेत आशा पाण्यात सेडलात. रक्तांशमुळे जलौका या मांसवडास चिकटात. मांसवडं पाण्याबाहेर काढून जलौका बाजूस काढल्या जातात. काही वेळा म्हशीसारखे प्राणी चिखलात दुङ्बताना त्यांच्या पाठीम, पोटास, पायास जळवा चिकटात. त्या काढून जलौकांचे संग्रहण केले जाते.

या प्रकारे गोळा केलेल्या जलौका मोठ्या अशा मातीच्या मडकस्यात ठेवतात. मडकस्यामध्ये चिखलत, पाणी यांच्या जोडीला जलौकांसाठी खाद्य खूणून शेवाळ, सुकलेले मांसाचे तुकडे वा निरनिराळ्या कंदंचे चूर्ण घातले जाते. मडकस्याचे तोंड कापडाने घट बांधले पाहिजे. या घटातील पाणी वरचेवर म्हणजेच दर दोन किंवा तीन दिवसांनी बदलले नाही, तर पाण्यातील प्राणावायूचे प्रमाण कर्मी होऊन जलौका मरण पावतात. केवळ पाणीच बदलावे असे नक्के, तर दर आठ दिवसांनी मडकेही बदलावे असे सांगितलेले आहे.

च्यवहारामध्ये अनेक वैद्य जलौका ठेवण्यासाठी किरकीचे ज्ञाकण असलेल्या या बरणीत पाणी भरून, त्यात जलौका ठेवून, वरच्या झाकणास छोटी-छोटी छिद्रे पाडतात. जलौका ठेवण्यासाठी वापरावायूची ही बरणी आकाराने मोठी असणे आवश्यक आहे. त्यापुढे जलौकांच्या हालचाली चांगल्या तद्देने होऊ शकतात. या कावेच्या बरणीमध्ये शेवाळे, शिंगाड्याचे पीठ किंवा तस्म पदार्थ जलौकांना

खाद्य खूणून घातले जातात, पण असे घातलेले पदार्थ कुणून त्या वासाने जलौका मरतात वा सविष बनतात. जलौका ठेवतेल्या बरणीत जलौकांसाठी काहीही खाद्यपदार्थ घातले नाहीत, तरीही जलौका ५ ते ६ महिने उत्तम राहू शकतात. त्या बुश्फिक्त राहिल्या तर अधिक चांगल्या तद्देने एकत आदृष्टावै कर्त एक शकतात. यावसाठी व्यवहारामध्ये जलौकांना काहीही वेळे खाण्यासाठी खूणून न घालणेच शेयरकर ठरते.

जलौका ठेवण्यासाठी Fish-Pots किंवा Aquarium चाही उपयोग करता येतो. पान कोणतेही असो पाणी मान वरचेवर बदलतेच माहिजे. शहरातून गाणीपुरवठा जो होतो तो अनेक वेळा क्लोरिनयुक्त असतो. असे क्लोरिनयुक्त पाणी जलौकांसाठी वापरले तर जलौका तत्काळ मरतात. यासाठी विहिरीचे पाणी वापरणे योग्य ठरते किंवा क्लोरिनचे प्रमाण कमी झाल्यानंतरच वापरणे योग्य ठरते.

वापरलेल्या जलौका ठेवण्यासाठी स्वतंत्र पान असणे आवश्यक असते.

जलौकाकावचरण-विधी

पूर्वकर्म

जलौकांकावचरणासाठी जे पूर्वकर्म करावे लागते, त्यामध्ये दोन दृष्टिकोनांपै विचार करावा लागतो. १) जलौकांची पूर्वतयारी २) रुणांची पूर्वतयारी.

(१) जलौकांची पूर्वतयारी
‘गृहीतांश्च ता: सर्वरजनीकल्कोदकप्रदिव्यात्राः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त-स्थिता विगतवक्त्वा ज्ञात्वा ताभी रोगं शाहेत् ।’ -सु. सू. १३/१७
‘अवंतिसोमे तक्ते वा पुनश्चाश्वासिता जते ॥
लगायेत्...॥’ -अ. ह. सू. २६/४०

निर्विष जलौका घेऊन त्याना प्रथमतः मोहरी व हळद यांच्या कल्काचा लेप करावा. त्यानंतर लगेच त्याना पुन्हा स्वच्छ पायात सोडून एक मुहूर्त म्हणजेच ४८ मिनिटे तसेच ठेवावे. असे केल्याने जलौकांची खूक वाढते, त्या चपल बनतात व त्याना रक्ताच्चूषणाची इच्छा उत्पन्न होते. वायराटानी हृद्यदीच्या पाण्याप्रमाणेच अस्तकांजी वा तक्रामध्ये जलौका बडवून नंतर स्वच्छ पायाने सफ कराव्यात असे म्हटले आहे. जर अशा प्रकारे जलौकांचे प्रथमतः शोधन केले नाही, तर जलौका नीट लागत नाहीत वा रक्ताच्चूषणाची होग्य प्रकारे आवृष्ट फ्रेशने करीत नाहीत. हरीद्राजल, कांबी वा तक्रामध्ये जलौका आधिक काल राहिल्या, तर त्या मरतात व म्हणूनच केवळ काही दृष्टांच त्याना अशा औषधी द्रव्यांनी युक्त पायात ठेवून नंतर लगेच स्वच्छ पाण्यात सोडणे आवश्यक असते.

(२) स्त्रियों पूर्वतारी

जलौकाकावचरण ज्ञा शरीरप्रदेशी कावयाचे असते तो शरीरप्रदेश प्रथमतः स्वच्छ करणे आवश्यक आहे. जलौका दंश करून क्राण उत्पन्न करीत असल्याने हे अत्यावश्यक असे पूर्वकर्म आहे. डेटोल, स्प्रिट व तत्सम जंतुन द्रव्यांनी किंवा कडुमिंब कवाय, निफळा कवाय वगैरीं या शरीरप्रदेशाचे धावन मात्र कधीही करू नये. जर असा प्रकारच्या उपांगांची किंवा कवाय, तिक्त स्त्रीला द्रव्यांनी धावन केले, तर जलौका कधीही त्या प्रेसी लागत नाहीत. एवढेच कराला, पण साथ्या साबणाने तो भाग खुतला, स्वच्छ केला तरी जलौका त्या ठिकाणी लागत नाहीत. याचसाठी केवळ साध्या पाण्याने तो भाग स्वच्छ केला जातो.

पूर्वकर्मातील इतर उपक्रमांप्राप्तीचे येथेही स्नेहन, स्वेदन केले असता रक्तावसेचनाने अधिक लाभ होतो असे काही तज्जाचे मत आहे. सिराव्याधाने रक्तावसेचन करताना तर पूर्वकर्मात्यांचे स्नेहन व स्वेदन आवश्यकच ठरते, परंतु जलौकाकावचरणापूर्वी स्नेहन, स्वेदन केले तर त्या स्नेहामुळे त्या ठिकाणी जलौका पफड घेत नाहीत व म्हणूनच हे पूर्वकर्म प्रत्यक्षतः कराला येत नाही. जर स्नेहन, स्वेदन करावयाचेच असेल, तर जलौकाकावचरणापूर्वी एक वा दोन दिवस आधी त्या प्रेसी स्नेहन करता वैरल, त्यानंतर मात्र नाही.

‘अथ जलौकोवसेकसाथ्यत्यागितमुपवेश्य संवेश्य वा, विरुद्ध चास्य तमवकाशं सृदगोमयवृष्टयैर्विलः स्थात् ।’ – सु. सू. १३/१७

जलौकांनी नीट पकड घ्यावी यासाठीच जलौकाकावचरणापूर्वी स्नेहन, स्वेदन नंते तर (इक्षण करावे लागते. यासाठी गोमपर्वर्ण वा मृतिकेच्या साहाय्याने त्या प्रेसी अवयवर्णांकेले ज्ञावे.) अर्थात ग्रामप्रदेशी जर जळवा लावावयाच्या असतील, तर मात्र या पकडे गोमपर्वर्ण वा मृतिकेचा ग्रामयोग करू नये.) जलौकांका या पाण्यात, चिखलात राहत असतात. त्या रक्त आचूषणाच्या वेळी दंश करून प्रग्ना उत्पन्न करात. या सर्वांचा विचार करूनच आधुनिक वैज्ञानिक जलौकाकावचरणापूर्वी रुणास धनुर्वतीप्रतिबंधक लस देण्याचीही शिफ्प्रक्रमस्य करतात.

प्रधानकर्म

‘स्त्रियाणुन्नत्यादिपुरुषांतोवच्छज्ञां कृत्वा मुख्यगृहण्यात् अगुणहन्ते शीरिषिद्वं शोणितविद्वं वा दद्यात्. शास्त्रपदानि वा कुवीत, यष्टिवर्मामि न गृहीयान्तदाऽन्यां ग्रहयेत् ।’ – सु. सू. १३/१७

पिबातिरुक्तस्तकं धरच्छादयेन्मुडुवाससा ॥’ – अ. ह. सू. २६/४१

‘यदा च निविशतेऽस्वरुपवदनं कृत्वोन्नेत्रं तदा जनीयदृश्यणहातीति, गृहणहन्तीं चाद्रिवत्सवच्छज्ञां कृत्वा धारयेत् ।’ – सु. सू. १३/१८

अथ शोणित गंधेन न मुच्चेन्मुख्यमस्या: संधवृणोनावाकिरत ।’ – सु. सू. १३/१८
‘संपूक्तादृष्टसुंदराज्जलौका दुष्ट शोणितम् ।

आदते प्रथम हस्तः शीरं स्त्रीरोदकादिव ॥’ – अ. ह. सू. २६/४२

जलौका व रुण या दोषांचीही पूर्वतयारी झाली की जलौकाकावचरणाचे प्रधानकर्म सुरु करता येते. जलौका लावताना हातात. खरून जळवाचे तोड इच्छित प्रेसी रेवते असता, जलौका दंश करून आचूषणाचे कार्य सुरु करतात.

जर जलौकांनी लागेच दंश करतात. काही प्रसंगी दृधाच्या ठिकाणी दृधाच्या येब टाक्का नाहीत, तर त्या ठिकाणी दृधाच्या एवजी साखारेचे व मध्याचे

असता जलौका लगेच दंश करतात. काही प्रसंगी दृधाच्या ठिकाणी दृधाच्या येब टाक्का नाहीत तर त्या ठिकाणी दृधाच्या येब टाक्का जातो किंवा थेडेसे प्रज्ञन केले जाते.

रक्तगंधामुळे जलौका त्या ठिकाणी लागेच लागतात. एवढे सर्व कफ्नही जर जलौकांका लागती नाही तर ती जलौका चांगली नाही. असे समजून त्या जलौकेवेवों दुसऱ्या पाणी लावले जाते. या प्रकारच्या मधुर द्रवाचा उपयोग करूनही जर जळवा लागल्या नाहीत तर त्या ठिकाणी रक्ताचा येब टाक्का जातो किंवा थेडेसे प्रज्ञन केले जाते.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर लगेच तोडेकडील बाजूस गोलाकार प्राप्त होतो. मुखाकडील भाग हा उचलल्यासारखा, उत्रत होतो व त्यामुळे घोड्याच्या खुराप्रभाणे दिसू लागतो.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर लगेच तोडेकडील बाजूस गोलाकार प्राप्त होतो. मुखाकडील भाग हा उचलल्यासारखा, उत्रत होतो व त्यामुळे घोड्याच्या खुराप्रभाणे दिसू लागतो.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू परंतु लावदायक प्रयोगासाठी सामान्यतः १ ते २ से. मी. परिधाच्या दुष्ट भागासाठी एक

जलौकेचे दंश केल्यानंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू लागतात व नंतर काही कालावधीनंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू लागतात व नंतर काही कालावधीनंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू लागतात व नंतर काही कालावधीनंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू लागतात व नंतर काही कालावधीनंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू लागतात व नंतर काही कालावधीनंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू लागतात व नंतर काही कालावधीनंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू लागतात व नंतर काही कालावधीनंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

जलौकेचे दंश केल्यानंतर प्रथमतः मुख्याणी याप्रणाली आचूषणाची क्रिया, हालचाली दिसू लागतात व नंतर काही कालावधीनंतर संपूर्ण शरीरप्रदेशे या हालचाली स्पष्ट होतात.

रक्तमोक्षणा / २३५

काही उपचार करणे आवश्यक ठरते. केवळ ओढून जलौका बाजूस करता येत नाही. यासाठी जलौकाचे मुखभागावर संधव जेत, तुटीचे पाणी किंवा हरिद्रा चूर्ण टाकले, तर जलौका त्वरेने सुटतात, स्पिट, आयोडिन, डेटांते वा तत्सम उर्यांधी द्रव्य थोडेशी जरी मुखप्रदेशी लावते तरी जलौका लगेच झुटतात.

उपचारकर्म

अशा दोन दृष्टीनं विचार करणे आवश्यक ठरते.

रुणपरिचर्या- जलौकानी दंश केलेल्या स्थानी व्रण उत्पन्न होतो. या व्रणाचा आकार सोबतच्या चित्रासारखा असतो. जलौका रुक्ताचे आचूषण करित असताना Hirudin नावाचे एक असंकंदी (Anti-coagulant) द्रव्य त्याच्या युक्तानुन रुक्त असते. हे असंकंदी द्रव्य ब्रानप्रदेशी असल्यानेच त्या ठिकाणचे रुक्त लवकर जेऊन्युट्रे उत्पन्न गोठत नाही व रुक्तसाव बऱ्याच कालाबऱ्यापर्यंत चालूच राहते. रुक्त नोठण्याची क्रिया लव्हाची व परिणामे रुक्तसाव यांवाच यासाठी जलौका काढल्यानंतर लगेच व्रणकर्म न करतो व्रणप्रदेश वांवार स्वच्छ होणारा व्रण कर्म होते व नंतर फरसा रुक्तसाव होत नाही. जर ब्रानप्रदेश अशा प्रकारे साफ न करता व्रणकर्म केले, तर मात्र अधिक काळ्यार्थत रुक्तसाव होण्याची शवक्षता असते. जलौके मुळे उत्पन्न झालेल्या व्रणाच्या ब्रानकर्मासाठी हरिद्रा चूर्णाचा वापर करणे इष्ट ठरते. हरिद्रा काशयरसाची व उत्कृष्ट रुक्तसंफक्त असल्याने रुक्तसाव कमी होण्यास सदत होते, पण या सर्वप्रथमाही ब्रानप्रदेशी पिचु ठेवून घड असा पटुकंदू करणे (Pressure Bandage) हो. महत्त्वाचा उपचार ठरते. घड पटुव्यानाने रुक्तसाव यांवारण्यास साहाय्य घाठते.

जलौकावचरणाचा सम्यक् योग, अयोग वा अतियोग यावरही ब्रानकर्मासाठी वापरवयाचे द्रव्य बदलत असते. (सम्यक् योग झाला असताना ब्रानप्रदेशी शांतीत घृत लावावे किंवा त्याचा पिचु ठेवावा.) हेतुयोग झाला असताना जलौका ब्रानावर भूष लावून अवघडून करावे, पोडन करावे. यामुळे रुक्तसाव वाढते. (अती योग झाला असताना शीतजल परिसेक करून नंतर बंधन करावे.)

जलौका उपचार

'अथ यदितां न इति गुण्डन प्रदीप्तं धर्मान्ती तेललवणां द्विधर्मान्ती तेललवणां द्विधर्मान्ती यामहस्ता-गुण्डांगुलीच्यां गृहीतपृच्छा दक्षिणाहस्तांगुलीच्यां अन्ती: शनैरत्तुलोममनुमाजियेदामुखादृव्यावरेत / या सीदिति न वेष्टते सा दुर्बाना, तां पुनः सम्यूक्त वामयत / दुवानाया सीदिति वरेत / या सीदिति न वेष्टते सा दुर्बाना, तां पुनः सम्यूक्त वामयत / दुवानाया'

२३६ / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

व्याधिरसात्य इंद्रमदो नाय शकति / अश सुवानां पूर्ववत् सन्निदध्यात् ।'

- सु. सू. १३/१९

जलौका दंशस्थानापासून आपोआप दूर होतात किंवा त्याच्या मुखप्रदेशी संधव जल वा तत्सम पदार्थ ठाकून त्या काढून टाकल्या जातात. प्रथमत: अशा जलौकांच्या मुखप्रदेशी संधवयुक्त तैल लावावे व सर्वांगास तांदळाचा कोङडा लावावा. असे केल्याने पिच्छिल शरीराच्या जळवा होतात. तांदळाचा कोङडा लावावा. असे केल्याने पिच्छिल रोग होतो व यामुळे जलौका मरतात किंवा पुन्हा रुक्तपान करण्यास असमर्थ होतात. जलौकानी धेतलेले रुक्त काढून टाकलेले नाही, तर जलौकाना 'इंद्रमद' नावाचा वर्णन देणे व १) जलौकाना वर्णन देण्यासाठी जलौकाना धेतलेले रुक्त काढून पडते संधवयुक्त जल किंवा संधवयुक्त तिलातेलामध्ये येऊन त्यानी धेतलेले संधव रुक्तपान डॉट तिलामध्ये विशेष जल किंवा संधवयुक्त तिलातेलामध्ये जलौका धेतलेले रुक्त काढून होती आहेत. २) जलौकाना सोडल्या पाहिजेत. त्यांनी धेतलेले संधव रुक्त काढून पडते असेल तर त्या पाण्यात शिल्लक असेल तर मात्र जलौका कोणतीही होलचाल न करता एकाच ठिकाणी स्वस्य राहतात. पूर्ण वर्मिताची लक्षणे दिसेपर्यंत जलौकाना वर्णन देणे आवश्यक असते. डॉट येण्या पडतीने रुक्त काढून टाकलाना जलौकाना शेपटीकडील भाग, डाया होताचा अंगाठा व त्याशेजारील बोटात पकडून उजव्या होताने हळूहळू पिळून रुक्त काढून टाकले, जारू. असे पिळूनाना फार जोरात पिळू, नये, मृडु पीडन करावे. अन्यथा पीडनातियोगाने जलौका मरण्याची शवक्षता असते.

सविष जलौका दंश लक्षणे व लावारील उपचार

जलौकावचरण करताना निर्विष जलौका वापरल्या जातात, परंतु अनवधानाने सविष जलौकांचा प्रयोग केला गेल्यास दंशस्थानी शोथ, कंडू, मूळ्यां, ज्वर, दाह, चूर्दी, मद तथा अंगसाद ही लक्षणे उत्पन्न होतात. अशा अवस्थेसाठी 'भहागद' नावाचे औषध पान, लेपन, नस्य याद्वारे उपयोगात आणले जाते. सर्पदंश विषाचिकिरणाच्या संदर्भात (सु. क. ५/६१, ६२) हा महाप्रतापी महागद नावाचा कल्प सांगितलेला आहे. निशोत्तर, लागली, यष्टिमधु, हरिद्रा, दारहरुची, मंजिला, अम्लवेतस, पंचलवरण, त्रिकटू, या सर्वचे चूर्ण मधात निसळ्यान हा कल्प बनवलेला असते. ब्रानकर्मासाठी जात्यादी तैल, जात्यादिघृत, पदाकादी तैल यांचा लाभदायक उपयोग होतो.

प्रचण्डनकर्म

'ग्रान्तं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पहेन वा सम्प॒ /
स्नायुसंस्थास्थिमगणि त्यजन् प्रचानमाचरेत् ।'

एकतमोक्षण / २३७

अथोदेशप्रविष्टिः पौरुषगिरामीषिः ।

न गाढ्यनतिर्यगिभिन्न पदे पदमाचरन् ॥' - अ. ह. स. २६/५१, ५२

तत्र ऋज्ञसंकर्ता रूप्यं सम्मनवगाद्भुतानभाष्यं च शङ्कं पातवेभ्यः-

शिरास्नायुसंधीनो च अनुपयाति ।' - सु. स. १४/२०

जलोकावचरणात्या विचारानंतर आता रक्ताल्पात्या साहाय्याने केल्या जाणात्या रक्तमोक्षणावबत विवरण करताना प्रयत्नः शृंग व अलाजुकमीसाठी पूर्वकर्म म्हणून वापरल्या जाणाच्या प्रच्छन कर्माचा ऊहापोह करू.

प्रच्छन कर्माला राळपट किंवा पद असे पर्यावराची राळ आहेत. मराठीमध्ये यासव 'फासण्या भरणे' असे म्हणतात.

प्रच्छन सायु, संधी, अस्थी व मर्मप्रदेश सौडून अन्यत्र करता येते. प्रच्छनकर्म एहु पहिंयन (Bandage) करावे. असे केल्याने अपेक्षित भागात रक्ताचे प्रमाण अधिक वाढते व रक्तमोक्षण होऊ शकते.

जवळ असू नवेत. तसेच फारसे गंभीरही (खोल) असू नवेत. शोलचाली कर्ण त्वचेवर फार गंभीर नाहीत असा, म्हणजेच त्रण करण्याचे कार्य प्रतिलोभणातीने करावे. यामुळे उत्तम शोणारे त्रण हे कठू भूषणजेच सरळ एका रेत असावेत, समांतर असावेत. फार जवळ रक्ताल्पाव होऊ लागतो. पहिंय योडल्यानंतर रक्त आपोआप थांबते. त्यासाठी वेळी काही चिकित्सा करावी लागत नाही.

शंगकर्म

तत्र ग्रहिते तुवकल्पटलाक्वदेव शृंगेण शोणितमेव सचयेदादृष्टशणात् ।

- सु. स. १३/७

शृंगकर्मासाठी गाईचे शिंग वापरलेजावे. गाईचे शिंग पोकळ असते. त्याची दोहोरी टोके नव्यीप्रमाणे मोकळी असणे आवश्यक आहे. रक्ताल्पसेचनासाठी वापरवयाचे शृंग हेचकाकार आणि ७ अंगुले लांबाचे असावे. त्यात्या मुळ्यकडील भागी असणारे छिद्र हें आंठाच्याएवढे, तर अग्रभागाचे छिद्र मुाएवढे असावे.

शृंगकर्मापूर्वी प्रच्छनकर्म आवश्यक असते. प्रच्छन केलेल्या जागी शृंगाचा मुळ्यकडील भाग ठेवून उसन्हा अग्रभागात्या टोकाने वैद्य तोंडात जोरात हवा आत ओढून घेतो, आनुषष्णा करतो. या आचूषणामुळे आतील पोकळीमध्ये किंवितसा निवात वा कमी दाबाचा प्रदेश निर्माण होतो व त्यामुळेच ओढ बसून प्रच्छनकर्मापूर्वी निर्माण झालेला

प्रणालून रक्ताल्पाव होऊ लागतो. आचूषणाची क्रिया थांबवत्याकर आतील हवेचा दाब पूर्वत झाल्याने रक्ताल्पाव चांगला ल्वावा यासाठी शृंगाचा मुळ्यकडील टोके शरीरप्रदेशावर चांगले टेकले पाहिजे. अन्यथा आचूषणानंतर तेथून आत हवा शिरून रक्तविस्थावण होणार नाही. याकरिता शृंग शरीरप्रदेशावर जोरात दाबून धरावे लागते. या दाबामुळे शरीरप्रदेशास इजा होऊ नवे चासाठीच शृंग व शरीरप्रदेश यांत्यामध्ये रेशमी, मऊ व पातळ्ये कापड ठेवून मात्र शृंगकर्म केले जाते.

शृंग हे निगाध, रलझा, उण व मधुर असल्याने वाताने दूषित रक्ताचे निर्हण करण्यासाठी या उपक्रमाचा उपयोग होतो.

या उपक्रमासच मराठीत 'तुंबडी लावणे' असे म्हणतात.

अलाजुकर्म

तत्र ग्रहिते... सांदर्भप्रविष्टलाभ्या ।' - सु. स. १३/७

अलाजुकर्म हेपूर्वकर्म हे पूर्वकर्म अत्यवश्यक असे आहे.

अलाजुकर्मचे उधी शोपळा. या कर्मासाठी कडू उधी शोपळा वापरला पाहिजे. या अलाजुकर्मचे वर्णन करताना उधीशोपळा हा रुक्ष, तिक्तरसाचा असतो म्हणून कफ्दूषित रक्तासाठी याचा उपयोग करावा असे हस्तलेले आहे. हे सर्व गुण कडू उधीशोपळा यामध्येच मिळतात. या उलट मधुर असणारा उधीशोपळा हा स्निग्ध व शीत असल्याने कफ्दूषित रक्ताल्पाव अवसेचनासाठी अनुपुक्त ठरतो.

अलाजुकर्मासाठी वापरवयाचा उधीशोपळा याप्रमाणे कडू असावा. तजा, चांगला पोसेलेला, कडूशोपळा घेऊन तो मध्यभागी चिरतात. अर्थे भाग घेऊन त्यामधील सर्व मज्जा काढून टाकली जाते. यामुळे अलाजुकप्राप्त एक पोकळ घूमटाकार यंत्र तयार होते. अशा तयार केलेल्या अलाजुकम्युचे मोणबती किंवा तत्सम दीप पेटवून ठेवला जाते. (सातर्दीपया) वा हा अलाजु प्रच्छनकर्म केलेल्या भागावर पातला ठेवताना जातो. अलाजुमध्ये दीप ठेवण्याएवजी काही वेळा प्रच्छन कर्म केलेल्या भागावर पेटी मोणबती ठेवून त्यावर हा अलाजु पालाया ठेवला जातो. अलाजु आणि शरीरप्रदेश यांमध्ये पोकळी ग्रहात उपयोगी नाही. याची यात्र काळजी घ्यावी लागते.

या सर्व उपक्रमामुळे आतील पोकळीमधील हवा कोडली जाते. हवेत एकपंचमांश इतक्या प्रमाणात असणारा औंकिसजन. जळून गेला की दीप आपोआप विझतो. एकपंचमांश इतका हवेचा भाग नाहीसा झाल्याने आतील पोकळीत कमी दाबाचा प्रदेश निर्माण होतो. बाद्य वातावरणात्या दाबापेशा हा दाब कमी असल्याने आत ओढ बसते व प्रच्छन त्रणातून रक्ताल्पाव होऊ लागते.

इत्यादीच्या सहाय्याने त्रणकर्म केले जाते.

सिराव्यधि

शासाच्चा सहाय्याने केल्या जाणा-चा रक्तमोक्षण प्रकारातील शेवटचा प्रकार आहे

सिराव्यधि हा.

सिरा चार प्रकारच्या असतात. वातवृह कफवृह व रक्तवृह सिरा. या चार प्रकारच्या सिरा प्रत्यक्षात कोणत्या, यांचिपाच बिंदाच विंदाच आहे, परंतु सामान्यतः यांचे वर्णन करून त्यांचे आधिक शरीरशास्त्रात सांगितलेल्या शब्दांत पर्याय देता आले तरच हा विषय स्पष्ट होईल. अन्यथा या प्रकंणी जे काही निहिते जाईल ते सर्व संदिधच होईल. या प्रकंणात सर्वत शब्दप्रयोग करताना वातवृहसिरा म्हणजे Nerves, प्रतिवृह सिरा किंवा नीला म्हणजे Veins, कफवृह सिरा म्हणजे Lymphatics आणि रक्तवृह सिरा किंवा गोहिणी म्हणजे Arteries याच अर्थनि सर्व शब्दप्रयोग केलेले आहेत. अर्थातच वातवृह सिरा (Nerves) किंवा कफवृह सिरा (Lymphatics) याचून रक्तविशावण करणे शब्दवृच नाही हे स्पष्ट होईल. रक्तविशावण करता येईल ते फक्त नीला व गोहिणीमधूनच, काण फक्त या दोनच सिरामधून रक्त वाहत असते. नीला व गोहिणी यांचीकी नीला या शरीरालूढ भागात असतात, तर रोहिणी मात्र गंभीर स्नानी राहतात. गंभीर सिराचे व्यथन करू नये असे शाववचन आहे. याचसाठी सिराव्यधन करता येते ते फक्त नीलासिरामधून, अन्य कोणत्याही प्रकारच्या सिरामधून नव्हे. करता रक्तविशावणार्थ सिराव्यधन करावयावे ते केवळ नीला सिरामधून हे निश्चित करता रक्तविशावणार्थ सिराव्यधन करावयावे ते केवळ लक्षात ठेवली पाहिजे, ती म्हणजे सिराव्यधन केल्यानंतर आणखीही एक महत्वाची गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. मार्गिन्या डिकाणी मांस, सिरा, करताना सिरामर्म टाळून अन्यत्र सिराव्यध केला पाहिजे. मार्गिन्या डिकाणी मांस, सिरा, सन्धी, अस्थी हे एकत्र आलेले असतात. जर मर्मप्रदेशी व्यथन केले, तर या घटकांना इजा पोहोचून त्या स्थानी दुर्बलता, अकर्मण्यता ही लक्षणे निर्माण होतात. इतकेच नव्हे तर, क्वचित मृत्युंजी येण्याची शाववत असते.

सिराव्यधन म्हणजे सिरप्रध्ये लेद घेऊन रक्तविशावण करणे होय. सामान्यतः जेव्हा रक्ताची सावदीहिक उंटी असते तेच्चा सिराव्यधनाने रक्तमाझण करतात. सिराव्यधनाने काही वेळा वातप्रकोप होण्याची शाववत असते. या उपक्रमाने वेदना होते. रुग्णास वासदायक असा हा उपक्रम आहे. म्हणूनच सुकूमार, बाले, वृद्ध, कूश, दुर्बल, भीरु, श्रांत, सद्योपीत, श्वासक्षीणी, परिश्रमित, गर्ती जागण केलेले, गर्भाणी, कास, ख्वास, शोष, तीक्षणावेगीज्जव, आसेपक, पक्षावात, उपक्रासित, पिपासित तथा मूळर्धी रोगाने पोडित व्यक्तींमध्ये सिराव्यध करू नये.

१६. वर्षपिण्या लव्हमव्यापात-व. ७० वर्षपिण्या अधिक वर्याच्या रुग्णामध्ये सिराव्यध करू नये.

सिराव्यधनार्थ योग काळ

फार थंडी असताना सिराव्यध केल्यास रक्तविशावण नीट होत नाही. याउलट फार उकाडा असताना सिराव्यध केल्यास रक्त अधिक व्यवते व त्या अतिसावामुळे

भ्रम, दाह, मूळर्धी उपद्रव होण्याची शाववत असते. फार जोराचा वारा वाहत असेल, तर सिराव्यधासाठी सिरा नीट पकडता येत नाहीत. युक्तसाठी जेव्हा फार थंडी नसेल, फार उकाडा नसेल किंवा वादल्या हवा नसेल तेक्काच सिराव्यधन करावे. म्हणूनच वर्षावृत्तमध्ये निऱ्श आकाश असताना, ग्रीष्मवृत्तमध्ये प्रातःकाळी वा सायंकाळी, तर शोत्रवृत्तमध्ये मध्याह्नकाळी सिराव्यध करावा.

हे नियम जरी असेल तरी जर रुणाची आवश्यक अवस्था असेल व रक्तमोक्षण त्वरेने करणे आवश्यक वाटत असेल, तर शीतकृतप्रमध्ये कुटीस्वेद हा होलाकृत्येद देऊन अक्षविक्षुली करावी. उष्णाकृतू अशा वेळी शीतभवनात रुणास बसवून सिराव्यध करता येईल, तर वादल्या हवा असताना निर्वातप्रदेशी हा उपक्रम करणे इट उरेल.

सिराव्यध विधी

पूर्वकर्म

सिराव्यध करण्यापूर्वी रुणास स्वेदन करणे आवश्यक असते.

'तत्र स्त्रियाविक्रमातुरं यथादेवप्रथमानीकं द्रव्याव्यधमत् शुक्रतवन्तं यवागृफीतवंतं वा यथाकालप्रस्तावायासानिं स्थितं वा प्राणानवायासानो व्यवपृद्यवर्मनवल्कलतानामन्यतमेन यंत्रिक्वाचित्वां नातिराङ्गं नातिराशिथितं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शङ्खं गुहीत्वा सिरां विध्येत्' १ - सु. शा. ८८. ८८.

स्वेदन व स्वेदन करताना ज्या ठिकाणी सिराव्यध करावयाचा असेल त्या शरीरप्रदेशी स्वेदन स्वेदन करावे असे काहीचे मत आहे. परंतु सिराव्यध हा उपक्रम सावदेहिक रक्तादुष्टी असताना करावयाचा उपक्रम असल्याने स्वेदनस्वेदन हे सावदेहिक हवे, झांमिक्क नव्हे. स्वेदनही बाह्य व अंतरंतर दोनही प्रकारचे करावयास हवे. स्वेदनासाठी निकतकायूत, महात्वक धृत वा खालिरादी धृत हे उतम होय. बाह्य स्वेदनार्थ बलातेल व तिलतेलाचा उपयोग केला जाते. रक्तदुष्टिज्ञन त्वक्फिकार उत्पन झाले असतात तर बाह्य स्वेदनासाठी व्रणशोधनतील, मारिच्यादी वा बृहन्मरुच्यादितेल, पारिश्वदैल आदी तेले उपयुक्त ठततात. स्वेदनासाठी बाषपस्वेदनाचा प्रयोग हितकरू ठततो. स्थानिक स्वेदासाठी तापस्वेदन करणे इट उरेल.

सिराव्यध करण्यापूर्वी काही काल तरी स्थानिक स्वेदन करू नये. जर स्थानिक स्वेदन केले तर सिरा नीट पकडणे कठीण हेते. सावदेहिक स्वेदन स्वेदन सिराव्यधनापूर्वी एक दिवस आधी करावे. रक्तमेशणार्पूर्व केवळ स्थानिक स्वेदन (तापस्वेद) करावे. ज्याचा सिराव्यध नीट योग्य आसतावर बसवून त्याचे योग्य तन्हेने बंधन करून मग पूर्वकर्ममध्ये रुणाच्या पूर्वतरिप्रमाणेच सर्व शास्त्रसंभार योग्य तन्हेने जमा करणे हेही महत्वाचे उरेते. सिराव्यधासाकारिता जी शब्दे लागतात त्यामध्ये कृतारिका हे महत्वाचे शब्द आहे.

पूर्वकर्ममध्ये रुणाच्या पूर्वतरिप्रमाणेच सर्व शास्त्रसंभार योग्य तन्हेने जमा करणे हेही महत्वाचे उरेते. सिराव्यधासाकारिता जी शब्दे लागतात त्यामध्ये कृतारिका हे महत्वाचे शब्द आहे.

'पृष्ठः कुठारी गोदंसम्भवशार्थगुलाना ।

तच्छेदिङ्या विष्टुपर्वस्यां स्थितां शिराम् ॥' - अ. ह. मृ. २६/१२

कुठारिका हे शब्द गाईच्या दाताप्रभागे दिसणारे, संद असे असते. यास एक लांब दंड असते.

कुठारिके प्रमाणेच दुसरे आवश्यक शब्द
आहे. ग्रीहिमुख शब्द.
'— तथाऽध्यार्थगुलं फले ।

त्रिहिवक्तं प्रयोज्यं च तत्त्विरोदयोव्यधि ॥'

- अ. ह. मृ. २६/११

वीर्मुख शस्त्राचे पात्रोदीड अंगुल लांबाचे असते. या शस्त्राचा उपयोग शिरप्रदेश तथा उद्दप्रदेशातील सिरांच्या व्याख्यानासाठी होते. सिराव्याख्यानासाठी काही चेळा निकुर्च शस्त्राचा उपयोग केला जाते.

कुचिंको मृणजे मुई. निकुर्च शस्त्रास तीन मुया जोडलेल्या असतात. हे शब्द राजा, बालक, भौंश, द्विया तथा सुकुमारांमध्ये रक्तविस्त्रितासाठी उपयोगी पडते.

कुठारिका, ग्रीहिमुखशब्द, निकुचीशब्द याबोवेच स्वच्छ कापूस, पट्टबंधासाठी पहुंचद्वारा उपयोगी अवयव बांधायासाठी जाढ कापड) - तथा (Bandages), यंत्रशाटक (रुणाचे अवयव स्पृष्टान कर्मास मुरुचात करावी. सिद्धाता शाल्यानंतर रुणास त्विष्ट, द्रवाच देऊन प्रधान कर्मास मुरुचात करावी. प्रधानकर्म - सिराव्याख्यान करण्यापूर्वी स्नेहस्वेदनादी उपक्रम करून, सर्व उपकरणांची रक्तमोत्थणनंतर रुणकर्मासाठी ओपूची रव्वे तथार ठेवती पाहिजेत.

सिराव्याख्यान करावाचे जास्ताची जरूरी लागते (सिराव्याख्यान करण्यासाठी सिरा व्यवस्थित हिस्ती पाहिजे. ती उत्तम प्रकारे पकडता आली पाहिजे. सिरा ख्याख्यान करावाचे जास्तात. त्यांना पकडण्याच्या प्रयत्नात त्या आपले स्थान बदलतात, माशा-भ्राणे त्या सुळक्न बाजूस जातात. आणि यंत्र वा शस्त्रांच्या मारगीत दूर होतात. याचकरिता सिराव्याख्याने प्रयत्नपूर्वक यामध्ये नैपुण्य घ्रात करून घेतले पाहिजे.

'शिरासु शिक्षितो नास्ति चला हेता: स्वभावतः ।

भृत्यवद् परिवर्तते तस्माद् यज्ञेन तडयेत् ॥' सु. शा. ८/५५

तिरा अशा चंचल असल्याने त्यांच्या नियंत्रणासाठीच वेगवेगळ्या आसानीची आवश्यकता असते.

तत्र व्याध्याशरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुख्यमर्त्तिमात्रोद्धृते उपवेश्यात्मने

सकल्योराकुंचितयोनिवेश्य कूपर्ये सांघिद्यव्यापोरि हस्तावलगृहाद्युल्कक्तमुष्टीमय्योः स्थापविला यंत्रणामाटकं ग्रीवामुख्योलमग्नि परिस्थित्योने पुरुषेण पञ्चात स्थितेन वामहस्तेनोत्तरेन शास्त्रकानद्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो द्वृश्याद दक्षिणहस्तेन शिरोत्तेयापनार्थं

नाव्यायतशिष्यितं यंत्रणावेष्येति, अस्मद्स्तवणार्थं यंत्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेति, कर्मपुरुषं च वायुपूर्णमुखं स्थापयेत्. एष उत्तमांगगतानामत्मुखवज्जनां शिराणां व्यथने यंत्रणविधिः ।' - सु. शा. ८/७

हत एकमेकात अडकवून मानेवर ठेवावेत. नंतर हात व मान यांना यंत्रशाटकाने मजबूत बांधावे. (यंत्रशाटक मृणजे बांधायाकरिता वापरलेले जाड, मजबूत वस्त्र) हे वस्त्र असा तन्हेने बांधावे की हात व मान यांना लपेटून त्याची दोन्ही टोके हळहळूळ ओढून आवज्यावीत. या वेळी रुणास पूर्णव्यास घेण्यास सांगावे. या आवळण्यामुळे मन्याभागवर दाढ पडून शिरप्रदेशातील सिरा स्पष्ट होतात. मान व वस्त्र बांधावे रुणावे हॉत असल्यानेच मानेवर दाढ पडूनही अपाय मात्र होत नाही. सिरा स्पष्ट होताच वैधाने सिराव्याख्य केला पाहिजे.

पादप्रदेशी सिराव्याख्यन करताना आसन -

'तत्र पदव्याध्याशिरस्त्व्यं पाद समे स्थाने सुस्थितं स्थापयित्वान्यं पादमीषत त्रुक्कचित्तमुन्म्ले: कृत्वा व्याध्यापादं जानुसंघोरेत: शाटकेनावेष्येत हस्ताभासंपीड्यागुल्मं व्यथप्रदेशस्वापति चतुर्गुलं ल्लोतादीनामन्नमेन बद्धवा या पादशिरां विष्येत् ।'

- सु. शा. ८/८

पादभागी सिराव्याख्यन करावाचे ज्ञाल्यास रुणास तो पाय सरळ ठेवून शोपावावे. तुम्हा पाय किंवित ठम्हून व्यावा. जानुप्रदेशी यंत्रशाटक बांधून गुत्क वा त्यावरील स्थानी सिराव्याख्य करावा.

हस्तभागी सिराव्याख्यन करताना आसन -

'अथोपरिष्ठाद् हस्तो गृहगुण्ठकतमुष्टी सम्यगासने स्थापयेत्वा तुखोपविष्ट्यम्

पूर्विद यंत्रं बद्ध्याहस्तीरां विष्येत् ।' - सु. शा. ८/९

कूपसंसंजीवल यंत्रशाटक बांधून हस्तप्रदेशातील सिरावे व्याख्यन करावे. वरील सर्व वणीनवरून हे स्पष्ट हेतो की सिरा स्पष्ट होण्यासाठी ज्ञा तिकाणी सिराव्याख्यन करावाचे त्याच्या वरील भागी (हदयाकडील बाजूकडे) घट बंधन करावे. यामुळे सिरा सुम्पष्ट दिसू लागतात व सिराव्याख्य करणे सोपे जाते.

'मातंस्त्व्यक्षासु चवमानं शब्दं निदस्यादतोऽन्येवदृष्ट्यवमात्रं ग्रीहिमत्रं

वा ग्रीहिमुखेन ।' - सु. शा. ८/१८

या प्रकारे सिरा सुम्पष्ट ज्ञाल्यावर त्या सिरेव कुठारिका शब्द ठेवून हॉताच्या बोटाने त्या कुठारिकेवर ताडन करावे. कुठारिका धारदार असल्याने सिराव्याख्यन हेतो व रक्तशाव होऊ लागतो. मांसल स्थानी एक यंत्र तर अन्यत अर्थां यंत्र, प्रमाणाचा छेद घावावा. ग्रीहिमुखशब्दानेही याचप्रकारे सिराव्याख्यन करता येतो. अतिथप्रदेशी सिराव्याख्यन करावाचा छेद घावा.

सामान्यत: सिराव्याख्यन करताना ज्ञा शारीरप्रदेशामध्ये रोग असते तेथील सिरांचा व्याख्य

या प्रकारचा असम्यक् योग ज्ञात्यास एला, कर्मु, कुष्ठ, तार, देवदार, बिंडग, चित्रक, त्रिकटू, आगरधूम, हरिद्रा, अकर्कुरु, करंज ही सर्व किंवा यांपैकी मिळतील त्या (कमीत कमी ३/४) औषधांची दूर्घे घेऊन त्यांचे संैचव व तिलतेलाबरोबर ब्रणप्रदेशी अवश्यं करावे. ही सर्व औषधी द्रव्ये उच्चा, विशदी असल्याने ती रक्तवाहिन्याचा विस्तार करात व ब्रणातून एकत खाचित होऊन लागते.

अतिप्रवृत्ति—अतियोग

‘अल्युकोऽतिस्तिव्वेदेवैक्षिकावित्तमतिप्रवृत्ति । तदतिप्रवृत्तं शिरोऽ—
भित्तापांत्यमधिमंथं तिमिरशुद्धभवति शातुक्षयमाक्षेपकं पक्षायाथामेकांगविकारं दृष्ट्वादाहौ
हिक्कां कासं श्वासं पांडुरोगं मरणं चापादवृत्ति ।’ —मु. सू. १४/२३
जर अस्तं उष्णकाल असेल किंवा स्वेदन अधिक प्रमाणात केले असेल, शात्राचा आघात फार जोगाने झाला असेल, तर अतिशाचाची लक्षणे उत्पन्न होतात. यामध्ये शिरोभित्ताप (शिःप्रदेशी पीडा), ओध्या, अधिमंथ, तिमिर, धारक्षय, आक्षेपक, दाह, फारच झाला, तर मृद्युही येण्याची हिक्का, श्वास, कास, पांडु ही लक्षणे आढळतात. रक्तांसाच फारच झाला, तर मृद्युही येण्याची शावस्यता असते.

सिराव्यधाने लाळ्य रक्तांचे विस्तारण केल्याही करून नये.

‘अथातिप्रवृत्ते लोध्रमधुक्पिण्यं पुंतं गग्नेरिसंजनशाळ्मलीपृष्ठ-
शंख्युक्तिमाषवर्गोद्धूमवृत्ताः। शनैः शनैर्ब्रह्मपुख्यमवृप्यगुच्छप्रेणावपीडयेत् ।
सालसज्जन्तु नारिमदमेषष्टुर्गान्वनवग्नीश्वरा चार्णिताभः क्षीमेण वा धमापितेन
समुद्देनलाक्षाद्युर्णवीर्याविर्बन्धनवैर्गाहिं बद्धनियात् । शीताच्छादनभेजनागारैः
शतैः परिकेप्रदेहैः श्वापाचरेत् । क्षारणाप्रिना वा दहेद् यशोकतम् । व्यथनानंतरं
वा तामेवातिप्रवृत्तां स्त्रियां विद्ययेत् । काकाकोल्यादिकवयां वा शक्किरमधुमधुरं पाययेत्
एण्हारिणोऽशशमाहिषवरहाणां वा लूधिरम्, क्षीरसूषरसैः सुत्तिनाधैश्चानी-
यादुपदवांस्त्व यशात्क्षुपुचाचरेत् ।’ —मु. सू. १४/२९, ३०

‘सम्यक् शत्रानिपतेन धारया या लक्षेदस्तु ।’
मुहूर्तं रुद्धा तिळेच्च सुविद्धा तां विनिदिशेत् ॥’ —मु. शा. ८/२१
सिराव्यधाचा सम्यक् योग झाला असताना आपेआप रक्तस्त्राव होण्याचेही थांबते.
शरीरात लघुता, वेदनाप्रशमन, व्याधिप्रशमन, मनःप्रसवता ही लक्षणे उत्पन्न होतात.
असंतुष्टी तीव्रांची सम्यक् योग, अयोग व अतियोगाची परिक्षा व त्यावरील योग्य ती चिकित्सा त्वरेने करावी लागते.

सम्यक्योग

‘सम्यक् शत्रानिपतेन धारया या लक्षेदस्तु ।’
जर रोगी भयभीत असेल, यंत्रण शिथिल झाले असेल व त्यामुळे सिंतांचे उत्पन्न योग्य झालेले नसेल, शाळ धारदार, नसेल, रोगी दुर्बल असेल, रुणाने वेगविधारण केले असेल, स्नेहन, स्वेदन योग्य झालेले नसेल किंवा रुण मह, मूर्ढ्य, श्रम, निद आदींनी पीडित असेल, तर सुम्यक् वेधन करूनही रक्तस्ववण ठेवै तहेन होत नाही. यासाठीच सिराव्यधन करण्यापूर्वी या सर्व गोष्ठी टाळत्या पाहिजेत.
असम्यक् योगामुळे शेष गाहिलेत्या दोषांमुळे शोथ, राग, दाह आणि पाक ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

‘अथ खल्पत्रवत्तमाने रक्ते इलाशीतीशिवकुळतगरपाठाभद्रदालविंडग-
वित्तक्रिकटुकागाथ्महरित्तिकाकुरनक्तमालफलेश्वालाभं त्रिभिरुभिः समसेवा
द्वूर्णीकृतेलवणतेलप्रगाहेत्तिसुखमववर्षयेदेनं सम्यक् प्रवत्ति ।’ —मु. सू. १४/२८

रक्तस्राव त्तेने शांबावा यासाठी केल्या जाणाऱ्या उपक्रमाचे ४ प्रकारांत विभाजन करता येते. संधान, स्कंदन, पाचन, दहन.

'चतुर्विधं येदतद्विद्धि रविष्टरस्य निवारणम्' ।

संधानं स्कंदनं चैत्र पाचनं दहनं तथा ।।' – सु. सू. १४/३२

१. संधान – कथाय रसयुक्त द्रव्यांचा उपयोग संधान केले जाते. लोअ, प्रियंगु, गौरकादी इव्यादा उपयोग संधानासाठी होते. चरकानी यांष्मधु, पाठ, समंगा, मोचरस, धायटी, कट्फल, लोअ, प्रियंगु या द्रव्यांचा समवेश संधान वर्गात केलेला आहे. या सर्व कथायरसाच्या द्रव्यामुळे सिरांनी मुखे आकुचित पावतात व रक्तस्राव थांबते.

२. स्कंदन – जेव्हा संधानाचा उपयोग होत नाही तेव्हा स्कंदन केले जाते. स्कंदन म्हणजे रक्त गेठण्याची क्रिया. यासाठी सर्व प्रकारचे शीत उपचार केले जातात. न्यांगोधादी गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या जलाचा शीत परिषेक, ब्रावर बर्फाचा तुकडा ठेवणे. इत्यादी उपक्रम यासाठी केले जातात.

३. पाचन – भस्म व शांबांचा उपयोग पाचनासाठी केला जातो. रक्तस्राव संधान व स्कंदन करूनही बंद न शाळ्यास पाचन चिकित्सा करावी लागते.

४. दहन – चरील सर्व उपचार करूनही रक्तस्राव थांबला नाही, तर दहनकर्म (Cotification) करावे लागते. तप्त शलाकेच्या सहाय्याने सिरामुखावर दहन केल्याने सिरामुख बंद होते व रक्तस्राव थांबते.

दुष्टविद्धि सिरा

अनेक प्रकारांनी दक्षता घेऊनही काही वेळ्या सिराचे सम्यक व्यथन होत नाही. वैद्याला शाखकमीचे साहित ज्ञान नसेल तर असे घडण्याची अधिक शक्त्यात असते. या असम्यक सिराव्यधनामुळे अनेक प्रकारचे रोग-उपद्रव स्वरूपात उत्पन्न होतात. सिराचे असे असम्यक व्यथन झाल्यास त्यास दुष्टविद्धि सिरा असे म्हणतात. दुष्टविद्धि सिराचे एकूण २० प्रकार वर्णिलेले आहेत.

'तत्र दुष्टविद्धिविद्धा कुंचिता रिक्विता, कुटिताऽप्रतुताऽतुदीर्णा अनेऽभिहता परिशुद्ध्या कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शल्हाहा तिर्यगृविद्धा अपविद्धा अव्यथा विद्वता धेनुका पुनःपुनर्विद्धा यासांशिग्राम्यास्थिसंशिग्रम्यसु चेति विशंति दुष्टव्यथा: ।'

– सु. शा. ८/५३

१. दुष्टविद्धा – फार सूक्ष्म शाळाने व्यथन केल्याने, व्यथन योग न झाल्याने त्यातून रक्तस्राव बरोबर न होणारी आणि ज्यामुळे शोष व रुजा उत्पन्न होते त्या सिरेस तुर्विद्धासिरा असे म्हणतात.

२. अतिविद्धा – सिराव्यथ करताना फार जोराने आघात केल्याने, अती प्रमाणात वेध केल्याने, ज्यामध्ये अतीप्रमाणात रक्तस्राव होते ती अतिविद्धा सिरा होय.

३. कुंचिता – कुंचितेमध्येही अतिविद्धिसिराप्रमाणेच लक्षणे असतात. सिरा ही वक्र असते.

४. रिक्विता – शाळास धार नसल्याने सिरा चेपली जाते, चपटी बनते त्यास पिण्डिता सिरा म्हणतात.

५. कुटिता – सिरा उत्थापन नीट न झाल्याने, सिरा लवकर न मिळाल्याने, वारंवार ताडन केल्याने कुटिता सिरा उत्पन्न होते.

६. अप्रसूता – शैत्य, भय, पूर्वी आदी कारणामुळे ज्यातून रक्तस्राव होत नाही ती अप्रसूता सिरा होय.

७. अनुदीर्णा – सिराव्यधनासाठी चपरले जाणरे शब्द फार सं असेल व थापदार असेल, तर सिरा जास्त प्रमाणात व्यष्टित होते. यामध्येही रक्तस्राव अधिक होतो.

८. अंतोविद्धा – जी सिरा केवळ एकाच बाजूने निढ झाली आहे व जिन्ध्यातून अल्परक्तस्राव होते तीस अंतोविद्धा सिरा असे म्हणतात.

९. परिशुद्ध्या – रक्तस्रावाने निर्माण होणाऱ्या चातप्रकोपामुळे शुक्र होणारी ती परिशुद्ध्या सिरा होय.

१०. कूणिता – सिरेचा फक्त एक चतुर्विंश भाग विढ झाला असता त्यास कूणिता सिरा म्हणतात. यातूनही अल्पल्प रक्तस्राव होतो.

११. वेपिता – बंधन योग तहने न केल्याने जी सिरा स्थानन्युत होते तीस वेपिता म्हणतात. यामध्ये सिराव्यधन न झाल्याने रक्तस्राव होत नाही.

१२. अनुत्थितविद्धा – नीट उत्थन न झाल्याने जिचे सिराव्यधन करता येत नाही ती अनुत्थित सिरा होय.

१३. शाळहाता – अधिक छेदामुळे, अधिक रक्तस्रावामुळे चातप्रकोप होऊन जेव्हा सर्व हातचाली थांबतात तेव्हा त्या सिरेस शाळहाता सिरा म्हणतात.

१४. तिर्यकृ विद्धा – शाळावात सरळ न होता, तिरका झाल्याने ज्या सिरेचा नीट व्याय होत नाही ती तिर्यकृविद्धा सिरा होय.

१५. अपविद्धा – अधिक जोराने, पण हीनशाळाने आघात केल्याने अन्य ठिकाणी सिरा वेधन झाल्यास त्या विढ सिरेस अपविद्धा असे म्हणतात.

१६. अत्यन्धा – ज्या सिराचे व्यथन करू नये असे सांगितलेले आहे त्याचे व्यथन होणे म्हणजे अत्यन्धा होय.

१७. विडुता – चल सिरेचे व्यथन झाले असता विडुता सिरा मिळते.

१८. धेनुका – फार घट बंधन केल्याने सिराव्यधाच्या चरील भागी पुनःपुन्हा धोडा धेनुका रक्तस्राव होत राहतो त्यास धेनुका म्हणतात.

१९. पुनःपुनर्विद्धा – सूक्ष्म शाळाने अनेक ठिकाणी विढ झालेली ती पुनःपुनः पुनर्विद्धा सिरा होय.

२०. सिरास्ताच्यास्थिसंशिग्रम्यसुविद्धा – सिरा, लायू, संधी, अस्थी, मर्म या ठिकाणी सिराव्यधन करू नये असे सांगितले जाते. या ठिकाणी सिराव्यधन झाल्यास त्यामुळे वेदना, वैकल्प तथा मृत्यु येण्याची शक्त्यात असते.

या सर्व २० प्रकारच्या दुष्टव्यथ सिरांगमध्ये अप्रवृती, अतिप्रवृती तथा सिरा अवयवांची विणुना लक्ष्यात घेऊनच याची समयोचित चिकित्सा करावी लागते.

सिराव्यथनाची सध्याची पद्धती

सिराव्यथाचे गंभीरवत वर्णन आपण आतापर्यंत पाहिले. व्यवहारात मात्र सध्या या पद्धतीने रक्तमोक्षण केले जात नाही. व्यवहारात रक्तमोक्षण केले जाते ते सीरिज व निःडलच्या साहाय्याते, या प्रकारे रक्तमोक्षण करताना ज्ञा सिरेतुन रक्त विस्थावण करतव्याचे असेल त्याच्या हड्ड्याकडील बाजूस घृष्णुप्रबंधन करतात. यामुळे शरीराव्याकडून हृदयाकडून होणारा नीलासिंतुन होणारा रक्तप्रवाह यांवरीत. याउलट हृदयाकडून शरीराव्याकडून होणारा रोहिणीतील रक्तप्रवाह, त्याचे वहन करणाऱ्या गोहिणी गंभीर असल्याने, चालूच गहतो. बंध बांधल्याने नीला या परिपूर्ण, उत्तर, उत्थापित अशा विस्तात. या सिरेदून इंजेक्शनच्या सुईच्या साहाय्याने रक्तमोक्षण करता येते. सुई शिरेत गेल्यानंतर आपोआपच सीरिजचा पिस्टन मागे येऊ लागतो व हळूळूळू रक्तस्राव होत गहतो. पिस्टन मागे औढून रक्तस्रावणाचा वेग मात्र कधीही वाढवू नये. जर घाईने रक्तविस्थावणाचा प्रयत्न केला, तर वातप्रकोपाची लक्षणे उत्पन्न होतात हे लक्षात घ्यावयास होते. अपेक्षित प्रमाणात रक्तविस्थावण झाल्यानंतर वरील भागात बांधलेला पडवंथ सोडून सुई बाहेर काढली असता रक्तस्राव त्वरेन यांवरीत.

या पद्धतीने रक्तमोक्षण केल्याने सिराव्यथाचे सर्व अपेक्षित लाभदायक परिणाम निःव्यतपणे मिळात, परंतु त्यामुळे दुर्विद्धा सिरा उत्पन्न होत नाहीत. तसेच या प्रकाराने रक्तमोक्षण केल्याने अयोगा वा अतियोगीही पूर्णांशाने टाळता येते. म्हणूनच सध्या केवळ याच पद्धतीने सिराव्यथ केला जातो.

प्रश्नांतरकर्म

सिराव्यथाने निर्माण झालेल्या क्रणाची ब्रणकर्मदी चिकित्सा तसेच उपद्रव असतील, तर त्यांची चिकित्सा करणे हा पञ्चातकमातील महत्वाचा उपक्रम होय. रक्तमोक्षणानंतर पुढी बल ब्रात होईपर्यंत वा एक महिन्यांपर्यंत झाणाने आहार, विहारावर नियंत्रण आहार घेणे, विरोधात: तक्क, यूष, यावाग, पेया, स्निग्ध, ईषद् अस्त वा अनम्ल पदार्थ खणे, वातप्रकोप असेल तर घृतपान करणे, रक्तवर्धक आहार घेणे, अग्रीचे रक्षण करणे, क्रोध, आयास, मैथुन, दिवास्त्वाप, व्यायाम यांचा त्याग करणे इत्यादी अनेक पथ्ये या काळ्यात आवश्यक ठरतात.

रक्तमोक्षण हा उपक्रम अलंकृत आशुफलप्रद असाच आहे, परंतु सर्व साधनसमग्रीचा यथायोग्य उपयोग करून घेऊन, सर्व साधकबाधक गोष्ठीचा विचार करूनच त हा उपक्रम करणे आवश्यक आहे. अन्यथा अनेक भावंकर उपद्रवही या उपक्रमाने निर्माण होतात हे. पुढी एकदा स्पष्ट करणे आवश्यक वाटते.

व्यायाम घेणे शरीरास बाह्यात: स्तोह लावणे होय. अभ्यंगासाठी कोणताही स्वेच्छा प्रयोग करावेला जातो व म्हणूनच या उपक्रमास तैलांयंग असेही म्हटले जाते.

‘अथ जाताज्ञानेभ्यो मारुतद्ये: द्वारांधिष्ठि: ।’

यस्तु संस्पर्शपुष्टैतत्त्वे: अभ्यंगामाच्चरेत् ॥’ – अ. सं. मू. ३

‘तत्र प्रकृतिसात्यतुदिशदोषविकारवित् ।’

तैलं घृतं वा मातिमान् युंचयद्भ्यंगसक्षेपो: १’ – सु. चि. २४/२१

वृद्ध वाघटानी ऋतुचा विचार करून, वातच तथा सुगार्भी तेलाचा उपयोग करून

अन्य काही उपक्रम

बमनादी पंचशोधनोपक्रमांचा विचार पूर्ण केल्यानंतर आता या प्रकरणापध्ये अन्य काही उपक्रमांचाही विचार करावयचा आहे. या अन्य उपक्रमांमध्ये आयुर्वेदिय पद्धतीने चिकित्सा करीत असताना कराव्या लागणाऱ्या बहुतांशी सर्व प्रकारच्या उपक्रमांचा झलणीपोहोर केलेला आहे. यांपैकी काही शोधनास स्वाहाय्यकारी उपक्रम आहेत, काही स्नेहस्वेदाचेच विशिष्ट उपक्रम आहेत. तर काही शपन वा दृढंगोपक्रमही आहेत. क्षार व अग्निकर्मासारखे शल्यांतरात वर्णिलेले प्रयोगाही चिकित्साकाला अनेक वेळा आवश्यकतेनुसार करावे लागणेर असे उपक्रम असल्याने त्या उपक्रमांचा यथायोग्य विचार येथे केलेला आहे. उदर हा सामान्यतः कायाचिकित्सेच्या जोडीला शस्त्रकर्माची जरुरी भासते. शल्यांतरात अवस्थेपध्ये यातही कायाचिकित्सेच्या जोडीला शस्त्रकर्माची जरुरी भासते. शल्यांतरात वर्णिलेल्या व व्यवसायात वैद्यास अनेक वेळा कराव्या लागणाऱ्या उदरातील जलविस्थावण या उपक्रमांचा विचारही म्हणूनच येथे केलेला आहे.

योगशाळ हेही एक प्राचीन भारतीय शास्त्र असून त्वास्थ टिकवण्यासाठी वा रोग कमी करण्यासाठीही या चिकित्सापद्धतीचा अवलंब वाही वेळा यशस्वीपणे केला जातो. या योगशाळात वर्णिलेल्या शरीरातील दोष शोधनाच्या घटक्रियाकर्मांचीही ओव्वळख भाव या प्रकरणात करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अश्वंग

अश्वंग म्हणजे शरीरास बाह्यात: स्तोह लावणे होय. अभ्यंगासाठी कोणताही स्वेच्छा वापरण्यास हरकत नाही, परंतु अधिक गुणकारी व सहज उपलब्ध असल्याने सामान्यतः तेलाचा प्रयोग केला जातो व म्हणूनच या उपक्रमास तैलांयंग असेही म्हटले जाते.

‘अथ जाताज्ञानेभ्यो मारुतद्ये: द्वारांधिष्ठि: ।’

यस्तु संस्पर्शपुष्टैतत्त्वे: अभ्यंगामाच्चरेत् ॥’ – अ. सं. मू. ३

‘तत्र प्रकृतिसात्यतुदिशदोषविकारवित् ।’

तैलं घृतं वा मातिमान् युंचयद्भ्यंगसक्षेपो: १’ – सु. चि. २४/२१

नित्य अभ्यंग करावे असे मुच्चलेले आहे. तर सुश्रुतानी शृंत, तैल वा अन्य कोणताही स्नेह हा प्रकृती, क्रृतू, सातम्य, दोष आणि देश तसेच व्याख्यी यांचा विचार करून, अभ्यंगासाठी वापरावा असे मृटलेले आहे.

अभ्यंगाचे गुण

'अभ्यंगमध्यवक्त्रित्यं स जराश्मवातहा ।

दृष्टिप्रसादयुक्तात् खमसुत्वक्तवद्यर्थकृत ॥' - अ. ह. सू. २/७

'नेहाभ्यंगावाचा कुंभश्वर्ण स्तोहिकमदनात् ।

भवत्यपांगादस्थ्व दृढः कलोशसहो यथा ॥

तथा शरीरमध्यगाददृढं मुत्तकृ च जायते ।

प्रशांतमारुतावाचं कलोशज्ञायमसहम् ॥

स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम् ।

न चाभ्यंगताभिहतं ग्रन्थमध्यगासेविनः ।

विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा स्वचित् ॥

सुप्रशोण्यमित्वान्नरोत्त्वर्जर एव च ॥' - च. सू. ५/८२ ते ८६

भवत्यम्भांगित्वान्नरोत्त्वर्जर एव च ॥' - च. सू. ५/८२ ते ८६

स्पर्शनेऽद्रिय त्वचेत्या आश्रयाने राहते. अभ्यंग हे तच्य म्हणजेच त्वचेता हितकर,

दृष्टीने पाहा अभ्यंग हे नित्य वापरणे हितकर ठरते. ज्याप्रमाणे स्तोहाभ्यक्त केल्याने

चामडे अधिक दृढ होते किंवा मातीचा कुंभ स्तोहाने दृढ होते किंवा गाडीच्या रथाच्या

चाकंतील आंसास स्नेह दिल्याने तो दृढ होतो, तसेच अभ्यंगाने मनुष्यशरीर दृढ होते

अभ्यंगाने वाताचे शमन होते. स्पर्शनेऽद्रिय हे वायुचे एक महत्वाचे स्थान आहे. हे

त्वचेतर कार्यकारी असल्याने अभ्यंगाचा उपयोग वातानशानकरता करता येतो व याच

चामडे अधिक दृढ होते किंवा मातीचा कुंभ स्तोहाने दृढ होते किंवा गाडीच्या रथाच्या

चाकंतील आंसास स्नेह दिल्याने तो दृढ होतो, तसेच अभ्यंगाने मनुष्यशरीर दृढ होते

अभ्यंग हे अनेकविध वातरोगांत उपयुक्त ठरते हे तर खेरेच, पण ते स्वस्थवृत्तिकर

प्रशम होते, वृंहण घडते, त्वचेता दृढता येते. तसेच मृजा-वर्ण-बल यांचीही वृद्धी

अभ्यंगाने शोप चांगली लागते. नित्य अभ्यंग करणारी व्यक्तीनी आपल्या आयुष्यातील

टिकते, त्यास म्हातारपण लवकर येत नाही.

अभ्यंगाचे हे सर्व गुण चांगल्या तज्ज्ञे मिळावेत यासाठी विशिष्ट पद्धतीने या

तैल घेऊन ते हळ्ळहळ्ळ अनुलोम गातीने शरीरावर लावते पाहिजे. अभ्यंग विशेषत:

शिरप्रदेशी, कर्णभागी तथा पादभागी केले जाते. शरीरावर अभ्यंग करताना ते अनुलोमागतीने

(वर्लन खाली) करावे हे खेरे, पण अंस, कूरीर, मणिबंध, वंकण, जानु, गुल्फ यासारख्या मोठेचा संधीच्या ठिकाणी मात्र वर्तुलाकार गतीने (Clock-wise) अभ्यंग करावे. असे हे अभ्यंग किंतु वेळ करावे याबाबत मुश्तटीकाकार डल्हणाने एकीय मत दिलेले आहे. (सु. निं. २०/३० वरील टीका). या मात्रानुसार ३०० मात्रा कालावधीपर्यंत केलेल्या अभ्यंगाने स्नेह हा रोमांपर्यंत पोहोचतो. याच क्रमाने ४०० मात्रा त्वचेपर्यंत पोहोचण्यास, ५०० मात्रा रक्तापर्यंत पोहोचण्यास, ६०० मात्रा मांसापर्यंत, ७०० मात्रा नेदपर्यंत, ८०० मात्रा अस्थीपर्यंत व ९०० मात्रांचा काल हा स्नेह मज्जाधातृपर्यंत पोहोचण्यास लागते.

डल्हणाने हे एकीय मत दिलेले असले, तरी त्या मात्रास अनुकूलताही फारसी दाखवलेली नाही. प्रत्यक्षातही अभ्यंगाने स्नेह तदृद धातृपर्यंत विशेष कालावधीत पोहोचतो असी लक्षणे दिसत नाहीत. असे असले तरी सामान्यता. प्रत्येक शरीरावयावर ३ ते ५ मिनिटेपर्यंत अभ्यंग करावे असे मृणता येईल. अर्थात रोगावस्थेमध्ये यांच्या अधिक काल अभ्यंग करावे लागल हैवी खेरच.

अभ्यंग केल्यानंतर लणास योडा वेळ आराम करण्यास सांगून नंतर त्वचेवरील स्नेह गरम पाण्यात भिजवलेल्या ओल्या टॉवेलने पुसून काढवा व त्यानंतर गरम पाण्याने स्नान करण्यास सांगावे. स्नेह गरम पाण्यात भिजवलेल्या ओल्या टॉवेलने पुसून काढवा व त्यानंतर गरम पाण्याने स्नान करण्यास सांगावे.

अभ्यंग कोणास तेळ नये?

'क्यज्योऽभ्यंग कफक्रक्षकतस्युद्धजीर्णिभिः ।' - अ. ह. सू. २/९

'केवलं सापदोषेषु न कथंचन योजयेत् ।

तस्याज्जवज्योग्णी च नाभ्यक्तत्यो कथंचन ॥'

तथा विरिक्तो वातंश्च निरुदो यश्च मानवः ॥

पूर्वी: कृच्छ्राचा व्यावेशस्यात्मयामि वा ।

शोषणां तद्वः प्रोक्ता अग्रिमाधादयो गदाः ॥'

'संतर्पणस्तुत्यां रोगाणां नैव कारयेत् ।' - सु. निं. २४/२२ ते २४

अभ्यंग हे नित्य करावे असे जरी मृटले जात असले, तरी काही अवस्थांमध्ये यां अभ्यंग हे निषिद्ध असते. विशेषत: ज्यात कफदोष वा कफप्रधान रोग झाला असेल, जो अजीणीने पीडित असेल त्यास अभ्यंग करू नये. जो आमाने पीडित आहे त्यासही अभ्यंग देऊ नये. तरण ज्यगाने पीडित वा ज्यामध्ये संतर्पणोत्य व्याधी निर्माण झाला असेल त्यासही अभ्यंग वर्ज्य समजावे. वरील सर्व अवस्थामध्ये जरा अभ्यंग केले, तर अभ्यंगासाठी चापसलेल्या स्तोहने आम व कफ यांची वृद्धी होऊन रोग अधिक वाढतो व त्यामुळेच तो कृच्छ्रसाध्य वा असाध्यही बनतो.

वरील अवस्था सोडून अन्यान वर्ज्य समजावे. वरील सर्व अवस्थामध्ये अभ्यंगामध्ये विशेषत: शिरोभ्यंग, कणिप्रदेशी अभ्यंग तथा पादभ्यंग करावा असे

वाघटानी सुचवलेले आहे. यापैकी शिरोळ्याच्या गुणकमर्त्ता विचार मूर्धतेल प्रकरणात कैले आहेच. या प्रकरणात आता पादाभ्यां व कणपूरण या दोन अवस्थांचा विचार करू.

पादाभ्यं.

‘खराचं स्तव्यतारोक्षं श्रमः सुदितश्च पादयोः ।

सद्य एवोपशास्यांति पादाभ्यंगानिवेषणात् ॥

जायते सौकर्यं च बलं स्वैर्यं च पादयोः ।

दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशास्याति ॥

न तत्त्वं गृष्मसी वाता: पादयोः स्फुटनं न च ।

न शिरास्ताख्यांसंकोचः पादाभ्यंगेन पादये. ॥’ – च. सू. ५/८७ ते ८९

पादाभ्यां अभ्यंग केल्याने तळ्यापायात निर्माण झालेला खरखरीतपणा नहीसा होतो, पायांतील भेगा नष्ट होतात, श्रमप्रहिर होते तसेच शुल्की आदी लक्षणे नाहीशी होतात. पाद स्थिर आणि बळकट होतात. नेहमी पादाभ्यंग करणाऱ्या व्यक्तिनिवै पाय कोपल राहतात. तसेच त्याची दृष्टीही सतेज राहते. त्यास गृष्मसी, पादभागी दरण, सिरांसंकोच, स्नायुसंकोच आदी व्याधी कथिती होत नाहीत.

कणपूरण

कानात तैलाठी स्नेहन घालण्यासच कणपूरण असे म्हणतात.

‘न कणरिणा वातोत्या न मन्त्रहतुसंग्रहः ।

नेश्च: श्रुतिर्ण बाधिक्यं स्वाक्षित्यं कर्णतिरणाम् ॥’ – च. सू. ५/८१

‘हतुमन्त्राशिगः कर्णं शूलश्चं कणपूरणम् ।’ सू. चि. २४/१६
नेहमी कणपूरण करणाऱ्या व्यक्तिसाठी काणरिण कथिती होत नाहीत. कणपूरणमुळे मन्या तथा हन्दूचे ठिकणी स्तम्भ निर्माण होत नाही व कणबायीयही नहे होते. सुशुत्तानी हनु, मन्त्रा, शिर तथा कणशूलासाठी कणपूरण करावे असे म्हटलेले आहे.

सामान्यतः तिलतैल, निर्जुडीतैल, लशुनतैल, बिल्बतैल आदी तैलांचा यासाठी प्रयोग केला जातो.

कणपूरणासाठी स्नेह १०० मांत्रपर्यंत कानांत ठेवावा.

लेप

सर्व प्रकारच्या शोथासाठी अमादी प्रथमतः केला जाणारा उपक्रम म्हणजे लेप होय. औषधी द्रव्यांचे शरीरावयवावर लिंपन करण्याच्या विधीस लेप असे म्हटले जाते. या लेपाचाच आलेप, लिप्त, लेपन, लिपन, लेपन, लिपन, लेप आदी विविध पर्यायी शब्द शाड्यग्रहणां सुचवलेले आहेत.

‘आलेप आद्य उपक्रमः ।’ – सु. सू. १८/३

२५२ / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

लेप प्रकार

‘स त्रिविधः – प्रलेपः, प्रदेहः: आलेपश्च / तेषांमतरं प्रलेपः: शीतस्तुरविशोषी विशोषी च; प्रदेहस्तु उषणः: शीतो वा बहलोऽवहरविशोषी च; मध्यमोऽशीतः / तत्र, रक्तप्रतप्रसादकुदालेपः, प्रदेहो वातस्तुलेष्वप्रसमनः: संधानः: शोधनो रोपणः: शोफवेदनाप्यश्च; तस्योपयोगः: क्षताक्षतेषु यस्तु क्षतेषुपयुक्तते स शूयः कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपन संज्ञः; तेनत्वावर्त्तांस्यपकर्षणमन्तदेष्टा ब्रणशुद्धिश्च भवति ।’ – सु. सू. १८/५

‘आलेपश्च च नामानि लिप्तो लेपश्च लेपनम् /
दोषाङ्गो विषहा व्यर्थो मुखलेपविधा मतः । /
आदां व्याधिरहः: स स्वाच्छुक्ष्को दूषयति च्छविम् ॥’ – शा. उ. ११/१, २
प्रलेप, प्रदेह आणि आलेप असे लेपाचे तीन प्रकार सुशुत्तानी वर्णिलेले आहेत. प्रलेप हा शीत असून त्याचा अगदी पातळ असा थर त्वचेवर देतात. हा शोषक वा अविशोषी दोन्ही असू. शक्तो. प्रदेह हा लेप शीत वा उष्ण दोन्ही प्रकारचा असतो, परंतु त्याचा जाडसा थर त्वचेवर देतात. म्हशीच्या ओल्या कातळाच्या जाडीइतका जाड हा प्रदेह असावा असे वर्णन मिळते. वात व कफ दोषांसाठी उष्ण, तर पितासाठी शीत प्रदेह केला जाते. प्रलेप व प्रदेह यांतील मध्यम जाडीचा लेप म्हणजे आलेप होय. आलेप रक्त व पिताचे शमन करणारा असतो. प्रदेह हा वातकफाचे शमन करणारा, संधानकरू, शोधन तथा रोपणी होई. या प्रदेहाचाच जेव्हा ब्रणावर उपयोग केला जातो त्या वेळी त्यास कल्क असे म्हणतात. या कल्कामुळे ब्रणातून येणारा त्याव कमी होत असल्याने यास निरुद्धालेपन असेही म्हणतात. याने ब्रणातील त्याव बंद होते, ब्रणाला मुट्ठा येते, ब्रणातील दुर्धी, कुंजतेला भाग काढून टाकला जाते, तसेच ब्रणातील दोषांचे शमन होऊन त्रण शुद्ध बनतो. शाह्वर्गरध्यरानी लेपाचे कार्यानुरूप तीन शेद वर्णिलेले आहेत. १. दोषम् २. विषहर ३. वापर्य. यांपैकी वर्णातात्व मुखलेप असाही पर्यायवाची शब्द वापरला जातो. दोषम लेप हा शोधांदी व्याधीमध्ये दोषानाशनाकरिता केला जातो. हा लेप १/४ अंगुलीइतक्या जाडीचा असतो. विषहर किंवा विषज्ञ लेप हा भल्लातकादिमुळे येणाऱ्या शोथासाठी किंवा कीटक देशामुळे उत्पन्न होणाऱ्या शोथावर उपयुक्त असतो. हा लेप १/३ अंगुलीइतक्या जाडीचा असतो. वर्ण हा लेप हा मुखव्यांगांदी रोगासाठी वैवार्य दूर करण्यासाठी वापरला जाणारा लेप असून तो १/२ अंगुल जाडीचा असतो.

लेपविधी करताना व्यावधानी विशेष दक्षता

‘तत्र प्रतिलोममालिंपेत्रानुलोमनम् / प्रतिलोमे हि सख्यागोषधमवतिष्ठते-
५उप्रविशति रोमकूपान् स्वेदवाहिभिक्ष सिरामुख्यैर्विश्रामेति / न च सुख्यमाणप्रवेष्टते,
अच्यत्र पौडायित्यातः शुक्षो हाणाशकोरुकरश्च ।’ – सु. सू. १८/४, ५

‘रोमाभिमुखमदेयो प्रलोपाख्यप्रदहेको ।
वीर्यं सम्यनिवशत्यासु रोपकुर्यैः शिरामुखैः ।

महृष्टन जो उपक्रम सांगितले आहे त्याचा अर्थ चक्रपाणीं उद्दर्तन असाच केलेला आहे.

मुश्तानी उद्दर्तन, उद्धरण आणि उत्सादन अशी ३ वेगवेगळी कर्मे सांगितलेली

आहेत. ज्ञा इत्यांचा उपयोग केला असताना प्रविलापन व विस्तापन घडते ते उद्दर्तन.

अस्तित्व द्रव्यांचे शरीरवर धरण करणे म्हणजे उद्धरण व स्हेह आणि कल्क यांचे

शरीरवर धरण करणे म्हणजे उत्सादन होय.

‘दीर्घिं गौरवं तंद्रां कंडूमलमरोचकम् ।

‘स्वेदबीभृत्या हृति शरीरपर्याजनम् ॥’ – शा. उ. ११७३ ते ७६

१. लेप हा प्रतिलोम पद्धतीने घावा. म्हणजेच त्वचेवरील केसांने वलण ज्या

अनुलोम दिला असता तो उसाच केसावर बसतो. याजलट प्रतिलोम लेप दिल्यास तो

त्वचेवर केसांच्या अगदी मुळांच्या छिपापर्यंत पाहेचतो. यामुळे लेपद्रव्य गोमांच्या

द्वारे स्वेदवाहिन्यांत शिरूल आपले कार्य समर्थपणे करू शकते.

२. लेप आदी असताना गुणकारी होतो. वाळ्यानंतर उत्साच गाहिला, तर त्यामुळे

वर्ण तथा छायेचा नाश होण्याची शक्यता असते. म्हणूनच लेप वाळला की तो त्वरेने

धुऱ्युन अगर उमून काढावा. केवळ ब्रणपीडनार्थ जो लेप दिला जातो तो वाळला तरी

तसाच ठेवावा. कारण या प्रसंगी ओढे लागावी हीच अपेक्षा असते.

३. लेप तसाच केत्यावर. त्यामध्ये वातदोषांसाठी १/४, पित्तांसाठी १/६ व

कफांसाठी १/८ या प्रमाणात म्हेह मिसळून माच लेप करावा.

४. लेप अधिक कार्यकारी होण्यासाठी तो रसलक्षण हवा. भरड इत्यांनी केलेला लेप

कार्यकारी ठरत नाही.

५. लेप ग्रीष्म करू नये, शवक्यातो दिवसा करावा. विशेषत: पितृ व रक्तदोष

असंताना, आघातजन्य तथा विषेगात दिवसाच लेप करावा. जेव्हा ब्रणपीडनाची

अपेक्षा असेल तेव्हा ग्रीष्म लेप करण्यास हक्रत नाही.

६. ग्रीष्म तयार करून ठेवलेला शिळा लेप दुसऱ्या दिवशी वापरू नये.

७. एकदा केलेला लेप धुऱ्युन वा उमून काढल्याखेरीज त्यावर पुर्णा नवा लेप देऊ

नये. जर तसाच लेप केला, तर तो अधिक जाड होतो, त्या प्रदेशांतील उषा आतल्या

आत कोंडला जातो व त्यामुळे दाह उत्पन्न होतो.

८. एकदा वापरलेले द्रव्य वाढून त्याच युद्धा लेप करू नये. शुष्क झालेले द्रव्य

निःसत्त्व झालेले असते व म्हूऱ्युनच युद्धा तेच द्रव्य वापरले, तर ते गुणकारी ठरत नाही.

उद्दर्तनमध्ये सामान्यत: चूणांचा प्रयोग केला जातो. चूणे शरीरावर चोळणे यासच

‘उद्दर्तन’ असे म्हणतात. यासच व्यावहारिक भाषेमध्ये उटण लावण असा शब्द वापरला जातो.

उद्दर्तन-उत्सादन

उद्दर्तन हे स्थिर वा रुक्ष दोहोरी प्रकारचे असू शकते. चरकानी शरीरपरिमार्जन

म्हणून जो उपक्रम सांगितले आहे त्याचा अर्थ चक्रपाणीं उद्दर्तन असाच केलेला आहे.

मुश्तानी उद्दर्तन, उद्धरण आणि उत्सादन अशी ३ वेगवेगळी कर्मे सांगितलेली

आहेत. ज्ञा इत्यांचा उपयोग केला असताना प्रविलापन व विस्तापन घडते ते उद्दर्तन.

अस्तित्व द्रव्यांचे शरीरवर धरण करणे म्हणजे उद्धरण व स्हेह आणि कल्क यांचे

शरीरवर धरण करणे म्हणजे उत्सादन होय.

‘दीर्घिं गौरवं तंद्रां कंडूमलमरोचकम् ।

‘स्वेदबीभृत्या हृति शरीरपर्याजनम् ॥’ – च. उ. ५१९०

‘उद्दर्तनं कफहरं मदसः प्रविलापनम् ।

‘उद्दर्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् ॥

‘स्थिरोकरणगमगां त्वक्मसादकं परम् ॥

‘स्थिरपुखविविकतत्वं त्वक्मस्त्वयोऽव्य दीपनम् ।

‘उद्धरणोत्सादनाभ्यां जायेयातामत्संशयम् ।

प्रथमेतत्-शिरःत्पर्ण

मूर्धा मणजे शिरःप्रदेश. शिरःप्रदेशी तेलाच्या साहाय्याने स्वेदन करणे यालाच मूर्धेतेल किवा शिरःतपण असे पहुतले जाते.

‘नित्यं स्नेहाद्वर्षिरसः शिरः शूलं न जायते ।

त खालित्यं न पालित्यं न केशः प्रपत्ति च ॥

बलं शिरः कणालानां विशेषणाभिकवद्दते ।

दृढ्यूलाच्य दीर्घच्यव कृष्णाः केशा भवति च ॥

इंद्रियाणि प्रसीदति सुत्वभवति चामलम् ।

निद्रालाभः सुखं च स्याम्नाईं तेलिषेवणात् ॥’ - च. सू. ५/७८ ते ८०

चक्रानीं मध्येतेलाचीं प्रशस्तीं सांगितलेली आहे. दरोज शिरःप्रदेशी तेलाने स्नेहन करण्याने शिरःशूल निर्माण होत नाही वा असेल तर तो नष्ट होतो, केस अकाळी पिकत वा गळ्यात नहीत. शिरःप्रदेश दृढ, बलवान होतो. केस लांब दृढ्यूल आणि काळे राहतात. इंद्रिये प्रसन्न राहून आपले अर्थप्रहणाचे कार्य उतम प्रकारे करू लागतात. वेहा मूर्धा मुलायम, सुंदर होते व सर्वाहूनही महत्वाचा गुण स्वरूपे झोप चांगली लागते. ‘अश्वगस्तकविक्रीवो बस्तिश्चेति चतुविद्यम् ।

मूर्धेतलं बहुण्यं तद्विद्यादुत्तरेतरम् ॥’ - अ. ह. सू. २२/२३

अर्थात हे सर्व लाभ मिळण्याठी शिरःप्रदेशी नेहन नित्य हवे. त्याच्यामणे स्नेह हा शिरःप्रदेशावर बराच काळ टिकून राहिला पाहिजे. हाच उद्देश लक्षात घेऊन वाभटाने मूर्धेतलाचे ४ प्रकार वाणीतेले आहेत. १. शिरोभ्यंग २. शिरःसेक ३. पितृ ४. सांगितेले आहे. हे उपक्रम करीत असताना स्नेह हा शिरःप्रदेशी अधिकाधिक वेळेप्रयत राहत असल्याचे ते उत्तरेत अधिक गुणकारी होतात असे म्हणता येईल. चरकानी मध्येतेलाच्या वर्णिलेल्या सामान्य गुणकर्माबोवरच या ४ उपक्रमाचे प्रत्येक उपक्रमांचा स्वतंत्र विचार करताना करता येईल.

१. शिरोभ्यंग

‘तत्राऽच्यंगः प्रयोक्तव्यो गौक्षकंडुमलादितुं ।’ - अ. ह. सू. २२/२४

‘शिरोतात्सथा रोगान् शिरोड व्यगोऽप्यर्थति ।

केशानां मादवं दैर्घ्यं बहुत्वं लिग्नधृष्याताम् ॥

करोति शिरस्त्वर्प्ति सुवक्रकमाय चाननम् ।

संतप्तिर्वेदिवाणां शिरः प्रतिपूरणम् ॥’ - सु. चि. २४/१३

शिरःप्रदेशी तेलाने संवाहन करणे, मालिश करणे म्हणजे-१ शिरोभ्यंग होय. शिरोभ्यंगासाठी कोणा तेलाचा प्रयोग केला जाते. शिरोभ्यंग केल्याने शिरोभ्यंग दूर

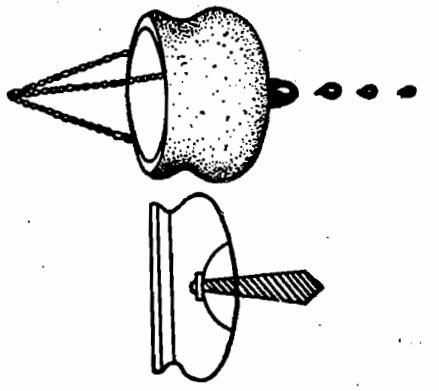
होतात. याच्या प्रयोगाने इंद्रिये उतम कार्यकारी होतात, कारण शिरःप्रदेश हे सर्व इंद्रियाचे मूलस्थान आहे. शिरोभ्यामुळे केस काळे, मूर्धा, लांब तथा दाट होतात. शिरःप्रदेशातील रक्षता, कंडू यांचा नाश शिरोभ्याने त्वारित होतो. तलाहन बालकांमध्ये नित्य सकाळी व सांधकाळी तेलाने शिरोभ्यंग करणे हितावह असते. यासाठी चंदनबलालाक्षादी तेल वापरले जाते. ताळू भरणे असाही शब्दप्रयोग या शिरोभ्यंगासाठी तेलान बालकांमध्ये केला जातो.

२. शिरःसेक - शिरोधारा

‘अलंकिकाशिरसोदाहप्रक्रमेषु तु ।

परिवेकः ।’ - अ. ह. सू. २२/२४

शिरःप्रदेशी केल्या जाण-न्या परिषेकात्ताच शिरःसेक वा शिरोधारा असे म्हटले जाते. मूर्धेतेलामध्ये केवळ तेलाचा प्रयोग अपेक्षित असला, तरी परिसेक वा शिरोधारासाठी तेलाप्राणेच औषधी द्रव्यांनी तयार केलेले क्वाढ, सिद्ध दुष्क, तक्र, इक्षुरस, घृत यांच्याही वापर केला जातो. शिरोधारा अनेकविधि रोगांत वापरली जाते. असंषिका, शिरस्तोद, शिरोदाह, शिरःप्रदेशी पापक वा ब्राणोत्पत्ती या रोगांसाठी तैलधारा वापरावी असे वाभटाचाची मूर्धातात. चपक, सुकृत आदी ग्रंथकारंभी विविध रोगांमध्ये वेगवेगळ्या औषधी द्रव्यांच्या साहाय्याने ही धारा करावी असे सुनवलेले आहे. वातजरोगासाठी तिलतैल, पितज व रक्तजासाठी घृत, कफजासाठी तिलतैल, वातरक्तजासाठी तसेच वातपित्रकर्तजासाठी तेल + घृत समप्रमाणात घेऊन शिरोधारा करावी असे सामान्यतः म्हणता येईल. शिरोधारसाठी वापरवयाचे औषधी द्रव्य हे वात वा वातप्रधान दोष असताना सुखेणा वापरावै, पित आणि रक्तासाठी शीत द्रव्याचा प्रयोग करावा.

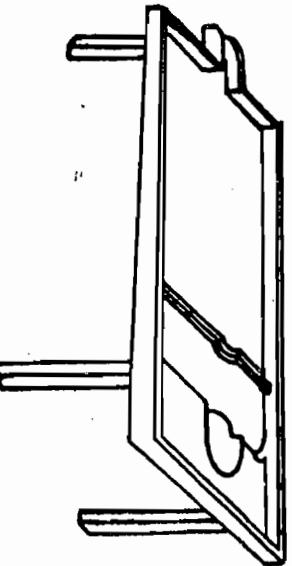
शिरोधारा चंद्र

शिरोधारा देण्यासाठी शिरोधारायचं वापरले जाते. यामध्ये एक विशेष आकाराचे पत्र वापरले जाते. निविध थातू, मृतिका, वा लाकडाचे बनवलेले हे भांडे गोलाकार असून त्याचे तोड ठंड असते. याची खोली ५" ते ६" इतकी असून, यात ३ प्रथम द्रव्य मावेल इतके ते भांडे गोठे असले पाहिजे. (साधारणतः २ लीटर द्रव्याच्या यात राहिले पाहिजे). या भांड्याच्या तळ्याशी मष्यभागी एक १/४" पारिथाचे छिड असते. या छिडातून द्रव्याच्या खाली पडत असेताना जी धार पडले ती नियमित क्वांबी यासाठी या छिद्रात एक कोपडाची वात ब्रसवलेली असते.

या प्रकाराचे धारापात्र वापरण्यारेकजी काही टिकाणी सलाईन अंपरेटसचाही धारा देण्यासाठी उत्तम प्रकारे उपयोग करून घेतला जातो.

ज्या रुणास शिरोधारा द्यावयाची असेल त्यास टेबलावर झोपवून त्याच्या डोक्यावर हे पत्र दिस्र राहील अशा पद्धतीने टांगून ठेवले पाहिजे. शिरोधारा देण्यासाठी एक विशिष्ट आकाराचे टेबलही काही टिकाणी वापरले जातो. यासच तेलद्रेणी असा शब्दस्थयोग केला जातो. हे धाराटेबल वा द्रोणी ६॥' लांब, २॥' ठंड व ३' ऊच असते. डोक्याकडील भाग थोडा अधिक उंच ठेवून पायकडे किंचितसा उतार बनवलेला असतो. या टेबलाच्या पृष्ठभागी चारही बाजूस कांगोरे असतात. या योजनेमुळे शिरोधारेमध्ये वापरले जाणारे द्रव्याच्या या कंगोन्यातून उतारामुळे पायकडे जमा होते. त्या बाजूस असलेल्या एका छिद्रातून हे द्रव्य गोळा करून पुन्हा वापरता येते. काही वेळा शिरःप्रदेश ठेवावयाचा टेबलाचा भाग हा जाळीदार बनवून त्याखाली फजेल जोडलेले असते व या पद्धतीनेही औषधी द्रव्य गोळा करता येते.

शिरोधारा करताना ही धारा ४ अंगूल उंचीवरून पडली पाहिजे. म्हणजेच सामान्यतः ३ ते ४ इंच उंचीवरून ही धारा याची अशी अपेक्षा आहे. धारा फार हळू असू नये. अंती मंद धारेमुळे रोगवृद्धी होण्याची शक्यता लक्षात ठेवली पाहिजे. शिरोधारा चालू असताना शिरःप्रदेशी संवाहातही केले पाहिजे, तरच युग्म अधिक प्रकाराचे मिळतात. धारा सतत २० ते २५ मिनिटपर्यंत केली जाते.

शिरोधारा जेव्हा फार कडक ऊन नसेल असा वेळी म्हणजेच सफाळी ७ ते १० च्या दरम्यान करावी.

धारा पूर्ण झाल्यानंतर शिरःप्रदेशी कोणा जलाने, रेशमी वस्त्राच्या साहाय्याने स्वच्छ कंरून घ्यावा. रुग्णाने धारा घेतल्यानंतर विश्रांती घेतली पाहिजे. कोणतोही शारीरिक वा मानसिक कष्टाचे काम लगाव करू नये.

तक्रधारा

शिरोधारेमध्ये तैताप्रमाणेच इतरही द्रव्याच्ये वापरली जातात हे पूर्वी पाहिजे आहेच. त्यापैकीच तक हे एक द्रव्य आहे. तक्राच्या साहाय्याने केल्या जणाऱ्या शिरोधारेलाच 'तक्रधारा' असे म्हटले जाते. अन्वहारात अधिक प्रमाणात व यशस्वीपणे केला जाणारा असा हा एक उपक्रम आहे.

तक्रधारा विशेषतः वापरली जाते ती प्रम व निनाराशासाठी. तक्रधारेमुळे दोषप्रशमन हेते, ओजक्षय दूर होते. हात व पाय यांच्या तळ्यांमध्ये होण्यारा दृढ तरोच दरणही या उपक्रमाने नाहीसा होते. अनेक प्रकाराचे कणिरोग, नेत्ररोग यावरही उत्तम कार्यकारी असा हा उपक्रम आहे.

तक्रधारेसाठी वापरण्याचे तक हे विशिष्ट पद्धतीमे बनवले जाते. (यासाठी प्रथमतः २ लीटर दूध घेऊन ते चांगले तापविले जाते. या तापलेल्या दुधात जटामासी व सर्पगंधा याची चूणे प्रत्येकी २॥ तोळे मिसळून नंतर या दुधास विरजन लावले जाते. या औषधी द्रव्यांनी युक्त दुधासाठून बनवारी दर्ही युक्त दुधासाठून बनवलेले ताक हे तक्रधारेसाठी वापरले जाते.) तक्रधारेसाठी वापराव्याचे ताक हे गारच वापरावे, कोणा नव्हे.

३. शिरःप्रदेशी पिचु धारारा

....पिचु: केशशात्सुकूटन्यूपने / नेत्रसंभं च १' - अ. ह. सू. २२/२५ कापसाचा बोळा किंवा गोंजचा तुकडा तेलात बुडवून तो शिरःप्रदेशी ठेवणे, यास पिचु म्हणतात. हा पिचु ब्रह्मांशावर (Anterior Fontinalis) ठेवून त्यावर पटववृत्त केले जाते. यामध्येही तेल बराच वेळ शिरःप्रदेशी राहत असल्याने मूर्दीतलाचे युग्म यानेही मिळतात. विशेषतः केस गळ्याचे, शिरःप्रदेशातील त्वचा रुख असाऱ्ये, शिरःप्रदेशी ब्रण, नेत्रस्त्रीय या विकारामध्ये हा उपक्रम अधिक उपयुक्त ठरतो.

४. शिरोबास्ति

शिरोबास्ति या नावामध्ये असणाऱ्या बस्ति या शब्दावरून हा बस्तिउपक्रमापैकी एक प्रकार असावा असा गौरसमज काही वेळा केला जातो, पण निरुह अनुवासनादी जे बस्तिप्रकार त्यांच्याशी या शिरोबास्तिचा काहीही संबंध नाही, ही गोष्ट प्रथमतः लक्षात घेतली पाहिजे. निरुह अनुवासनादी जे बस्तिप्रकार वापरले जातात त्यामध्ये बस्तियां

बनविताना निरनिराळ्या प्राण्याच्या मूळवतीचा वापर केलेला असलो, तर शिरोबस्तीयंत्रमध्ये निरनिराळ्या प्राण्याच्या काठीपासून बनवितेला टोप वापरला जातो. एवढेच या दोन्हीमधील साम्य होय. आणखीही एक साम्य सांगता येईल व ते खण्डजे बस्ति उपक्रमप्राणेच शिरोबस्ति हून उपक्रममही प्रामुख्याने वातरोगात उपयुक्त असा उपक्रम आहे. या देन साम्यांशिवाय शिरोबस्तीचे व अन्य निरुद्धी जे बस्तिप्रकार आहेत त्यामध्ये काहीही साम्य नाही.

शिरोबस्ति कोणास घावा?

... बस्तिस्तु प्रमुख्यादित जगारे.

नासाऽऽस्यशोषे तिमिने शिरोबस्ति वारुणे ॥ - अ. ह. सू. २२/२६
‘उपनाहः शिरोबस्तिदहनं चात्र शतस्ते ।’ - च. सि. १/७९
शिरोबस्तिचा उपयोग सांगताना शिरःप्रदेशी प्रसुप्ती (स्पृशज्ञान नष्ट होणे), अदित, निदानाश, नासाशोष, अस्यशोष, तिमिर, शिरोराग, दारण (शिरःप्रेदशी येणाच्या पौडिका) या व्याधींची गणना केली जाते. चरकानी अथविषेदकाची विकित्या संगताना शिरोबस्तीचा प्रयोग वर्णिलेला आहे.

वरील सर्व रोगिकडे पाहता असे लक्षात येईल की, सिंप्रदेशी होणाच्या वातावरीसाठी किंवा वातप्रकोपजन्य लक्षणांसाठी शिरोबस्ति हा उपक्रम लाभदायक ठरतो. निदानाश, स्फुटाल्याता यावरील तर शिरोबस्ति हा अत्युतम समजला पाहिजे. सध्याच्या धकाधकीच्या, धावपव्यंत्या जोवकानात अनेक प्रकारचे मानसिक तपाव, सधर्व निर्माण होत असताना त्यांची परिणती अखेर निदानाशामध्ये होताना दिसते. अनेक प्रकारचे चिकित्सा करूननही कमी न होणारे हे निदानाशाचे लक्षण शिरोबस्तिच्या प्रयोगाने मात्र त्वरित नाहीसे होते व रुण मोठचा नासदायक प्रमुख उपक्रम असेच शिरोबस्तिचे सार्थ वर्णन अनेक वेळा केले जाते. निदानाशावरील निरुद्धी उपक्रम असेच शिरोबस्तिचे सार्थ वर्णन अनेक वेळा केले जाते.

शिरोबस्ति विधी

‘विधिस्तस्य निषणात्य येठे जातुसमे सुदै ।
सुष्कवक्तव्यित्रदेहस्य दिनांते गव्यमाहिषम् ॥
द्वादशांगलवित्तिर्णं चम्पिदं शिरः सम्म् ॥
आकर्णित्यनस्थानं ललाटे वक्षवैष्टि ॥
चैत्वेगिकया बद्ध्वा माषकल्केन लेपयेत् ॥
ततो यथाव्याधि श्रुतं स्नेहं कोऽपां निषेचयेत् ॥
ऊर्ध्वं केशमुक्तो यावददंगुलं धारयेच्छ तम् ॥
आवक्त्रनासिकोक्तेदात् दशाद्यैषं षट् पलादिषु ॥
मात्रासहस्राणि अरुजेत्केम् त्वंददादि मदयेत् ॥
युक्तात्मेहस्य परमं साधावं तत्य सेवनम् ॥’ - अ. ह. सू. २२/२६ ते ३१

२६० / आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान

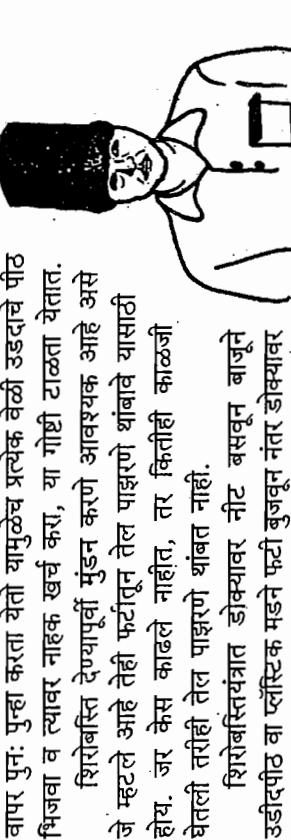
पूर्वकर्म – शिरोबस्तिच्या पूर्वकर्मान्ध्ये साधनसामग्रीचा विचार आणि रुणविचार करणे आवश्यक ठरते.

अ) साधनसामग्री – शिरोबस्ति देण्यासाठी विशेष प्रकारचे उपक्रम बनवून ते वापरले जाते. यासच शिरोबस्तिच्या असे म्हणातात. शिरोबस्ति यंत्र हे क्रमावलेल्या कातड्याचे बनविलेले असते. यासाठी वापरवयाचे कातडे हे मृदू, इतरक्षण असून अछिद असावे. या कातड्यापासून रुणाच्या डोक्यावर बसवता येईल असा, वर व खाली दोहरी बाजूस पोकळ असा एक टोप तयार केला जाते. टोप डोक्यावर नीट व्यवस्थित बसावा यासाठी हे टोप विविध आकारांचे बनवावे लागातात. याप्रकारे बनविलेल्या टोपांची १.२ अंगले इतरकी असते. यासच शिरोबस्तिच्यंत्र असे म्हणतात.

आ) रुणविचार – रुणपरिक्षा करून शिरोबस्ति देण्याचोग्य रुण आहे याची प्रथमतः खांपी करून घ्यावी. ज्या रुणास शिरोबस्ति धाववयाचा आहे. त्याच्या डोक्यावरील संपूर्ण केस काढून टाकावेत. (मुँडन करावे). नंतर रुणास स्नेहन-स्वेदन करून जानुत्यासामावर (गुड्याइतक्या उंचीच्या आसानावर) बसवून शिरोबस्ति घावा.

प्रधानकर्म – पूर्वकर्म में करून जानुत्यासामावर बसलेल्या रुणाच्या डोक्यावर बसेल इतक्या प्रमाणाचे बस्तियंत्र घेऊन ते त्याच्या डोक्यावर बसवावे. क्रान्तावरील सर्व भाग, कपाकवरील अर्धाहून अधिक भाग या टोपेने व्यापला जाते. या यंत्रामुळे शिरोभागी निर्माण झालेल्या पोकळीत ग्रम तेल घाटून स्वेदन करावयाचे असते. हे तेल या बस्तियंत्राच्या कडेने मानेवर, कपाकवर औषधू नये यासाठी बस्तियंत्र व शिरःप्रदेश यामधील पोकळीमध्ये आतील बाजूने उडवाच्या भिजवलेल्या पिठाने लिपन करावे. असेच लिपन बाहेरील बाजूनेही करणे युक्त ठरते. उडदावे पीठ भिजवून ते लिपनासाठी वापरावे असे जरी शास्त्रकांनी मुचवलेले असले, तरी तेच दव्य यासाठी वापरले पाहिजे असे नाही. या मागचा हेतू लक्षात घेऊन अन्य कोणतेही दव्य वापरण्यास हरकत नाही. कोणत्याही परिस्थितीत शिरोबस्तियंत्रात घातलेले तेल पाझरणे थाबाते घ्यणजे जाते. पॉर्टिक मड नावाची प्लॉस्टिकची माती लालहान मुलाना निरनिराळे आकार बनविणाऱ्यातीली म्हणून भिळते. या प्लॉस्टिक मडचा वापर बस्तियंत्रात यशस्वीपणे करता येतो. या लॉस्टिक मडचा वापर पुनः पुनः करता येतो यामुळेच प्रत्येक वेळी उडदावे पीठ भिजवा व त्यावर नाहक खर्च करा, या गोष्टी टाळता येतात. शिरोबस्ति देण्यापूर्वी मुँडन करणे आवश्यक आहे असे जे म्हटले आहे तेही फर्टीतून तेल पाझरणे थाबावे यासाठी होय. जर केस काढले नाहीत, तर कितीही काळजी घेतली तरीही तेल पाझरणे थाबात नाही.

शिरोबस्तियंत्रात डोक्यावर नीट बसवून बाजूने उडीदपीठ वा प्लॉस्टिक मडने फटी बुझून नंतर डोक्यावर

कोण असे तेल ओतले जाते. केशमीन्दा वर ३ इंच ऐल इतके तेल थातले पाहिजे.

तेल फार गरम वा गार असता उपयोगी नाही.

शिरोबस्तियत तेल खात्यानंतर रुणाने सम्पर्क योगाची लक्षणे दिसेपर्यंत

न-सांख्य इत्यादी लक्षणे सांगितलेली आहेत. सामान्यतः यासाठी जो काल आवश्यक

असतो त्याचे चर्णन करताना चापटानी वातजरोगासाठी १०,००० मात्रा, पितजासाठी

६,००० मात्रा तर कफरोगासाठी ६,००० मात्रे पर्यंतचा काल आवश्यक असतो असे

म्हटले आहे. स्वस्थामध्ये ३,००० मात्रा इतका काल आवश्यक असतो. एक अद्वितीयमध्ये

म्हणजेच पाण्यांची मिटण्यासाठी लागणारा काल म्हणजे एक मात्रा होय. एक चुटकी

वाजविण्यास लागणारा काल किंवा एक लघु अक्षर उच्चारण्यास लागणारा काल अशीही मात्रा सांगितली जाते. सामान्यतः एक मात्रा म्हणजे एक सेंकदाचा तिसरा भाग

होय (१ मात्रा = १/३ सेंकद). या दृष्टीने विचार करता वातज रोगासाठी ५ ते ६ मिनिटाचा

पितजासाठी ४४ मिनिटे, कफजासाठी ३३ मिनिटे व स्वस्थासाठी ५ ते ६ मिनिटाचा

कालावधी शिरोबस्तिया सम्पर्क योगासाठी सामान्यतः लागतो असे म्हणता ऐल.

याबाबत आणखीही एक गोष्ट लक्षण घेतली पाहिजे व तो म्हणजे शिरोबस्तिया

पहिल्या दिवशी सम्पर्क योगाची लक्षणे दिसण्यास बराच कालावधी लागतो व नंतर

क्रमाने पुढील दिवशी तो कालावधी कमी कमी होत असतो.

पितजासाठी लागणारा काल किंवा एक लघु अक्षर उच्चारण्यास लागणारा काल अशीही मात्रा सांगितली जाते. सामान्यतः एक मात्रा म्हणजे एक सेंकदाचा तिसरा भाग

होय (१ मात्रा = १/३ सेंकद). या दृष्टीने विचार करता वातज रोगासाठी ५ ते ६ मिनिटे, कफजासाठी ४४ मिनिटे, कफजासाठी ३३ मिनिटे व स्वस्थासाठी ५ ते ६ मिनिटाचा

पितजासाठी ५५ मिनिटे, कफजासाठी ३३ मिनिटे व स्वस्थासाठी ५ ते ६ मिनिटाचा

कालावधी शिरोबस्तिया सम्पर्क योगासाठी सामान्यतः लागतो असे म्हणता ऐल.

याबाबत आणखीही एक गोष्ट लक्षण घेतली पाहिजे व तो म्हणजे शिरोबस्तिया

पहिल्या दिवशी सम्पर्क योगाची लक्षणे दिसण्यास बराच कालावधी लागतो व नंतर

क्रमाने पुढील दिवशी तो कालावधी कमी कमी होत असतो.

पितजासाठी लागणारा काल किंवा एक लघु अक्षर उच्चारण्यास लागणारा काल अशीही मात्रा सांगितली जाते. सामान्यतः एक मात्रा म्हणजे एक सेंकदाचा तिसरा भाग

होय (१ मात्रा = १/३ सेंकद). या दृष्टीने विचार करता वातज रोगासाठी ५ ते ६ मिनिटे, कफजासाठी ४४ मिनिटे, कफजासाठी ३३ मिनिटे व स्वस्थासाठी ५ ते ६ मिनिटाचा

पितजासाठी ५५ मिनिटे, कफजासाठी ३३ मिनिटे व स्वस्थासाठी ५ ते ६ मिनिटाचा

कालावधी शिरोबस्तिया सम्पर्क योगासाठी सामान्यतः लागतो असे म्हणता ऐल.

शिरोबस्ति यांत्राचा वापर न करता तशीच रचना करून उपक्रम केला जातो. तर मास्टिक्य म्हणजे मस्टिक्यास हितकर अस्यांग, पितृथारण, शिरोबस्ति इत्यादी सर्वच उपक्रम यात समाविष्ट होतात, असेही डल्हणानी साऱ्ह केलेले आहे. विशिष्ट द्रव्यांचा शिरोभागी लेप करणे यासही मास्टिक्य असे म्हटले जाते. सुश्रुतानी सुचिविलेले काही मास्टिक्य प्रयोग पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. वातज शिरोरोगात वातज्ञ द्रव्यांनी सिद्ध शीरपेयाचा लेप.

२. मत्तस्मांस गरम करून त्याचा शिरोभागी लेप करणे.

३. पितज शिरोरोगांत जलवेत्सा, शैवाल, लालकमल, चंदन, उत्तल, पद्म,

वंश, यष्टिमधु, नागरमोथा इ. द्रव्ये तुपात उग्गाळून शिरःप्रदेशी लेप करणे.

प्रथमतः शिरोभ्यंग करून नंतर लेप केला जातो. लेप १/३ ते १/२ इंच जाड करावा. लेप १ते १। तास ठेवेला जाते. त्यानंतर लेप काढून शिरःप्रदेश स्वच्छ, मुद्द वर्णाने साफ करून पुन्हा शिरोभ्यंग केला जातो. ७ दिवसपर्यंत हा उपक्रम ओळीने केला जाते. याचे गुणधर्म तक्रधारप्रमाणेच आहेत. मात्र तक्रधारप्रेषा कमी ऊंगा या उपक्रमाद्वारे मिळत असतात.

नेत्रबस्ति – अद्वितीय

शिरोबस्तियांच्या साहाय्याने तेलधारणा करून स्नेहस्वेद केला जातो, त्याचप्रकारे नेत्रभागी जो स्नेहप्रयोग केला जातो त्यास 'नेत्रबस्ति' असे म्हटले जाते. या उपक्रमाने नेत्रभागी तर्पण होत असल्यानेच यास अद्वितीयण असेही म्हणतात.

नेत्रबस्ति कोणास घावा?

'नव्यने ताम्यति त्याक्षे शुक्के लक्ष्मेऽभियातिते ।'

वातपितातुरे निह्ने शीर्णर्णद्याविलेशणे ॥

कृच्छ्वान्त्यालीलाशिराहर्षिशिरोत्तमोऽरुनीः ।

स्वदमंथान्तवातवातपर्यवशुक्कैः ।

आतुरे शांतरगाङ्गुश्युलसंभृद्धिके ।

निवाते तर्पणं योज्यं..... ॥' – अ. द. सू. २४/१ ते ३

अद्वितीयण किंवा नेत्रबस्ति अनेक प्रकाराच्या नेत्रोरोगांसाठी हितकर ठरतो. विशेषत:

तमःप्रवेशा, नेत्रस्त्वता, नेत्रयुक्तता, नेत्रायिंतात, वातज तथा पितज नेत्रोरोग, नेत्रजिहता (डोळे विकृत होणे), शौरीपक्षम (पापण्याचे केस गळणे), अचिलेश्वरा (दृष्टी आवित - गळूळ होणे, नजर कमी होणे), कृच्छ्वान्त्यालील (डोळ्यांची उडऱ्यांग सकष्ट होणे), सिराहर्ष शिरोपात, अर्जुन, अभिष्ठाद, अधिमंथ, अन्यतोवात, वातपर्याय, शुक्र यांसारखे नेत्रविकार, तसेच ज्ञामध्ये डोळ्यांतून पाणी येते- वेदना असते- वर्णनाश असतो तथा संरंग असतो ते सर्व नेत्रोग यामध्ये अद्वितीयण केले जाते.

आधुनिक नैद्यकशास्त्राच्चा मते जर Optic nerve नामक जी संज्ञानार्दी असते त्यामध्ये विकृती ज्ञाली, तर रुणाची दृष्टी पुन्हा सुधारत नाही. (There is no regeneration of any nerve cell. If optic nerve is damaged, there is no regeneration of cases of nerve cells and so there are no chances of any improvement in cases of optic nerve atrophy.) आधुनिक वैद्यकशास्त्र जरी असे म्हणत असले, तरी या प्रकारच्या रुणामध्येही नेत्रवातिस्त्राया साहारायाने दृष्टी पुन्हा प्राप्त करून देता येते. असे अनेक वेळी व्यवहारात आढळून येते.

नेत्रबस्तिविधी

'निवाते तपर्णं घोञ्ज्यं शुद्धयोग्मौर्धिकायथोः । ॥'

काले साधारणे प्रातः: सार्वं चोगानशाशिनः ।

यवमाषमयी पानी नेत्रकोशाद्वहिः त्सपाम् ।

दृव्यगुलोक्वां दृढां कृत्वा यथासंस्तं सिद्धमावयेत् ।

सपिन्मीलिते नेत्रे तपांब्रुविलापितम् ॥

नक्तांव्यवातातिमिरकृच्छुबोधादिके वसाम् ।

आपासाशात् अथोन्मेषं शतके स्तस्य कुरवतः ॥' - अ. ह. मृ. २४/३ ते ६ पूर्वकर्म - नेत्रतपर्ण करण्यापूर्वी वमन, विरेचन आणि नस्य आदी शोधनेप्रक्रम करावेत व नंतरच हा विधी करावा.

प्रधानकर्म - सामान्यातः प्रातःकाली वा सार्वकाळी निवातसानी सुखशय्येवर झोपवृन हा उपक्रम केला जातो. याव किवा उडदाचे पीठ पाण्यात भिजवून त्याचा गोद्वा करून, याच्या साहारायाने डोळव्याखोवती, डोळव्याखोवती, वारही बाजू व्यापणारे एक पाळे तयार केले जाते. हे पाळे २ अंगुल उंच असते. या पाळव्यापुळे तयार ज्ञालेत्या खोलाट भागामध्ये डोळव्यावर सुखोष्टु शिद्धशुष्टु घातले जाते. सामान्यातः चिफाचा सिद्धदृताचा वा शतावरीसिद्ध दृताचा प्रयोग केला जाते. जर रातांधिलेपणा असेल, डोळव्यांची उघडझाप सकऱ्य असेल, तर दृष्टिप्रवर्जी वसा वापली जाते. वापववाचेषुत वा वसा गरम करण्यासाठी गरम पाण्यात स्वेह भरलेले पाव ठेवूनच स्वेह गरम केला जातो. घृत वा वसा सुखोष्ण असवी. स्वेह अधिक गरम होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. डोळव्यांकं तप घालताना डोळे मिटलेले असावेत. त्यानंतर हळ्हळू, पण वारंवार डोळव्यांची उघडझाप करण्यास सांगावें. याशमाणे काही विशिष्ट कालमयदिपर्यंत वा सप्तकृत्योगाची लक्षणे दिसेपर्यंत हे चालू ठेवावे.

सुखवातीस येढा वेळ नेत्रदाह हे लक्षण रुणास अनुभवावे लागते, पण हे लक्षण लोगाच नाहीसे होत असते.

विशिष्ट कालपर्यंत हा उपक्रम चालू ठेवावा असे म्हणत असलाना हा काल किती असावा याचाही विचार करणे आवश्यकच आहे.

'मात्रा विगणयेत्क्र वर्त्मसंशिक्षितासि ते ।

दृष्टीं च क्रमशो व्याधीं शांतं ग्रीणि च पंच च ॥

शतानि सप्त चाष्टीं च दश मंथे दशाऽग्निले ।

पिते षट् त्वस्त्वस्त्वते च बलासे पंचायावेत् ॥' - अ. ह. मृ. २४/७, ८

'इत्यं प्रतिदिनं वायो यिते त्वेकांतं कफे ।

त्वस्त्वे च दद्वंतरं द्वादातुप्तेतिति योजयेत् ॥' - अ. ह. मृ. २४/९, ८

बलर्वेगामध्ये १०० मात्रा, सांधिरेगामध्ये ३०० मात्रा, सितरेगामध्ये ५०० मात्रा, असितरेगामध्ये ७०० मात्रा, इष्टिरेगामध्ये ८०० मात्रा, तर अधिगंयामध्ये १००० मात्रा, मात्रेपर्यंत अक्षिपर्ण करावे. वातरेगामध्ये १०० मात्रा, पितरेगामध्ये तथा स्वस्थामध्ये ६०० मात्रा, तर कफरेगामध्ये ५०० मात्रा तपर्ण करावे. मात्रा खणजे एक लघु अश्वर उच्चारण्यास लागण्या काल. हा काल सामान्यातः १/३ सेंकंद इतका असतो. म्हणजेच बलर्वेगामध्ये ३० ते ३२ सेंकंद, संधिरेगामध्ये ९५ सेंकंद वा जबल्जवळ १। मिनिट, सितरेगामध्ये ३। मिनिट, असितरेगामध्ये ४। मिनिट, अधिगंयामध्ये ५ मिनिट, वातरेगामध्ये ५ मिनिट, पितरेगामध्ये ३। ते ४ मिनिट, कफरेगात ३। मिनिट, तर स्वस्थामध्ये साधारणतः ३। मिनिट इतका काल हा नेत्रवर्त्ति करावा.

बातरेगासाठी दररेज, पितरेगासाठी एक दिवसाऊड, तर कफरेगासाठी दर देन दिवसांआड तपर्ण करावे. सम्यक् तुटी लक्षणे दिसेपर्यंत तपण चालू ठेवावे.

सम्यक् अयोग तथा अतियोगाची लक्षणे

'प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशादं लघु लोचनम् ।

तुदे विषयव्योजतुत्तेऽतित्वदे श्लेष्मजा रुजः ॥' - अ. ह. मृ. २४/११

अक्षितपर्णाच्चा सायक्यव्योगामध्ये डोळव्याखोवती प्रकाश महन करण्याची क्षमता वाढते, डोळे निर्भूल होतात, नेत्रभागी लाघुता येते. याउलट अयोग ज्ञाल्यास या विपरीत लक्षणे म्हणजेच प्रकाश सहन न होणे, डोळे गढूळ दिसणे, नेत्रवूर्व आदी लक्षणे आढळतात. अतियोगामध्ये कफरेग उत्पन्न होत असतात.

पञ्चात्तरार्थ

'कृत्वाऽपांगे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत् ।

पिकेच्च धूमं नेक्षेत ल्योस रुपं च शास्त्रवरम् ॥' - अ. ह. मृ. २४/९

सम्यक्योगाची लक्षणे आढळत्यानंतर कापसाच्चा बोल्याने स्नेह शोषून यावा. त्यानंतर डोळव्याखोवती तयार केलेले पिठाने आढळे काळून टाकावे. नेत्राग स्वच्छं, कोण पाण्यात भिजलेल्या कापिस पिचूने साफ करून यावा.

यानंतर धूमपान करावे. एकदम सूर्योपकाशात वा तीव्र प्रकाशात जाऊ नये. तसेच आकाशाकडेर्ही पाहू नये.

व्रणबस्ति

व्रणमध्ये व्रणमुखातून शोधन, रोपणादी कर्मासाठी उपयुक्त औषधी द्रव्ये आंतपर्यंत पोहोचावीत म्हणून व्रणबस्तिचा प्रयोग केला जातो. आसथापन अनुवासनादी बस्तिपकारांमाणेच या उपक्रमासाठीही विशिष्ट प्रकाराचे यंत्र वापरले जाते. या व्रणबस्तिप्रवासाठी विशेष आकाराचे बस्तिनेत्र व बस्तिपुटकाची जरूरी असते. बस्तियांत्रांशी असणाऱ्या या सायामुळेच या उपक्रमालाही व्रणबस्ति असा शब्दप्रयोग केला जातो.

‘व्रणनेत्रमष्टागुलं मुद्रगवाहित्वातः, व्रणमत्केश्य यथात्वं स्नेहकथाय विद्यती।’

– मु. चि. ३५/६

‘शृत्यतत्रत्वादस्य व्रणनेत्रमष्टागुलमित्यादि।’

– मु. चि. ३५/६

बस्तिप्रकरणातच मुश्तानी इतर बस्तियांत्रप्रयोगेच व्रणबस्तिसाठी उपयुक्त बस्तिनेत्राचे वर्णन केलेले आढळते. या व्रणबस्तिसाठी आवश्यक अशा ब्रेसिनेत्राचे प्राप्तां^८ अंगुल लांबीचे असावे, असे मुश्ताचार्यानी सुचवलेले आहे, परंतु चास्तिविकपणे पाहता व्रणबस्तिनेत्राची लांबी च त्याचा परीष हा व्रणाच्या आकारावर अवलंबून असावा असेच म्हणते लागेल.

सामान्यतः व्रणबस्तिचा उपयोग नाडीविषाणत, औषधी द्रव्य सर्व व्रणवस्त्रपर्यंत पोहोचावे म्हणून केला जातो.

धूमपान

धूमपान हा नस्योपक्रमानंतर तथा वर्मनोपक्रमानंतर पश्चातकर्मामध्ये आवश्यक असणारा एक उपक्रम म्हणूनच सामान्यतः ओळखला जातो. या दोन्हीच्या पश्चातकर्मामध्ये वापरण्याखालीजही धूमपानास विकिसत्त्वाचा दृष्टिकोनातून स्वतंत्र महत्व आहेच. कारण अन्यत्री ही याचा वापर अनेकविध अवस्थांमध्ये यशस्वीतित्या केला जात असतोच. नस्य प्रकाराचे वर्णन कराताना धूमपानस्य असाही एक प्रकार केला जातो. जे-जे नकावाटे दिले जाणते औषध ते-ते नस्य या व्याख्यानुसार यांना ‘धूमनस्य’ म्हटले जाते. धूमपान आणि धूमपानस्य हे सामान्यतः पर्यायी शब्द म्हणून वापरले जातात, परंतु या दोन्हीमध्येही काही वेळा फरक सांगितला जातो.

‘तेन ग्रथोगिकलोहिकवैरेचनिकधूमपानं नसा दीयमानां ग्रहणम्।

मुख्येयस्तु धूमो न नस्यम्।’ – च. सि. १/१२ चक्रपाणी टीका

(नांगोवाटे ज्वेळ्या धूम घेतला जातो तेव्हा त्यास धूमपान म्हटले जाते) **‘हींतोडवाटे जेव्हा धूम घेतला जातो त्या वेळी त्यास धूमपान म्हटले जाते)** धूम नस्यामध्ये धूम नकाने आत ओढून तोडने बाहेर सोडला जातो, तर धूमपानामध्ये धूम तोडने आत ओढून तोडनेच सोडला जातो. धूम नाकाने कधीही बाहेर सोडू नये. त्याने आविविकार उत्पन्न होत असतात.

धूमपान प्रकार

‘दिनेयांगिविषो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः।’ – च. सि. १/१२

‘धूमः पंचाविषो भवति, तद यथा-प्रायोगिकः स्नैहिको वैरेचनिकः कासस्त्रो वामनीयव्योति।’ – मु. चि. ४०/२

‘स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णाच्च वाते वातकफे कफे।

योज्यः...।’ – अ. ह. सु. २१/२

‘धूमस्तु फृदविषः प्रोक्तः शमने वृहणस्तथा।

तेचनः कास्त्रा चैत्र वामने श्राणधूपेनः।’

शमनस्य तु पर्यायो मध्यः प्रायोगिकस्तथा।

वृहणस्यापि पर्यायो स्नैहिको मुद्रुरेव च।’

तेचनस्यापि पर्यायो शोषणस्तीक्ष्ण एव च।’ – शा. सं. उ. ख. १/१ ते ३

चरकोक्तप्रकार – चरकानी धूमपानाचे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत. प्रायोगिक

वा शमन धूमपान, वैरेचनिक धूमपान आणि स्नैहिक धूमपान.

सुशुत्तोक्तप्रकार – प्रायोगिक, स्नैहिक, वैरेचनिक, **कासस्त्र** आणि **जामुनीय**

असे पात्रप्रकारचे धूमपान सुशुत्तानी वर्णिलेले आहेत. म्हणजेच चरकानी सांगितलेल्या

तीन प्रकारांपेक्षा येथे कासस्त्र आणि वामनीय असे दोन शेद अधिक वर्णिलेले दिसतात.

ज्या धूमानुळे कासाचा नाश होतो तो कासस्त्र धूम होय, तर ज्यानुळे वमन घडते तो वामनीय धूम होय.

वाभटोत्तव्यप्रकार – स्निग्ध, मध्यम तथा तीक्ष्ण धूम असे वाभटानी धूमाने^३ प्रकार केलेले दिसतात. स्निग्धधूम वातिवकारांसाठी, मध्यधूम वातकफासाठी, तर तीक्ष्णधूम कफ विकारासाठी वापरला जातो.

शाड्यांगर्थरोक्तप्रकार – शाड्यांगर्थरानी सहा प्रकारचे धूमपान वर्णिलेले आहेत. रामन, बृहण, रेचन, कासन, वामक आणि व्रणधूपन हे ते सह प्रकार होते. यामध्ये बृहणधूम इतरांपेक्षा अधिक सांगितलेला दिसतो, परंतु शाड्यांगर्थच बृहणाला स्नैहिक वा मृदू असे पर्यावराची शब्द देतात. स्नैहिक धूमाचे वर्णन चरक आणि सुशुत्तानी केलेले आहेच. शमनास मध्या आणि प्रायोगिक धूम, तर रेचनास तीक्ष्ण व शोषण धूम असेही पर्यावराची शब्द शाड्यांगर्थरानी दिसते आहेत. व्रणधूपन असा प्रकार मात्र यात नवीनच मिळतो. वास्तविकपणे गहत व्रणधूपनाचेही वर्णन सुशुत्तानी केलेले आढळते, परंतु धूमप्रकार सांगिताना मात्र त्यांनी या प्रकाराची गणना केलेली दिसत नाही.

भावप्रकारासकारांकृत धूमपान प्रकार – भावप्रकारासकारानी शाड्यांगर्थप्रयोगच धूमपानाचे प्रकार केलेले आहेत. या धूमप्रकारांपेक्षी महत्वाच्या प्रकारांचे विवेचन याजुळे केलेले आहे.

१. प्रायोगिक धूम

‘हरेण्यकं मियंगुं च पृथ्वीकां केशं नखम् ।
हृषीकं चन्दनं पञ्चं त्वगलोक्षिरपदमकम् ।
ध्यामकं मधुकं मांसी गुणालवगुणशक्तम् ।
त्वगेणोद्बराक्षत्यनक्षलोधरत्वचः शुभा: ॥
वन्यं सर्वसं मुसं शेलेषं कमलतेवते ।
श्रीवैष्णकं शतलकीं च शुक्रवैष्णमयामि च ॥
पिष्ठवा लिंघेणरेषीकां तां वर्ति द्यवसंविभास् ।
अंगुष्ठसंविता कुरुदध्यागुलसमां शिष्कम् ॥
स्नेहवत्सग्रिसंपृष्ठां पिबेतायोगिकीं सुखम् ॥’ – च. सु. ५/१७ ते २१
‘त्वेलादिनं कुछत्तरवर्जने इलक्षणपिष्ठेन द्वादशागुलं शरकांडमंगुलिपरिणाहं
शोभणाणांगुलं वेष्टियता लेपयते एषा वर्ति: प्रयोगिके ॥’ – सु. चि. ४०/३

‘त्वेलादिनेत्यादि । एलादिवर्गों कुछत्तरां वर्जने ।

तथा च नियमः धूमो हि वक्तुकुक्ताभ्यां विलालयति शक्तिः ।

मस्तिष्कं दद्वि विष्याणं नाशाय प्रतिपद्यते, इति, तस्मात् कुचल-
तारवर्जितेलादिना लेपयेत् ।’ – सु. चि. ४०/३ डल्लण टीका
प्रायोगिक धूमासाठी हेणु, प्रियंगु, केशर, चंदन, वेलची, उशीर, पद्मक, जटामांसी,
गुण्डु, अगु, वड, लक्ष, लोश, सर्वस, मुस्ता इत्यादी द्यवांचा उपयोग केला
पाहिजे असे चरकाचार्य रुहतात. सुशुत्ताचायाच्या मते एलाली गणातील कुछ व तगर
हीं दोन दब्खे सोडून बाकी अन्य दब्खे वापरवीत. या द्यव्यांच्या साहाय्याने वर्ति
बनाविधासाठी एक २२ अंगल लांब आणि करंगंगुलीइतरकसा जाडीची काटकीं घेऊन
त्वावर ८ अंगल रुदीचे रेशमी वाळ गुंडाळावे. या रेशमी वाळावर एलादी गणातील
कुछ, तगर सोडून इतर द्यव्यांचा बारीक वाटून तयार केलेल्या कल्काचा लेप करावा.
चांगले वाळल्यावर मधील काटकीं काढून टाकावी. यामुळे पोकळ अशी वर्ति तथा
होते. वर्ति एका बाजूला पेटवून दुसऱ्या बाजूने धूमपान करण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

प्रायोगिक धूमपानसाठी वर्ति बनाविताना कुछ आणि तगर न वापरण्याची काणे
सुशुत्तीकाकार डब्लणाने स्थृत केली आहेत. ते म्हणतात, ‘निमि’ चे मतानुसार कुछ आणि
तगर हीं दोन्ही दब्खे मस्तिष्कामध्ये अलंबत विष्ठंदन करतात व त्यामुळे शिरोनाश होण्याची
संभावना असते व म्हणूनच हीं दोन दब्खे प्रायोगिक धूमपानात वगळली पाहिजेत.

२. स्नैहिक धूम

‘वसायुतमधूमिष्ठृष्टिष्ठृकितयुक्तौवरीषये: ।
वर्ति मधुरके: कृत्वा स्नैहिकीं धूमपाचरेत् ॥’ – च. सु. ५/२२

‘स्नैहिकित्वस्तरमधूमिष्ठृष्टिष्ठृकित्वस्तरमधूमिष्ठृष्टिः स्नैहिके: स्नैहिके ।’
– सु. चि. ४०/३

स्नैहिक धूमासाठी वसा, धूत, मेण याबरोबर जीवनीय गणातील औषधे वापरली
जातात. एंड आदी फळे, देवदरु, मेण, गळ, गुण्डु, स्नेह यानी वर्ति तयार करून
स्नैहिक धूमपान केले जाते असे सुशुत्ताचायाची म्हटलेले आहे.

३. विरेचन धूमपान

‘श्वेता जोतिष्ठती चैव हरितालं मनःशिला ।
गंगाश्वाऽगुरुपत्राद्या धूमः शीर्षविरेचनम् ॥’ – च. सु. ५/२३

‘शिरोविरेचनदव्यैवरेचने ।’ – सु. चि. ४०/३
श्वेतपराजिता, मालकंगणी, हरताळ, मनःशिला, अगुरुपत्र इत्यादीचा उपयोग
करून घेऊन विरेचन धूमपान केले जाते. सुशुत्तमतानुसार शिरोविरेचनासाठी (विरेचन
नस्यासाठी) उपयुक्त द्यव्यांच्या साहाय्याने विरेचन धूमपान केले जाते.

४. कापाच धूम

‘बुहतीकंटकारिकात्रिकटकासमदीहिंगुदीत्वद्धमनःशिलाच्छित्रहस्ता-
कक्कर्तृशृण्गीप्रश्वतिभिः कासहरश्च कासपदे ।’ – सु. चि. ४०/३
बृहती, कंटकारी, त्रिकटु, कासपद, हिंगु, इंगुदी, त्वकू, मनःशिला, गुडूची, काकडिशी
इत्यादी कासहर द्यव्यांच्या साहाय्याने वर्ति बन्दुन कासाच्च धूमपानाचा प्रयोग केला जातो.

५. वामनी धूम

‘स्नायुत्वमधुरशंगकक्कटकात्तिशुक्षमत्यवल्लूकमिप्रश्वतिभवामनीयैश्च
वामनीये ।’ – सु. चि. ४०/३
स्नायु, कातडी, खुर, शुंग, कर्कटास्थी, शुक्र, मत्त्य, शुक्रमंस, गांडूळ आदी
दब्खे तथा मदनफलादी वामक द्यव्यांच्या साहाय्याने वर्ति तयार करून धूमपान केल्याने
वर्मन होते.

धूमनेत्र

धूमासाठी वर्ति तयार करून वापरणी असे जरी म्हटले असले, तरी अनेक
वेळा ही दब्खे धूमनेत्राच्या साहाय्याने वापरूनच धूमपान केले जाते. यासाठीच धूमनेत्राची
माहिती करून घेणे आवश्यक आहे.

‘धूमनेत्रस्तु कनिष्ठिकापरिणाहमस्ये कलायप्रसवाहितोत्त धूलेऽङ्गुष्ठपरिणाह-
ध्युवर्वतिप्रवेशसोत्तङ्गलात्यवल्लिरिंशत् प्रायोगिके, ब्राह्मिंशत् स्नेहने, चतुर्विंशतिवरेचने,
शोडशांगुलं कासपदे वामनीयै च । इतेऽपि कोलायप्रसवाहितोत्त धूलेऽङ्गुष्ठपरिणाह-
ध्युवर्वतिप्रवेशसोत्तङ्गलात्यवल्लिरिंशत् प्रायोगिके, ब्राह्मिंशत् स्नेहने, चतुर्विंशतिवरेचने,
पितल, मृतिका इत्यादीचा यासाठी वापर केला जाते. धूमनेत्र अग्राहादे करंगवीचवड्या
परिणामा असून तेचे आतील पोकळी मटरचा एक दणा जाऊ शकेल एवढी असावी.

धूमनेव लोबट आकाराचे अमून ही नलिका एका बाजूस जाड व उसच्या टोकास
निमुळी होत गेलेली असावी. मुळाकडील परीघ अंगठ्याएवढा असावा. या धूमनेवाची
लांबी प्रायोगिक धूमासाठी ४८ अंगुले, स्तैरैहिक धूमासाठी ३२ अंगुले, वैरीचीनिकासाठी
२४ अंगुले आणि कासच्च व वामनीय धूमासाठी २५ अंगुले इतकी असावी. कासच्च
आणि वामनीय धूमासाठी वापरवाच्या धूमनेवाचे छिद्र बोगावढे तरी असावे. ब्राण्डूप्राप्तासाठी
उपयुक्त धूमनेवाची लांबी ८ अंगुले असावी.

वाभटानी तोळणा, स्तोहन तथा मध्यम धूमासाठी अनुक्रमे २४, ३२ व ४० अंगुले
लांबीचे धूमनेव वापराचे असे सांगितलेले आहे.

धूमपान कोणास घावे? धूमयोग्य

'गौरवं शिरसः शूलं फीनसाद्वर्खभेदकोऽप्याह्वासो गलग्रहः ॥'

कणार्किशूलं कासाच्च हिक्ककाभ्यासो गलग्रहः ॥

दंतदीर्बल्यालावः श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः ।

पूतिश्चापात्प्रगच्छ दत्तशूलमरोचकः ॥

हुमच्याग्रहः कङ्कङ् कृमयः पाङ्गोत्ता गुच्छे ।

स्त्रेषुप्रसेको वैखर्य गलशुंजुपणिल्लिका ॥

खालित्यं पिंजरत्वं च केशानां पतनं तथा ।

श्ववृष्ट्यातितद्रा च त्रुद्धीयोर्हेतुतिनिद्राता ॥

शिरोगोख, शिर-शूल, पीनस, अर्थावभेदक, कणर्शूल, कास, हिक्का,
श्वास, गलग्रह, दंतदीर्बल्य, मुखलाव, कर्ण-नासा-नेत्रोग, पूतिश्च, मुखदोग्या,
दंतशूल, अरोचक, हुं तथा मन्याग्रह, कङ्कङ् कृमी, मुखपांडुता, प्रसेक, स्वरभेद,
गालशुंजी, उजाजिल्लिका, खालित्य, पिंजरत्वं (पालित्य?), केशापतन, श्ववृष्ट, तंद्रा,
अतिनिद्रा, त्रुद्धिमोह यांनी पीडीत शगांमाच्ये धूमपान करणे योग्य नरते.
याचप्रमाणे वमन व नस्याच्या पश्चात्कर्मामयेही धूमपान करणे आवश्यक असते.

धूमपानास आयोग्य

'न विरिक्तः पिंबेदधूमं न कृते गस्तिकर्मणि ।

न रक्ती न विषेणार्ते न शोचन च गर्भिणी ॥

न श्रमे न मदे नामे न विते न प्रजागरे ।

न मूर्खार्थमत्यासु न क्षीणे नापि च कृते ॥

न पद्धत्ये पीत्ता च न स्नेहं न च मासिकम् ।

शूमं न चुक्तवा दृष्ट्या च न रुक्षः कुङ्क एव च ॥

याचप्रमाणे वमन व नस्याच्या पश्चात्कर्मामयेही धूमपान करणे आवश्यक असते.
न शख्के न रोहिण्या न महे न मदात्यये ॥

एष धूमकालेषु मोहात्प्रिवाति यो नः: ।

रोगात्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविष्यमात् ॥' - च. सू. ५/३८ ते ४२

'तत्र शोकश्रमभवायष्ट्याविषयात्प्रकाशितमद्युच्छिदाहिप्राप्तापुंरोगतालुशोऽ-
च्छर्विशिरातेऽभिव्यातोद्वाराप्रतार्पितमिरप्रमहोदराध्यानोद्धर्वातार्ता बालवृद्धुर्ब-
लविरिक्तात्प्राप्तिजागरितार्मिर्षणीरक्षणीणक्षतोरत्कम्पुष्युतदिष्टुग्यमत्यमद्य-
यवात्पूपीतात्प्रकाश्च न धूमयासेवेर् ।' - सु. चि. ४०/९
'...न रक्तपित्तात्प्रिवाक्तादोरमेहिषु ।

तिमिरेष्याऽप्तिनिलाऽप्तान्तरोहिणीदत्तवस्तिषु ॥

मत्यमद्यदिष्टिशीरक्षाप्रस्त्रेनविष्णु ।

शिरस्याभिहते पाङ्गोत्ते जागाते निश्च ॥' - अ. ह. सू. २१/ २, ३

ज्यां रुग्णांमये धूमपान करू नये असे व्याधी वा लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत-
गर्भिणी, श्रांत, कलात, प्रदत्त, आमदोष, पितोदोषिक्य, जागरित, पूच्छित, भ्रमप्रिडित,
तृष्णित, भातस्थीण, मध्य-तुरुष-दधी-स्नेह-मधुपीत, भोजनात, रुक्षशरीरी, कुङ्क, तालुरोष-
तिमिर-शिरोभिष्यत-शंखक-रोहिणी-प्रमेह-मदात्यय यांनी पीडित रुग्णां धूम देऊ नये.
या सर्व लक्षणांच्या जोडीला सुअुतानी भयभीत, दाह, पांडू उद्दर, आध्यान, ऊर्ध्वचवात
यांनी पीडित तथा बाल-वृद्ध-तुर्बल-ज्यांनी मत्स्यसेवन केले आहे आणि अत्यकफ्युक्त
व्यक्तीमध्ये धूमपान करू नये असे सांगितलेले आहे.

धूमपानविधी

'ऋग्वेदशुस्तस्यव्यातोः सूपविल्लिपर्यम् ।

पिंबेदधूमं पिण्यावेकं नासया धूमपात्प्रवान् ॥' - च. सू. ५/४५

'अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋग्वेदाप्तिरात्प्रिवातेऽस्त्रेनविष्टिः स्त्रेनविष्टिःप्राप्तामां । वार्ति
नेत्रत्वोत्तेसि प्राणिष्याय धूमं पिंबेद् ।

मुख्येन तं पिंबेद् पूर्वं नासिकाश्यां ततः पिंबेद् ।

मुख्येन तं पिंबेद् पूर्वं नासिकाश्यां न निहित् ।

मुख्येन धूमपात्प्रवान् नासिकाश्यां न निहित् ।
तेन हि प्रतिलोमन दृष्टिस्त्रत्र निहिते ॥'

विशेषत्वं ग्रायोगिकं ग्राणोनदतीत, सौहिंकं मुखनासाश्यां, नासिकाश्यां
वैरेचनिकं, मुखेनवेतरो ॥' - सु. चि. ४०/५ ते ९

'तत्र प्रायोगिके नार्त व्यप्रगतप्रश्नाभासांगातेववदीय
नेत्रमूललोतसि प्रयुज्य धूमपात्प्रवान् वैरेचनिकं च कुर्यादिति ।
इतरचोव्यपितृश्वामोद्वारास्त्यिरेस्माहिते शारावे प्रश्नाय वैत मूलचिद्वेणाच्यन शरावेण
प्रियात तास्मिन्द्वच्च नेत्रमूलं संयोज्य धूमपात्प्रवान् शरावेण
पुनरापि धूमं पायददावोषविश्वद्देः । एष धूमपानोपायविष्यिः ॥' - सु. चि. ४०/८

‘रुणास सुखपूर्वक आसनावर बसवून, प्रसन्न मन तथा एकप्रचित होण्यास सांगून, दृष्टी खालीं बळवून, धूमपान घावे. यासाठी धूमवर्ती पेटवून ती पानार्थ घावी. धूमपान प्रथमत: तोंडाने करावे व नंतर नाकाने करावे. धूमपान मुखावाटे वा नासावाटे कसेही केलेले असो धूम हा तोंडानेच बाहेर सोडला पाहिजे. धूम नाकाने सोडला, तर अनेक प्रकारचे दृष्टिदोष निर्माण होत असतात. प्रकारानुरूप विचार करावयाचा झाल्यास प्रायोगिक तथा वैरचनिक धूम नाकावाटे घेतला जातो, तर स्नैहिक धूम हा मुख वा नासा यांवेकी कशानेही घेतला तरी चालतो. कासज्जन आणि वासनीय धूम मात्र केवळ मुखावाटे च सेवन करावा.

धूमपान करण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एका पद्धतीनुसार धूमवर्ती ही धूमनेत्राच्या मुखाशी ठेवून ती पेटवाऱी जाते. या धूमनेत्राच्या दुसऱ्या टोकाने औढून धूमपान केले जाते. चिली म ही सुद्धा अनेक वेळा धूमनेव झण्णून वापरली जाते. दुसऱ्या पद्धतीमध्ये धूमनेत्राचा वापर न करता पोकळ धूमवर्ती एका बाजूस पेटवून या धूमवर्तीचेच दुसऱ्ये टोक तोडात खरून धूमपान केले जाते.

कासज्जन आणि वासनीय धूम घेण्यासाठी सामान्यत: एका मातीच्या शरावामध्ये अग्री प्रज्ञविलित करून त्या निखाऱ्यावर धूम द्रव्य टाकले जाते. भरपूर धूर निर्माण झाल्यावर त्यावर दुसरा शराव यात्रा घातला जातो. या वरच्या शरावास मध्यभागी एक छिड असते. या छिड्रास धूमनेव जोडून त्याद्वारे धूमपान करविले जाते.

धूमपान किंतु वेळ करावे यासही मर्यादा आहेत. ‘प्रायोगिक जीक्षितुच्यातासानददीत उखानासिकाक्षां च पवायांत्रीच्युतुरो वेति, स्नैहिकं यावदसुप्रवृत्तिः, वैरेचनिकामदोषदशनात् तिलंडुलयागूणीतेन पातव्यो वासनीयः, ग्रासांतरेषु कासाच्च इति ।’ – सु. चि. ४०/१६

प्रायोगिक धूमसाठी ३-४ वेळा धूमपान करावे. स्नैहिक धूम डोळ्यांतून पाणी येईपर्यंत वापरावा, तर दोसंचे सम्पूर्ण निर्हण होईपर्यंत वैरचनिक धूम घ्यावा असे सुश्रुताचार्यानीं सुचविलेले आहे.

धूमपान करीत असताना त्याचा सम्बद्ध योग झाला पाहिजे. अतियोग वा अयोगाने अनेक व्यापद् निर्माण होऊ शकतात. याचसाठी सम्यगादी योगांची लक्षणे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

धूमपान सम्बद्ध कोण लक्षणे

‘हल्कं ठेंडियसुन्दुब्लिष्टुं शिरसः शमः ।
यथोतिनां दोषाणां सम्बद्धीतस्य लक्षणम् ।’ – च. सू. ५/३४
यदा चोरच्य कंठच्य शिरच्य लयुता कवेत् ।
कफच्य तनुतां ग्रातः सुपीतं धूममादिशेत् ।’ – च. सू. ५/४९
तत्र योगो रोगप्रशमनः ।’ – सु. चि. ४०/१५

उर, कंठ आणि शिरःप्रदेशी लघुता, कफ पातळ होणे, हृदय, कठ आणि इंद्रियशुद्धी, दोष तथा रोगप्रशमन ही सम्यक् धूमपीताची लक्षणे आहेत.

धूमपान अयोग लक्षणे

‘अयोगो रोगप्रशमनः ।’ – सु. चि. ५०/१६

‘अविशुद्धः स्वरो यस्य कणठच्य सकफ्य श्वेत ।

स्तिमितो मस्तकच्यैवमपीतं धूमगादिशेत् ।’ – च. सू. ५/५०

धूमपानाच्या अयोगामध्ये स्वरविशुद्ध नसणे, गलप्रदेशी कफसंचय, शिरःप्रदेशी स्तैमित्य तथा गौरव आणि रोगप्रशमन न होणे ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

धूमपान अतियोग लक्षणे

‘तालु मूर्धा च कंठच्य शुष्टते परितयते ।

रेष्यते मुहाते जंतु रक्तं च लवतेऽधिकम् ।

शिरच्य श्वसतेऽत्यर्थं मूर्धा चास्योपजायते ।

इंद्रियांयुपतयं धूमेऽत्यर्थं निमेविते ।’ – च. सू. ५/५१, ५२

‘तालुगलशोषायपर्ददाहपिपासायुच्यं श्रममदकण्ड्येद्विष्णिनासारणग-दौबैत्यान्यतियोगो जनयति ।’ – सु. चि. ५०/१५

धूमपानाच्या अतियोगामध्ये तालु, शिर, कठ या प्रदेशात दाह तथा शोष, तृणा, मोह, नासा आणि मुखातून रक्तसाव, भ्रम, मूर्ढी, इंद्रियांचा उपताप व दौर्बल्य ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

धूमपान लक्षण

अतियोगान वारंवार व अकाली केले गेले, तर अनेक उपद्रव उत्पन्न होतात.

‘बाधिर्विमंध्यमकल्वं रक्तापितं शिरोभ्रशम् ।

अकाले बातिपीतस्य धूमः कुच्युपद्यवान् ।’ – च. सू. ५/३५

कणवाधिर्य, आंध्य, मूर्ढत्व, रक्तापित, शिरोभ्रशम हे यातील प्रमुख उपद्रव होत. या उपद्रवासाठी, तसेच अतियोगासाठीही धूतपान, अंजन, नावननस्य, तर्पण ही चिकित्सा करणे आवश्यक ठरते. वातपितारुंबंध असल्यास तसेच रक्ततपितामध्ये शीतचिकित्सा करावी, तर कफक्रोप असताना रुक्ष चिकित्सा करावी.

धूमकाल

धूमपानाचा प्रयोग काही उराचिक काळी करावा असेही सांगितलेले आहे.

चरकानी प्रायोगिक धूमपानाचे ८ काल सांगितलेले आहेत. प्रायोगिक धूम हा सामान्यतः स्वस्थामध्ये केला जाणा उपक्रम असल्यानेच दिनचयेशी संबंधित असे हे काल आहेत. स्नैहिक व वैरेचनिक धूमपानासाठी असे काल चरकानी सांगितलेले नाहीत, परंतु चरकटीकाकार चक्रपाणिने स्नैहिक धूमपान वातवृद्धिकालामध्ये, तर वैरेचनिक धूमपान कफवृद्धी कालामध्ये करावे असे सांगितलेले आहे. मुश्रुत आणि वाप्रथ यांनी मात्र सर्वच प्रकारच्या धूमपानासाठी म्हणून काळी काल सांगितलेले आहेत.

४८

चरकोक्त धूमपानकाल - १) स्नानोत्तर २) भोजनोत्तर ३) वर्मनोत्तर ४) शिक

आल्यावर ५) दंतधावनानंतर ६) नस्योत्तर ७) अंजनोत्तर ८) शोपून उठल्यावर. प्रत्येक

काली प्रथमतः ३ वेळा धूम आवा. नंतर आराम कर्णन पुरुष ३ वेळा धूमपान करावे.

काही आराम कर्णन आणखी ३ वेळा असे एकुण प्रत्येक काली १ वेळा धूमपान करावे.

४) सुशुद्धोक्त धूमपान काल - १) शिंक आल्यावर २) दंतधावनानंतर ३) नस्यानंतर

वर्मनानंतर ४) मलमूत्रविसर्जनानंतर ५) भोजनोत्तर ६) दिवसा शोपून उठल्यानंतर ७) मधुनानंतर ८)

वर्मनानंतर ९) मलमूत्रविसर्जनानंतर १०) फार हस्तल्यावर ११) क्रोध आल्यानंतर

१२) शब्दकर्मनंतर.

यापेकी स्नौहिक धूमपान मलमूत्र वेगानंतर, शिकोनंतर, हस्तल्यावर, क्रोधानंतर

आणि मधुनानंतर सेवन करावे. वैरचनिक धूमस्तान, वर्मन आणि दिवानिद्रेनंतर धावा,

तर प्रायोगिक धूम दंतधावन, नस्य, भोजन तथा शब्दकर्मनंतर धावा.

५) चारभटोक्त काल - १) भूक २) जाभई ३) मलत्याग ४) मूत्रत्याग ५) मैधुन

६) शब्दकर्म ७) हास्य ८) दंतधावन. या ८ कर्मानंतर मुद्द धूमपान करावे. राजी

भोजनोत्तर आणि नस्यानंतर मध्यम धूम वापरावा. तर निदा, नस्य, अंजन, स्नान आणि

वर्मनानंतर तोस्या धूमाचा प्रयोग करावा.

धूमपानाचे युग्म

'नरो धूमोपयोगाच्च प्रसर्जोद्रियवाङ्मना: ।

दृढकेशद्विजश्यमःु: सुगांधिविशदानमः ॥

तथा कासश्वात्तारोगेकास्थिष्ठूलवातकफक्कनिमित्ताशास्यमुखरोगान भवति।'

हुमन्यास्तम्भाः पीनसिशिरोरोगकास्थिष्ठूलवातकफक्कनिमित्ताशास्यमुखरोगान भवति।'

'स्नौहिक धूम स्निग्धतेमुळे वाताचे रामन करातो, वैरचनिक धूम कफाला उत्तिस्ताष

कर्णन त्याचे शोषण घडवून आणतो. कारण हा धूम रस्त, तोस्या, उष्ण आणि विशद

असतो. प्रायोगिक धूम स्निग्ध, विशद, उष्ण आदी युग्मानी युक्त असल्याने यामुळे

कफाचे शोधनही घडते, तसेच कफाचे व वाताचे रामनही होते. कोणती इच्छे धूमपानासाठी

वापरली यावरुन ही विविध कार्ये घडत असतात.

धूमपानाच्या सेवनाने इंद्रिये प्रसन्न होतात व आपले कार्य करण्यास अधिक समर्थ

बनतात. यामुळे वाक्षुदी होते, दृष्टिप्रसादन होते, केस-दात-शमशृं हे बलवान होतात,

मुख सुगांधित तथा शुद्ध होते. धूमपानाच्या योग्य प्रकारे केल्या जाणाच्या उपयोगाने

कास, श्वास, अरोचक, मुखलेप, स्वरभेद, मुखसाव, वर्मण, क्षत्रयु, तंद्रा, निदा, हुन

तथा मन्या संभ, पीनस, शिरोरोग, कणिशूल, वातकफक्कनित मुखरोग हे रोग टाळता

येतात.

धूमपानाच्या उपयोगाने गल तथा नासामध्ये संचित कफाचे शोधन कराता येत

असल्यानेच वर्मन तथा नस्यानंतर पश्चातकमांगद्ये धूमपान अवरश्यावी समजते जाते.

४९ गंडूष-कवलधारण

'सुखं संचावति या तु मात्रा सा कवले स्तुता !

असद्वार्या तु या मात्रा गंडूषः स प्रकीर्तिः ॥' - सु. चि. ४०/४२

'असंचारी मुख्ये पूर्ण गंडूषः गंडूषः कवलभ्वरः ।

तत्र द्रवेण गंडूषः कल्केन कवलः स्मृतः ॥' - शो. उ. ख. १०/४

ओषधी इच्छे तोडत धरून ठेवण्याच्या तिथिला 'गंडूष' वा 'कवलधारण' म्हणतात.

अनेक वेळा हे दोन्ही शब्द पर्यायाची म्हणून वापरले जात असले, तरी या दोन्हीमध्ये

शोडासा भेद आहे. ल्या विधीमध्ये तोडत धरातेल्या ओषधी इच्छांची मात्रा कमी असून,

ते ओषधी इच्छे मुखात सुखापूरुक इकडे तिकडे तिकवला येते त्यास 'कवलधारण' असून,

क्षटले जाते (पाउल गंडूषमध्ये मात्र ओषधी इच्छे जास्तीत जास्त प्रमाणात घेऊन तो

तोडत नुस्ती धरून तेवढी (जातात) मात्राधिक्यामुळे मुखामध्ये ओषधी इच्छाचे संचरण

होऊ शकत नाही, केवळ काही वळ तोडत ठेवून ही बाहेर टाळकी जातात.

गंडूष व कवलधारण यामध्ये आसा शोडासा भेद असला, तरी गुणकर्मामध्ये मात्र

काहीच भेद नाही व म्हणून अनेक वेळा दोन्ही शब्द एकमेकाचे पर्यायी म्हणून वापरले

जातात. व्यवहारमध्येही या दोन्ही उपक्रमांना 'जुळण्या करणे' असेच संबोधिते जाते.

मुश्तुत आणि वाम्पट या दोन्ही शाळाकरांनी ओषधी इच्छांच्या मावेवरून हे प्रकार

मांगितलेले असले, तरी शाळार्णीराधारानी मात्र आणखी एका वेगळ्याच दृष्टिकोनानून याचे

विवेचन केलेले आहे. त्यांच्या मते गंडूषमध्ये इवल्द्यांना, तर कवलधारणामध्ये

मांगितलेले असले, तरी शाळार्णीराधारानी मात्र आणखी एका वेगळ्याच दृष्टिकोनानून याचे

विवेचन केलेले आहे. त्यांच्या मते गंडूषमध्ये इवल्द्यांना, तर कवलधारणामध्ये

गंडूष तथा कवलधारणाचे कर्मभेदाने केले जाणारे प्रकार-

'चतुष्कासे गंडूषः स्तिग्यः शमनशोधने ।

रोपणशस्त्रं त्रयस्त्रं त्रिषु योज्याभ्यतादितु ॥

अंत्यो व्रणात्मः स्तिग्योऽत्र स्वाद्वाल्यामृद्दसाधिते ।

स्नेहैः संशमनस्तिक्तकथायमुखरोगेः ॥

शोधनस्तिक्तकद्वस्त्रपृष्ठाणैः रोपणः पुनः ।

कथायातिक्तकैः तत्र स्नेहः शीरं मधुत्वकम् ॥

शुक्रं मध्यं रसो मूत्रं धान्यास्तं च यथायथम् ।

कल्केनुक्तं विपक्वं वा यथास्यस्त्रं प्रयोजयेत् ॥' - अ. ह. स. २२/१८८४

'चतुर्दश्या कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोगणी ।

तिन्यगृष्णैः स्नेहीको वाते स्वादुशीतेः प्रसादनः ॥

पिते कद्वक्त्वालवर्णे रुक्षोणैः शोधनः कके ।

कथायातेक्तमस्यैः कूटैः रोपणो ब्रूणैः ॥' - सु. चि. ४०/४०

वाभटानी गंडूषाचे ४ प्रकार केलेले आहेत. स्तिग्य गंडूष, शमन गंडूष, शोधन

अन्य काही उपक्रम / २७५

गंडूष आणि रोपण गंडूष. मुकुलानीही असेच ४ भेद सांगितलेले आहेत. त्यांनी स्नेही, प्रसादी, शोधी आणि रोपण असे हे भेद सांगितलेले आहेत. वाखटानी सांगितलेला रमन गंडूष हा प्रकार व सुकृतानी सांगितलेला प्रसादी वा प्रसादन गंडूष हा प्रकार हे प्रकारचे गंडूष सांगून शमन गंडूषाचे पुन्हा संभन्न, निर्विषण, प्रसादन इत्यादी प्रकारे उपभेद सांगितलेले आहेत.

यांपैकी स्पृष्ट गंडूषमध्ये मधुर, अम्ल आणि लवण रसाबरोबर स्नेहाचा प्रयोग केला जातो. हा स्नेह गंडूष वातासाठी उपयुक्त ठरतो. प्रसादन गंडूष हा मधुर आणि उपयुक्त ठरतो. वाखटानी साहाच्याने केला जातो. वाखटानी शमन गंडूषसाठी तिक्त, कशाय शोधन गंडूषाचा उपयोग सुचवलेला आहे. शमन वा प्रसादी गंडूष हा पित्तासाठी रोपणप्रकाराच्या गंडूषासाठी उण्णा, उण्णा, रुक्क्ष, कट्ट, अम्ल, लवण द्रव्यांचा उपयोग करात. हीच द्रव्ये व्याणरेपणासाठीही वापरली जातात व वरील चारही प्रकारात गंडूषाचा उपयोग करताना गंडूष द्रव्ये ही तैलार्दी स्नेह, दृष्ट, मधुरदृक, शुक्त, मध्य, मांससरस, गोमूत्र, धात्वामस्त इ. द्रव्याबरोबर मिसळून त्यांचा प्रयोग केला जातो. या वरील द्रव्यांपैकी आवश्यकतेनुसार (प्रकारानुसूप) द्रव्ये घेऊन ती वापरली जातात. उदा.- शोधनासाठी मधुदृक, गोमूत्र, धान्यामल इत्यादीचा, मधुदृक, दूष इत्यादीचा प्रयोग करणे इट ठरते.

वरील चारही प्रकारात गंडूषाचा उपयोग करताना गंडूष द्रव्ये ही तैलार्दी स्नेह, प्रयोग केला जातो. या वरील द्रव्यांपैकी आवश्यकतेनुसार (प्रकारानुसूप) द्रव्ये स्नेहासाठी स्नेह वा दूषाचा, प्रसादनासाठी दूष, मांसरस इत्यादीचा, तर रोपणासाठी मधुदृक, दूष इत्यादीचा प्रयोग करणे इट ठरते.

गंडूष- कवलसाध्य व्याधी

'मन्याशिरः कर्णमुखाक्षिरोगः प्रसेककंठमयवक्त्रशोषः: ।
हल्लासतंदाचिपिनसाक्ष साध्या विशेषाकवलप्रहेण ।'

- अ. ह. सू. २२/१२
मन्यारोग, शिरोरोग, कर्णरोग, मुखरोग तथा नेत्ररोग, लालासाच, कंठरोग, मुख शोष, हल्लास, तंद्रा, अरुचि, पीनस या रोगांत गंडूषाचा विशेष लाभ होते. अदित या रोगात स्नेहगंडूष ही एक प्रथम विकितसा गणली जाते. मुखप्रक, गलग्रह यासाठीही अत्यंत उपयुक्त असा हा उपक्रम आहे.

गंडूष विधी

'कफपूणात्तिता यावत्तवद्यागाक्षताऽश्वाऽ ।' - अ. ह. सू. २२/११
'निवाते सातये स्विन्नमुदितसंकृद्यकंधाः: ।
गंडूषमपिबन् किंचित्प्रतात्मो विधायेत् ।' - अ. ह. सू. २२/१०
'तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोन्नदेहेन यावद्योषप्रिपूणकपोलत्वं

नासाक्षोतोनयनपरिलाक्ष्य भवति तदा विमोक्षत्वः पुनश्चान्यो ग्रहीत्व्य इति ।'
- सु. चि. ४०/४३
प्रथम रुणाचे गल, कपोल, कपालप्रदेशी तशा स्कंध व शिरःप्रदेशी लोहपूर्वक संवाहन व मृदू स्वेदन करावे. नंतर कोणा अशा गंडूष द्रव्यांचे मुखात धारण करावे. कवलधारणमध्ये औषधी द्रव्ये कमी प्रमाणात घेऊन, गल पुण्यवून तोंडाच्या हालाचाली करून औषधी द्रव्यांचा मुखात संचार होईलसे पहावे. जेव्हा मुख कफाने परिपूण होईल, नासा तथा कवलधारण करावे. गंडूषाच्या सम्पूर्ण योगाची लक्षणे दिसेपर्यंत हे चालू ठेवावे.

'व्याधेयवज्यस्तुष्टिर्वेण्यं वक्त्रलायवम् ।

इंद्रियाणां प्रसाद-श्व कवले शुद्धिलक्षणम् ।

हीने जाड्यकफोत्तेशावरसज्जानमेव च ।

अतियोगानुसूदे याकः शोषतुष्णालुक्विक्तमा: ॥' - सु. चि. ४०/४५
सम्यक् योग लक्षणे - व्याधीचा प्रशाम होणे, कवलाखव, मनःप्रसवता, इंद्रियप्रसवता ही कवलाच्या सम्यक् योगाची लक्षणे आहेत.
हीने योग लक्षणे - अयोग वा हीनयोगामध्ये मुख्यारव, कफोत्क्तरेश, रसज्जान योग्यप्रकरे न होणे आदी लक्षणे उत्पन्न होतात.
अतियोग लक्षणे - कवलाच्या अतियोगाने मुखप्रक, मुखशोष, तुष्णा, अरुची, कवलम ही लक्षणे आढळतात. विशेषत: शोधन प्रकारात अतियोगाची लक्षणे त्वारे व तीव्रेने आढळतात.

गंडूषाचे गुणकर्म

'हन्तोर्बलं स्वरबलं वदननेप्रवयः परः: ।
स्थात्परं च रसज्जानमत्रे च लघिरुतमा ॥
न चारस्य कण्ठशोषः स्याक्षोऽयोगोः स्फुटनादभयम् ।
न च दंताः क्षयं याति दृढ़मूला श्रवंति च ।
न शूलव्यन्ते न चारस्तेन हृष्टते भक्षयन्ति च ।
परानग्नि खरान् भक्षान् तैलगंडूषश्वारणात् ॥' - सु. ५/७५ ते ७७
'दंतदृढ़करं रक्ष्य ल्लेहं स्नेहगंडूषधारणम् ।' - सु. चि. २४/७
स्नेहगंडूषपुळे हनु बलवान होते, स्वर उत्तम होतो, मुखाचा उपचय-पुर्णी होते, रसज्जान वाढते, रुची प्राप्त होते, मुख्याशोष-ओष्ठस्फुटन-दंतशूल-दंतहर्ष यावसरखी लक्षणे कधीही उत्पन्न होत नाहीत. स्नेह गंडूषाचा नित्य वापर करणाऱ्या व्यावरीमध्ये दात कठीण, मजबूत बनतात व त्यामुळे खूप कठीण वस्त्रही चाबून खाणे त्यास शक्य होते.

काही उपयुक्त गंडूष प्रयोग

१. दंतहर्ष, चालदंत, चालिक मुखरोग यासाठी सुखोष्णा वा शीत तिळकलक्षित्रित

गङ्गापात्रा प्रयोग करावा.

२. दाह, पाक, आंगनुक शत, विष-आगि-शर यामुळे ज्ञालेली दाखद्रवण यासाठी दुग्ध वा थृताचा गङ्गाप उपयोग करावा.
३. नित्य धैण्यसाठी मांसरस गङ्गाप प्रयोग स्त्री आहे.
४. मुख्यापात्र, दाह, तुण्णा यांच्या प्रशमनासाठी मधाने कवलधारण करणे उपयुक्त रुते.

५. मुख्यवैस्य, मुख्यावैष्णव यामध्ये गङ्गापात्री कांजीचा प्रयोग करावा.

६. गलप्रदेशातून कफनिक्षासन होत नसेल, तर शारुक्त जलाने (यवक्षार, टंकण, सज्जीसार इ.) गङ्गाप करावा.

७. मुख्यावैवाकरता केवळ गरम पायाने गङ्गाप करावा.

८. गलप्रह, शुक्रकास, गलशुडिका वृद्धी, गलपात्र आदिसाठी लवण + हरिद्रयुक्त कोण जलाचा प्रयोग करावा.

९. अर्द्धासाठी कोण तिलतलाचा गङ्गाप करावा.

अग्रिकर्म—दहनकर्म

यासच व्यावहारिक भाषेमध्ये डाग देणे असे मृटले जाते. चिकित्सेमध्ये शारापेश अग्री श्रेष्ठ आहे असे मृटले जाते. कारण अग्रीने दाघ झालेले रोग पुढी उत्पन्न होत नाहीत, तसेच औषधेपचार, शारक्तप्रयोग व शारक्तमने जे रोग बरे होत नाहीत ते या अग्रिकर्मने बरे होत असतात.

अग्रिकर्म किंवा दहनकर्मासाठी पिंपळी, शेंद्र्याच्या लेड्या, गार्दिंचा दात, वाण, सळई, जाम्बूल इत्यादी लोह थातूपासून बनवलेले पदार्थ तसेच सुवर्ण रजतादी थातू मध, गूळ, तेल वारौ अनेक पदार्थ वापरले जातात. यांकीने त्वचग्राह्यासाठी पिंपळीमासून सळझीपवित्रे पदार्थ वापरावेत. जाम्बूल (विशेष आकराचा दगड) व इतर थातू मासदग्धसाठी वापरावेत. सिग, स्नायू, संधी व अस्थिगत रोगांसाठी मध, गूळ, तेल आदीचा अग्रिकर्मासाठी उपयोग करावा.

सर्वसामान्यपणे सिराप्रदेशी अग्रिकर्म हे निषिद्ध समजले जाते हे खरे, परंतु जर अस्याक् सिराव्याधनाने अतिप्रमाणात रक्तसाव होत असेल, तर तो त्वरेने शोबवण्यासाठी सिराप्रदेशामध्येही दहन करावे लागते. या अवस्थेत अग्रिकर्म करण्यासाठी मध, गूळ, तेल आदीचा वापर करावा.

दहनकर्म कर्थी करावे?

गरद व गोभिरुद्धु वर्ज्य करून अन्य कोणत्याही कृतूत अग्रिकर्म करावे. या दोन क्रतूमध्ये पित्रप्रकोप व उभाता अधिक असल्याने अग्रिकर्म टाळ्यावे. जर अग्रिकर्मने साध्य आसा व्याधी फारच प्रवळ झाला असेल, तर या क्रतूमध्ये शीतस्थनी, पहादे वा ग्रीष्मी, तसेच शीत आहारिवहाराचा अवलंब करून माच दहनकर्म करावे.

अग्रिकर्म करण्यापूर्वी रुणाने भोजन वेतलेले असावे, परंतु मुत्राश्मरी, भांदार व पुखरोग यामध्ये जेवणापूर्वी दहनकर्म करावे.

‘तत्र द्विविधमाग्रिकमाहुरेके-त्वचग्राह्यं, मासदग्धयं च ।’ – सु. सु. १२/७

सर्वसामान्यपणे अग्रिकर्म हे २ प्रकारावे असते असे मृटले जाते. १) त्वचग्राह्य २)

मोसदग्ध. असे असले तीरी सिरा, स्नायू, संधी, अस्थि येथेही दहनकर्म काही बेळा केले जाते हे लक्षण घेतले पाहिजे.

अग्रिकर्म करताना त्वा स्थानी चरवरणे (आवाज होणे), दुँगां मुटणे व त्वक् संकोच ही त्वक् दधाची लक्षणे आहेत. काळ्यास-तोबूस वर्ण, किंचित् शोथ, वेदना, शुष्क व संकुचित व्रण ही मासदग्धाची लक्षणे होते. सिरा व स्नायू दग्ध झाले असता कृत्यावर्णात, व्रण उत्तर असणे, झाव बैंद होणे ही लक्षणे आडव्हतात. रुक्ष व रुक्तवर्णाता, कक्षीका व कठीण असा व्रण होणे ही संधी व अस्थिदग्धामध्ये उत्पन्न होणारी लक्षणे आहेत.

दहनकर्म पुढील अवस्थेत व रोगांमध्ये करावे. १) त्वचा, मास, सिरा, स्नायू, संधी, अस्थी या ठिकाणी वातप्रकोपमुळे अत्यंत वेदना होत असताना २) उत्तर, कक्षीण, ज्यास यांशेजान नाही असा व्रण. ३) प्रमो पिंडका सोडून अन्य कोणत्याही प्रकारची गंधी ४) अर्श ५) अर्बुद ६) भांदार ७) अपचि ८) रलीपद ९) चर्मकील १०) तिलकातक ११) आंत्रवृद्धी १२) सिराव्यध होऊन अस्थिधिक प्रमाणात रक्तस्थाव होत असताना आणि १३) नाडी व्रण.

दहनकर्म वलयाकृती, बिंदुरूप, आडव्या, उथ्या वा तिरक्स रेषा याप्रकारे केले जाते. रोगाचे आप्रवास्थान, मर्मस्थान, रोगाचे बलाबल यांचा, तसेच रोग आणि क्रित्य यांचाही सारासार विचार करून माच दहनकर्म करावे.

डाग देण्यासाठी वापरावयाची शालाका चांगली तप्त करावी. मृतिका शालाका वापरली जात असेल, तर तो तापलेली आहे किंवा नाही याचे परीक्षण करण्यासाठी त्वा शालाकेवर थोड्यासा कापूस ठेवावा. कापूस जळू लागला तर शालाका तप्त झालेली आहे असे समजावे.

प्रथमतः गोथावर्सा वा भल्लातक तैल ग्रीतप्राण करून माच त्वा ठिकाणी डाग घावा. डाग देताना हत टिस्टर असावा, तसेच मनही स्थिर हवे.

सम्यक् दाघ झाल्यानंतर त्वा जागी मध व तुपाचा लेप करावा, मणजे वेदना त्वरेने कमी होतात. याष्टमुष्य घृत वा जात्यादी तेलाने ब्रानकर्म हे ब्रण पूर्ण बर्ग होईपर्यंत करीत राहिले पाहिजे.

शारकर्म

शार हा सर्व प्रकारची शस्त्रे व अनुशस्त्रे यांमध्ये श्रेष्ठ समजला जाते. कारण क्रतूमध्ये छेदन, ऐटन, लेखन आदी कर्मे करता येतात. शार हा विदोषशामक असून अनेक काटसाध्य रोगांती उपयुक्त ठरत असतो.

‘तत्र शरणात् क्षणनात् वा शरः ।’ – सु. सु. ११/४

लेप केला असता क्षाराने दृष्टित त्वचा, मास यांना काढून दाकण्यावे कार्य घडते. क्षार हा ब्रण तथा दोषादीचे शोधन करते, तसेच उष्मांसादिकांना डिजवून फिरुन टाकतो. म्हणूनच त्याला क्षण करणार अथवा क्षार असे मटले जाते. क्षार हा अनेक औषधांच्या संयोगाने तयार होत असल्याने विदेशमक आहे. हा खेतवर्ण असल्याने सौम्य (?) आहे. तथापि दाहक, पाचक, दणकर्म करण्यारा असाही आहे. क्षार हा अमादीचे पाचन करणारा, विलयक (शोध कमी करणारा), ब्रणोधक, ब्रणोपक, व्रणांतील स्वाच्छे शोषण करणारा, स्तंभक, लेखन तथा कूमी, आम, विष, कफ, कुच आणि मेदनाशक आहे. क्षाराच्या अतियोगाने पौरुषत्वाचा नाश होत असतो.

प्रकार

'स द्विविधः प्रतिसारणीयः, पानीयस्त्वं ।' – सु. मू. ११/६
असा हा क्षार दोन प्रकारचा असतो, १) प्रतिसारणीय व २) पानीय क्षार.

प्रतिसारणीय क्षाराचा उपयोग बाह्यप्रयोगासाठी, तर पानीय क्षाराचा उपयोग अर्ख्यतर प्रयोगासाठी केला जातो.

आनाह, मूत्रशर्करा, मूत्रासमी, अंतविद्रधी, कूमी, विषबाधा, अर्श आदी रोगांत होत असतो. हा पानीय क्षार रक्तपित, ज्वर, पिण्यासूती, बाल, वृद्ध, दुर्बल, मद-मूच्छ-प्रम-तिमिर यांनी पोडित यांना कधीही देऊ नये.

पानीय क्षाराची उत्तम मात्रा ४ तोळे, मध्यम मात्रा ३ तोळे व कनिन्ह मात्रा २ तोळे समजावी.

प्रतिसारणीय क्षाराचा प्रयोग हा कुछ, किटिथ, दम्भंडल, किलास, भांदर, अर्श, अर्बुद, दुधवण, नाईक्रान, चर्मकील, तिलकालक, न्यच्छ, व्यंग, मषक, बाह्यविद्रधी, कूमी, विषबाधा यासाठी केला जातो.

'अथेतरत्रिविधो सुदृग्यस्तीश्यस्त्वं ।' – सु. मू. १२/१२
प्रतिसारणीय क्षाराचे ३ प्रकार आहेत – मृदु, मध्य आणि तीक्ष्ण.

प्रतिसारणीय क्षार तयार करण्याची रेत

यासाठी मोरव्याची फार मोठी वा फार लहान नाहीत अशी मध्यम प्रकारची झाडे शरदऋतमध्ये सुमुहूर्तकर उपटून आणुन त्यांची रास करून ठेवावी. ही झाडे यांगली वाळती की त्यात चुनखडीचे बारीक-बारीक दाढ ठेवून ती रास तिळाच्या कांडचाच्या याप्रमणेच कुडा, पळस, राळ, देवदारु, बेहडा, बाहवा, लोश, रुई, विधर्ण निवडून, आधाडा, करंज, अडुळसा, केळ, चित्रक, अर्जुन, गोकर्ण, उपळसरी, कण्हेर, सातवीण, टाकळा, गुंजा, कढू दोडका या वनस्पतींपैकी जितक्या मिळतील तितक्या वनस्पतींची मुळे, फळे, पाने किंवा पंचांग घेऊन त्यांच्या गरशी करून वरीलप्रमाणेच

चुनखडीबरोबर पेटवून त्यांची गरु करावी.

मोरव्याची गरु १ भाग + इतर वनस्पतींची गरु २ भाग घेऊन त्याच्या ६ पट पाणी व गोमूत्र मिसळून एक रात्रभर हे मिश्रण भिजत ठेवावे. नंतर वस्त्राने २१ वेळा गाढून घ्यावे. गाळवेला द्रव हा मोठुना कढीत घेऊन तो मदाप्रिवर उकळवाचा. उकळताना सारवे डवळत राहिले पाहिजे. तो द्रव स्वच्छ, रक्तवर्ण, बुळबुळीत झाला म्हणजे पुढा गाढून घ्यावा आणि पुढा उकळावा. या प्रकारे तयार झालेला द्रवास 'क्षारोदक' असे म्हणतात.

पूर्वी काढून ठेवलेली चुनखडी, शिंपले, शंखनाभी ही द्रव्ये प्रत्येकी ३२ तोळे घेऊन ती लोखडाच्या कढीत ठेवून चांगली लाल होईपर्यंत तपवावी. अशी तपवलेली ही द्रव्ये ४८ तोळे क्षारोदक घेऊन त्यात बुळवावीत. त्यानंतर त्याचे बारीक वाढून चूर्ण करून हे सर्व मिश्रण शिंजत ठेवलेल्या बाकीची शारोदकांत घालावे. फार घट वा फार पातळ गहणार नाही इतके हे मिश्रण आटवावे. क्षार तयार झाला की लहान तोंडाच्या लोखंडाच्या घागरमध्ये घालून तो नीट संरक्षित जागी ठेवावा. या पढतीने बनणारा क्षार हा मध्यम क्षार बनातो.

तीक्ष्ण क्षार बनविण्यासाठी बरील द्रव्यात दंती, द्रवती, चित्रकमूळ, सज्जीक्षार, नीलधूर, हिंग, वेखड, अतिविष ही द्रव्ये प्रत्येकी २ तोळे मिसळून शिंगवून क्षार नीलधूर क्षार तयार करावा.

मध्यम क्षार बनविण्याच्या विधीत चुनखडी, शिंपले, शंखनाभी वरीने न घालता क्षार तयार केला, तर तो मृदू क्षार बनातो.

शेवर मात्रांच्या आत एंरजाच्या पानाचा देठ जब्बाला, तर तो तीक्ष्ण क्षार तयार झाला असे समजावे, असे हणांचंद्रावे मत डलण्याने उद्धृत केलेले आहे.

शारप्रतिसारण विधी

रुणास ऊन, वारा वारै लागणार नाही अशा जागी बसवून रुणाचे लक्ष अन्तर्वेधवून क्षारकर्म करावे. पित विकार असल्यास केवळ घरण करावे. वातजन्यासाठी लेखन करावे, तर कफजन्यविकारासाठी आर्थी प्रच्छनकर्म करून मग क्षारप्रतिसारण करावा. रोभर मात्राचा काल पूर्ण होईपर्यंत वा क्षारकर्मचा सम्यक् योगाची लक्षणे दिसेपर्यंत क्षारकर्म करावे.

क्षार लावल्यानंतर त्या ठिकाणी कृष्णवर्ण आला म्हणजे क्षाराने सम्यक् दर्थ झाले असे समजावे, त्यानंतर त्या स्थानात होणारा दाह कमी कण्याकरिता त्या प्रदेशी कांजी, त्रक यासारखी अस्त्र द्रव्ये, घृत व जेळमध्य चूर्ण एकत्र करून त्यांचा लेप करावा. हा लेप ब्रणरोपणाचे कार्य करतो.

क्षारप्रतिसारण तीक्ष्ण द्रव्याने दर्थ झाल्याने होणारा दाह अन्तरसाने कसा कमी होतो, अशी शंका येणे साहजिकच आहे. हीच शंका उपस्थित करून सुकृतानी त्याचे फार समर्पक उतराही दिले आहे. ते म्हणतात-

‘अम्लवर्जनी रसान् शारे सवनिव विभवयेत् ।

कटुकसत्र शूयष्टो लवणोऽनुसत्तया ॥

आसेन सह संयुक्तः सतीश्यालवणो रसः ।

माधुर्यं भजते तत्त्वं तीक्ष्णाभावं विचुचति ॥

माधुर्यव्यवस्थाप्रोति विहितद्विभावाद्यतः ॥१॥ - मु. सु. ११/२४, २५
शारामध्ये अम्लरस सोडून बाकीचे सर्व रस आहेत. कटुरसाधिक्त्य अमूल लवण हा
त्यात अनुरस आहे. तो लवणरस अम्लरसाशी संयुक्त शाला की त्यात माधुर्य प्राप्त
होते व त्यामुळे शाराचा तीक्ष्ण गुण कमी होते. पाण्याने जसा अग्रीचा नाश होतो
त्याचप्रमाणे माधुर्याने शाराचा तीक्ष्णपणा रांत होते.

शाराने सम्यक रद्ध झाले असेल, तर त्या ठिकाणी असपारी वेदना कमी होते, लाखव
प्राप्त होतो, ब्रानीतील ज्ञावही कमी होतो. अयोग झाला तर त्यामुळे तोदवत् वेदना,
कंडू, गौरव होतो व रोगबूद्धी होते, याडलट अतियोग झाला तर अत्यंत त्याह, विस्फोट,
रक्तवर्णता, गलानी, तुष्णा, मूर्ढ्य यासारखे रोगा संभवतात व क्वचित पुतृही येते.
अतियोग टाळव्यासाठी पुढील व्यक्तीमध्ये शारकर्म करू नये असे सांगितले
जाते. दुर्बल, बाल, वृद्ध, भिजे, ज्यात्या सवागास शोथ आहे असा रुण, उदरी,
व्यक्तिपिणी, गर्भिणी, कंतुमती ल्ली, ज्वर-प्रमोह-उडा-क्षत यांती पांडित, तुष्णा, मूर्ढ्य
यांनी पीडित, नुस्क यांमध्ये शारकर्म करणे टाळवे.

चाप्रमाणे मर्मस्थान, सिरा, स्नायु, तरुणास्थी, गलप्रदेश, नाभी, नखे या ठिकाणी,
तसेच डोळ्यांतील पाणीचे विकार सोडून अन्य विकारासाठी शारकर्म करू नये. जर
अविवेकी वैधाने भलत्याच ठिकाणी शारकर्म केले, तर रोगास मृत्यु येते व म्हणूनच
शारकर्म योग्य व्यक्तीकडूनच करून घेणे इष्ट असते.

उदर हा एक कायविकित्सेने साध्य असा व्याधी असून या उदररोगाच्या
जातोदकावस्थेमध्ये उदरात संचित झालेले जल विरेचनाद्वारे काढून टाळावे
व यासाठी नित्य विरेचनाचा उपयोग करावा असा प्रकारची चिकित्सा सांगितली जाते.
(‘नित्यमेन विरेचयेत् ।’ - च. चि. १३/६०)

उदरामध्ये जलसंचिती कर्शी होते या विषयाचे विवेचन करताना शास्त्रकारांनी
शरीर-धातुच्या ठिकाणी पाक होते व त्यामुळे इव्वेभूत जालेले हे शरीरधातृ उपस्थेन्यायाने
उदरातील त्वचेमध्ये क्रमाने जमा होऊ लागतात व जातोदकावस्था प्राप्त होते असे
क्षट्टलेले आहे. म्हणजेच उदराच्या संप्राप्तीत पाक होणे या क्रियेस अत्यंत महत्व आहे.
ही पाकाची क्रिया पितदेषमुळेच होत असते (न पाकः पिताद्यते ।) यासाठी उदराच्या
चिकित्सा करीत असताना मूलभूत कारणदोष जो पित त्याची शोधनाचिकित्सा अपेक्षित
असते व म्हणूनच पिताचा शोधनोपक्रम-विरेचन याचा नित्य अवलंब या व्याधीच्या
चिकित्सेत प्रामुख्याने केला जातो. विरेचनाने पिताचे शोधन झाल्याने पुनः पुन्हा पाक

होऊन जल निर्माण होण्याच्या कार्यास खीळ बसते, संप्राप्तिभाग होते व त्यामुळेच उदरी
रुणातील संचित जल क्रमाक्रमाने कर्मी होत जाते.

उदरातील संचित जल क्रमाक्रमाने कर्मी होत जाते, पण हा योग्य चिकित्सेप्रक्रम नव्हे. कारण
करून हे जल बाहेर काढून टाळकरे जाते, पण हा योग्य चिकित्सेप्रक्रम नव्हे. कारण
यामुळे उदरातील जलाचे प्रमाण जरी एकदम कमी झाले, तरीही मूळ संप्राप्तीचा भंग न
होत तरीही उदरातून असा प्रकारचे जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,
याप्रकारे उदरातून जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,

तरीही उदरातून असा प्रकारचे जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,
याप्रकारे उदरातून जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,
तरीही उदरातून असा प्रकारचे जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,
याप्रकारे उदरातून जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,
तरीही उदरातून असा प्रकारचे जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,
याप्रकारे उदरातून जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,
तरीही उदरातून असा प्रकारचे जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,
याप्रकारे उदरातून जलविक्षावण करणे हे सर्वसामान्यपणे जरी अयोग्य असले,

जलविक्षावण विधी

पूर्वकर्म – पूर्वकर्मामध्ये यंत्रशास्त्रादी साधनसामग्रीचा विचार तसेच आतुर विचार
हे महत्वाचे आहेत.

साधनसामग्री – उदरातून जलविक्षावण करताना ग्रीहीमुख यंत्राचा (Trocor and
Canula) वापर केला जातो. या ग्रीहीमुख यंत्राने घेदन करून जलविक्षावण करावयाचे

असल्याने ते चांगले उकळवून निर्जुन्ध करून घेणे आवश्यक असते. तसेच या

उदरावर आवश्यक असा इतर साधनांमध्ये इंजेक्शनची सिरिज, निडल्स, रुणाच्या
द्रव्ये, उदरबंधनासाठी पट्टबंध यांची सिद्धाती ही प्रथमप्रमुखन केली पाहिजे.
आतुरसिद्धाता – रुणाच्या नाभीच्या अधोभागी घेदन करावयाचे असते. हा छेद
घेत असताना मूत्राशयाचे व्यथन होऊ नये यासाठी मूत्रशालाकेद्वारा प्रथमतः मूत्रनिर्हण
करून मागच जलविक्षावण विधीस सुरुवात करावी.

रुणास निवात, स्वस्थवित होण्यास सांगावे, धीर धीता. आच्यासन धीते. या
उपक्रमासाठी रुणास रुणसेव्येवर पटीरोरी उर्शी अगर तक्कव्या ठेवून त्यास टेकून पाय
केंटखाती सोडून बसवावे. यासाठी वर्मोपक्रमकरता वापरती जाणारी युर्ची (जानुत्यासन)
हीझी वापरता येते.

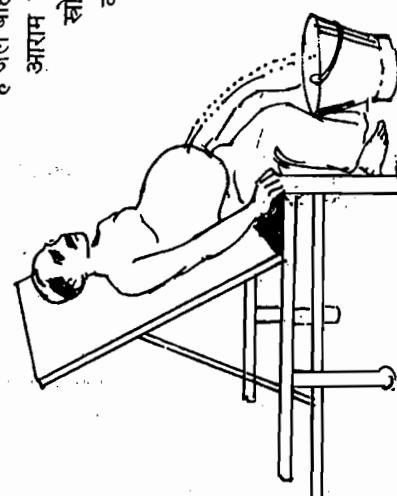
रुणाच्या उदरावर असणारे सर्व केस काढून टाकून, उदरप्रदेश स्वच्छ करून, त्या जागी जंतुष्ठ औरधे लावाबीत (आयोडिन वा स्पिरिट वापरता येते.) त्यानंतर नाभीच्या खालील उदरप्रदेश सोडून उदराचा अन्य सर्व भाग स्वच्छ वस्त्राने आच्छादित करावा. प्रथानकर्म – उदरप्रदेश प्रथमत: Xylocain २ टक्के स्थानिक संमोहन करण्याच्या ड्रव्यांच्या उपयोगाने समोहित केला पाहिजे. Xylocain २ टक्के या द्रव्याचे सूचिकारण यासाठी तर् स्थानी केले जाते. स्थानिक संमोहन केल्याखेरीज हा उपक्रम करणे शक्य नाही. पूर्वीच्या काळी जेव्हा अशी संमोहन देण्याची सोय उपलब्ध नव्हती त्या काळी रुग्णाचे हात-पाय घट पकडून वा बांधून ठेवून हा उपक्रम करावा लागे, परंतु आता मात्र संमोहन करणारी द्रव्ये मुलभतेने मिळत असल्याने त्याचा वापर करून हा उपक्रम सहजतेने व रुणास कोणत्याही तन्हीची पीडा न देता करणे शक्य झालेले आहे.

सामान्यतः नाभीच्या खाली वाम बांधूस ४ अंगुले या ठिकाणाहून हे जलविसावण केले जाते. क्वाचित नाभीच्या अधोभागी २ ते ४ अंगुले या ठिकाणी व्यधन करूनही जलविसावण करतात. त्या स्थानी जलविसावण करण्यासाठी व्यधन करावाचे, त्याच प्रदेशी स्थानिक संमोहन केले जाते.

स्थानिक संमोहनाद्वारा तो उदरप्रदेश पूणीत: वेदनारहित झाला की नंतर त्या स्थानी ब्रीहीमुख्यंयाने भेदन केले जाते. ब्रीहीमुख्यंयं दोन्ही हालांच्या अंगुल व इतर अंगुलीमध्ये पकडून त्याचे टोक जोराने उदरत्वचेतून आत साराचे. हे अत्र तीक्ष्ण (टोकदार) असल्याने ते उदरातील त्वचेवे भेदन करून आत जाते. त्वचेवे भेदन करून आतल्या पोकळीतील द्रवापर्वत पोहोचल्यावर एक विशिष्ट प्रकारचा स्वर्ण हातास लागतो. त्यानंतर या ब्रीहीमुख यंत्राचे अश्व व आतील दांडा बाहेर काढला जातो, पण हे बाहेर काढलाना या ब्रीहीमुख यंत्रास आच्छादलेली जी एक नलिका असते ती मात्र तशीच उदरातील त्वचेमध्ये राह दिली जाते. या नलिकेतूनच उदरात संचित असणारे जल बाहेर पडू लागते.

हे जल बाहेर पडत असलाना रुणास हळूहळू आराम घडू लागतो. उदरजलाने प्राणवह सोतसांचे जे पीडन होत असते ते कमी होत जाते, उदराला लागलेली तडमही कमी होते व घण्टूच रुण सुखावतो.

असे घटलेले आहे. मेद व कापाचे आधिक्य असलाना दोषशोधनासाठी ६ उपक्रमांचा अवलंब करावा असे येथे घटलेले आहे. जेव्हा सर्व दोषांची सास्यावस्था असते त्या वेळेस मात्र या प्रकारच्या पट्ट उपक्रमांची जरुरी असत नाही. 'श्रीतिबीस्तस्तथा नेतिक्षातकं नीतिकं तथा । / कमणि प्रवक्षते । / कमिष्टकमिदं गोर्यं ब्रह्मशोधनकारकम् । / विविक्षणंसंथाचि पूज्यते योगिपुंगवैः ।' – हठयोग प्रदीपिका २/२२, २३

प्रमाणात, फार केणाने जल बाहेर काढले गेले, तर मात्र उदरात अचानक निर्माण झालेल्या पोकळीमुळे तीव्र स्वरूपाचा वातप्रक्रोप व या वातप्रक्रोपामुळेच अनेक गंभीर स्वरूपाचे उपद्रव निर्माण होण्याची शक्यता ही लक्षात घेतली पाहिजे. वातप्रक्रोपाच्या या लक्षणांमध्ये दोर्बल्य, मूळज्ञ, मोह व क्वचित मृत्यू येणे ही लक्षणेही संभवतात व म्हणूनच फार काळजीपूर्वक हा सर्व उपक्रम केला पाहिजे.

पश्चातकर्म – उदरात संचित असलेल्या जलापैकी साधारणपणे ३/४ इतके जल बाहेर निघाले की हा विधी थांबवाचा. उदरत्वचेतून उदरप्रोक्लीपर्वत गेलेली नाडी बाहेर काढावी. या नलिकेमुळे निर्माण झालेल्या त्राणाच्या ठिकाणी हरिदार्ढून टाकून, भरपूर कापूस ठेवून घट असा पुढींवंध त्वेते बांधवा. केवळ ब्रणच नव्हे, तर संपूर्ण उदरप्रदेशच उदरपटाने घट बांधवा पाहिजे, अन्यथा वातप्रक्रोपाची संभावना गहतेच.

घट पुढींवंध केल्यानंतर रुणास रुणशायेवर झोऱवावे. त्याच्याकडून फार हालचाली होणार नहीत याचीही काळजी छ्यावी.

वातप्रक्रोप होऊ नव्हे याकरिता सर्वतोपरी दक्षता घेऊनही जर या प्रकारची शोडी जरी लक्षणे आढळली, तरी त्वेते त्यांची चिकित्सा करावी. यासाठी हेमार्भ वा लक्ष्मीविलास रस हे कल्प चाटवित्यास देण्याने त्वेते व उक्तृत लाभ मिळतो. या प्रकारे जलविसावण करून उत्तेल्या उदरजलासाठी उदरावरील विरेचनादी नेहमीचे उपक्रम त्वेतच पुढे चालू ठेवले पाहिजेत.

योगशास्त्रात वर्णितेले काही शोधन प्रयत्न

शरीर तथा मनःस्वास्थ्य कायम राहावे, यासाठी जे विविध चिकित्सापांश निर्माण झाले, त्यापैकीच योगचिकित्सा ही एक महत्वाची चिकित्साप्रणाली आहे. आयुर्वेदीय चिकित्सा तत्त्वप्रणालीपेक्षा काही वेगळ्याच तत्त्वावर आधारित अशी ही योगचिकित्सा आहे. या योगशास्त्रात वर्णितेले व आयुर्वेदीय चिकित्सेशी साधर्य असणारे काही उपक्रम लाईता येण्यांनो आहेत.

'मेदश्लेष्याधिकः पूर्वं षट्कमणि समावरेत् ।'

अन्यस्तु नाचरेत तानि दोषाणं समावरतः ।' – हठयोग प्रदीपिका २/२१ असे घटलेले आहे. मेद व कापाचे आधिक्य असलाना दोषशोधनासाठी ६ उपक्रमांचा अवलंब करावा असे येथे घटलेले आहे. जेव्हा सर्व दोषांची सास्यावस्था असते त्या वेळेस मात्र या प्रकारच्या पट्ट उपक्रमांची जरुरी असत नाही. 'श्रीतिबीस्तस्तथा नेतिक्षातकं नीतिकं तथा । / कमिष्टकमिदं गोर्यं ब्रह्मशोधनकारकम् । / विविक्षणंसंथाचि पूज्यते योगिपुंगवैः ।' – हठयोग प्रदीपिका २/२२, २३

धौति, बर्स्ति, नैति, ग्राटक, नौलि आणि कपालभाती असे हे ६ उपक्रम असून ते शरीर शोधनाचे कार्य प्रामुख्याने करतात. आयुर्वेदत वर्णिलेल्या शोधन प्रकारांशी याचे बरेच साम्य आहे.

१. धौति

'चतुरंगुलविस्तारं हस्तयंचदशायतम् ।

गुरुणदिष्यागेण स्तिकृतं वल्लं शनैश्चर्षते ।

मुनः प्रत्याहरेच्छैतदुद्भूतिं धौतिकर्म तत् ॥

कासश्चासप्लोहकुच्छं कफागोश्च विंशतिः ।

धौतिकर्म प्रथमधारेण प्रयान्त्येव न संशयः ॥' - हठयोग प्रदीपिका २/२४, २५

उपक्रम आहे. यामध्ये ४ अंगुल रुंदीची व १५ हत लांब अमी एक कापडाची पट्टी वापरली जाते. यासाठी मुद्दु, मुलायम असे पलमलीसारखे कापड वापरणे इष्ट असते.

ही कापडाची पट्टी कोमट पाण्यात घिलवून, चांगली पिळून मगत वापरली जाते. या

कापडाच्या पट्टीचे एक टोक तोडत थालून हळ्ळहळ्ळ गिळते जाते. सुरुवातीस फक्त १

हत लांबीचे कापड गिळते व ते बाहेर काढते. दुसऱ्यांने अधिकार्धिक लांबीचे वस्त्र गिळत जाते. १५ हत लांबीची कापडाची पट्टी गिळत्यानंतर, त्याचे दुसरे

टोक दातात खड्ड थरून नौलिकमनि (याचे वर्णन पुढे याच प्रकरणात केलेले आहे.)

उदराच्या हालचाली केल्या जातात व नंतर हे वस्त्र हळ्ळहळ्ळ बाहेर काढते जाते. बाहेर

काढत असताना या वस्त्रास चिकटून आमाशयातील सर्व कफ बाहेर पडतो.

या धौतिकर्मामुळे कास, श्वास, श्लोहदोष, कुछ आणि कफाचे सर्व २० रोग हे

निश्चयाने वरे होत असतात. तमकश्चासाच्या अनेक रुग्णांमध्ये याचा लाभदायक प्रयोग

व्यवहारात केला जातो.

२. बर्स्ति

'नामिदध्यजले पायो न्यस्तालोल्कटासनः ।

अस्ताकुचनं कुर्याति क्षालनं वस्तिकर्म तत् ॥

गुल्माल्लोहोदं चापि चातपितकफोदध्वनाः ।

बस्तिकर्मधारेण शीयते सकलात्याः ॥

धातिविद्यांतं करणप्रसादं दद्याश्च कांतं दहनप्रदीतिम् ।

अशेषदोषोपचयं निहन्नाद श्वस्यमानं जलब्रिन्दिकर्म ॥'

- हठयोग प्रदीपिका २/२६, ते २८

आयुर्वेदत शोधनोपक्रमात वर्णिलेल्या बर्स्ति या उपक्रमासी साधन्य असणारा हा एक उपक्रम आहे. मात्र याचा विधी आयुर्वेदेय बर्सितप्रकारपेक्षा फार वेगळा आहे.

योगशास्त्रात वर्णिलेल्या बर्सितसाठी रुणास कोमट पाण्यात बसवले जाते. पाण्यात

उत्कटासन थालून (उकीडवे) रुणास बसण्यास सांगावे. रुणाच्या नाभीपर्यंत तरी पाणी आले पाहिजे. नंतर त्याच्या गुदाटून ६ अंगुल लांबीची एक नलिका आत बसलेला असतानाच त्यास 'गुदाकुंचन करावयास सांगून जल आत शोषून घेण्यास सांगावे. नौली कर्म करून सर्व उदराचे शालन करून नंतर हे द्रव्य बाहेर सोडावे.

काहीच्या मते गुदाचाणी वेशनाल वा अन्य नाडीचा उपयोग न कराताच पाण्यात बसवून जल आत औदून घेण्यास व नंतर ते बाहेर काढून टाकण्यास सांगावे. पण असे केल्याने सर्व जल बाहेर पडेल याची खात्री नसल्याने व जर जल आत राहिले, तर अनेक उपद्रव उत्पन्न होत असल्याने नाडीशीलाय हा उपक्रम करणे इष्ट नव्हे.

बर्सितप्रयोगाते गुल्म, ल्लोहदोष, उदर त्याचप्रयागाते वातपितकफाच्या प्रकोपाने निर्माण होणारे सर्वच रोग नष्ट पावतात. योग्य प्रकारे केलेल्या या जलब्रिन्दिकर्म सर्व गरीब होताची वृद्धी होते, इंद्रिय प्रसादन होते, कांती वाढते.

३. नैति

'सुरं वित्तिस्तु सुर्विन्यां नासानाले प्रवेशयेत् ।

गुखाक्रिंगमियेच्चेषा नैति: सिद्धैर्भैर्गव्याते ॥

कपालशोधिनी चैव दिव्यदृष्टिप्रदायनी ।

जद्वर्ख्यजातरोगोचं नैतिराशु निहितं च ॥' - हठयोग प्रदीपिका २/२३, ३०

उपक्रम आहे. या उपक्रमासाठी एक हत लांबीचा (साधन्यतः ९ ते १० इंच) एक

दोरा वापरला जातो. हा दोरा मुद्द, त्विष्य असावा तसेच त्यास कोठेही गाठी असून नेतेत. हा दोरा एका नाकपुडीत आत साराचा, दुसरी नाकपुडी हाताने बंद करून जोराने श्वास आत ओढून ल्यावा. यामुळे दोरा आत जातो. हवा बाहेर सोडताना जोराने तोडाने बाहेर सोडावी. असे वारंवार केल्याने दोन्याचे टोक तोडातुन बाहेर येते. याप्रकारे दोरा नाकपुडीतून आत जाऊन त्याचे एक टोक तोडातुन बाहेर आलेले असते. या दोन्याची दोन्ही टोके थरून हा दोरा वारचेवर हळ्ळहळ्ळ खालीवर केला जातो. यासच नेती असे म्हणतात.

काही वेळा दोरा एका नाकपुडीतून आत थालून दुसऱ्या नाकपुडीतून बाहेर काढला जातो व या प्रकारही नैतिकर्म केले जाते.

नैतिकर्म याते कापलप्रदेशे शुद्ध होते, इष्टप्रसादन घडते व सर्वप्रकारचे ऊर्ध्व जत्रुगत रोग त्वेने नष्ट होतात.

४. ग्राटक

'निरीक्षेक्रम्बलदृशा सूक्ष्मतद्यं समाहितः ।

अक्षुसंयातपर्यंतमाचाचार्येवाटकं स्मृत् ॥

मोदनं नेत्रोगाणां तंदादीनां कपाटकम् ।

यत्ततत्त्वाकं गोव्यं तथा हाटकयेटकम् ॥'— हठयोग प्रदीपिका २/३१, ३२
नेतीकमनि नासात दोषाचे निहण होते त्याचप्रमाणे ब्राटक कमनि नेत्रात दोष
नाहीसे होतात.

ब्राटकामध्ये साधकाते एखाद्या सूक्ष्म वस्तुकडे एकाशाचित होऊन निश्चल बसून
सतत निरखून पाहणे अपेक्षित असते. अशी एकाय दृश्य डोळ्यातून उत्तमप्रकारे अशुद्धाग
सुरु लोहीपर्यंत करणे म्हणजेच ब्राटक होय.

या ब्राटकामुळे सर्व प्रकारचे नेत्रोगा नाहीसे होतात. तंद्रा, आलस्य यासारखे
व्याधीही याने कमी होत असतात.

५. नैति

'अग्नंदावतविगेने तुंदं सव्यापसव्यतः ।'

नतंसो भ्राम्यदेषा नैति: सिद्धैः प्रशस्यते ॥

मंदाग्रिसंदीपनप्रवर्तनादि संघापिकान्दकरी सदैव ।

अशेषोषमयशोषणी च हठक्यामौलिरिचं च नैति: ॥'

— हठयोग प्रदीपिका २/३३, ३४

रुणाने खांदे खाली झुक्किलेल्या अवस्थेत बसून करावयाचे हे कर्म आहे. यामध्ये
रुण हा आपले उदर डाळ्या व उत्तव्या बाजूस वारंवार वर्तुळकार गतीने हालवतो.
प्रयत्नाने साव्य होणारा हा एक उपक्रम असून धोती व बस्तिकर्मसाठी आवश्यक असा
हा एक महत्वाचा उपक्रम आहे.

नैलीच्या प्रयोगाने दीपन, पाचन होते, दोष तथा आमाचा नाश होतो.

६. कपालभ्राति

'भ्रतावल्लोहकारस्य रेचपूरी संसङ्घमो ।'

कपालभ्रातिरित्याता कफदोषविशेषणी ॥' — हठयोग प्रदीपिका २/३५

कपालभ्रातिमध्ये श्वासोच्चवास जोगाने व भरभर खेला जातो. लोहरात्या भात्याप्रमाणे
हालचाली व्हाव्यात ही यामध्ये अपेक्षा आहे. कपालभ्रातिमुळे सर्व प्रकारचे कफदोषांचे
शमन होत असते.

वर वर्णिलेल्या धोति, बर्स्ता, नैति, ब्राटक, नैलि आणि कपालभ्राती यांच्या
प्रयोगानंतर जर प्राणायाम केला तर विनायासाते फळ प्राप्त होत असते.

ही षट्कर्म शाणायामापूर्वी शरीरशोधनासाठी करावीत असे जरी सामान्यतः सांगितले
जात असले, तरी याजवल्क्यादी काही आवार्य मात्र याशी सहमत नाहीत. लांच्या मते
प्राणायामानेच उत्तमप्रकारे शरीरशोधन घडत असल्याने धौति आदी षट्कर्मची फूर्कवर्तमानमध्ये
काहीही आवश्यकता असत नाही.

COLLECTION OF VARIOUS
→ HINDUISM SCRIPTURES
→ HINDU COMICS
→ AYURVEDA
→ MAGZINES

FIND ALL AT [HTTPS://DSC.GG/DHARMA](https://dsc.gg/dharma)

Made with
By
Avinash/Shashi

Icreator of
hinduism
server)

